

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса
Інститут археології

М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О.Рафальський

ДЕРЖАВА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

м. Київ
«ЕКО-ПРОДАКШН»
2009

УДК 94(477) «05/...»

ББК 63.3 (4 укр)

Г 68

**Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та
радіомовлення України за програмою «Українська книга»**

Горелов М.Є. Держава і цивілізація в історії України / Горелов М.Є.,
Моця О.П., Рафальський О.О.: монографія. — К. : ЕКО-ПРОДАКШН,
2009. —980 с.

Автори цієї книги вивчають історичний розвиток населення на території сучасної України від зародження відтворювального господарства і до сьогодення. Основна увага надається висвітленню проблеми співвідношення додержавних та державних структур із важливим і ще недостатньо вивченим процесом еволюції протоцивілізаційних та цивілізаційних спільнот цього європейського регіону.

Для всіх, хто цікавиться історичним розвитком України.

Науковий редактор —
академік НАН України Ю.А.Левенець
Редактор — І.С.Чабан

Рецензенти:

академік НАН України Ю.М.Пахомов, член-кореспондент НАН
України С.Д.Крижицький, член-кореспондент НАН України
М.І.Михальченко

© Горелов М.Є.

Моця О.П.

Рафальський О.О.

ISBN 978-966-1622-03-5

*Присвячується світлій пам'яті
Івана Федоровича Кураса — Вчителя і Друга*

ВСТУП

Проблема взаємовідносин між державними і цивілізаційними структурами в історії України відноситься до числа ще недостатньо розроблених, хоча й являється досить актуальною, особливо у зв'язку із сучасним розвитком країни.

Слід нагадати, що поняття «цивілізація» належить до числа надзвичайно багатозначних. Своїм виникненням воно зобов'язане XVIII ст. (зокрема, французькі філософи-просвітителі йменували «цивілізованим» таке суспільство, яке засноване на ідеалах справедливості і розуму). Істотне поширення терміну «цивілізація» було зумовлене усвідомленням тієї суспільно-визначальної обставини, що будь-який соціум — це неподільна взаємопов'язана система оригінальної культури, науки, літератури, моральних та правових норм і т. ін.

Зародження цього поняття відбувалося в Європі в період кризи провіденціалістської парадигми, яка підпорядковувала історичний процес містичному початку. Світ людини уявлявся проекцією церковної догми, що доводила: спасіння душі — найважливіша справа для кожного індивідуума. На цьому тлі наявність стабільних понять, які обґрунтовували розвиток і зміну суспільних відносин, тип і рівень розвитку культури, спрямованість і швидкість руху історії не сприймали за необхідні. Тільки в XVII—XVIII ст. поняття «культура»,

«суспільство», «прогрес», «еволюція» набувають свого сучасного значення. Це відбувалося в процесі розмежування релігії й світської культури, держави й громадянського суспільства, провіденціальної й реальної картин історії.

Однак нарізне існування цих понять не вирішувало проблеми наукового пізнання. Кожне окремо і всі разом вони не в змозі були ефективно вирішити аксіологічне (від терміну «аксіологія» — вчення про цінності) завдання. Методологію комплексного дослідження цивілізаційних процесів запропонував італійський вчений першої половини XVIII ст. Дж.Віко, який вважав, що у вивченні історії, мови, релігії, суспільства і церкви центральне місце належить поняттю «культура».

Віко виділив в історії народів те, що він назвав «планом ідеальної вічної історії», тобто стадії розвитку, які проходить культура (і перш за все мова). Називав їх віками Богів, Героїв та Людей і співставляв з етапами розвитку мови: періодом знакової (німої комунікації), малоартикульованої та добре артикульованої¹. По суті, це була та ж сама, дуже поширена у наступні часи, історична схема «дикунство-варварство-цивілізація».

Поняття «культура», «суспільство», «прогрес» історикам і філософам необхідно було співвіднести з більш складним, синкретичним поняттям, яке б відображало їх взаємодію і протиріччя, а також об'єднало ці поняття з базовими цінностями світської та християнської культур. У цьому понятті треба було закріпити нову роль людини, яка в епоху Просвітництва ставала на місце Бога як творця всього сутнього й брала на себе відповідальність за недосконалість Всесвіту. Таким терміном стало поняття «цивілізація».

Поняття «цивілізація» (*politesse, civilite*), яке передувало сучасному поняттю його, було важливим елементом у стосунках елітних прошарків населення того часу. Вміння бути або видаватися вихованим високо цінувалося у вищому світі. Уявлення про «цивілізованість» як втілення ідеалу розумної природи людини виникли у Франції ще у XVII ст. Варіант поняття «цивілізація» використовував у своїх «Роздумах про метод» (1637 р.) Р.Декарт, який протиставляв дикунів, напівдикі народи, що згодом стають цивілізованими (*police*). Схожі поняття використовував в Англії Ф.Бекон. До 30-х — 40-х років XVII ст. вони увійшли до англійської мови².

У середині XVIII ст. цим поняттям скористався Ф.Вольтер для порівняння культур, суспільств і країн у книзі «Есе про норови народів». Для того часу це був інтелектуальний прорив. Але нові поняття погано вирішували як гносеологічне, так і структурне завдання. Використовуючи їх, історик опинявся на островці «цивілізованості» серед моря «варварства» й переконував читача у слабкості людського розуму. Інші островки «цивілізованості» також були ізольованими й не мали якихось значних спільних рис. Епохи розвинутої цивілізації, які Вольтер вбачав у «великих віках» (Олександра Македонського, Октавіана Августа та Людовика XIV), уявлялися розірваними в часі³.

Але в цілому ця методика виявилася науково ефективною й використовувалася як в історичній соціології, так і в інших дисциплінах, що вивчають цивілізаційні процеси. Зокрема, німецький соціолог Н.Еліас у своїх працях використовував її для аналізу епохи абсолютизму й Просвітництва як часу становлення суспільства, заснованого на внутрішньому конт-

ролі за поведінкою індивідів, раціональній поведінці й мисленні⁴.

У сучасному розумінні поняття «цивілізація» було вперше використане у праці французького фізіократа маркіза В. Мірабо-старшого «Друг людини або Трактат про населення» (1756 р.). «Цивілізація» розглядалася ним не стільки як результат впливу життя королівського двору, скільки як похідний чинник розповсюдження християнства й прийняття суспільством його ідеалів. Мірабо вважав, що люди цивілізують одне одного в суспільстві, а релігія й уряд лише сприяють встановленню й закріпленню природного соціального й економічного порядку. Сутність цього порядку — в справедливості, яка є основою справжньої цивілізації, рівновазі економічних і політичних інтересів, попередженні соціальної нерівності, рівні освіти, від якої залежить майбутнє цивілізації. Її втілення він бачив у розвиненому сільському господарстві, вільній торгівлі, розповсюдженні просвіти всередині країни та поза її кордонами, зокрема, в колоніях. Поняття «цивілізація» одержало ціннісний зміст — воно стало первинним щодо поняття «висока культура». Встановлення «справжньої» цивілізації проголошувалося ним як мета історії⁵.

У деякій формі поняття «цивілізація» обумовило можливість реалізувати всі три завдання парадигмального поняття: йому вдалося набути аксіологічного значення як джерела ідеалів релігії і держави, раціональності та економічної діяльності; воно розв'язало гносеологічне завдання (тобто пізнання), зв'язавши історика з подіями минулого таким чином, що вони стали для нього предметом наукового аналізу, бо держава і релігія в різних формах завжди були основою

будь-якого суспільства, яке вийшло з первісного стану; воно, нарешті, структурувало історію, дозволивши порівнювати суспільства, в житті яких домінуючу роль мали релігія або раціональність, держава чи торгівля⁶.

Як справедливо відзначає І.Іонов, в результаті даного пізнавального прориву сформувалася можливість подолання характерного для Віко і Вольтера суто монологічного історичного дискурсу, за якого автор твору — фактично головна діюча особа оповідання, а взаємодія історичних явищ в тексті практично неможлива без його посередництва, без експліцитного викладу історичної теорії. Це ставлення до історії культури почало змінюватися діалогічним історичним дискурсом, який відкривав шлях до історії-драми. При переході до діалогу роль автора у відображенні історії зменшувалась, а відкритий, експліцитний виклад історичних фактів став поступово змінюватись на прихований, імпліцитний стиль викладу, не характерний для філософії. За такого підходу історичні події і явища доволі вільно і самостійно взаємодіють між собою в рамках історичного нарративу.

Історична наука поступово перетворювалась на наукову дисципліну. «Риторичний» дискурс був тісно пов'язаний з «філософською історією» епохи Просвітництва, ядро якої складав не історичний, а філософський нарратив. «Діалогічний», а потім і «драматичний» дискурси означали перехід до розвинутого історичного нарративу ХІХ ст. Виникло джерелознавство — «внутрішня цензура» історичної науки, яка перевіряла її фактологічну базу на істинність. Раніше потреби в такій інстанції просто не було. Єдиним критерієм істинності була відповідність логіці, вимогам розуму. Джерелознавство (наука про походження текстів) розвивалося па-

ралельно з герменевтикою (наукою про істинне значення текстів), яка допомагала з'ясовувати значення стародавніх символів і міфів. Перехід до нового типу дискурсу відкрив шлях до розвитку методології історичної науки. Сенсопороджуюча база історичних досліджень суттєво розширювалась⁷.

Вперше спробу впровадження «діалогічного» історичного дискурсу здійснив на рубежі XVIII і XIX ст. І.Г.Гердер, який в своєму понятійному апараті сполучав вживання центрального для німецької науки поняття «культура» з англо-французьким поняттям «цивілізація». Новим у його працях стало й те, що поняття «цивілізація» поєднувалось з усвідомленим поняттям «традиція». Останню він розглядав не в якості «пережитку», а як спадок поколінь, що пішли у вічність.

Гердер не відмовлявся від ідеї прогресу людства. Але він категорично виступав проти спроб представити історію одноманітною, бачити втілення одного й того ж ідеалу у схожих явищах. Він висміював намагання кожного з філософів встановлювати власні критерії прогресу, у відповідності з якими має виходити, що все в історії «розвивається по мотузці і кожна наступна людина, і кожне наступне покоління» вдосконалюється «в найкращій прогресії», при цьому збільшуються «показники добродетності й щастя», а сам філософ, звичайно, завжди є «останньою, вищою ланкою, на якій все закінчується». В таких теоріях Гердер вбачав прояви «паперової цивілізації» епохи Просвітництва, яка може свідчити хіба що про старіючий занепад у житті людства⁸.

Для Гердера культура народу — не просто історичне явище, але й особлива цінність, яку можна співставити з цінністю прогресу. Культура не є порівняльною категорією.

З порівняння культур не можна скласти уявлення про єдність історичного процесу. Наслідування і нав'язаний прогрес філософ вважав антицінностями. Вони неминуче призводять до необоротного знищення культури. «Освіта, яка виходить не з власних нахилів та потреб, — зазначає Гердер, — пригнічує й нівечить або відразу ж кидає у безодню». Тому він розглядав колонізаційну політику європейських держав як «зневажання людства». Натомість, на його думку, «краще було б, якби національний дух розвивався сам з себе, безперешкодно і в чистому вигляді»⁹. Таку політику, зокрема, він збирався запропонувати Катерині II й покласти її в основу поступального розвитку Росії.

«Драматичний» виклад історії став можливим тільки тоді, коли дослідники почали використовувати поняття «цивілізація» у множині. Сталося це на початку XIX ст., коли німецькі романтики, зокрема, Ф.Шпегель, створили додаткову гносеологічну передумову для порівняння різних цивілізацій. Застосовуючи принципи провіденціоналістської картини світу, вони визначили духовну базу локальних цивілізацій як різні форми одкровення, починаючи від «одкровення Слова», що було дано народам Китаю, Індії, Єгипту та Ізраїлю, до «одкровення Світу», яке отримали християни середньовічної Європи. За цією теорією, людина, опановуючи здібності, закладені у неї Богом, робить крок до створення гармонійної особистості, але кожного разу зазнає поразки через свою гріховну сутність. Це — сюжет історичної драми, основи неупередженого діалогу цивілізацій. Божественне джерело всіх цих одкровень є силою, що їх урівнює. Воно виступає як єдиний справжній суб'єкт світового історичного процесу й одночасно витискує філософа з місця єдиного

спостерігача та коментатора історичної драми. До 1827 р. у Франції Ф.Гізо сформував уяву про множинність цивілізацій як в Європі (французька, англійська, німецька та ін.), так і в решті світу (китайська, індійська, персидська тощо)¹⁰.

Велике значення для остаточного оформлення «драматичного» дискурсу мало те, що в середині XIX ст. незахідні цивілізації навчилися самі висловлювати свої погляди на західний світ. За приклад тут можуть правити слов'янофіли. Особливістю історичного дискурсу російських романтиків було те, що вони вели диспут із Заходом не від свого власного імені, а від імені традиційних цінностей християнського Сходу. Зокрема, І.Киреевський в одній з своїх праць співставив два принципи ставлення до релігії та церкви, до способу мислення, до законності, до держави і суспільства — західноєвропейський та російський. Він критично поставився до «старої римської освіченості» (тобто цивілізації), в якій європейці бачили своє культурне коріння, засудив раціональність їх віри, законодавства і мислення, намагання розв'язувати проблеми зовнішніми, технічними засобами, суспільні протиріччя. Натомість філософ відстоював православні візантійські традиції, внутрішнє піднесення над зовнішніми потребами, суспільну єдність росіян. Вперше в цивілізаційних дослідженнях діалог набув розгорнутої форми, наблизився до історичної драми, бо, по суті, мова у Киреевського йшла про пошук шляху до спасіння людства: вибір між дійсно християнським шляхом, традиції якого зберігав православний Схід, і шляхом католицьким і реформістським, на його погляд хибним, по якому пішов Захід¹¹.

У другій половині XIX ст. виникла можливість для відображення драми стосунків між цивілізаціями, кожен з яких

історики намагались трактувати в рамках її власної логіки. Вперше думку про рівність цивілізацій висловив у 1853 р. А. де Гобіно: «Через те, що зовнішність їх (решти світових культур. — Авт.) цивілізацій не схожа на нашу, — писав він, — ми часто схильні вважати, що вони або варвари, або нижчі за нас за чеснотами. Немає нічого більш поверхового і, отже, більш підозрілого, ніж висновок, зроблений на підставі подібних аргументів»¹². Цю саму тезу відстоював і німецький професор Г.Рюккерт, який вперше поклав в основу своїх роздумів про інші цивілізації їх власні оцінки західної культури. Його трактування історії православних країн нагадує філософію історії слов'янофілів. Він вважав, що світ православ'я самодостатній, незалежний від світу західного християнства. Адже навіть хрестові походи не призвели до окатоличення візантійців. Унія католицизму та візантійського православ'я була вимушеною, що свідчить про «внутрішню неможливість», неорганічність цього об'єднання¹³.

У Росії (йдеться і про Київську Русь, і про Російську імперію, до складу якої входила Україна. — Авт.) «виникла якась внутрішня спорідненість між візантійською сутністю і слов'янським духом» при повній відсутності західного впливу. Так, закликання варягів анітрішки не вплинуло на слов'янську культуру. Неорганічність впливу варягів «унеможливило те, щоб слов'янська сутність внутрішньо змінилася від цього чужого елемента». В свою чергу, чужі володарі невдовзі переродилися у слов'ян і повністю злилися з руським (йдеться про часи Київської Русі. — Авт.) народом¹⁴. Навіть за Петра I, як стверджує Рюккерт, «західноєвропейська культура не натуризувалася в Росії, для чого, мабуть, ніколи і ні за яких обставин немає жодної можливості, але була

залучена як засіб для певних цілей, як знаряддя державної влади й політики»¹⁵.

Однак для того, щоб виникла сучасна романтична форма цивілізаційного нарративу, мало було релятивізувати уявлення про цивілізацію й доповнити раціональний підхід інтуїтивним. Необхідною виявилася поява трагічного відчуття краху рідної культури, розриву зв'язку часів і домінування філософії життя, яка органічно сполучала релятивізм, ірраціоналізм та інтуїтивізм.

Такі умови склалися тільки у ХХ ст. внаслідок Першої світової війни, коли з'явилась книга О.Шпенглера «Занепад Європи». Тоді весь ціннісний зміст виявився проблематизованим, і цінності, норми, стереотипи будь-якої культури у світовій історії почали сприйматися у вигляді рокової сили, долі, за яку людині доводиться розраховуватись життям. Суттєво ускладнився історичний нарратив.

На цьому тлі поняття «цивілізація» пережило ще одну кризу. Тепер воно стало відображати стадію деградації «високої культури», стан її духовного занепаду. Розвиток західної цивілізації розглядався як визначений долею процес падіння західного світу¹⁶.

Рівноцінність цивілізацій, яку Рюккерт міг лише констатувати, у Шпенглера виявляється майже у всьому. Вони порівнюються як принципово однотипні явища, жодне з яких не заслуговує більш високої оцінки. Разом з тим, у кожній з них — своє обличчя, своя неповторна індивідуальність.

У кожній з культур своя мова, кожна з них породжує власне світосприйняття, яке Шпенглер намагався виявити, аналізуючи особливості різних проявів культури, від математики до права. Велич його як мислителя полягає в тому, що

він вперше переконливо довів: у західного історика перед очима зовсім інша всесвітня історія, ніж у великих арабських і китайських істориків¹⁷. Вперше європейцям дали зрозуміти, наскільки провінційною і незначною була їхня діяльність на тлі великих звершень середньовічного Сходу. Шпенглер дав глибоку критику сучасної йому західної історіографії й вказав на велику кількість білих плям в її інтерпретації історичного процесу.

Цей філософ констатував взаємне непорозуміння між представниками різних культур з часів античності й підкреслив: «німецьке й французьке благочестя, англійські й іспанські звичаї, німецький та англійський життєвий устрій стоять одне від одного настільки далеко, що найбільш втаємничене для будь-якої чужої нації є для пересічної людини нації... споконвічною таємницею й джерелом помилок з дуже важкими наслідками»¹⁸. Шпенглер закликав дослідників цивілізацій перетворити мову самовираження культур у мову спілкування між ними¹⁹. Таким чином, у нього ми маємо справу не з реальним полілогом культур (він став можливим лише у другій половині ХХ ст., коли історію своїх цивілізацій стали писати історики практично в усіх країнах світу), а з полілогом як реальною формою організації історичного матеріалу.

Шпенглер зробив переворот у теорії цивілізацій, започаткувавши її класичний період. Він модерно функціоналізував термін «цивілізація» в умовах порівняльного культурологічного аналізу світових культур. А.Дж.Тойнбі у книзі «Осягнення історії» «переклав» теорію Шпенглера на мову західної соціальної науки, відновивши первісний сенс поняття «цивілізація». Місце деградаційної фази розвитку

суспільства заступили «універсальні держави» або світові імперії. Історія цивілізацій була монументально, в кращих традиціях європейського роману-епопеї структурована, процеси й етапи цивілізаційного розвитку були проаналізовані як наукові закони: «виклик і відповідь», «зникнення і повернення», «розкол-і-полігенез». Це не завадило Тойнбі в останньому томі своєї праці знову знизити ціннісне значення поняття «цивілізація», підпорядкувавши його поняттю «всесвітня церква»²⁰.

У другій половині ХХ ст. поняття «цивілізація» практично повністю відновило своє ціннісне значення й широко використовувалося в історичних, соціологічних і філософських дослідженнях. Зараз використовуються практично всі відтінки накопиченого сенсового змісту, які кожного разу кристалізуються у нові сенсові структури.

Як бачимо, процес становлення теорії цивілізацій як важливої складової історичної соціології супроводжувався складними змінами значення поняття «цивілізація». В цих змінах простежуються три тенденції. Спочатку, у ХVІІІ ст. поняття «цивілізація» вбирає у себе сенси передуючих йому, близьких за значенням понять, які персоніфікували процеси раціоналізації поведінки, становлення громадянського суспільства, вдосконалення державного управління. У ХІХ – на початку ХХ ст. його ціннісний зміст поступається місцем різнобічній за сенсом науковій складовій. Нарешті, в ХХ ст. його значення в цілому відновлюється, при цьому накопичений зміст не губиться, а переводиться у приховану, потенційну форму й, за потреби, актуалізується. Ці процеси опосередковуються переведенням поняття «цивілізація» з одного дискурсу в інший, що пов'язано з розширенням кола

жанрів, які використовуються при будіванні історичного й філософсько-історичного нарративу.

Існують різні типи цивілізацій. В їх основі можуть бути соціально-економічні устрої, релігії, раси, системи цінностей, ідеології. Цивілізація може співпадати з національними кордонами, а може й істотно виходити за їх межі. Нарешті, вона може охоплювати навіть всю Землю (йдеться про світову цивілізацію).

Ми виходимо з тези, що кожна нація — це унікальна цивілізація. Неймовірно, проте факт: дефініція терміну «нація» семантично найпереконливіші ознаки мала ще наприкінці XVIII ст., коли застосовувалася для позначення вищих верств суспільства, які безпосередньо забезпечували державний суверенітет. Логіка була такою: який сенс у тому, щоб у категорію «нація» включити весь народ чи хоч би його домінуючу етнічну складову? В цьому, за великим рахунком, сенсу нема, оскільки соціальні маси здебільшого не ідентифікують себе з визначальними проблемами функціонування соціального організму.

Сучасна суспільна наука оперує двома основними підходами до розуміння етнічності: об'єктивістським, що розглядає етнос в якості деякої історично-спадкоємнісної спільноти, котра має спільних предків і єдину расово-біологічну природу, та модерністським, який витлумачує етнос в суб'єктивному розумінні — перш за все як уявну спільноту, сформовану на основі тотожності кожного її члена зі сформульованим культурною елітою національним міфом.

Цілковита моноетнічність держави на сучасну пору є рідкісним явищем. Показовим прикладом моноетнічності являються хіба що Японія та Ісландія. Інакше кажучи, су-

часні держави в абсолютній більшості хоча й поліетнічні, однак саме воля і згуртованість певного етносу (як правило — титульного) призводить до відповідних політичних, державотворчих трансформацій. Ігнорувати цю обставину з точки зору наукового вердикту некоректно, а з точки зору дослідницьких висновків і пропозиційності загалом небезпечно, оскільки йдеться про нехтування фундаментальним чинником державницької креативності.

Безперечно, світ структурується водночас у двох протилежних напрямках — універсалізму та націоналізму. З матеріальної точки зору економічний взаємозв'язок, ефективність комунікацій, воєнні, економічні та пропагандистські впливи дозволяють стверджувати, що світ єдиний. Якщо ж підходити з інших позицій, зокрема ефективності міжнародних інститутів, то це не відповідає істині²¹. Також не викликає сумнівів, що націоналізм у його первісному значенні не може бути надійним підґрунтям поліетнічної держави: для виконання цієї функції необхідна якась інша, надетнічна ідея. Однак, чи означає така надетнічність заперечення етнічності? В усякому разі, політична нація фактично відкидає культурне походження й значення нації, і маємо визнати: це не завжди йде на користь суспільній консолідації, сукупному благу суспільства.

Практично всі чинники культури є націогенетичними елементами. Кожен з них — мова, писемність, мистецтво й музика — пристосований змістом і формою до життєвих потреб народу; весь світогляд, етика й побут його є тими елементами, що поглиблюють процес національної індивідуалізації, перетворюючи його з етнографічної сировини на національно викристалізований суспільний колектив. Народ

— це етнографічна, а не національна одиниця. Якщо народ — це сировина, то нація — виріб з цієї сировини.²²

У новітні часи такий погляд обґрунтував О. Прицак. Він слушно зауважував, що історія України — «це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих («політичних українців»), і перейнятих ними розвинутих цивілізацій»²³.

Розгляд даної теми можна було б продовжити і далі. Проте слід зупинитися й відзначити, що цю проблему досліджували і вітчизняні науковці, починаючи від всесвітнього рівня та закінчуючи конкретними суспільствами.²⁴ При цьому підкреслимо, що навіть в енциклопедичних виданнях термінів «цивілізація (або цивілізації) в Україні» чи «Українська цивілізація» не існує.²⁵

Продовжують розробку даної глобальної проблеми зокрема і російські колеги. Так, в одному з останніх підручників для вищої школи його автори стверджують, що цивілізація включає у себе окультурену історичну природу (в чистій природі існування цивілізації неможливе) й засоби такого перетворення, людину, яка засвоїла культуру й можливість жити та діяти в окультуреному середовищі свого проживання, а також сукупність суспільних відносин як форми соціальної організації культури, забезпечуючих її існування. В такому трактуванні цивілізація являється ні чим іншим, як суспільно-економічною формацією, але охарактеризованою без звичної догматики (вип'ячування примату базису й другої ролі надбудови) та з орієнтацією на виявлення ролі

культури. Цивілізація виявляється ідентичною навіть не формації, а скоріше її регіональній різновидності — у зв'язку з підкресленням ролі культури, різної в різних районах світу. Правда далі автори згаданого підручника відзначають, що цивілізація являється поняттям більш глобальним, ніж суспільна формація. Формаційні відмінності в суспільстві, котре вийшло з первісного стану — це відмінності всередині цивілізації. Формаційне розчленування суспільства надає цивілізації соціальну опріділеність й історичну конкретність²⁶. Але таке поточнення мало що міняє по суті.

У свою чергу, відомий дослідник Ю. Черняк стверджує, що цивілізація дійсно відноситься до формації як ціле до частини, але не тому, що вона обіймає собою всі формаційні типи, а тому, що вона за своїм складом включає окрім формаційних багато інших елементів, окремих граней цих елементів та зв'язків з усіма ними. Він дає своє трактування даного терміну: “В широкому розумінні цивілізація — це цілісна система, що розвивається, суттєвих відносин між людьми, — мікрогрупами, крупними колективами, взята із середовищем проживання й створеними матеріальними та духовними благами і особливо системою цінностей, що називається культурою (під поняттям суттєвих відносин слід розуміти відносини, котрі іменують рівень взаємозв'язків не лише між індивідуумами чи мікрогрупами, але і між великими колективами, що складаються за етнічною, національною, соціальною, професійною, конфесійною, регіональною та ряду інших ознак).

Цивілізація — система цілісна, котра має свої власні якості у порівнянні з сумою інгредієнтів, що її складають. Її частини, якщо використовувати термінологію загальної те-

орії систем, можливо розділити на елементи — елементарні структурні одиниці, подальше розщеплення котрих неможливе без втрати якості, компоненти, складені із елементів, і підсистеми, утворені із компонентів. До них добавляються зв'язки між вказаними частинами цивілізаційної структури”²⁷.

Якщо ж розглядати дане явище в просторово-часовому розрізі, то нині виділяються три рівні:

1) глобальна цивілізація — частина (або все) людство, що досягло рівня цивілізованого розвитку і така, що проходить певні ступені, фази життєвого циклу;

2) локальні цивілізації, як найважливіші складові частини глобального співтовариства, котрі відрізняються за системою цивілізаційних цінностей, умовами проживання та діяльності, історичним досвідом. Вони також проходять через певні етапи історичного шляху — зміну поколінь локальних цивілізацій і фаз життєвого циклу кожної цивілізації та кожного покоління;

3) світові цивілізації як крупні етапи розвитку глобальної цивілізації і цикли поколінь локальних цивілізацій, епохи розвитку людства як єдиної мегасистеми²⁸.

У контексті порушеної в назві теми варто звернути увагу на точку зору багатьох дослідників, які протиставляють цивілізацію первісному суспільству в розвитку людства, незважаючи на принципово нові засади організації життя, насамперед на виникненні державного устрою, що викликало цілу низку різноманітних наслідків. Хоча «цивілізація» і «держава» — поняття не синонімічні, вони відбивають різні сторони того ж процесу, тобто переходу від первісних суспільств до ранньокласових. Важливим є і те, що в цьому

питанні сходяться думками представники різних — «буржуазних», «марксистських», «західних» та інших наукових шкіл²⁹. А тому маємо погодитись з твердженням, що «цивілізація — це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на перевагу первісному егалітарному), різні форми експлуатації»³⁰. Для цієї стадії розвитку характерними ознаками є поява міст, писемності, законів тощо³¹.

Та при розгляді давніх і середньовічних цивілізацій на теренах України необхідно чітко усвідомлювати особливості кожної з конкретних спільнот. Сам процес переходу до соціально стратифікованих суспільств не був миттєвим, з чітко вираженими характерними ознаками. Цивілізаційний процес треба розглядати у вигляді двох основних етапів — передісторії (становлення основ цивілізації) та власне історії (цивілізаційного розвитку)³². Для першого з них, що отримав в останні десятиліття назву «чіфдом» або «вождівство», вже була характерною соціальна й майнова нерівність, але ще був відсутнім легалізований апарат присилування. А для другого етапу стали притаманними всі ознаки державності. Суспільства, які за своїм розвитком знаходились на першому із згаданих етапів, слід характеризувати як протоцивілізації (вождівські цивілізації, чіф-цивілізації), а ті, що вже перебували на другому етапі, — власне цивілізаціями. Тому певною мірою казуїстичні формулювання із спробами поєднати в одному явищі різний сенс лише заплутують його розуміння. Як приклад можна навести таке трактування знаменитої трипільської культури: «З точки зору стадіального підходу до Трипільля в такому разі пасувало б поняття «протоцивілізація». В культурному ж відношенні вживання терміну

«цивілізація»... є цілком логічним та виправданим»³³. За такою логікою до цивілізацій можна відносити і розмальований комплекс з кісток мамонта (як і саму стоянку кам'яної доби) в с. Мізин на Чернігівщині³⁴.

І це вже робиться: “...цивілізація почалася на терені Давньої України з ДУХОВНОСТІ. Коли в XV-XIV тисячоліттях до н. е. в районі теперішнього Мізина на Десні викарбували на мамонтовій кістці МЕАНДРОВИЙ ОРНАМЕНТ як символ безкінечності буття (яка глибока й витончена філософська ідеологема! — Авт.). Коли утворили перший (палеолітичний!) музичний ансамбль з кісток мамута (відкриття археолога Бібікова! — Авт.). Коли прадавні українці почали виготовляти реалістичні та символічні (!) статуетки жінок, тобто першобогинею давніх була жінка, що творила диво — продовжувала рід людський”³⁵. Тож за такою, так би мовити, схемою, коли пізньопалеолітичні пам'ятки вже відносяться до цивілізаційного циклу, “рукою подати” до часів появи на сучасних українських теренах первісної людини близько 1 мільйона років тому.

Та що там в Україні. Виявляється, в глибинах кам'яного віку могла існувати суперрозвинута цивілізація, що загинула в результаті всесвітньої катастрофи! Начебто існує і інформація на підтвердження цього, але: “Археологічна інформація — одна із найзасекреченіших. Чимало відповідних даних і відомостей (артефактів, письмових джерел) зберігається в схованках тибетських монастирів, індійських храмів, Ватикану і т. д. Їхнє опублікування, як вважають, могло б викликати потрясіння в суспільстві”. Та: “Як виявляється, є досить впливові організації, зацікавлені в засекречуванні подібної “екстравагантної” інформації. Переважно це

окультні й інші “латентні” структури, масонські ордени то-що”³⁶. Тож який же є міжнародний шпигунський потенціал у авторів такої “гіпотези”, якщо вони змогли, обійшовши могутні організації, добути таку “цінну й достовірну” інформацію!

Розгляд проблеми можна довести до рівня абсурду, а тому слід припинити фантазувати у цьому напрямі. Краще зупинимося більш докладніше та серйозно на понятті “державна”, що являється провідним інститутом політичної системи суспільства на цивілізаційному щаблі його розвитку³⁷. Але спочатку слід охарактеризувати вже згадане поняття “чіфдом” (або “вождівство”) — важливу фазу у стадіальному розвитку людського суспільства, останню ланку його додержавного устрою. Серед узагальнюючих розробок останніх часів, на нашу думку, однією з найбільш повних в історіографічному відношенні являється монографія М.Крадіна та Т.Скриннікової “Імперія Чингіс-хана”, котра нами і буде використана³⁸. В ній подається і аналіз думок з приводу сучасного розуміння терміну “державна” та її назви як явища світового масштабу.

Теорія вождівства належить до числа найбільш фундаментальних досягнень західної політантропології. Найбільш ґрунтовно характеристики вождівства були розкриті в неоеволюційній концепції Е.Сервіса (основна робота якого вже згадувалася). Він дав визначення цьому явищу як формі соціополітичній організації з централізованим управлінням й спадковою клановою ієрархією вождів теократичного характеру та знаті, де існує соціальна майнова нерівність, але нема формального і тим більш легального репресивного та примусового апарату.

Т.Ерл, один із найавторитетніших спеціалістів сьогодення в області теорії вождівства, виділяє наступні, з його точки зору найбільш суттєві, ознаки даної форми соціально-політичної організації: спільнота з чисельністю населення в кілька тисяч (“просте” вождівство) або кілька десятків тисяч (“складне” вождівство); наявність регіональної ієрархії поселень; політична централізація й стратифікація; зародження політичної економії для інституалізації фінансової системи.

У колишніх країнах соціалістичного табору, включаючи й СРСР, ці ідеї до 70-80-х років ХХ ст. не отримали вагомого відгуку. Тривалий час розвиток пізньопервісних суспільств в марксистській археології та етнології було прийнято розглядати за Ф.Енгельсом і Л.Морганом, в межах концепції військової демократії. З плином часу ряд дослідників прийшли до висновку, що військова демократія в класичному вигляді не являлася безпосереднім попередником державності, пізніше виникали більш структуровані переддержавні форми, в яких більшість населення вже було відсторонено від управління, але ще були відсутніми ознаки держави. По суті це означає, що марксистські дослідники самостійно прийшли до відкриття феномену вождівства.

Один час популярністю користувався термін “дофеодалне суспільство”. О.Хазанов запропонував дефініцію “вождівство” як варіант перекладу з англійської мови слова *chiefdom*. Потім Л.Васильєв детально ознайомив вітчизняних спеціалістів із суттю концепції.

Якщо ж підсумовувати різні точки зору на сутність вождівства, що висловлювалися в різні роки різними дослідниками, то можливо виділити наступні основні його ознаки:

- політична ієрархія й централізація, наявність центру та залежних від нього груп (громад, племен і т. п.);
- соціальна стратифікація, обмежений доступ до ключових ресурсів, наявність тенденції до відокремлення ендогамної еліти від простих мас в замкнутий стан;
- чисельність населення в кілька тисяч й десятків тисяч;
- перерозподілення додаткового продукту по вертикалі (редистрибуція);
- відсутність узаконеної влади, що має монополію на застосування сили;
- загальна ідеологія і/або спільні культу й ритуали;
- сакральний характер влади, іноді теократія³⁹.

Говорячи ж про термін “держава”, слід відзначити, що латинське слово *status* вже стало використовуватися в політичних дискурсах у XIV ст. й характеризувалося багатозначністю. В Італії термін *stato* розумівся як правляча влада взагалі, а також як апарат цієї влади. У Франції поняття *etat* означало статус, стан, об’єднання станів (“генеральні штати”), державу, націю. Подібна термінологічна невизначеність була обумовлена тим, що тоді у Європі проходила побудова націй, а також формування територіальних владних структур іншого типу (“національні держави”). Нові інститути влади стали усвідомлюватись в існуючій термінології.

Мабуть, найбільш рельєфно новий контекст терміну “держава” сформулював Н.Макіавеллі. Кінцеве ж осмислення сутності держави прийшлося на період європейського абсолютизму, коли вона починає сприйматися як власний, відокремлений від суспільства та його зверхників інститут (згідно Т. Гоббсу, “Левіафан”). До середини XVIII ст. термін вже ґрунтовно увійшов у європейську науку. Однак ця ж термінологія

продовжувала використовуватись для означення станового поділу суспільства. В Європі склалася традиція паралельно використовувати поняття “держава” для означення не лише структури суспільства, але і всього суспільства в цілому (суверенна одиниця, “держава-нація”, “країна”). У російській мові етимологія поняття “держава” більш співзвучна термінам “царство, імперія”, ніж поняттю “уряд”.

Тож можливо вести мову про два смислові значення даного поняття в широкому розумінні — держава як країна, нація, яке нерідко використовується в повсякденній мові, і у вузькому інституалізованому значенні — держава як уряд, котре частіше використовується теж в повсякденній мові, а також держава як уряд, що частіше знаходимо в спеціальних наукових текстах.

Згідно класичному определенню М.Вебера, в політичній антропології прийнято вважати, що держава відрізняється від попередніх форм управління (вождівства) наявністю монополії на легітимне застосування насилля. Іншими словами, “арифметика” держави може бути викладена у формулі: “вождівство + насилля = держава”. Та не безпідставно багато дослідників висловлюють сумніви, що дана ознака може вважатися надійним критерієм державності. Один із найбільш послідовних критиків цієї точки зору, Р.Кайнейро, вважає, що багатьом ранньодержавним утворенням якраз і не вистачало монополії на використання сили. Для підтвердження він посилається, зокрема, на англосаксонські закони, в котрих було записано, що будь-хто може сам вбити злодія, який його пограбував, і навіть отримати за це певну нагороду.

Існує думка, що держава не завжди має монополію на насилля. Як приклад називаються феодальні королівства се-

редньовічної Європи, котрі не мали нічого проти міжусобних війн васалів, якщо вони залишалися лояльними до свого сюзерена. Ще один приклад: Ірак початку ХХ ст. — держава не могла заборонити сутички між племенами кочовиків й була вимушена обмежуватися побічним контролем. Після кожного зіткнення учасники конфлікту повинні були надавати поліцейським службам детальну інформацію про кількість потерпілих та отриманих трофеях. В той же час монополію на використання сили можна знайти в багатьох бездержавних суспільствах. Наприклад, у гірських жителів Атласа нема апарату організованої влади й спеціальних каральних інститутів. Право на покарання та контроль за порядком накладено на громаду. З цього випливає, що ця ознака не може розглядатися в якості критерія для визначення держави.

Більш вірним було б робити акцент не стільки на монополії на насилля, скільки на інститутах влади. Якщо звернутися до класичних визначень держави, то вони в першу чергу мають на увазі наявність апарату управління. Так “Британська енциклопедія” характеризує державу як “політичну організацію суспільства, або тіло політики: більш вузько термін відноситься до інститутів уряду. Термін став відомим в XVI ст. як результат його використання Макіавеллі в своєму “Государі”. Практично у всіх визначеннях держави наявна така ознака, як обов’язкова фіксація особливого апарату управління. Окрім того, все більше число дослідників схиляються до думки, що дана ознака являється єдиним універсальним критерієм для визначення державного суспільства. З найбільшою лаконічністю суть цього поняття висловив К.Вітфогель: держава — це “управління професіоналами”.

Інтеграція суспільства на державному рівні припускає наявність бюрократії, єдиної релігії, судочинства й поліцейської машини, тобто особливих спеціалізованих установ, призначених для управління. Громадянські чиновники відповідальні за управління, контроль над інформаційними потоками, мобілізацію ресурсів, військові — за завоювання та оборону від ворогів, а іноді й за підтримування внутрішньої стабільності, релігія — за створення загальної ідентичності та освячення існуючого ладу.

Вишевикладене означає, що держава — це не просто сукупність людей, які управляють суспільством. Особи з управлінськими обов'язками знаходяться скрізь — в племені ірокезів, грецькому полісі, африканському вождівстві. Згадавши першу ознаку знаменитого ленінського визначення класів і примінивши його до дефініції держави, отримуємо, що держава є велика група людей, причетних до управління. Ця група може бути розділеною на спеціалізовані підрозділи або відомства (міністерства, канцелярії і т. п.) або в принципі не бути інституалізованою й знаходитись при дворі, ставці (за М.Вебером — в “штабі”) правителя. Необхідно також враховувати, що органи управління гетерархічними спільнотами відрізняються від подібних органів в територіальних державах, котрі повинні були розвивати багаторівневі бюрократичні ієрархії.

Важливо також відзначити, що особи, які виконують управлінські обов'язки в перед — чи ранньодержавних суспільствах, можуть бути розділені на: загальних функціонерів, котрі виконують обов'язки лише в якійсь одній області управління; неформальних осіб, чия професія на пряму не пов'язана з управлінням, але вони в силу свого статусу або ж

з інших причин можуть чинити вплив на прийняття рішень (родичі, придворні, священники і т. д.). Поскільки загальні функціонери й неформальні особи можуть існувати не лише в ранніх державах, але і, наприклад, у вождівствах, лише категорія спеціальних функціонерів може слугувати критерієм для визначення державності.

Таким чином, держава — це не окремі особи, які займаються управлінською діяльністю, а цілий апарат, тобто сукупність спеціалізованих організацій і установ. Такі установи мають відповідну структуру і складаються із певного числа співробітників, котрі отримують винагороду за виконання своїх обов'язків⁴⁰.

Охарактеризувавши поняття “держава” та “цивілізація”, перейдемо на сторінках наступних розділів до власне історії України в контексті поставленого у назві цієї книги питання. Звичайно, слід пам'ятати, що: “У історії немає ні прологів, ні епілогів. Вона не ділиться на розділи, кожен із своїми вступом і підсумками. Історія не робить перепочинків, щоб замислитися і зробити висновки з прожитого. На етапи і епохи ділимо її ми. Якщо весь плин подій вважати своєрідним текстом, то його з великими труднощами можна поділити на осмислені шматки, схожі бодай на речення, якщо не на розділи”⁴¹. А робляться подібні дослідження, щоб хоча б у якійсь мірі відповісти на запитання: “Чи так само невмолимо тяжіє над нами, людьми, наша національна доля? Чи кожна нація або велика цивілізація - то всього лише зародок, що з нього як з незримого яйця має вилупитися щось гігантське і, можливо, путне, для чого, власне, ми живемо і страждаємо? Якщо так, то чи можна хоча б зрозуміти, куди нас несе історія?

Які риси будучини вгадуються за напрямами силових ліній сьогодення?”⁴²

Автори усвідомлюють, що як мовив Козьма Прутков: “Никто не обнимет необъятного”. А тому будуть розглянуті лише найбільш значні часові відрізки передержавного та державного періодів, під час яких відбувалися глобальні події. Окрім того, аби історичний процес “не розірвався” під час його вивчення, в даному дослідженні знайшли своє відображення й періоди, коли український етнос функціонував у складі інших держав. Закінчуючи вступну частину, нагадаємо, що піднята проблема не являється новою для всіх трьох авторів⁴³. Певною мірою ця книга є наступним етапом у її вивченні.

Література

- ¹ *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций. — Л., 1940. — С.91.
- ² *Февр Л.* Цивилизация: эволюция слова и группы идей.// Бои за историю. — М., 1991. — С.248–250.
- ³ *Voltaire F.M.* Essai sur les moeurs et l’esprit des nations. — Paris, 1963. — Vol.1. — P.808.
- ⁴ *Elias N.* Uber der Process der Zivilisation. Sociogenetische und Psychogenetische Untersuchungen. — Bd.1–2. — Zurich, 1939.
- ⁵ *Mirabeau V.* Philosophie rurale. — Darmstadt, 1972.
- ⁶ *Ионов И.Н.* Цивилизация: эволюция смыслового содержания понятия и его литературного контекста.// Проблемы исторического познания. — М., 2002. — С.51.
- ⁷ Там само. — С.52.
- ⁸ *Гердер И.Г.* Избранные сочинения. — М.-Л., 1959. — С.282.
- ⁹ Там само. — С.292–293.

- ¹⁰ *Ионов И.Н.* Понятие и теория локальных цивилизаций: проблема историографического приоритета. // *Цивилизации.* — М., 1997. — Вып.4. — С.139–140.
- ¹¹ *Киреевский И.В.* О характере просвещения Европы и его отношения к просвещению России // *Полное собрание сочинений.* — М., 1861. — Т.2. — С.237–276.
- ¹² *Gobineau A. de.* *Essai sur l'inegalite les races humaines.* — Paris, 1853. — Т.1. — Р.149.
- ¹³ *Ruckert H.* *Lehrbuch der Weltgeschichte in Organischer Darstellung.* — Leipzig, 1857. — Bd.1. — S.479, 481–483.
- ¹⁴ *Ibid.* — S.502–504.
- ¹⁵ *Ibid.* — S.504.
- ¹⁶ *Шпенглер О.* *Закат Европы.* — Новосибирск, 1993. — Т.1. — С.6, 9, 77.
- ¹⁷ *Шпенглер О.* *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории.* — М., 1998. — Т.2. — С.50.
- ¹⁸ Там само. — С.208, 176.
- ¹⁹ Там само. — С.116–117.
- ²⁰ *Тойнби А.Дж.* *Постижение истории.* — М., 1991. — С.515–540.
- ²¹ *Wright G.* *Problems of Stability and Progress in International Relations.* — Chicago, 1972. — Р.10–11.
- ²² *Михальченко М., Самчук З.* *Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення.* // *Актуальні проблеми внутрішньої політики.* — 2004. — № 4. — С.29–31.
- ²³ *Приймак Омелян.* *Що таке історія України.* // *Слово і час.* — 1991. — № 1. — С.60.
- ²⁴ *Павленко Ю.В.* *История мировой цивилизации.* — К., 2002.; *Рубель В.А.* *Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність.* — К., 1997 та інші.
- ²⁵ *Миرونенко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А.* *Українське державотворення. Словник-довідник.* — К., 1997; *Енциклопедія укра-*

- інознавства. — Львів, 2000. — Т.9, 10.
- ²⁶ Введение в философию. — М., 1989, ч. II — С. 531.
- ²⁷ Черняк Е. Б. Цивилиография. — М., 1996. - С. 11.
- ²⁸ Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — М., 2006. — С. 88-89.
- ²⁹ Морган Л. Древнее общество. — Л., 1934; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.// К.Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения. — 2-е изд. — Т.21; Service E.R. Origins of the State and Civilization. — New-York, 1975.
- ³⁰ Бунатян К.П. Давнє населення України. — К., 1999. — С.137–138.
- ³¹ Массон В.М. Первые цивилизации. — Л., 1989. — С.6–11.
- ³² Цивилизационные модели современности. — К., 2002. — С.5.
- ³³ Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003. — С.6.
- ³⁴ Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К., 1981.
- ³⁵ Плячinda С. Золота Доба Давньої України // Джерела, 04.2005. - № 1. — С. 11.
- ³⁶ Канигін Ю.М., Кушерець В.І. Людина і цивілізація в контексті Біблії та інших Першокниг. — К., 2007. — С. 46.
- ³⁷ Павленко Ю. В. Держава як цивілізаційний феномен // Енциклопедія історії України. — К., 2004. — Т. 2. — С. 341-348.
- ³⁸ Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингис-хана. - М., 2006. Див. також: Earl T. Chifdom in Archaeological and Ethnological Perspective // Annual Review of Antropology, 1987, vd. 16; Васильев Л.С. Протогосударство — чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки, 1981, № 6.
- ³⁹ Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. — М., 1995.
- ⁴⁰ Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Указ. соч. — С. 497-500.

⁴¹ Попович Мирослав. Червоне століття. — К., 2005. — С. 847.

⁴² Там само. — С. 849.

⁴³ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. — К., 2005; Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Нариси. — К., 2006.

Розділ 1.**ПРИРОДА ТА ГЕОПОЛІТИЧНЕ
СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ**

Місцезнаходження будь-якої людської спільноти в межах усієї ойкумени, безперечно, впливає на основні (та і не тільки основні) чинники розвитку кожного народу. В цьому відношенні “українська ситуація” не являється винятком.

Територія України простягається із заходу на схід більш як на 1300 км, з півночі на південь — близько 900 км. Площа — більше 600 тис. км². Загальна протяжність кордонів з сусідніми державами (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Білорусь, Росія) — 6500 км. З півдня територію України омивають Чорне та Азовське моря. До складу держави входять Автономна Республіка Крим і 24 адміністративні області. Україна є членом Організації Об’єднаних Націй (з 1945 року).

Географічне розташування України спонукає до визначення своєї геополітичної ролі — слугувати з’єднуючим мостом між країнами Європи та Азії. Розміри території, чисельність населення, потужні промисловий та аграрний комплекси, науковий потенціал, природні ресурси у поєднанні з вигідним географічним розташуванням висувають її на роль великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією. Зміцнення незалежної і без’ядерної України поліпшує геополітичну ситуацію в Європі й в усьому світі, створює умови для стабільності та передбачуваності у міжнародних відносинах.

Загальна чисельність населення нині складає менше 50 млн. осіб, серед яких, окрім переважної більшості власне українців (приблизно 2/3), проживає ще понад 110 національностей і народностей (росіяни, білоруси, євреї, поляки, молдавани, угорці, татари та ін.). Міське населення складає близько 70 %, сільське — близько 30%.

Головні орографічні риси (тобто сукупність мезо- і мікрофлори рельєфу) території визначаються її розташуванням у межах Східно-Європейської рівнини (95 відсотків площі) та середньовисотних гірських пасм Українських Карпат і Кримських гір (5 відсотків загальної площі). 70 відсотків рівнинної частини становлять низовини (найбільші — Поліська, Придніпровська, Причорноморська, Закарпатська), 30 відсотків — височини (Подільська, Волинська, Донецька та Приазовська).

Рельєф України сформувався в результаті тривалого геологічного розвитку і змін палеогеографічних умов. Рівнинна частина, окрім південних районів, належить до південно-західного краю Східно-Європейської платформи. Південь і південний захід пов'язані із Середземноморським рухливим поясом. В межах платформи виділяють Український щит, Волино-Подільську монокріналь, Дніпровсько-Донецьку западину, Донецький прогин, а в межах Альпійської складчастої області — Карпатську складчасту систему, складчасту систему Гірського Криму, Скіфську плиту та інші. На корінних породах цих структур майже повсюдно залягають антропогенні відклади, які відіграють важливу роль у будові рельєфу та є материнськими породами сучасних ґрунтів.

Внутрішні води України — це ріки, озера, водосховища, болота і підземні води. 96 відсотків території належать до ба-

сейну вищезгаданих морів, решта — до басейну Балтійського моря. Річок завдовжки понад 10 км є понад 4 тисячі, понад 100 км — близько 160. Найбільшими річками є Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг, Прип'ять, Десна, Сіверський Донець. Більшість озер розміщені на Поліссі (Світязь, Турське та ін.), у нижній течії Дунаю (Ялпуг, Кагул, Кугурлуй, Катлабуг) і на Чорноморсько-Азовському узбережжі, де крім власне озер поширені закриті лимани (Дністровський, Тилігульський, Хаджибейський, Молочний та ін.). Болота поширені на Поліській і в північній частині Придніпровської низовин, трапляються в Карпатах і долинах степових річок. Природні ресурси підземних вод розподілені нерівномірно, найбільші експлуатаційні запаси знаходяться в межах Дніпровсько-Донецького, Волино-Подільського і Причорноморського артезіанських басейнів.

Ґрунти досить різноманітні, більшість з них високородючі. Найпоширеніші — різні види чорноземних (степ, лісостеп), сірих лісових (лісостеп), дерново-підзолистих (Полісся), каштанових (сухий степ), лучно-болотних і болотних (Полісся) ґрунтів.

Основні риси ландшафтної структури території України визначаються її розташуванням у помірному поясі. Лише для південного берега Криму характерні риси субтропічного поясу. Україна розташована в межах трьох фізико-географічних зон: Східно-Європейської рівнини, Карпатської (частково) та Кримської. У межах рівнинної частини за переважанням певних типів і підтипів ландшафтів виділяються три фізико-географічні зони.

Зона мішаних лісів з поліським підтипом ландшафтів розташована в північній частині України і охоплює майже

20 відсотків її території. Тут переважають такі природно-територіальні комплекси: зандрові й алювіальні низовини з підзолистими ґрунтами під борами та суборами; моренно-зандрові низовини з дерново-підзолистими ґрунтами з лісами змішаного типу або безлісі й зайняті сільськогосподарськими угіддями; заплавні лучно-болотні місцевості та лесово-острівні рівнини із сірими лісовими ґрунтами. Серед рівнинних територій України це найбільш зволожена і заболочена зона. Залісеність її досягає майже 30 відсотків.

Лісостепова зона охоплює майже 34 відсотка площі України. Своєрідність її полягає у складному перемежуванні різних типів ландшафтів: широколісові із сірими лісовими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами; лісостепові з опідзоленими і реградованими чорноземами; лучно-степові з типовими чорноземами, лучно-чорноземними ґрунтами, трансформованими в сільськогосподарські угіддя. Пересічна залісеність становить 12,5 відсотка. Лісостепова зона — регіон інтенсивного сільськогосподарського виробництва, розвинутої урбанізації на базі промисловості, великих територіальних виробничих комплексів, переважно літніх видів оздоровчої та пізнавальної рекреації.

Степова зона простягається на південь від лісостепу до Чорноморсько-Азовського узбережжя і Кримських гір і охоплює 40 відсотків території країни. Серед інших зон вирізняється найбільшими тепловими ресурсами і найменшою зволоженістю, що зумовлює формування своєрідних степових ландшафтів. Залісеність становить 3 відсотки, орні землі — майже 80–85 відсотків площі зони. В її межах за ландшафтними особливостями і умовами природокористування виділяють три підзони: північностепову, середньостепову та сухостепову.

Північностепова підзона охоплює територію з чорноземами звичайними, що сформувалися під різнотравно-типчакково-ковилловими степами. Середньостепова підзона об'єднує низовинні та схилово-височинні ландшафти з чорноземами південними, що сформувалися під типчакково-ковилловими степами та різнотрав'ям. У сухостеповій підзоні переважають ландшафти з темно-каштановими і каштановими ґрунтами під полиново-злаковими степами з ковилою, типчаком, полинами.

Для Українських Карпат характерна вертикальна поясність ландшафтів. Її структуру утворюють широколистяні низовинно-міжгірні, мішано-лісові передгірні височинні, хвойно-широколистяні низькогірні, широколистянолісові низькогірні вулканічні, луколісові субальпійські середньогірні (полонинські) ландшафти. Це найбільш залісена територія України, де зосереджено 20 відсотків площі її лісів.

У Кримських горах розвинулися середньо- і низькогірні, пасмово-улоговинні, широколистянолісові, мішанолісові, передгірні лісостепові, гірсько-лучні та прибережно-схиліві субтропічні середземноморські ландшафти. Природні умови Криму сприяють розвитку виноградарства, садівництва, вирощування ефіроолійних культур і рекреації.

Географічне розташування України, родючі ґрунти, вигідні шляхи сполучення, брак надійних природних кордонів по всьому периметру завжди робили її територію об'єктом численних експансій. 1923 року український дослідник проблем політичної географії С. Рудницький писав: «Не з'ясовуючи собі ось хоч би величини України і її народу, не тільки наші сірі інтелігенти, а й наші визначні політичні діячі зводять українську справу до спільного зна-

менника зі справами «інших малих народів». У практичному напрямкові недостача географічного знання має просто фатальні наслідки. Згадаю хоч би те, що в останніх часах наші політичні діячі не те що шафували межовими українськими землями направо і наліво, але по ітерації своїй навіть не підносили домагань на величезні простори українських земель. Ніхто з них не вмів не те що використати, але навіть і піднести цієї безлічи політично-географічних, економічно-географічних, учбово-географічних та інших аргументів, які промовляють за українською державністю на Південному Сході Європи»¹.

В українській політичній думці інтерес до геополітичної проблематики зростав тоді, коли виникали умови для національно-визвольних змагань або коли підбивали підсумки таких змагань. Уже у «Виводі прав України» П. Орлика можна знайти розмірковування про геополітичну роль незалежної України як своєрідного заборолу проти агресії російського імперіалізму в Європу. До цієї теми на початку XIX століття звертається поет Є. Гребінка: «Ох, коли б окружити Україну широкими, глибокими морями і довкола неї піднести гори, тоді б ... ми могли бути самостійні, але тепер вона неначе ива при дорозі: її не топче тільки той, хто не хоче»².

Наприкінці XIX століття проблемами геополітичного становища України переймається М. Драгоманов. У своїх «Листах на Наддніпрянську Україну» він писав: «Без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Тіверців і Тмутараканської Русі; ми відбили вп'ять частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось нам цього зробити під Польщею, з самим козацтвом, то му-

сило це зробитись під московськими царями (Польща була, власне, державою Балтійського басейну і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для подніпрянців. Московщина, як держава Балтійського і Каспійського басейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала її до Чорного моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдача зруйнувати Туреччину XV–XVI ст. виконана була в XVII–XIX ст. державою московською, а не польською...)»³. Саме цим пояснював Драгоманов орієнтацію запорізького козацтва на російську державу, адже саме «московське царство все-таки виповнило елементарну географічно-національну завдачу України!»⁴.

М.Грушевський, С.Рудницький. Ю.Липа відзначали, що українці з давніх часів обіймали широку смугу степу та лісостепу в Північному Причорномор'ї. Як вважає один з кращих українських сходознавців першої половини XX сторіччя А.Синявський: «Територія України в період річкових культур та середземноморській, як і в пізніші часи, особливо з утворенням Багдадського халіфату на південному заході Азії й Кордовського на далекому заході Європи в Іспанії, була перепуттям між Сходом і Заходом. Далі вона стає тим битим шляхом народів, що переходили між Уралом та Каспієм на Захід»⁵.

Вирішення чорноморської проблеми вважалось одним з найголовніших геополітичних завдань України. Окреслюючи ці завдання, Ю.Липа наголошував, що метою експансії України було здобування чорноморських берегів, відзначаючи, що від давніх часів українці посідали найбільші ріки, які впадають у Чорне море від Дунаю до Кубані, то відступаючи під натиском кочівників угору за течією, то спускаючись до гирл за сприятливіших умов.

Якщо на півдні Чорне море, на півночі поліські болота, а на заході почасти Карпатські гори були природними межами власне українських земель, то на сході та південному заході таких кордонів немає. Саме цим степовим коридором орди азійських кочівників проходили територією південної України, відкидаючи наших предків від чорноморського узбережжя.

«Ріки, — зазначав Ю.Липа, — ці найзручніші магістралі давніх часів, відігравали велику роль у формуванні національних спільнот: річна мережа формує одність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті, мови і релігії»⁶. Мережа судноплавних річок зі спокійним, рівнинним плином води сприяла не лише формуванню внутрішньої єдності території, а й зміцненню зв'язків із зовнішнім світом. «Річна система українських шляхів кінчається з гирлами рік. Але це не кінець лучби, це розвинення її в ще більшу систему, систему морську. Чорне море органічно зв'язане з українськими ріками виявом і матеріальних, і духовних тенденцій української території», — твердить Ю.Липа⁷. Він вважає, що саме система внутрішніх водних шляхів створила геополітичну вісь України: «Тільки вісь Південь — Північ є віссю українських земель»⁸. Дніпро — «це головний нерв України»⁹. Основні порухи великих мас населення відбувалися саме на цих напрямках практично до початку ХХ сторіччя, коли зусиллями уряду царської Росії основні колонізаційні потоки українців Наддніпрянщини були спрямовані до Сибіру, Північного Казахстану та Далекого Сходу, а з Галичини, через позицію уряду Австро-Угорщини, за океан. Однак ці нові землі-поселення ніколи не сприймалися як етнічно українські.

Велику роль у цивілізаційній історії України відіграв і той факт, що її територія була перехрестям не тільки міграційних, а й торговельних шляхів. Якщо річкова система формувала зв'язки по лінії Північ — Південь, то сухопутні магістралі сприяли контактам Сходу і Заходу через її територію: Україна лежить при найкоротшому суходільному шляху з Західної Європи до Індії.¹⁰ З давніх-давен територією країни проходили важливі торговельні комунікації між країнами балтійськими і середземноморськими, Західною і Центральною Європою, Середньою Азією та Китаєм.

Торговельні зв'язки багато в чому обумовлювали переважання тих чи інших культурних впливів (чи то грецьких в античні часи, чи то візантійських та норманських за доби Київської Русі, чи західноєвропейських у пізньому Середньовіччі), обумовлюючи також і геополітичні орієнтації. Як відзначав М. Грушевський, можна говорити про повну перевагу західних впливів з кінця XII століття: «Се почалось ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом сих земель під владу Польщі»¹¹. Польща виступала транзитною територією для західноєвропейських впливів в Україні. Причому, якщо духовно-культурні зв'язки розвивалися насамперед з Італією та Францією, то технічно-культурні — з Німеччиною¹².

Велику увагу політичній складовій географічного розташування України та його впливу на державотворчий процес приділяв і видатний вітчизняний мислитель В. Липинський. У «Листах до братів-хліборобів» він, зокрема, відзначав: «З огляду політичного наше географічне становище — найгірше в Європі. Навіть Московщина в положенню безмірно кращім, бо, захищена горами, лісами та болотами, вона ніко-

ли не була тим битим степовим шляхом, через який перевалювались з Азії в Європу, і уступали під натиском Європи на Азію, різні кочовничі орди, починаючи від колишніх і нинішньою большевицькою кінчаючи. Крім того Московщина прилягає до моря, яке на другім боці має вже Європу: колишню вітчину Варягів, Фінляндію, Швецію, Германію. Ми маємо море, другий бік якого — по знищенню Візантії, джерела нашої колишньої культури — став одною з найменше культурних частин Азії. Врешті Московщина, вся без виїмку, знаходиться в географічно неподільнім впливі культури східної так, як напр. Чехія знаходиться в географічно неподільнім впливі культури західної. Ми-ж цю границю між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбуваються весь час пересування цієї рухомої границі то дальше на Схід, то дальше на Захід”¹³.

Дослідник акцентував увагу на тому, що наслідком такого стану речей стала значна розбіжність між культурними і світоглядними засадами різних регіонів України. Ментальні протиріччя між Східною (Візантійсько-Московською) і Західною (Римсько-Польською) Україною настільки великі, що не рахуватися з ними неможливо. Будь-які спроби механічного об’єднання України за допомогою велеречних “соборницьких” декларацій призведуть лише до посилення взаємного недовір’я та непорозуміння. Соборність може стати реальністю тільки гармонійним взаємним перехрещуванням двох сил: досередкової — морально- і матеріально-авторитетної, єдиної і всенациональної центральної державної влади, і відсередкованої сили найширших автономій регіонів України, спаяних в одну цілість сильною державною владою.

Другою геополітичною причиною тривалого періоду бездержавності українського народу В.Липинський вважав найродючішу в Європі землю. “Легкість боротьби з дуже сприяючою людині природою, — пише він, — розвивала в людях, які від кількох поколінь пожили на Україні, лінивість і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля. В наслідок цього вироджувались і не могли розвиватись такі політично творчі організаторські прикмети, як дисципліна, послух, громадська солідарність, здатність до жертв і самопосягати”¹⁴. Без подолання цих “родових” вад українства вчений не бачив можливості створення суверенної держави.

Третя причина української недержавності, за В.Липинським, полягала в постійному перемішуванні рас і народів на її території. Основною прикметою українців, вважав він, “є повний брак патріотизму і ненависть до своїх власних земляків. В історії вона мала різні форми: князівської, магнатської, шляхетської, козацької, отаманської та інтелігентської “партійної” гризні та анархії серед українських верхів, і такої самої анархії — боротьби села з селом, кутка з кутком, і взаємної ворожнечі та взаємного недовір’я — серед українських низів”¹⁵.

“Вже в самих початках нашої сучасної історії, і самих зачатках нашого громадянства, — наголошує вчений, — ми бачимо на Україні життя окремими дворищами, а не родами — життя, зв’язаними тільки спільністю територій, а не спільністю крові, племенами. Расової єдності (за винятком може найбільш глухих кутів північно-західної лісово-болотистої полоси) вже тоді не було на нашій землі між Полянми, Сіверянами, Деревлянами, Дулібами, Тіверцями; все це були назви територіяльні, а не родові: назви, впливаючі з

місця осідку людей, а не з їх кровного споріднення та спільного походження. Що-ж допіру казати про часи пізніші, коли всі ці племена були залиті страшною лавиною кочових орд зі сходу і все новими хвилями осілої колонізації з північного заходу. Для найбільшої частини України остається типовою характеристика німецького літописця, дана в початку XI століття кийівської землі, як країни “біглих рабів і метких Данців”. Пасивні маси, втікаючи “на свободу” від економічного і державного примусу на більше родючі і менше цьому примусові підлеглі, “окраїнні”, українські землі — і ріжні між собою не об’єднані, войовничі і авантюристичні елементи (“Данці”) з цілого сусіднього європейського та азійського світу — це предки тих, що сьогодні живуть на Україні”¹⁶. Автор підкреслює, що внаслідок специфічного геополітичного становища України, “нема мабуть більше безглузлого, і більше позбавленого всякого змісту, виразу, як: “чистокровний Українець” — в протиставленню до інших місцевих людей — “нечистокровних”¹⁷.

З вищенаведеного автор “Листів” робить висновок: “Залежні од нас динамічні причини нашої недержавности зводяться всі разом до одної: неуміння українських людей, без огляду на те, за кого вони себе вважають і як вони себе національно називають, здобути та зорганізувати на своїй землі свою власну владу і цю владу своїми власними силами удержати”¹⁸.

Послідовний державник В.Липинський нещадно критикував націоналістичний постулат про “первинність” нації, яка, буцім-то, і має будувати власну державу. Він вважав, що спочатку у світовому геополітичному просторі повстає відповідна держава, а вже потім у процесі свого функціону-

вання вона продукує політичну націю. “Завжди спочатку буває держава, а потім нація, — зазначає вчений. — При допомозі дитини породити матір — неіснуючою ще і фіктивною “українською нацією” будувати реальну українську державу — може намагатись тільки Ви, націоналісти українські, яких націоналізм є лише виразником вродженої анархічної вдачі, злоби, нікчемности і хаосу в думках”¹⁹.

Думки В.Липинського поділяв відомий дослідник геополітичних проблем О.Бочковський. Він справедливо відзначав, що “чим далі на схід Європи, тим більше запізнювалася її етногенна стабілізація, і повільніше відбувалося утворення народів. І це тому, що тут, і особливо в південно-східній її частині, передовсім в Україні, міграція азіатських народів дуже затягнулася і гальмувала розвиток етногенезису. На Україні, наприклад, міграція закінчилась щойно у XVIII столітті, коли у Західній Європі процес кристалізації історично-державних народів був завершений, і вона стояла на порозі своєї націогенетичної фази, тобто формування модерних та пробудження і відродження так званих неісторичних, політично і державно поневолених народів. Великою французькою революцією (1789 р.) завершується ця доба західноєвропейського етногенезису, і розпочинається ера націогенезису, тобто перетворення цих народів у модерні нації”²⁰.

Отже, ми розглянули основні геополітичні чинники, які призвели до тривалого бездержавного статусу України. Доля склалася так, що тільки після розпаду СРСР і утворення незалежної держави вона стала наприкінці XX століття реальним суб’єктом світової геополітики.

Зазвичай геополітику визначають як деяку проблемну наукову галузь, основним завданням якої є фіксація й прогноз

просторових кордонів силових полів різного характеру (воєнного, економічного, політичного, цивілізаційного, екологічного) переважно на глобальному рівні. В якості генераторів цих полів виступають — держава, міждержавні угруповання і низка недержавних суб'єктів, зокрема, транснаціонального значення.

У структурі геополітики виокремлюються дві сторони — духовна (геополітика як теорія та ідеологія) і практична (геостратегія), які знайшли своє відображення в геополітичній свідомості. В плані генезису, походження останньої передбачає та обумовлює появу й формування реальних геополітичних відносин. Тобто в результаті взаємодії акторів міжнародних відносин формується геополітична структура світу, яка відрізняється від простої політичної мапи і виявляється методами геополітичного районування цілісного планетарного простору. Геополітична структура світу — це основний об'єкт дослідження геополітики, що представлена множиною просторових моделей: протистояння континентальної (теллуричної) і морської (талассократичної) сил, модель Серцевинної землі (Хартленд), концепція “континентального блоку”, модель “хартлендримленд”, модель світового “уніполя”.

Геополітика як феномен свідомості відповідно до певного аксіологічного ядра людини структурується рядом понять і категорій та існує у формі геополітичної свідомості. Остання являє собою специфічну духовну реальність — особливу форму зв'язку географії та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того чи іншого суб'єкта міжнародних взаємодій. Звичайно,

коли якийсь з елементів реальності — подія або процес — з погляду відповідного суб'єкта набуває геополітичного значення, то він стає фактом геополітичної свідомості згідно з геополітичною моделлю бачення світу²¹.

Для розуміння змісту геополітичної свідомості необхідно враховувати, що глибина відображення геополітичної реальності в різних духовних явищах неоднакова. Так, геополітична свідомість існує у двох головних формах: буденно практичній (відчуття, сприйняття, уявлення, емоції, традиції тощо) і науковій (ідеї, концепції, погляди, сформовані геополітичною наукою та освітою). Ці форми тісно пов'язані одна з одною. Наукові геополітичні знання поза всяким сумнівом містяться як у першій, так і в другій з них. Однак, буденно практичний рівень, це все ж переважно емоції, уявлення, суб'єктивне розуміння й оцінка того, що було в історії міжнародних відносин. Науковий рівень геополітичної свідомості має більш легітимний характер і знаходить своє відображення в геополітичних кодах (кодексах) країни. Під останніми зазвичай розуміють набір стратегічних пропозицій, які уряд складає про інші держави при формуванні своєї зовнішньої політики. Так оперативні кодекси містять оцінку районів за межами кордонів держави з точки зору їхньої стратегічної важливості і в якості потенційних загроз. Вони не лише державно-центричні, але й містять особливий погляд на світ та роль і місце країни в ньому. Водночас кодекси сприймаються як основні будівельні блоки геополітичних світових порядків і діють на трьох рівнях — місцевому, регіональному, світовому, які інколи можуть вступати в конфлікт між собою. Відповідно, всі країни мають місцеві кодекси, більшість мають регіональні, і лише країни,

які мають ядерну зброю — глобальні кодекси (світового рівня)²².

Якщо так звана традиційна геополітика — це геополітика сили і панування воєнної могутності, воєнно-промислового комплексу, то основу сучасної геополітики становить вивчення імперативів, які зумовлюються для кожної конкретної держави завдяки зростаючій економічній та екологічній взаємозалежності світу, через неминучі всезагальні негативні наслідки розриву комунікацій та ізоляції кого б то не було, через поєднання культурної різноманітності з культурною та інформаційною відкритістю.

Нова матриця геополітичної свідомості — це традиційна матриця геополітичної свідомості плюс соціальна інформація епохи постіндустріалізму. При цьому “геополітика” є одним із фундаментальних понять теорії міжнародних відносин, яке характеризує місце і конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей розташування держав на локальні, регіональні, континентальні або глобальні міжнародні процеси. Тобто геополітика як вчення про географічну зумовленість політичних явищ — це особлива галузь знань, яка вивчає зв’язок між землею, географічним середовищем і політикою держави.

Система категорій, які склалися в геополітиці, нині із збагаченням та зміною її проблематики швидко розширюється. Окрім старих понять — сфера впливу, буферна зона, баланс могутності, країни-сателіти, лімітроф — тепер у науковий обіг увійшли нові категорії: національний інтерес, динамічна рівновага інтересів, інтеграція-дезінтеграція, поняття “країна-ворота”, геополітична траєкторія, геополітичний код та геополітична формула²³.

Нині Україна внаслідок особливостей свого геополітичного становища є своєрідним резонатором міжнародних процесів. Однак досі нашій країні не вдалося реалізувати дієву стратегію попередження відповідних ризиків й використання переваг. Визначення зовнішньополітичного курсу, який би повністю відповідав національним інтересам України, одночасно гарантуючи безпеку і спираючись на підтримку населення — доленосне завдання, яке стоїть перед Україною.

Наша країна має декілька геополітичних моделей свого розвитку. Неприєднання України до міжнародних воєнних блоків і забезпечення обороноздатності власними силами відкриває перед Україною ряд перспектив. На нейтральну Україну послабився би тиск у зв'язку з геостратегічним російсько-американським конфліктом з приводу членства в НАТО. Будуть створені реальні можливості використання стратегічних транзитних переваг України й оздоровиться атмосфера енергетичного діалогу з Росією. Інтеграція України у світовий економічний простір здійснюватиметься на основі більш вигідної нашої участі у міжнародному розподілі праці.

Цей варіант, проте, має й певні хиби. По-перше, геополітично Україна розташована “між двох вогнів”, між зонами впливу могутніх воєнних блоків. В разі теоретично можливого воєнно-політичного протистояння на континенті становище нейтральної України може стати вкрай складним. Сьогодні оборонна промисловість здатна продукувати озброєння і військоову техніку лише в обсязі 5% від необхідного. Тому правовому закріпленню нейтрального статусу України мають передувати швидкі й якісні реформи в економіці та в ВПК.

Враховуючи фактори “за” і “проти” обрання Україною нейтрального статусу, можна було б розглядати варіант нейтралітету, підсиленого протекціонізмом окремих держав і союзів, наприклад юридичним договором про забезпечення гарантій воєнної безпеки України з боку США, НАТО і Росії. Але для цього НАТО має відмовитись від подальшого розширення на Схід, а США і Росія — від використання України в своїх геополітичних схемах. Каменем спотикання при реалізації цього варіанту, як і у випадку нейтрального європейського статусу, стане питання про вивід з території України воєнно-морської бази Росії, оскільки ненадання території — ключова вимога до юридично нейтральної країни.

Як одна з можливих альтернатив для України може розглядатися позаблоковий статус без права на нейтралітет, підтриманий Договором про гарантії воєнної безпеки України з боку провідних ядерних держав. У цьому випадку Україні доведеться орієнтуватися лише на власні сили, без права стати членом будь-яких воєнно-політичних союзів і без забезпечення основного права нейтральної держави — недоторканості її території. Позаяк Україна одержить певні зовнішні гарантії воєнної безпеки.

Перші кроки до такого Договору вже були зроблені 1994 р. при підписанні “Меморандуму про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї”, відомого як Будапештський. Однак Меморандум — це політичний документ, який не має юридичної сили, як, наприклад, стаття 5 Положення про колективну оборону НАТО.

Як одну з альтернатив можна розглядати модель позаблокового статусу, посилену Договором про гарантії безпеки Ук-

раїни з боку однієї з країн Великої вісімки. Однак необхідно заздалегідь сформулювати відповіді принаймні на три запитання. Які стратегічні інтереси країни-гаранта в регіоні, частиною якого є Україна? Інтереси якої держави постраждають від такого Договору? На які саме поступки може піти Україна, підписуючи цей Договір? Обидва з найбільш вірогідних кандидатів на можливе підписання Договору — США і Росія — мають настільки амбіційні плани щодо майбутнього даного регіону, що напевне запропонують Україні піти на несприйнятні й вкрай не вигідні для неї поступки.

Членство України в НАТО або іншому воєнно-політичному блоці на сьогодні є оптимальним рішенням з точки зору протидії геополітичним загрозам. На рівні окремої держави ефективно протидіяти цим викликам доволі складно, особливо враховуючи рівень економічного і технологічного розвитку України. Країни-лідери в наш час радикально переглядають свої концепції оборони і безпеки, віддаючи перевагу глобальним експедиційним операціям стаціонарній обороні, кооперації і інтеграції.

Крім того, як свідчить досвід країн-учасниць воєнно-політичних блоків (і в першу чергу — НАТО), скоординована спільна політика в галузі безпеки обходиться державам дешевше, ніж забезпечення власної безпеки самостійно. Ставши членом воєнно-політичного блоку, Україна одержить можливість брати безпосередню участь у прийнятті рішень, які торкаються не лише національних інтересів, а й створюють сучасну архітектуру безпеки в регіоні в цілому.

Перспективним варіантом забезпечення Україні належного місця на геополітичній мапі світу, може бути щорічне нарощування обсягів співробітництва з НАТО до такого

рівня, коли вступ в альянс стане суто формальною процедурою. Привабливість такого рішення пов'язана перш за все з достатнім рівнем свободи у визначенні країнами-учасницями свого внеску у воєнно-політичну активність альянсу, можливостями виходу на нові ринки озброєнь, поліпшенням інвестиційного клімату тощо. Крім того, подібний сценарій передбачає остаточну демократизацію суспільства і держави. Негативом цього вектору геополітичного розвитку України є те, що він не сприймається більшістю населення і може викликати внутрішньополітичні і внутрішньо національні конфлікти. Можливо ці небезпеки зникнуть, якщо альянс втілюватиме в життя запропонований проект “Глобального партнерства”, який зможе перетворити НАТО в зовсім іншу нову глобальну систему безпеки, стосунки в якій формуватимуться “з чистого листа”.

На порядку денному для України - вірне визначення пріоритетів державного розвитку, радикальний перегляд концепцій національної конкурентоспроможності і безпеки. Пошук унікального шляху України в сучасному світі, визначення свого місця на геополітичній шахівниці, є першочерговим завданням для держави і суспільства.

На закінчення нагадаємо, що нині термін “Україна” вживається для позначення кількох видів географічних реальностей і зокрема: “...державна Україна — це передусім велика європейська держава, це територія цієї держави (державна українська територія). Як держава України є суб'єктом міжнародного права, а отже самостійною, політичною одиницею у світовій співдружності. Її державна територія обмежена міжнародно визнаними кордонами, які є недоторканими. В історичному процесі державотворення ця територія

часто змінювалася. Але головним правилом було наближення державної території за обрисами до української національної території”²¹.

Література

- ¹ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. — Берлін, 1923. — С.3—4.
- ² Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. — Нью-Йорк, 1968. — С.14.
- ³ Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. — К., 1970. — Т.1. — С.444.
- ⁴ Там само. — С.446.
- ⁵ Синявський А. УРСР та Близький Схід у світлі геополітики. — У кн.: Синявський А. Вибрані праці. — К., 1993. — С.192.
- ⁶ Липа Ю. Призначення України. — Нью-Йорк, 1953. — С.57.
- ⁷ Там само. — С.58.
- ⁸ Там само. — С.286.
- ⁹ Юркевич Л. Що то за Україна? — Кам'янець-Подільський, 1919. — С.7.
- ¹⁰ Рудницький С. Вказ. праця — С.50.
- ¹¹ Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1991. — С.14.
- ¹² Солтовський О. Географічна складова державницької думки. // Українська державність у ХХ столітті. — К., 1996. — С.85—88.
- ¹³ Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 421.
- ¹⁴ Там само. — С. 422.
- ¹⁵ Там само. — С. 425.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. — С. 426.
- ¹⁸ Там само. — С. 429.
- ¹⁹ Там само. — С. XVI.

- ²⁰ Бочковський Ольгерт. Вступ до націології. — К., 1998. — С. 41.
- ²¹ Вознюк Юрій, Шевченко Микола. Геополітика, геополітична свідомість, геофілософія (постановка проблеми) // “Воєнна історія”. — 2006. — № 1—3. — С. 37.
- ²² Див.: Шевченко М.М. Феномен культури стратегічного управління сучасного Китаю (геополітичний аспект) // Шоквартальний науково-практичний журнал. — Харків: НТУ “ХПІ”. — 2003. — № 4. — С. 14—22.
- ²³ Вознюк Юрій, Шевченко Микола. — Вищезгадана праця. — С. 41—42.
- ²⁴ Г. де Блії, Пітер Муллер, Олег Шаблій. Географія. Світи, регіони, концепти. — К., 2004. — С. 131.

ДОДЕРЖАВНІ СТРУКТУРИ

Розділ 2.**ПОЧАТОК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ**

Усе частіше науковці різних країн починають відносити появу перших зародків цивілізаційних процесів до неолітичної доби (нового кам'яного віку), чому передувала тривала криза в попередній мезолітичний час (середній кам'яний вік за археологічною періодизацією).

Неоліт став епохою зародження та поширення відтворювального господарства (землеробства, скотарства), археологічним критерієм якої є найдавніший глиняний посуд. Це настільки характерна ознака неоліту, що його іноді називають керамічним віком. Дуже небагато культур, котрі за іншими ознаками можливо відносити до неолітичних, не знали кераміки. Винаходження формовки та обпалу глиняного посуду дозволило людині покращити способи приготування їжі й розширити асортимент самих продуктів харчування. Найбільш поширеним в первісному суспільстві було виготовлення посудин способом наліпу або спірально-жгутовим. Із глини виготовлялися жгути товщиною приблизно в 3-4 см, котрі накладалися на форму по спіралі, здавлювалися й загладжувалися; так формувався грубий глиняний горщик. Відкриття обпалу глини стало відкриттям способу отримання принципово нового, не зустрінутого у природі матеріалу — безводного селікату, в котрий перетворюється обпалена глина¹.

Перехід до відтворювального господарства спричинив радикальні зміни в історії людства, що дістав назву "не-

олітичної революції". Ця важлива подія ділить історію на дві великі епохи — привласнювального і відтворювального господарства. За первісної доби зростання чисельності населення Землі стримували природні чинники, й насамперед обмежені продовольчі ресурси. Оволодіння незалежними від природи, ефективними способами отримання харчових продуктів зменшило дію природних чинників, що обмежували чисельність населення і призвело до зростання людської популяції в геометричній прогресії. Внаслідок цього протягом останніх п'яти-семи тисяч років населення планети зросло більш як у 1000 разів.

Відтворювальне господарство зародилося близько десяти тисяч років тому на Близькому Сході. В Європу (в тому числі в Україну) його носії потрапили з Малої Азії через Балкани. Однак процесові неолітизації передували суттєві природно-кліматичні зміни.

Переходові мисливського населення Близького Сходу до відтворювального господарства сприяли глобальні зміни, пов'язані з кінцем льодовикової епохи. За цієї попередньої доби через холодний північний вітер з крижаного щита теплі й вологі повітряні маси з Атлантики рухалися не над Європою, як тепер, а значно південніше, звожуючи клімат Середземномор'я, Північної Африки, Близького Сходу. Зі зникненням Скандинавського льодовика 10 тисяч років тому холодні вітри з півночі припинилися і смуга атлантичних циклонів перемістилася на північ, у Європу. На просторах Північної Африки та Західної Азії, позбавлених вологи з Атлантики, почала утворюватися зона великих пустель. Несприятливі кліматичні зміни призвели до збіднення рослинного і тваринного світів, що вимагало від первісних

мисливців удосконалення методів і засобів полювання, з метою стабільного забезпечення колективів їжею. Поширення такої ефективної зброї як лук і стріли ще більше скоротило популяцію промислових тварин і призвело до кризи мисливства. А це, в свою чергу, змусило первісну людину близько 10 тисяч років тому в близькосхідному регіоні шукати альтернативні привласнювальній економіці засоби харчування.

Збирання диких злаків (ячменю, пшениці), які і раніше були важливою складовою раціону первісного населення, за умов кризи мисливства набуло неабиякого значення. У процесі збору диких злаків жінки набували навичок догляду за полями, поступово переходячи до культивуації зернових у примітивній формі мотичного землеробства. Через нестачу їжі чоловіки були змушені раціональніше ставитися до продуктів полювання. Добутих під час полювання диких козенят та ягнят почали певний час утримувати в спеціальних загонах і загородках з метою досягнення ними кондиційної ваги. Так у специфічних природних умовах Близького Сходу на основі збиральництва та мисливства відбулося становлення двох різновидів відтворювального господарства — землеробства і скотарства.

Людина може споживати зерно лише вареним. Приготування каші викликало необхідність у жаро- та водостійкому посуді. Він був потрібен і для тривалого зберігання збіжжя до нового врожаю. Все це якраз і зумовило масове поширення керамічного посуду, про що вже йшла мова.

Концентруючи свої зусилля на землеробстві, колишні рухливі мисливці були змушені перейти до осілого способу життя. Адже поля зернових потребували постійного догляду

та охорони. Поліпшення харчування та осілий спосіб життя спричинили різке зростання населення. Густота населення ранніх мотичних землеробів порівняно з мезолітичними мисливцями більш ранніх часів (середнього кам'яного віку за археологічною періодизацією) зростає у 50-100 разів — від 3-5 до 500 осіб на 10 кв. км. Надлишки людності, що не могли прохарчуватися на своїй батьківщині, на Близькому Сході, почали розселятися на сусідні території з нечисленним мисливським населенням. Значно розвиненіші від аборигенів, неолітичні прибульці несли з собою зі своєї батьківщини відтворювальну економіку, domestikовані рослини (ячмінь, пшеницю) та тварини (кози, вівці), власний спосіб життя, культуру, мову, свій антропологічний тип. На нових територіях переселенці реалізували свою економічну модель, відбувалися нові демографічні вибухи, що призводило до виснаження земель і стимулювало переселення на нові родючі землі. Науковці підраховали, що така демографічна хвиля ранніх землеробів рухалася з Близького Сходу зі швидкістю приблизно 30 км на одне покоління, тобто тривала 25-30 років. Отже, швидкість розселення неолітичних переселенців дорівнювала приблизно і в середньому 1 км на рік.

В Європу відтворювальне господарство принесли мігранти з півдня Малої Азії. Основний потік переселенців рухався через Егейське море до Східної Греції, а звідти на північ, у Подунав'я. Частина мігрантів могла потрапити на Балкани, форсувавши Дарданели чи Босфор. З півночі Балкан один потік переселенців рухався вгору по Дунаю до Центральної та Західної Європи, а другий — через Трансильванію в Україну.

Поступово балкано-дунайський неоліт у процесі свого розвитку набуває місцевої специфіки. Розвивається місцева домобудівна традиція, що принципово відрізняється від близькосхідної з її круглими, а пізніше прямокутними жителями із сирцевої цегли. На Балканах з'являються прямокутні споруди з дерев'яними стінами, обмазаними глиною, та двоскатним дахом, укритим соломкою. Неолітичні мігранти поширили цей тип жител в середній смузі Європи. Його реліктом певною мірою являється традиційна українська хата-мазанка.

Близько 5 тисяч років до н. е. в Європі існували два паралельні первісні світи. Південь її заселили з Балкано-Дунайського регіону неолітичні землероби та скотарі. У лісах півночі мешкали мезолітичні автохтони-мисливці та рибалки. Внаслідок поширення кризи мисливського господарства на лісову північ автохтони-мисливці запозичили неолітичні новації у більш розвинених південних сусідів. Так в лісовій зоні Європи почав формуватися лісовий неоліт, котрий засвоїв (вірніше його носії) виробництво кераміки, але ще тривалий час базувався на мисливстві та рибальстві. Кордон між південним відтворювальним і лісовим привласнювальним неолітом проходив і через територію України. Привласнювальне господарство надовго законсервувалося в лісовому Поліссі та на сході України, тоді як наближене до Подунав'я Правобережжя рано перейшло до мотичного землеробства та скотарства.

Неолітизація території України як і Центральної Європи відбувалася з Балкан через Подунав'я. Сталося це у VII-V тис. до н. е. внаслідок чотирьох потужних хвиль мігрантів із Подунав'я — так званих протонеолітичної гребениківської,

людності неолітичних культур Криш, лінійно-стрілкової кераміки та Кукутені.

Слід зазначити, що ці хвилі ранніх землеробів із Подунав'я на Правобережну Україну були генетично пов'язані через балкано-дунайський неоліт з найдавнішими центрами неолітичної революції Близького Сходу, й насамперед з півднем Анатолії. Близькосхідним, по суті, був і увесь їхній культурно-господарський комплекс — відтворювальне господарство, що базувалося на вирощуванні близькосхідних культур (пшениця, ячмінь, сочевиця) і тварин (вівця, коза), посуд з характерним орнаментом, культури і навіть вірменонічний антропологічний тип людності².

Відтворювальне господарство відкрило безмежні перспективи для розвитку суспільства. Навіть за найбільшої ефективності господарювання, суспільства мисливців та збирачів не виходять за рівнем свого розвитку за межі первісності. І це зрозуміло — розвиток привласнювальної економіки завжди стримується природними чинниками, вона не може безмежно нарощувати свою ефективність. Від природи як такої не можна взяти більше, ніж вона може дати. Перехід до відтворювальної економіки означав, що людина по-новому навчилася використовувати сили природи, окультурювати її, активізувати її можливості, відтворювати і примножувати їх³.

З появою нових галузей господарства до орбіти людської діяльності залучається земля. Вона набуває нової цінності, оскільки до неї докладено працю. Залучається й худоба — щоб її виростити, теж треба докласти зусиль, тому вона має іншу цінність, аніж дикі тварини, її беруть і примножують. Усе це приводить до формування нових відносин між

людьми щодо землі, худоби, продуктів виробництва та реманенту. До цього все, створене природою, однаковою мірою належало всім, тому належність людини до певного колективу надавало їй право користуватися територією цього колективу. Виникнення відтворювального господарства починає підривати підвалини колективізму, на яких зросло первісне суспільство і в основі яких лежало колективне користування ресурсами природи. Тепер у суспільному житті на перше місце поступово виходить сім'я, котра володіє ділянкою землі та худобою і реманентом. Земля — то завжди певна територія. Нове ставлення до неї приводить до формування територіальних зв'язків. Поєднуючою основою колективів відтепер виступає не лише кровна спорідненість, а й територіальне суспільство. Тому й общину ранніх землеробів та скотарів називають первісно-сусідською. Таким чином, значення "неолітичної революції" полягало в тому, що вона створила передумови для формування нового способу життя, нових соціальних стосунків.

Уже відзначалося, що великим завоюванням неоліту стала осілість. Уперше людина зупинилася в гонитві за продуктами харчування, наблизила джерела харчування до себе, — поруч полями улаштували садиби, неподалік них випасали худобу. Це вивільнило час, який раніше витрачали на пошуки мисливської здобичі, на інші потреби, зокрема влаштування побуту, що в свою чергу стимулювало низку винаходів. Тому-то зміст поняття "неолітичної революції" є ширшим, аніж виникнення просто землеробства і скотарства. З неолітом пов'язано винайдення прядіння і ткацтва. Відтоді розпочинається й активний розвиток будівельної справи, що спричинило освоєння такого багатого матеріалу, як

глина (вже відзначалася її роль у появі керамічних виробів). Пізнання "творчих" властивостей вогню при випалюванні горщиків стимулювало освоєння металургійної справи. З VII тис. до н. е. у Передній Азії починають обробку саморідної міді, а з VI тис. до н. е. — її виплавку. Отже, виникнення землеробства й скотарства дало імпульс до виникнення й примноження різних виробництв. Стосовно цього часу історики починають говорити про третю галузь діяльності — ремісничу — як основу майбутнього промислового виробництва⁴.

Осілість надзвичайно позитивно відбилася на прирості населення. Бродячий спосіб життя обмежував кількість дітей, виснажував жінку. Тепер обмеження були зняті, а кращі умови життя подовжили репродуктивний вік жінок. Через це та збільшення можливостей для отримання харчів зростає чисельність колективів, що вже теж відзначалося. Життя набуває динамічності, і вже десь через три тисячі років після завершення "неолітичної революції" виникли перші цивілізації в Месопотамії та Єгипті.

Перехід до відтворювальної економіки зумовив переверот не лише в матеріальній, а і в духовній культурі, а також в людській свідомості. Головним концептом мислення стає земля, що дає врожай, атмосферні явища, від яких залежить врожай і продуктивність худоби. Приходить розуміння тотального взаємозв'язку усіх явищ Всесвіту, котрий осмислювали в образній формі. Сприймаючи всілякі негаразди як порушення цього взаємозв'язку, порушення світового порядку, давні люди схильні були брати провину на себе. Тому вони докладали зусиль, аби зарадити негараздам чи виправити ситуацію. Надзвичайно збагачується ритуальне життя,

відлунням цього являються залишки святилищ й неутилітарні речі. Творячи міф, тогочасна людина реалізувала його в образотворчій діяльності — в статуетках, оздобленні посуду, оформленні житла. За міфологічним баченням світу приховувалося багато раціональних знань, які давали змогу постійно вдосконалювати агро- і зоотехнічні прийоми, проводити селекційну роботу та розширювати межі нового типу господарства⁵.

Але в контексті підготовки даної праці слід особливу увагу звернути на особливості суспільного устрою тогочасного населення України, що є досить складною проблемою у зв'язку з обмеженістю наявних джерел. Практично відсутня інформація, що несе повноцінні дані про неолітичні поселення, їхню величину, планіграфію, кількість, розміри та форму жител. Наявні атропологічні матеріали відносяться лише до південних областей розглянутої території. Складність проблеми зумовлена також нерівномірністю економічного розвитку неолітичних мешканців України, що виключає одноманітність їхньої соціальної організації.

У цілому рівень розвитку продуктивних сил за доби неоліту не давав можливості невеликим групам людей існувати автономно від суспільства протягом тривалого часу. Періодично виникали господарські та демографічні кризи, що змушували людину шукати вихід з них в організації широкій соціальної сітки. Зросла осілість, а поряд з цим постала проблема успадкування власності, передусім права на володіння землею в суспільствах із розвинутим землеробством. Тому чоловіки почали відшукувати собі дружин не у відокремлених громадах, як це було раніше, а у найближчому сусідстві чи навіть у самій своїй громаді, що посилювало

ізоляцію окремих колективів з одночасовою внутрішньою консолідацією. Так, на кордонах контактів населення різних культурно-історичних спільностей, основою господарства котрих були мисливство та рибальство (або мисливство та скотарство), виявлено археологічні пам'ятки із синкретичною матеріальною культурою. Здебільшого такі поселення фіксують, ймовірно, існування громад з представників двох культурних груп, у тому числі і такі, що склалися із змішаних шлюбів. Але зовсім інша картина прослідковується на матеріалах пам'яток контактних зон з носіями культур землеробського профілю: на цих поселеннях знайдено лише поодинокі інокультурні предмети, бракує даних про тісні зв'язки з оточуючими інокультурними мешканцями, насамперед з мисливцями та рибалками.

Звуження соціальних зв'язків за період неоліту, особливо серед землеробського населення, ускладнювало нейтралізацію демографічних та господарських криз, що передбачало необхідність удосконалення соціальної організації. Нова соціально-економічна ситуація відобразилася, ймовірно, у паралельному існуванні двох діалектично взаємопов'язаних структур: родової та громадської, характерні риси котрих відтворено переважно за матеріалами етнології. Родова організація базувалася на соціальній родинності. Саме вона визначала права, обов'язки та відповідні моделі поведінки людей. При цьому визначені відносини між окремими індивідуумами автоматично зумовлювала не стільки формальна родинність, скільки прийняті ними на себе обов'язки та права давали можливість включати людей у коло тих або інших родичів. На думку дослідників цієї теми, за доби неоліту люди чітко розрізняли родичів по крові

та псевдо родинність, у багатьох неолітичних суспільствах також визначали рівний внесок батька чи матері у формування фізичного вигляду людини. Це надавало неабиякого значення зв'язкам як з батьківського, так і з материнського боку, навіть за умов унілінійності⁶.

Тому найважливішою соціальною одиницею являвся рід, що об'єднував людей, які походили від одного і того самого предка або ж вважали символом своєї єдності одну й ту саму тотемну тварину. Рід мав єдину назву і, звичайно, являв собою екзогамну групу. Шлюб у такій ситуації зумовлював виникнення особливих відносин не тільки усередині шлюбної пари, а й між родичами подружжя. Основною функцією роду було регулювання шлюбних та міжродових відносин.

Декілька родів могли утворювати більш значну, здебільшого теж екзогамну єдність, котру етнологи називають фратрією. Остання, як єдине ціле, виступає доволі рідко.

Роди або фратрії, між якими діяли усталені шлюбні зв'язки, об'єднувалися в племена, універсальною рисою котрих була тенденція до ендогамії. Остання зумовила й інші тенденції, в силу яких плем'я можна вважати культурно-мовною, а отже, й етнічною єдністю. Від племен попередньої мезолітичної доби неолітичні племена відрізнялися більшою стійкістю та стабільним складом.

Невеликі території, на яких були розповсюджені пам'ятки окремих неолітичних культур в Україні, ймовірно, належали населенню одного племені. А культурно-історичні області, утворені кількома спорідненими археологічними культурами, мабуть, демонструють традиції союзу племен.

Значну інформацію про специфіку родових відносин в ті часи дають антропологічні матеріали. Зокрема аналіз стате-

во-вікового складу померлих, похованих у родових кладовищах, показав, що кількість чоловічих захоронень там у 2-5 разів перевищує кількість жіночих. У них поховані чоловіки переважно зрілого та похилого віку — від 60 до 90 відсотків усіх поховань цієї статі. Там, де антропологи визначили вік точніше, виявилася найбільша кількість поховань чоловіків, яким було за 40 років. У родових киево-черкаських некрополях поховання жінок поодинокі, а в азово-дніпровських були поховані жінки здебільшого віком після 35 років. Усі ці факти свідчать, можливо, про існування патрилійного роду у киево-черкаського та азово-дніпровського населення, коли у родових могильниках ховали чоловіків, яким, як правило, було за 35-40 років, а також вдів, що повернулися у поселення свого роду. На користь існування патрилійного роду промовляє і те, що всі достовірно зафіксовані незруйновані поховання дітей сумісно з дорослими були знайдені разом з чоловіками, які за віком могли бути їм батьками.

Окрім роду, у добу неоліту важливою ланкою соціальної організації життя була община. Вона являла собою виробничий та соціально-побутовий колектив, з самоуправлінням, поєднаний сумісним мешканням, який складався з представників різних родів. Община виступала безпосереднім виробником матеріальних благ, а її складовими частинами являлися окремі сім'ї. Судячи з розмірів знайдених поселень та враховуючи етнографічні дані, можна припустити, що у більшій частині неолітичного населення України община формувалася на основі одного роду або ж його підрозділу, члени якого складали ядро общини. Остання її частина була представлена людьми з іншого роду, що прийшли до шлюбу або ж були адаптовані іноплеменника-

ми. Чисельність подібних однородових общин коливалась від 25 до 400 чоловік.

Наприклад, буго-дністровські поселення склалися з невеликих будівель площею в 6 до 50 кв. м, кількість яких не перевищувала 10, а число мешканців, мабуть, — 100 чоловік. Громади у населення з розвинутим землеробством (культури кереш, мальованої та лінійно-стрічкової кераміки) були більшими, про що свідчать розміри будівель (від 12 до 280 кв. м) та їхня кількість.

Склад общин міг бути нестабільним, але стабільною залишалася їхня територія, що мала визначені кордони або центр, як символічний, так і реальний, — який-небудь елемент ландшафту. Земля розподілялася так, аби створювати для групи сусідів общин найсприятливіші умови природо-користування в усяку пору року. Це здійснювалося через обмін територіями і ресурсами. Коли, наприклад, посуха загрожувала залишитися будь-якій з громад без засобів для існування, остання знаходила їх на землях сусідів, з котрими була пов'язана родинними та шлюбними узами⁷.

Вищим органом влади у громаді, за даними етнологічних спостережень, було зібрання членів общини. Для ухвалення рішення потрібна була підтримка більшості, незгодні могли залишити громаду. Однак загальної думки та норм колективної моралі часто було недостатньо для управління суспільством. Потрібні були люди, що підтримували б ці норми своїм авторитетом. У невеликих однородових громадах, де займалися привласнюючим господарством, лідером ставала людина з досвідом та знаннями, головним чином у господарському житті: мисливець або рибалка, якому найбільше щастило, а враховуючи, що досвід накопичував-

ся з роками, - один із найстаріших чоловіків. Великого значення надавали й магічним знанням, коли лідер міг бути одночасно і шаманом. Однак такі лідери ще не мали економічних привілеїв, що підтверджується і однаковим статусом поховань усіх членів общини. Влада не підлягала успадкуванню.

Із зростанням общини та збільшенням обсягу виробництва відсутність успадкування влади породила систему лідерства. У рамках громади зростає кількість чоловіків, які мали необхідний статус та знання. Це викликало суперництво, де враховувалися фізична сила, господарські та організаторські навички, знання звичаїв, культів та інші переваги. Вибір лідера залежав також від розміру групи, що його підтримувала. Число підтримуючих, куди входили передусім родичі, збільшувалося за рахунок розширення шлюбних стосунків і надання допомоги родичам та іншим членам колективу. Це вимагало від лідера великих майнових витрат, що скорочувало число претендентів на таку роль.

З розвитком права власності та принципів її наслідування функції влади ускладнювалися. Лідери насамперед повинні були володіти спеціальними знаннями та досвідом, передача яких допомагала наступникам затвердити своє керівництво. Важливу роль відігравало і успадкування матеріальних цінностей. Все це зміцнювало роль лідера у забезпеченні наступництва. Він міг вибирати собі заміну серед близьких родичів, однак його наступника повинні були визнати всі общинники. Мабуть, подібні лідери були поховані із знаками влади - булавами у Маріупольському могильнику. Цікаво, що вони належали до різних родів.

На основі природного розподілу праці склалася статево-вікова організація суспільства, тобто розподіл його членів за принципом статі і віку. Суспільство складалося із індивідів, котрі засвоїли соціальні форми та навички поведінки, характерні для даної людської групи, та знайшли своє місце в системах соціальних зв'язків. Процес соціалізації, особливо у чоловіків, міг тривати багато років: дитинство (від 0 до 3-4 та від 3-4 до 8-10 років), отрочтво (від 8-10 до 13-15 років), юність (від 13-15 до 17-25 років). Дорослими, звичайно, вважалися чоловіки від 17-25 років, жінки мали переходити у цю категорію раніше, вступаючи у перший шлюб. Статево-вікові групи, як правило, характеризувалися різницею у нормах поведінки, престижу, привілеях.

Загалом матеріали України підтверджують деяку визначену близькість соціальної організації неолітичного населення з ранніми формами виробничого та вищими формами привласнюючого господарства. У їхніх суспільствах здійснилося виділення різних ланок родової організації, що мали свої функції, та існував чіткий статево-віковий розподіл общини. Однак для населення з переважанням виробничого господарства була характерною більш складна соціальна структура, де визначені ролі лідерів; людей, пов'язаних з культами; йшло оформлення інституту власності та її наслідування, що викликало обособлення сім'ї⁸.

Підводячи підсумки всьому вищерозглянутому, можна відзначити, що кардинальні зміни, котрі відбулися в економічній базі з переходом до землеробства й скотарства і які викликали настільки ж разючі зміни у всій культурі в цілому, слід розглядати як корінний переворот у розвитку всього людства⁹. Вище вже кілька разів його іменовано "не-

олітичною революцією", а її наслідки були такими, що дозволяють вже говорити про початок історії. Вона в багато разів прискорила розвиток суспільства, створивши якісно нові стимули для розвитку — стимули, котрих принципово не могло бути в попередній епосі. Тобто, неолітична революція зробила поштовх для всіх існуючих сьогодні цивілізацій¹⁰.

Але в неолітичний час склалися лише перші об'єктивні передумови для майбутніх історичних процесів. Ми не можемо погодитися з думкою, що неоліт слід відносити до цивілізаційної фази у розвитку як всього людства в цілому, так і первісних суспільств на теренах України зокрема¹¹. Власне і автори теорії "неолітичної світової цивілізації" не дуже вже і відстоюють її, погоджуючись з тим, що це все ж скоріше протоцивілізація¹². До такого рівня ще треба було йти кілька тисячоліть: через протоцивілізаційні утворення аж до появи державних структур.

Література

- ¹ *Перици А.И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П.* История первобытного общества. — М., 1982. — С. 117.
- ² Археологія України — К., 2005. — С. 90—93.
- ³ *Бунатян К. П.* Давнє населення України. — К., 1999. — С. 91-98.
- ⁴ *Массон В. М.* Первые цивилизации. — Л., 1989.
- ⁵ Історія українського селянства. — Т. I. — К., 2006. — С. 12—13.
- ⁶ История первобытного общества: эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 358-359.
- ⁷ *Кабо В. Р.* Первобытная доземледельческая община. — М., 1986. — С. 262.
- ⁸ Давня історія України. — Т. I. — К., 1997. — С. 199—210.

- ⁹ *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976. — С. 181.
- ¹⁰ *Моисеев Н. Н.* Судьба цивилизаций. Путь разума — М., 1998. — С. 32.
- ¹¹ *Кузык Б. Н., Яковец Ю. В.* Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — М., 2006. — Т. 1. — С. 485.
- ¹² Там само. — С. 93.

Розділ 3

ПЕРША ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛЕРОБІВ

У рамках даної праці немає потреби розглядати проблеми появи людини на теренах сучасної України або функціонування класичного первісного суспільства. А тому перейдемо безпосередньо до характеристики перших протоцивілізаційних систем, котрі розвивалися в даному європейському регіоні.

Але спочатку кілька загальних зауважень з цього приводу. Слід нагадати, що удосконалення системи виробництва, індивідуалізація праці, економічне відособлення сімей, виникнення відокремленої, а згодом і приватної власності поступово привели до трансформації структури егалітарного суспільства (тобто такого суспільства, якому ще не властиві соціальне та майнове розшарування) і формування нових соціальних відносин, що базувались уже на засадах політичної, а не потестарної влади, нових принципах економічних і соціальних стосунків, які передбачали різні форми експлуатації.

Ускладнення економічної і соціальної структури суспільства потребувало спеціалізації організаційно-управлінської роботи, а зростання обсягу додаткового продукту відкривало можливості реалізації цієї потреби. Збільшення обсягу цього продукту, насамперед, дало можливість звільнити організаційно-управлінську сферу від безпосередньої участі у матеріальному виробництві й зосередитись лише на функціях управління колективом, серед яких однією з найважливіших була функція перерозподілу сукупного суспільного продукту.

Сама по собі організаційно-управлінська робота є продуктивною і, безперечно, необхідною, що робило її, поруч з розумовою працею, престижною в суспільстві. Це вело до виникнення ієрархії видів праці, появи рангів і закріплення в людській свідомості та в соціальній практиці порівняльного статусу суспільних функцій. Всі члени колективу розуміли важливість і необхідність праці керівників, і тому виділення частки суспільного продукту на їхнє утримання не викликало у них заперечень. Ідеологічно така ситуація усвідомлювалась як наявність між рядовими членами громади і вождями якихось взаємних обов'язків, взаємодомовленості й взаємодопомоги.

Дійсно, в період занепаду потестарної і складання на її основі політичної організації провідну роль відігравала соціальна верхівка, яка, перероджуючись у нову владу, певною мірою намагалася зберегти цілісність свого колективу, проте це не виключало асиметричного розподілу сукупного надлишкового продукту на користь вождя, його родини та інших представників ієрархічної структури організаційно-управлінської сфери. Сама асиметрія розподілу і є прихованою формою експлуатації, коли значна частина суспільного додаткового продукту залишалася в структурах управління.

Розглядаючи шляхи становлення соціальної та економічної стратифікації в суспільстві, зародження експлуатації і залежності, володарювання і підлеглості, можна виділити два основні напрямки процесу відчуження додаткового продукту на користь певної категорії власників:

- на основі приватної власності на основні знаряддя праці;
- на основі монополізації і привласнення суспільних посадових функцій.

Цей поділ є досить умовним, особливо для ранніх етапів зародження експлуатації, оскільки в практичному житті вони не мали

ще чіткого оформлення й до того ж базувалися, здебільшого, не на насильстві, а на психологічному підкоренні авторитетові лідера.¹

В Південно-Східній Європі, в тому числі і на сучасних українських теренах, такі зміни почали відбуватися в кінці V — на початку IV тисячоліття до н.е., під час переходу до енеоліту, тобто мідно-кам'яного віку, основною ознакою якого вважається освоєння людством нового матеріалу — міді — та усталенням відтворюючих форм господарства, що мало велике економічне й соціальне значення. В цей час землеробство і скотарство стають провідними галузями діяльності багатьох людських спільнот. Серед них треба виокремити трипільську культуру — одне з найяскравіших явищ первісного світу. Її витоки містяться у Південно-Східній Трансільванії та Румунській Молдові, де аналогічні археологічні пам'ятки відомі під назвою Кукутені. Тому цю культуру тепер частіше називають Кукутені-Трипілля.

З'явившись на історичній арені на початку IV тис. до н.е., трипільська культура проіснувала близько 1500 років. Племена її носіїв освоїли весь Правобережний Український лісостеп і частково Лівобережжя в Середньому Подніпров'ї. Хронологічно історія трипільців поділяється на три основні етапи: ранній (4000–3600 рр. до н.е.), середній (3600–3100 рр.) та пізній (3100–2500 рр.). Територіально для кожного етапу виділяються локально-хронологічні групи, а в їх межах — одночасові пам'ятки, що утворюють типи пам'яток.

За різних часів своєї історії трипільці сусідили і мали контакти з різними народами, що перебували на різному рівні соціально-економічного розвитку, запозичаючи у них найновіші культурні й технічні досягнення і передаючи їх народам, що стояли на нижчому щаблі. Тобто, отримавши відповідний поштовх з Балкан, трипільці стали ланкою в ланцюзі процесу енеоліти-

зації і пов'язаних з ним здобутків у відтворюючих формах господарства для енеолітичних племен на північному сході і степових скотарів на південному сході.

Історія трипільських племен, що розпочалася на території західної частини Надчорномор'я, пов'язана в основному з розселенням по Правобережному Українському лісостепу. Це було постійне і поступове займання вільних чи слабко заселених іншоетнічними племенами найближчих територій, або мало характер хвиль, що виливалися на більш віддалені території, переважно з району Попруття і Середнього Подніпров'я.

Відпливи населення з цього району були пов'язані, очевидно, з відносним перенаселенням, що періодично виникало за умов екстенсивного первісного виробничого господарства, коли ресурси відповідного району були вже не в змозі забезпечити прожитковий мінімум населення за існуючого рівня виробництва. Це могло статися при збільшенні населення за рахунок природного приросту, припливу з інших територій, збідніння ресурсів (посуха тощо). В цьому випадку надлишки громади мали шукати собі іншу територію, але не будь-яку, а подібну за природними умовами, яка б забезпечувала традиційний спосіб життя й господарчої діяльності. Володіння власними територіями призводило до деякої уособленості племен, що відображається у матеріальній культурі і дає можливість (в рамках археологічної культури) виділяти локальні групи, які відповідають окремим спільнотам, а в межах груп — типи пам'яток, що відбивають фази розвитку.

Археологічною ознакою переходу від раннього до середнього етапу розвитку трипільської культури є поява в керамічному комплексі поселень ліпного посуду, прикрашеного розписом. Питання його походження все ще залишається дискусійним. Вва-

жається, що він з'явився під впливом південно-західних сусідів.² Використовуватися почав поступово, але швидко став переважати у племен Попруття і Подністров'я, а згодом розповсюдився майже на всьому трипільському ареалі. Лише племена першої хвили розселення, що жили в межиріччі Південного Бугу і Дніпра, не сприйняли це нововведення, віддаючи перевагу старим ранньотрипільським традиціям заглибленої орнаменталії посуду. Таке розмежування за орнаментальними традиціями дало підставу виділяти в культурі два ареали: західний та східний.³

На початку пізнього етапу практично весь український лісостеп був вже освоєний і поділений окремими племенами трипільської культури та іноетнічним населенням того ж господарчо-культурного типу (про нього мова у даному випадку не йде). Всі наступні переміщення трипільців тепер стали можливі за рахунок перерозподілу території в межах трипільської спільності, завоювання сусідніх західних районів, заселених іншоетнічними землеробськими племенами, або ж пристосування до іншого екологічного середовища. Але останнє вимагало зміни типу господарства. Частина трипільців починає змішуватися із степовиками, про що свідчать підкурганні поховання з трипільським посудом другої половини пізнього періоду вже не тільки в степу, а й у лісостепу.⁴

На думку І.Чернякова, місце трипільської культури в енеоліті Європи визначається такими рисами:

1. Величезна територія поширення (близько 190 тис.км²), що охоплює всю лісостепову смугу Молдови, Правобережної України від Карпат на заході до Дніпра на сході, від верхів'їв Дністра, Случі, пониззя Прип'яті, Десни на півночі до берегів Чорного моря на півдні. Разом з пам'ятками культури Кукутені у Румунії ця спільність займала площу близько 200 тис.км² на

заключному етапі розвитку. Вражають швидкі темпи освоєння трипільськими племенами нових територій: на ранньому етапі освоєна територія становила близько 50 тис.км², на середньому — 150 тис.км². Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею ні за площею, ні за темпами поширення.

2. Довготривалий період поступового розвитку без значних змін в основних рисах культури. Початок розвитку Трипілья визначає кінець неоліту (нового кам'яного віку) та початок енеоліту на значній частині Східної Європи, середній та початок пізнього етапу — розквіт енеолітичної доби, а кінцеві етапи трипільської культури — кінець енеоліту та початок наступної епохи бронзи не тільки на землях України, але й у Європі в цілому. Розвиток цієї культури торкається трьох найважливіших епох археологічної періодизації, в якій енеоліту належить центральне місце.

3. За своїм походженням трипільська культура хоча і була пов'язана з Балкано-Нижньодунайським регіоном, але в процесі поширення на нові східні території включала в себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур, при цьому вплив південно-західного населення був неодноразовий, а розвиток більш-менш відокремлених громад призводив до виділення своєрідних локальних груп, що мали різну долю.

4. Трипільська культура відзначається розташуванням поселень певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями. Майже всі поселення мають одночасовий культурний шар, на відміну від культур Балкано-Подунав'я з більшою кількістю багат шарових поселень. Навряд чи можна назвати Трипілья «культурою кочівних землеробів», та деякою мірою до неї підходить поняття «культура пересувних земле-

робів», бо цим племенам доводилось в умовах українського лісостепу кожні 30–50 чи 60–80 років залишати засновані поселення через виснаження ґрунту внаслідок екстенсивного ведення господарства, переселялись та освоювали нові землі. Цим, зокрема, пояснюється і створення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів на Уманщині, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів. Їх площа досягала 250–450 га, а кількість жителів налічувала від 8 до 14 тис. осіб.

5. Ця культура була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур «балкано-західноукраїнської» області європейського енеоліту, що безпосередньо межувала та підтримувала активні зв'язки з найвеличезнішим у Старому Світі ареалом скотарських культур лісостепової та поліської зон Східної Європи. На думку багатьох дослідників, зв'язки між степовими скотарськими племенами та землеробами енеолітичних культур Південно-Східної Європи визначили не тільки долю Трипілля, але й інших культур і навіть перших держав та «міських цивілізацій» Близького Сходу й Середземномор'я.

Трипільська культура в загальному плані входила до західного ареалу північної зони розвитку найдавніших «передцивілізацій» Старого Світу. В свою чергу, цей західний ареал складається з двох найрозвиненіших областей, що в європейській археології мають назву «балкано-західноукраїнської» та «середньоевропейської». Розвиток Трипілля і сусідніх степових культур в історії енеолітичної доби Старого Світу додав до формул «*Ex Orienta Lux*» та «*Ex Balcanae Lux*» ще одну: «*Ex Nord Ponticae Lux*».⁵

У зв'язку з тим, що трипільська культура залишила найяскравіший слід в давній історії України, цей факт і виступає для деякого приводом вбачати в ній корені українського народу. Але слід

зазначити, що тут більше діють політичні емоції, аніж розсудливість. Окрім цього, не можна забувати і про романтичний наліт при розгляді даного питання.⁶ Свідомо чи несвідомо, проблеми культурогенезу плутають з проблемами етногенезу, підмінюючи ці поняття. На думку К.Бунатян та інших науковців, існують досить вагомні підстави сумніватися у належності трипільців до індоєвропейської мовної спільності — тієї спільності, з розпадом якої приблизно у V тис. до н.е. пов'язують формування трьох гілок індоіранців — східної, південної та північної. З останньої в I тис. до н.е. (а щонайбільше — з середини II тис. до н.е.) виділяються носії праслов'янської мови. Світ слов'янських народів — це вже явище кінця I тис. до н.е. та початку нашої ери. Їх розвиток і подальший поділ на південних, західних та східних слов'ян належать до епохи, яку відділяють від трипільців тисячоліття, протягом яких на нашій землі змінили один одного десятки народів. І кожен з них лишив тут по собі якийсь слід.⁷

Таке спостереження в значній мірі перегукується з висновками антропологів. На думку більшості дослідників, для трипільського населення характерні як середземноморські, так і протоєвропейські антропологічні варіанти європеїдної раси (при переважанні першого), що може свідчити про неоднорідний склад населення. Майже всі пізньотрипільські могильники у своєму складі мають ці два морфологічні варіанти, за винятком печери Більче-Злоте на Тернопільщині, де були поховані представники лише середземноморського типу, поширеного серед племен Середземномор'я та Середньої Європи за доби неоліту і бронзи.

Процес формування фізичного типу трипільців відзначався великою складністю, оскільки відбувався в умовах етнокультурного зближення їх з південно-західними і північно-східними

сусідами внаслідок постійних і давніх контактів, особливо з населенням балканських і малоазійських культур. Знахідки на трипільських поселеннях глиняних статуеток з ознаками «вірменоїдального» типу іноді пояснюються проникненням передньоазіатських «вірменоїдів» через Балканський півострів на Правобережжя України. На цих зображеннях справді виступає ніс, хоча таке явище деякі дослідники пояснюють певним каноном.⁸

Отже, фізичний тип носіїв трипільської культури, кількість яких в окремі періоди перевищувала 400 тис. осіб, був неоднорідним, складеним у процесі взаємодії кількох морфологічних компонентів.

Якщо ж говорити про соціальну організацію трипільського суспільства, то вона з часом трансформувалась.

Так, за раннього Трипілья, коли йшло активне освоєння нових територій, носії цієї культури мешкали невеликими громадами, що склалися з 10–15 малих сімей (загалом до 50–70 осіб), та крім землеробства й скотарства займалися мисливством, рибальством, збиральництвом. Зміцнена сім'я була господарським осередком такої общини. І все ж самостійність окремих невеликих колективів найближчих родичів була ще досить відносною.

Загалом для цього етапу можна говорити про три рівні соціальної організації. Нижчою ланкою виступала мала сім'я. Група споріднених по чоловічій чи жіночій лінії сімей утворювала общину, родовий характер якої й визначався цією спорідненістю. Певно, в умовах невеликих общин ще не було потреби в якихось постійних лідерах — цю функцію залежно від обставин виконував той чи інший дорослий член общини, що користувався авторитетом. А звичайні повсякденні справи вирішувалися колективно — радою всього дорослого населен-

ня. Щоправда, деякі дані, мабуть, і можна інтерпретувати як початкову стадію виділення вождів. Але сама культова сфера ще не відокремилася, оскільки спеціальних культових споруд поки що не виявлено.

Звичайно, життя потребувало управління більш високого рівня, ніж община. Головними функціями управління тих часів було збереження цілісності етносоціальних угруповань, організація їх території. Це було пов'язано з постійною експансією трипільців на нові землі, що супроводжувалось приєднанням місцевого населення. За таких умов провідну роль відігравали інтеграційні процеси, ґрунтовані на принципі солідарності, які не передбачали спеціальних органів управління, крім екстремальних випадків. Це й знайшло відбиття в єдності матеріальної культури. Найранішній етап цієї єдності для трипільців можна означити, певно, плем'ям, що об'єднувало групу споріднених общин. Одночасно це був період, коли почала складатися й співплемінність, тобто спільнота, що складалася з груп споріднених племен.

На середньому етапі розвитку трипільської спільноти важливою господарською ланкою стала велика сім'я, що становила домогосподарство. До її складу входили батьки та дорослі одружені діти зі своїми дітьми, які займали або окремі невеликі оселі близько одна від одної, або окремі кімнати у великих багатокамерних будинках. За умов укрупнення родових колективів рід, певно, втратив деякі господарські функції, які й перебрала велика сім'я. Цьому сприяли як сегментація роду, розселення його гілок (лініджів) у різних місцях, що унеможливило єдине керівництво господарськими роботами, так і консолідація декількох общин в межах одного поселення. За родом залишаються вищі функції — збереження території, регуляція землеко-

ристування, ідеологічні. Конкретні господарські функції тепер виконує велика сім'я.

Зростання населення, збільшення загальної території, а отже — і протяжності кордонів, кількості сусідів, певно, створювали за цього часу дещо напружену ситуацію. В усякому разі, більшість поселень було розташовано на високих мисах та плато, що надавало певні переваги при обороні. Деякі поселення додатково укріплено ровами. Захисту людної була підпорядкована й планувальна структура поселень, а саме розташування осель по колу.

Подальше заселення нових земель за середнього періоду супроводжувалося посиленням інтеграції. Але й вона мала свій поріг. Освоєння величезних територій викликало й зворотний процес — диференціацію. Єдність трипільського світу порушується. Вірогідно, з цього часу плем'я набуває певних потестарних функцій — функцій управління, що супроводжується виникненням постійних керівних органів. У старих місцях проживання лідерство могло належати представникам старшої лінії роду, на нових землях — першим переселенцям.

За середнього періоду соціальна організація трипільського суспільства ускладнюється: нижчими її ланками виступають великі й малі сім'ї; середніми — лініджі (родові підрозділи) та родові общини; вищими — племена та співплемінності. Навіть суто логічно зрозуміло, що за цього часу формується соціальна диференціація, зокрема мають виділятися вожді різного рангу та глави сімей. Показником цього може слугувати наявність поселень із захисними спорудами, зведення яких вимагало організації значної кількості населення. Чіткого керівництва вимагало й скупчення великих мас людей на поселеннях великих розмірів.

З початку III тис. до н.е. у трипільському суспільстві спостерігаються явища, що відбивають, з одного боку, закономірні й

прогресивні зрушення в його розвитку, а з іншого — появу й наростання ознак кризи. Вибір було зроблено не на користь інтенсифікації існуючої системи господарства, а на користь зміни форми діяльності — активізації скотарства. Це відбиває й подальше розширення території — трипільці переселяються в райони, мало придатні для ведення землеробського господарства.

Населення тепер, як і на ранньому етапі, мешкає головним чином невеликими общинами, що налічують 10–12 сімей. Але продовжують виникати й нові поселення-гіганти: Майданецьке, площею 300 га, близько 1500 осель; Тальянки, площею 360 га, з 3000 осель та інші. За своїми розмірами вони значно перевищували майбутні давні міста, проте щільність їх забудови та чисельність населення були нижчі. Окрім того, тут не виявлено тих структурних частин, які відрізняють найменші міста від найбільших первісних поселень: кварталів ремісників, монументальних культових та адміністративних споруд, громадських сховищ тощо. Слід зазначити, що з цього часу культова сфера ще не відокремилася від інших видів діяльності, про що свідчить наявність вівтарів у багатьох житлах та поміж ними. Це є важливим показником того, що дане суспільство за своєю суттю було ще типово первісним, а процеси соціально-майнової диференціації та виділення апарату управління ще не набули тут незворотного характеру.

Як археологічний аргумент можна використати й супроводжуючий інвентар на пізньотрипільських могильниках — він у цілому небагатий. Тут ще не відчувається того відриву вождів від населення, який підкреслює пишність та оригінальність поховальних споруд, вишуканість та багатство речей. Весь вигляд матеріальних залишків цього періоду свідчить про скромний

добробут населення та про егалітарність (звичайно, відносну) даного суспільства.

Приблизно в середині третьої чверті III тис. до н.е. трипільські поселення припиняють своє існування. На цей час криза охопила не лише дане суспільство, а й широке коло ранньоземлеробських культур Середньої Азії, Кавказу, Балкансько-Дунайського регіону, Центральної Європи. Причину цього вбачають, зокрема, і в зміні клімату — зниженні температури та вологості.⁹

За іншою версією, основною причиною стала навала скотарських племен (номадів) з Північного Причорномор'я. Носіїв курганних культур з українських степів, про які мова піде в наступному розділі, навіть називають «вікінгами» IV–III тис. до н.е., які були руйнівниками культур Східного і навіть частково Західного Середземномор'я. Феномен полягає в тому, що трипільська культура за тривалий час на великій території України змогла своєрідно поєднати господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу та Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, знаходились на різних рівнях розвитку господарства й культури.¹⁰

Подальша доля трипільців склалася, очевидно, по-різному. В усякому разі, відчутних слідів у наступних культурах епохи ранньої бронзи практично не лишилося. Можна констатувати, що розвиток цього населення відбувався своїм, суто європейським для тих часів, неурбаністичним шляхом. Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але зрівнятися з ними не змогли.

Література

- ¹ *Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П.* Історія первісного суспільства. — К., 1999. — С.226–228.
- ² *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии.// Археология СССР: Энеолит СССР. — М., 1982.
- ³ *Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. — К., 1974.
- ⁴ Давня історія України. — К., 1997. — Т.1. — С.236–246.
- ⁵ *Черняков І.Т.* Місце Трипільської культури в стародавній історії Європи.// Археологія, 1993. — № 3. — С.7–8.
- ⁶ Див. наприклад: Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003; Гуменна Докія. Минуле пливе в прийдешнє. Розповідь про Трипілля. — Нью-Йорк, 1978.
- ⁷ *Бунатян К.П.* Давнє населення України. — К., 1999. — С.115–116.
- ⁸ *Дебец Г.Ф., Трофимова Т.А., Чебоксаров Н.Н.* Проблемы заселения Европы по антропологическим данным.// Происхождение человека и древнее расселение человечества. — Труды института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая серия. — М., 1951. — Т.16. — С.432; Давня історія України. — Т.1. — С.375, 376.
- ⁹ *Бунатян К.П.* Вказ. праця. — С.116–125.
- ¹⁰ *Черняков І.Т.* Вказ. праця. — С.15.

Розділ 4. ПЕРШІ ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЇ СКОТАРІВ

Степи Північного Причорномор'я являються західною, крайньою зоною Великого поясу Євразійських степів, котрі тягнулися від Саян на сході до Дунаю на заході. Їх широке освоєння почалося з часів переходу до землеробства та скотарства. При цьому умови лісостепу більшою мірою сприяли першому із згаданих занять, хоча і тут утримували худобу (вищезгадана трипільська та інші культури). Степові обшири в цілому в однаковій мірі були вигідні як для розвитку землеробства, так і скотарства. Недостатня кількість опадів тут компенсується теплом і станом ґрунту. Але він важкий для обробітку, що призвело до досить пізнього використання цієї зони для землеробства.

Утримання великої кількості худоби вимагало постійного перегону з одного пасовиська на інше. Разом з тваринами мандрували й люди. Та потреби у хлібі примушували займатися тут і землеробством, й, відповідно, вимагали осілості. Тому в степу сформувався своєрідний пересувно-осілий спосіб існування. Пізніше, на рубежі II–I тис. до н.е., це призвело до виникнення кочівництва. Але трапилося це вже у інших історичних умовах.

В степах України, як і на інших аналогічних просторах, головною господарською цінністю була худоба. Вона стала головним багатством степняків, мірилом соціального й майнового становища сім'ї. Адже саме худоба забезпечувала людей майже всім.

Комплексний скотарсько-землеробський спосіб ведення господарства, що почав формуватись ще в енеоліті, був характерним для наступної епохи бронзи (III–II тис. до н.е.), коли різні групи населення і цілі народи почали широко використовувати даний метал.

Імен цих народів ми не знаємо і ніколи про них не дізнаємося, оскільки вони не користувалися писемністю. Тому археологи їх називають умовно: за якимись яскравими рисами їх культури або іншими ознаками. Цьому й слугує поняття археологічної культури, і не лише до розглянутого в цьому розділі питання, але і в багатьох інших випадках. Подібні групи пам'яток в межах певної території і часу, котрі об'єднані дослідниками старожитностей в археологічні культури, таким чином виступають єдиним способом виявлення стародавніх народів та їх споріднених груп, а разом з тим дозволяють реконструювати їхню історію. Відсутність їх найменувань для стародавніх часів примушує використовувати такі умовні назви народів — за археологічними культурами. Інакше важко уявити історію життя в степах протягом тривалого періоду, як і в інших регіонах. А цей період не дозволяє говорити про безперервний розвиток одного народу. Історія наповнена пересуванням мас людей, які іноді долали фантастичні відстані. Про це, зокрема, свідчить розселення індоєвропейців.¹

Археологічно із ранньоіндоєвропейською мовною спільнотою можна пов'язати пам'ятки культурно-історичної області в ареалі поміж Дніпром та Уралом. Суспільний устрій характеризувався виразною патріархальністю — пануванням чоловіків у сім'ї, громаді та племені, як на війні, так і в мирний час. Головний бог індоєвропейців, звичайно ж чо-

ловічої статі, поєднував функції військового ватажка й власника домашньої худоби.

Якраз у IV тис. до н.е. до переліку domestikованих (тобто одомашнених диких тварин) додається кінь, а одним із символів влади вождя-вершника стають кам'яні скіпетри, навшпиль яких прикрашаються зображеннями коня. Вони з'являються разом з іншими знаками влади (кам'яні булави, сокири та ін.), котрі у всіх типових випадках символізують риси суспільної, військової, а також духовної влади вождів-патріархів, які одночасно були і жерцями. Поховання цих осіб супроводжувалися примітивною муміфікацією та створенням посмертних глиняних масок.²

На думку В.Отроценка та інших дослідників, разом із вищезгаданими клейнодами етнокультурними ознаками індоєвропейців виступають кам'яні ідоли, шнур в оздобленні кераміки, вохра в поховальному ритуалі, курганний насип, а з часом і віз на колесах, запряжений волами.

Впровадження транспортних засобів сприяло росту мобільності. Археологічно її засвідчено в похованнях заключного етапу ямної культури, що датується серединою III — початком II тис. до н.е. Але це не виключає того, що вони з'явилися раніше. Великі вози на чотирьох колесах надавали змогу всій громаді якийсь час брати участь у перегоні худоби. Ними перевозились певні запаси харчів (зерно, борошно), а також малі діти й немічні дорослі. Вози слугували й для транспортування продуктів, заготовлених влітку — молочних, в'яленої риби, сушених плодів. За суворих умов існування в степу люди користувалися усіма можливостями, які надавала природа. Звичайно, і сам перегін худоби було сплановано з урахуванням рибальства, мисливства й збиральництва.

Українські автори послідовно обстоюють гіпотезу східноєвропейської прабатьківщини індоєвропейців. Слід зазначити, що розрізнення й подальше розселення індоєвропейців до різних регіонів Європи та Азії із східноєвропейського «плацдарму» нині виглядає з наукової точки зору найоптимальнішим. Якраз археологічні культури населення степової зони України часів енеоліту та бронзи мають відношення до розвитку цих історичних процесів.

З часом індоєвропейський пласт поширився на ряд більш конкретних територій, а це, в свою чергу, поставило перед дослідниками вирішення ряду нових проблем, зокрема арійської. Вона традиційно має дві площини — наукову й політичну.

Лінгвісти виокремлюють нерозчленовану арійську мовну спільність, яка утворилася після розпаду пізньоіндоєвропейської прамови, можливо, в другій половині III тис. до н.е. А поділ арійців на праіранців та праіндійців (індоаріїв) відбувся в першій половині II тис. до н.е. В другій чверті II тис. до н.е. індоарії полишили Європу, простуючи ще не до кінця з'ясованим маршрутом до Індії. Перші прояви мови індоаріїв зафіксовані в писемних джерелах Передньої Азії (1500–1300 рр. до н.е.), а тому перебування аріїв за межами Індії сумнівів не викликає.

Час гіпотетичного поділу арійської мовної спільності відповідає пізньому періоду розвитку катакомбної культури (за особливостями конструкції поховальної споруди), що існувала в XX–XVII ст. до н.е. в степах Північного Причорномор'я. Але слід пам'ятати, що індоарії пізньокатакомбного періоду ще не наблизилися до свого культурного рівня, оспіваного у священних гімнах — ведах. Культура ж ведійських аріїв активно порівнюється нині з пам'ятками синташ-

тинської культури Південного Уралу, де відкриті унікальні городища-протоміста та курганні могильники зі склепами воїнів-колісничих.³ Вірогідно у формуванні синташтинської культури брали участь і носії пізньокатакомбної спільності.

Зважаючи на викладене, необхідно обережно торкатися арійського аспекту праісторії України й пам'ятати, що на думку ряду авторитетних науковців, його не було взагалі. Тобто, що прабатьківщина аріїв взагалі знаходилась далеко від України (проблема ще далека від свого вирішення). Ігнорування цих застережень переводить наукову проблему в сферу політиканства. В деяких, опублікованих відносно недавно, книгах пропонується лобове розв'язання арійської проблеми лише на користь України.⁴ І хоча твір Ю.Шилова написаний у жанрі фантастики з елементами містики, а роман Ю.Канигіна більше подібний до відвертої містифікації, певна частина читачів сприйняла їх як нове слово в науці. Між тим, джерельна база для висновків першого з названих авторів обмежується кількома десятками курганів, розкопаних лише ним особисто. Оскільки стояли ці кургани колись на Наддніпрянщині, то саме цей регіон оголошується батьківщиною аріїв. Така вузька локалізація цієї прабатьківщини нічим не виправдана. У більш виважених гіпотезах Дніпро обмежує арійський ареал на заході. Є навіть тлумачення гідроніму «Данапріс/Дніпро» як «Західна ріка», яке опирається на санскрит, проте й воно піддане сумніву. Основною рікою індоіранських племен на їх прабатьківщині виступає Рангха (Ранха), яку прибічники східноєвропейської прабатьківщини аріїв ідентифікують з Волгою (Ра).⁵ А Ю.Канигін легко і безапеляційно пов'язує аріїв з українцями. Коли ж до цього додати його тверджен-

ня, що Ісус Христос був гуцулом, то до висновку про ще один богом обраний народ рукою подати.

Тож повністю можна погоджуватися з думкою, що арійська спадщина в Україні вимагає до себе обережного підходу.⁶

Рання та середня фази доби пізньої бронзи співпадають з встановленням сприятливих кліматичних умов у Центрально-Східній Європі — вологої й теплої погоди. Відповідно, у проміжок часу 1700–1200 рр. до н.е. спостерігається максимальна щільність заселення всіх регіонів України. Кількість пам'яток культур доби пізньої бронзи обчислюється тисячами. Демографічний вибух, пік якого припадає на XIV–XIII ст. до н.е., призвів до виснаження природних ресурсів. Зміна кліматичного режиму на сухий та прохолодний за умов перенаселення мала катастрофічні наслідки. Негативні зміни виявилися в скороченні кількості поселень на відтинку часу 1200–900 рр. до н.е., а також у повній зміні їх культурного антуражу. Звичайно, демографічна криза позначилася на етнічній ситуації. Найістотніший вплив населення йшов з територій південного лісостепу та степової смуги. Зокрема, населення Західного Надчорномор'я приєдналося до руху так званих «народів моря», що полонив наприкінці XIII та у XII ст. до н.е. Малу Азію та Східне Середземномор'я.⁷

Життя людини в степу проходило головним чином в громаді, котра складалась з сімей, що вели самостійне господарство. Але багато чого в таких общинних колективах будувалось на взаємодопомозі і взаємовиручці, кооперації зусиль. Адже життя під час постійного руху було повним непередбачуваних випадків.

Та контакти між людьми не обмежувались лише однією громадою. З іншими колективами їх об'єднували відносини

родичання — за шлюбами і кровні, а то і просто дружні. Життя на відкритих безмежних просторах примушувало людей об'єднуватися, щоб разом вирішувати різноманітні проблеми: як розподілити пасовиська й багаті угіддя, як провчити войовничих сусідів тощо. Адже рухливий спосіб життя не означав безсистемного, хаотичного перегону худоби. Відносно густа заселеність степу, постійна думка про пасовиська вимагала регулювання питань землекористування. Без цього життя проходило б у постійній ворожнечі і протистоянні за кращі угіддя.

Повний пріоритет перегінного скотарства фіксує поява у IV тис. до н.е. курганного обряду поховань, котрий з тих часів стає пануючим у степу. Якраз він відображає акцентування уваги на просторі — пасовиськах, котрі гарантували саме існування степового населення і такого способу життя. Кургани — земляні аналоги знаменитих єгипетських пірамід — виступають не лише як могильні споруди. Височіючи на фоні одноманітного степового ландшафту, вони маркували шляхи руху скотарів, символізували зв'язки з предками, минулого з сьогоденням. Вони були своєрідними храмами степу. Деякі з них являли собою складні споруди з ритуальними майданчиками на вершині насипу. Біля них збиралися скотарі у визначені сезони, щоб вшанувати предків, принести жертви богам, відзначити свята.

Вірогідно, увага до пасовиськ, простору викликала появу й кам'яної скульптури. Найпростішою її формою був менгір — вертикально встановлений видовжений камінь, який дуже віддалено нагадував людську фігуру. Потім з'явилися і справжні антропоморфні стели. Як правило, вони були примітивними — досить слабо зображена голова й плечі. На деяких з них зафіксовані значки та цілі сценки з життя.⁸

Один з найбільш відомих ідолів, що датується кінцем III — початком II тис. до н.е., виявлено біля с.Керносівка на Дніпропетровщині.⁹ Кременний лисий чоловік з вусами, бородою та підкресленими ознаками статі стискає правицею булаву — символ влади. Окрім того, на передній площині стели зображено також дві бронзові та кам'яна сокири, спис, лук. Ними володіти міг лише воєначальник. На задній площині зображені дерево життя, символ Сонця та Місяця, вовчий хвіст, обриси стоп (передають духовну сферу, якою мав керувати жрець-шаман). Зображення виробничої сфери показано нижче пояса — загін для худоби, кобила і жеребець, віл, знаряддя ливарника. Вони засвідчують вплив вождя на сферу економіки. Дві динамічні сцени на передній та лівій площинах — полювання та запліднення жінки — доповнюють функції вождя. Таким чином була зафіксована поліфункціональність верховної влади.

З іншого боку, керносівського ідола можна сприймати як антропоморфізовану модель суспільного устрою індоаріїв, відому з індійських вед.

Згідно з ними, з вуст божества Пуруші вийшли брахмани, а кшатрії — виконавці військових обов'язків — з рук (уся зброя зосереджена саме біля рук ідола). Спускаючись нижче, ми переходимо до вайш'ів — рядових общинників — скотарів, які походили зі стегон Пуруші. Відповідно, на ідолі худоба та загін для неї зображені нижче пояса, на стегнах. Неповноправні, темні шудри походять із стоп, зображення яких вміщене поперек пояса, ззаду. Поруч зі стопами — інструменти ливарника, а саме ремеслом і повинні були займатися шудри. Навряд чи така тотожність моделей суспільного устрою є випадковою. Така образна інформація лише доповнює писемні джерела.¹⁰

Але останні відносно території України можна використовувати лише як віддалені аналогії — реконструкція суспільного устрою тих часів можлива лише за археологічними матеріалами та історичними паралелями. Тому якщо суспільства кам'яного віку з привласнюючими формами господарства вважаються ранньопервісними, то етносоціальні організми, основою яких є розвинені форми відтворюючого господарства, відносяться (як у даному випадку) до пізньопервісних. Населення степової зони України в розглянуті часи в стадіальному поступі відповідало критеріям пізньопервісності, наближалось у своєму розвитку до ранньокласових структур, а тому може бути «зараховане» до протоцивілізаційних формувань.

Наявні дані дозволяють все ж реконструювати такі суспільні клітини як сім'я, громада, патронімія, плем'я, союз племен. Остання з названих структур якраз характерна для даної стадії розвитку суспільства. Її поява пов'язана із збільшенням сутичок між окремими племенами, захопленням чужих територій, боротьбою за худобу, землі, копальні та інші цінності. Вистояти поодиночі ставало дедалі важче. Тому помітною ставала тенденція до утворення надплемінних об'єднань, що склалися з кількох племен. Це й були союзи або конфедерації. З часом інтеграційні процеси посилювалися, а союзи племен дедалі збільшувалися та могутнішали. Ускладнення суспільної організації вимагало створення особливих органів для керування. Знать, яка виокремилася при цьому, поступово посідала панівне місце в суспільстві.

Можна було б чекати, що військові сутички на теренах України відбувалися здебільшого поміж степовими скотарськими племенами та лісостеповими землеробськими. Однак,

вірогідно, це було не так. Напевне, існували якісь домовленості або діяли сталі традиції невтручання. Адже ще за доби енеоліту, коли правобережний лісостеп населяли трипільські племена, за археологічними матеріалами не фіксується їх втручання в життя степняків. Така ж картина спостерігається і за доби бронзи, тобто пізніше. Відомий лише один факт глибокого проникнення на північ степових індоарійських племен першої чверті II тис. до н.е., коли носії катакомбної культури, рухаючись уздовж Дніпра та Сіверського Донця, вийшли на широту Києва та Харкова. Однак і в цьому випадку помітних слідів військових зіткнень, зброї, спалених поселень нема.

Та попри усю логічність аргументації така ідилічна картина взаємовідносин землеробів і скотарів протягом мало не 3-х тисяч років викликає сумнів. Адже ворожі стосунки між рухливими скотарями та осілими землеробами, а саме такий розподіл сил маємо в Україні для часів енеоліту-бронзи, започатковувалися з переходом до відтворюючих форм господарства. Як вказано в Біблії: «І був Авель пастух овець, а Каїн був землероб». Трагічний результат їх «братерських» відносин загальновідомий. Опанувавши степ, союзи племен індоаріїв і наступних народів постійно здійснювали силовий тиск на землеробів. Проте збройні конфлікти відбувалися не лише між різноетнічними угрупованнями, а й між етнічно однорідними.

Союзи племен не були чимось сталим та тривким. Вони виникали та розпадалися залежно від конкретної ситуації. Чимало значили не лише чинники зовнішньої небезпеки, а й особисті взаємини вождів усередині союзноплемінної верхівки.

Розглянуті племена не пішли урбаністичним шляхом розвитку. Тут формувались досить стрункі структури, типові

для скотарсько-землеробських суспільств, що базувалися на екстенсивному веденні господарства. Незважаючи на відносно низький рівень розвитку, вони вже виробляли продукцію понад прожитковий мінімум. Поступово визрівали основи для майнової, а згодом і соціальної нерівності. Але в ці часи процес диференціації суспільства відбувався у напрямку зростання кількісних показників, без кардинальних змін суспільного ладу.

Логічним завершенням поступового розшарування суспільства була диференціація племен. Наявність Гордіївського могильника на Південному Бузі, де навіть у пограбованих похованнях виявлено золоті діадеми, браслети, сережки, велику кількість бурштинового намиста та інші прикраси, є доказом на користь існування бідних та багатих племен або племінних груп — вищої форми розшарування тогочасного суспільства.

Археологічні матеріали свідчать, що концентрація влади на племінному, а у випадках військової небезпеки і міжплемінному рівні вела до поєднання адміністративних, військових, культових та виробничих її функцій в руках одного вождя. Випадки такого поєднання простежуються при аналізі інвентаря у деяких похованнях представників індоіранської спільності. Лише особі найвищого соціального рангу, яка перебрала на себе низку керівних обов'язків, міг належати унікальний комплекс речей знаменитого Бородінського скарбу. Фактично це набір клейнодів, де символами влади виступають мармурові наверхшя булав; військового рангу — золочені вістря до списів та кинджалів, а також нефритові сокири; культових обов'язків — дерев'яна ритуальна чаша з бронзовим окуттям.¹¹

Домінування скотарства у степовій зоні України вилилось у виникнення кочівництва, що стало основним способом життя на даній території у наступний період, коли цивілізаційні процеси вийшли на новий рівень розвитку.

Література

- ¹ *Бунатян Е.П.* Древнейшие скотоводы украинских степей. — Николаев, 1997. — С.3–6.
- ² *Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. — С.97; *Круц С.І., Кубишев А.І., Отрошенко В.В., Пустовалов С.Ж.* Обличчя людини доби бронзи.// *Золото Степу. Археологія України.* — Шлезвіг, 1991. — С.51–53.
- ³ *Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В.* Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахских степей. — Челябинск, 1992.
- ⁴ *Шилов Ю.А.* Прародина ариев. — К., 1995; *Канигин Ю.* Путь ариев. — К., 1995.
- ⁵ *Шрамм Г.* Реки Северного Причерноморья. Историко-филологические исследования их названий в ранних веках. — М., 1997. — С.40, 129; *Абаев В.И.* Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов.// *Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности.* — М., 1981. — С.89.
- ⁶ *Етнічна історія давньої України.* — К., 2000. — С.26–36.
- ⁷ Там само. — С.41–42; *Клочко В.І.* «Народи моря» та Північне Причорномор'я.// *Археологія, 1990.* — № 1. — С.10–17.
- ⁸ *Бунатян Е.П.* Вказ. праця. — С.9,16.
- ⁹ *Крылова Л.П.* Керносовский идол (стела).// *Энеолит и бронзовый век Украины.* — К., 1976. — С.46, Рис.1–4.
- ¹⁰ *Давня історія України.* — К., 1997. — Т.1. — С.494–495.
- ¹¹ Там само. — С.485, 490, 494.

Розділ 5.

СКІФСЬКЕ «ЦАРСТВО»

Сама поява кочівництва на межі II — I до н.е., коли люди ще не обробляють землю, не мають стаціонарних поселень, мало займаються ремісництвом, а все їхнє життя проходить у дорозі переганяючи чисельні стада у пошуках нових пасовиськ, обумовлена новим розвитком кількох факторів:

- використанням коня для їзди верхи та запрягання у віз;
- винайденням ефективної зброї із заліза;

- формуванням певного складу стада, а саме із найвитриваліших за своєю природою тварин, здатних долати великі відстані та цілорічно годуватися підніжним кормом. Такими тваринами для кочівників євразійських степів стали коні, вівці та кози, а південніше, в пустелях та напівпустелях, верблюди, вівці, кози.¹

Але самі причини, внаслідок яких цілі народи знаходились в постійному русі на просторах Великого степу, ще не до кінця встановлені. Існує з цього приводу декілька точок зору: 1) різноманітні глобальні кліматичні зміни (засухи, зволоження); 2) войовнича і жадібна вдача кочівників; 3) перенаселення степів; 4) зростання виробничих сил і класова боротьба, ослаблення землеробських суспільств у зв'язку з феодалною роздробленістю (марксистські концепції); 5) необхідність поповнювати екстенсивну скотарську економіку за допомогою набігів на більш стабільні суспільства землеробів; 6) небажання з боку осілих торгува-

ти з номадами (надлишки скотарства не було куди продати); 7) особисті якості зверхників степових суспільств; 8) етноінтегруючі імпульси (пасіонарність — за Л.Гумільовим).

Та і у відношенні того, якого рівня досягли у своєму історичному розвитку кочові суспільства, залишається ще багато неясного. З цього приводу теж були запропоновані різні варіанти. Серед істориків пройшла навіть ціла дискусія про «кочовий феодалізм». Одні дослідники вважали, що кочівники розвивалися по тих же законах, що і землеробські народи, і основою феодалізму у номадів стає власність на землю. Їх опоненти відстоювали самобутність кочівників — скотарів й доводили, що пасовиська номадів завжди залишались в колективній власності, а основу феодалізму складала власність на худобу. Сьогодні існує кілька точок зору відносно характеру суспільних відносин у кочовиків. Одні науковці вважають, що кочівники самостійно могли досягти лише переддержавного рівня розвитку, другі допускають, що найбільш значні об'єднання степняків мали ранньодержавний характер, на думку третіх — розвиток кочівників заторможувався лише після досягнення ними феодальної стадії, а четверті відстоюють тезу про самостійний шлях еволюції номадів.²

Така розбіжність у поглядах на суспільний устрій прослідковується і у відношенні скіфів, про яких і піде мова в даному розділі. Одні дослідники вважали, що виникнення скіфської держави можна віднести ще до VII ст. до н.е. — часу скіфських походів через Кавказ.³ Згідно з іншим, формування скіфської державності припадає на більш пізніші часи і пов'язується з консолідацією скіфських племен за царювання Атея (IV ст. до н.е.).⁴ Дещо стриманішою до визна-

чення рівня розвитку скіфського суспільства є третя гіпотеза, за якою кочові скіфи так і не створили своєї держави, а були тільки на порозі її становлення.⁵ Водночас практично всі скіфологи визнають, що скіфське суспільство перебувало (хоча ступінь завершеності цього процесу дискусійний) на стадії класоутворення і формування держави.⁶

Попередниками скіфів були киммерійці, а суперниками на пізньому етапі їхньої історії — сармати. Але обсяг даної праці не дозволяє охарактеризувати ці народи. Окрім того, на думку В. Мурзіна, скіфський період в історії України став якісно новим етапом у розвитку її давнього населення. Якраз тоді Північне Причорномор'я стає контактною зоною, в межах якої виникає взаємодія трьох різних за своєю природою світів — кочового в степових районах, осілого землеробсько-скотарського у лісостеповій зоні та античного. Ця подія не лише вивела до того невідомі народи півдня Східної Європи на арену світової історії, але сприяла формуванню тут стійких утворень, першим з котрих слід назвати Надчорноморську Скіфію, що об'єднала під владою номадів різні за походженням, особливостями господарства і побуту племена та народи, які мешкали на цих землях.

За своїм фізичним типом власне скіфи належать до групи європеїдів, а за мовною приналежністю — до числа іраномовних народів. Останнє і не дивно — адже в епоху пізньої бронзи і раннього залізного віку, складовою частиною якого являється скіфський період (VII—IV ст.ст. до н.е.) чисельні племена і народи, котрі розмовляли на північноіранських діалектах, проживали на безмежних просторах Великого степового поясу Євразії від Дунаю на заході до Внутрішньої Монголії на сході. У східних районах

евразійських степів беруть свої витоки й найдавніші елементи скіфської культури, котра була перенесена в степи Східної Європи.⁷

Найбільш ранні згадки про скіфів, що датуються 70-ми роками VII ст. до н.е., зафіксовані в асирійських клинописах. Спочатку вони допомагали місцевим азійським володарям, а потім поступово стали основною військовою силою в Передній Азії, дійшовши аж до кордонів з Єгиптом. Нав'язували вони свою волю більш ніж чверть століття. Але цю політику творили, в першу чергу, їх військові контингенти. Основне ядро скіфських племен знаходилось в степах Прикубання й Північного Кавказу звідки починалися шляхи сполучення із Закавказзям та Передньою Азією.

В степовій зоні Північного Причорномор'я існує лише пара десятків курганів VIII–VI ст. до н.е. — в цей час згадані кочівники землями півдня сучасної України ще не цікавилися.

А географічно вище них, в лісостеповій зоні, місцеве населення досягло високого рівня розвитку економіки, що опиралась на орне землеробство, а це сприяло консолідації місцевих племен. Посилюється процес майнової і соціальної диференціації. З другої половини VII ст. до н.е. в соціально-економічному розвитку цього регіону все більшу роль починають відігравати торгівельні відносини між населенням сучасного українського лісостепу й античним світом, котрі відбувалися за посередництва грецьких колоністів, які почали освоювати північні береги Чорного моря. До них з Середнього Подніпров'я поступало зерно та інші продукти землеробства. На думку академіка Б.Рибакова, показником торгівельної активності місцевого населення є одна з назв Ольвії — значної античної колонії поблизу

сучасного Миколаєва — «Торжище Боресфенітів», бо борисфенітами можна вважати жителів середньої течії Борисфена (давньогрецька назва Дніпра).⁸

Так, в другій половині VII — першій половині VI ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї поступово складалася своєрідна історична ситуація, котра досить вагомо на кілька століть наперед визначила долі населення даного східноєвропейського регіону. Головну особливість цієї ситуації відзначало те, що територія розселення землеробських племен у Середньому Подніпров'ї була відділена від античних міст широкою смугою надчорноморських степів, по яких якраз і пролягали торговельні шляхи, що з'єднували ці дві культурні області. Особливе значення мали такі зручні комунікації як Дніпро та Південний Буг. У зв'язку з цим Нижнє Подніпров'я ставало центром тяжіння для кочових племен, котрі бажали встановити свій контроль над торговим обміном між землеробами Нижнього Подніпров'я й грецькими колоністами.

Скіфи першими зі степових народів відчували на собі притягальну силу Нижнього Подніпров'я як ключового пункту, котрий давав можливість використати можливість вигоди транзитної торгівлі місцевого населення лісостепу з античними державами Північного Причорномор'я, а далі — з античними центрами Середземномор'я. Цим, в значній мірі, пояснюється переміщення основного ядра скіфських племен з Передкавказзя, що втратило своє стратегічне значення після закінчення передньоазійських походів, у степову частину Північного Причорномор'я. Окрім того, звідси кочівники могли здійснювати прямий військовий тиск на племена лісостепу, територія якого підпадала під їхній вплив.

Про ці та інші події скіфського життя ми знаходимо інформацію в першу чергу у відомому творі «батька історії» — Геродота⁹. Суттєво доповнюють письмові джерела і археологічні матеріали з кінця VI ст. до н.е. В степовій частині Північного Причорномор'я, зокрема на території Нижнього Подніпров'я, прослідковується значне збільшення числа скіфських поховальних пам'яток, що, без сумніву, свідчить про укріплення скіфських позицій в цьому регіоні Східної Європи. Найбільшій концентрації вони досягають наприкінці V—IV ст.ст. до н.е. — саме цим періодом датуються тисячі скіфських поховань, відкритих на Півдні України.

Та у зв'язку з накопиченням археологічного матеріалу і його інтерпретацією ставало все більш ясным, що скіфська культура й скіфський етнос з самого початку формувались на основі різних етнокультурних складових. Подібний шлях етногенезу, за виключенням нечисленних випадків (ізолюваність у важкодоступних мікрорегіонах) пройшла переважна більшість народів. Особливо яскраво це проявлялось у кочових спільнотах, тому що всі великі військово-політичні об'єднання номадів виникали в результаті підкорення одних груп степняків іншими. Подібним чином — в наслідок перемоги власне скіфів над їх попередниками кіммерійцями — сформувалася й скіфська орда.

В рамках єдиної військово-політичної організації процес нівелювання відмінностей проходить досить швидко. Потреби зовнішньої експлуатації, необхідність підтримувати між кочовою ордою й осілими громадами населення лісостепу відносин панування і залежності обов'язково повинні були відсунути внутрішні протиріччя в середовищі степняків на другий план, сприяти формуванню єдиного (на

скільки це можливо в умовах кочового способу життя) етноса. Судячи з цього, цей процес завершився в кінці V ст. до н.е., коли саме відбулася уніфікація не лише матеріальної культури, а й поховального обряду. Вже відзначалося, що найбільша кількість скіфських курганів знаходиться на Нижньому Дніпрі, де, за словами запорожців, було «...сіна по коліно, а свіжого поїла по стойла».

Найбільшого розвитку «Велика Скіфія», як умовно називають це утворення сучасні дослідники, досягає в V–IV ст. до н.е. Вона була заселена численними народами, панівне положення серед яких належало кочовим скіфам уцілому і племені царських скіфів конкретно, які вважали інших скіфів своїми рабами.

Скіфія мала більш-менш визначені кордони: від Дунаю на заході до Дону на сході, від Полісся на півночі до узбережжя Чорного моря на півдні. Західними сусідами скіфів були фракійці, північними — неври, східними — сармати. Скіфське суспільство — порівняно складне утворення, основу якого складала три племінні союзи, кожен з яких мав свого «царя» і свою територію. Етнічною основою утворення були царські скіфи, від яких залежали так звані скіфи-орачі, скіфи-землероби і скіфи-кочовики. Форми і сутність підлеглості (кількість земельних ділянок, участь у спільних воєнних акціях) залежали також від мовної і родової спорідненості. Іраномовні кочовики займали південний Лівобережний степ і Степовий Крим, їхня столиця (Кам'янське городище) знаходилась на території сучасної Запорізької області. Споріднені з ними племена скіфів-кочовиків займали Лівобережний степ. Скіфи-землероби і скіфи-орачі, будучи, ймовірно, нащадками давніх фракійців

і слов'янських племен, займали територію Правобережного лісостепу і степу і мали свій, дещо відмінний, суспільно-політичний устрій.¹⁰

Пограбування економічних ресурсів підкорених племен і обкладання їх тяжкою даниною, вигоди від контролю над торговельними комунікаціями, що пролягали через степи, — все це не лише забезпечувало кочовиків необхідними для нормального життя продуктами землеробства й ремесла, але й щедро збагачувало степову соціальну верхівку. Накопичені величезні цінності кочові володарі, перед усе, перетворювали на престижні речі, котрі мали підкреслювати їх виключний суспільний стан. З часом більша частина таких речей попадала в усипальні вищої скіфської аристократії, котрі за своїми розмірами і багатством супроводжуючої поховальної атрибутики, вірогідно, не мають собі рівних серед старожитностей усієї Європи. Найбільш грандіозні скіфські кургани були зведені в степах України в кінці V і, в основному, в IV ст. до н.е.

Більша частина дорогоцінних виробів, серед котрих чимало дійсних шедеврів давнього ювелірного мистецтва, поступало до скіфів із античних центрів Північного Причорномор'я. В них існували спеціальні майстерні, де виготовляли речі для багатих скіфів. В V—IV ст. до н.е. одним з головних торговельних партнерів Скіфії стає Боспорське царство, що займало східну частину Кримського півострова, територію Тамані й прилеглі райони. Вірогідно, однією з основних статей скіфського експорту, котрий йшов в обмін на вироби грецьких ремісників, був хліб, вирощений землеробами лісостепу, економічно й політично підвласних кочовій правлячій верхівці. Велика зацікавленість степової знаті в результаті цих торговельних операцій визначила два важливих напрями

зовнішньополітичної активності скіфського утворення. На півночі його головним завданням було підтримання панування над підкоренням населення лісостепу. А на півдні скіфи всю енергію віддавали на зміцнення своїх позицій в античних колоніях Північного Причорномор'я.

Бурхливо розвивалися події і на західних кордонах Скіфії. Це був третій, не менш важливий напрямок зовнішньої політики скіфів. Основні акції скіфської експансії тут розвивалися за часів володарювання Атея. Слід відзначити, що з приводу цієї історичної фігури в літературі існують різні думки: одні науковці вважають його верховним скіфським володарем, інші — лише зверхником скіфського угруповання на Нижньому Дунаї. Але, в кожному випадку, його смілива й наступальна політика спиралася на могутність усієї Скіфії. З часом Атею вдалося надійно закріпитися на Правобережжі Дунаю, а про його могутність, зокрема, свідчить випуск власної монети, що чеканилась в античному місті Каллатія. Цей скіфський зверхник спочатку контактував, а потім і протистояв Філіпу II — батьку Олександра Македонського. В 339 р. до н.е. перемога виявилась на боці македонського царя: рішучий бій десь поблизу Дунаю закінчився перемогою греків, а сам Атей, якому тоді було під 100 років, у ньому загинув. Після цього тиск кочівників на Нижнє Подунав'я на деякий час припинився, однак могутність усієї Скіфії ще не похитнулася. Про це свідчать, зокрема, події 331 р. до н.е., коли намісник вже самого Олександра Македонського Запіріон із тридцятьма тисячами воїнів вдерся до Скіфії й підійшов до мурів античного міста Ольвії. Облога виявилась безрезультатною, а на зворотному шляху все його військо, як і сам Запіріон, знайшло смерть від скіфської зброї.

Розглядаючи історію Скіфії в IV ст. до н.е. не можна не згадати про один фактор, котрий з'явився саме в цей час і почав впливати на розвиток подій. Це — консолідація й посилення сарматських племен в пониззях Дону. Хоча надійних даних відносно військових конфліктів між скіфами та сарматами протягом IV ст. до н.е. нема, а теза про завоювання Скіфії новим кочівницьким угрупованням викликає суперечки, все ж немає ніяких основ для допущення безхмарних відносин між цими двома кочовими об'єднаннями. Тим більш, що правий берег Нижнього Дона, що належав до того скіфам, у IV ст. до н.е. (за археологічними даними) відходить до сарматів.

Однак ця обставина до певної пори не впливала на життєздатність Скіфії. Її культура у згаданому столітті досягає найвищого розквіту, а в степових районах виникають все нові грандіозні поховальні споруди з різноманітним та багатим супроводжуючим інвентарем. Але після такого бурхливого розвитку настає швидкий спад — на рубежі IV—III ст. до н.е. степові скіфські пам'ятки практично зникають, що, без сумніву, свідчить про крах Великої Скіфії. На думку дослідників, до цієї катастрофи призвів цілий ряд несприятливих явищ: погіршення кліматичних умов і степові засухи, тривале витоптування трав'яного покриву як наслідок випасу численних отар, значне зменшення економічних ресурсів населення лісостепу, що трапилось через жорстоку експлуатацію степняками та інші. Все це призвело до розрухи економічної основи Скіфії і її загибелі. Негативно впливали на можливості управління структурою також її розміри — від Дону майже до Балкан і далеко на північ від берегів Чорного моря.

Але самі скіфи не зникли з історичної арени. Їхні племена ще довго контролювали Нижнє Подніпров'я, Крим і Добруд-

жу, хоч і втратили назавжди гегемонію в Північному Причорномор'ї, що переходить до сарматів¹¹.

Протягом III ст. до н.е. скотарі-кочівники перетворюються на осілих землеробів («пізні скіфи»), що значною мірою відбилося на багатьох елементах їхнього життя в межах «Малої Скіфії». А на околицях сучасного Сімферополя виникла нова столиця — Неаполь Скіфський; його укріплена площа досягла 20 га. До речі, скіфські городища більш ранніх часів займали площу в сотні, а то й у тисячі гектарів (Більське на Полтавщині, Велике Ходосівське біля Києва, Немирівське на Вінниччині та інші).

Розгром в середині III ст. до н.е. скіфам пережити вже не вдалося. Вони втратили свою територію, спільність матеріальної й духовної культури, перестали існувати як єдиний народ. Але саме їх ім'я ще довго фігурувало в різних писемних джерелах. Недостатньо інформовані автори називали так готів, гунів, хозар, слов'ян, що пізніше селилися в Надчорномор'ї. Та і все Північне Причорномор'я часто іменувалося Скіфією.

Якщо ж повернутися до характеристики Великої Скіфії, то розвиток її економіки протягом майже всього часу існування здійснювався в межах двох — степової та лісостепової — природних смуг. Вплив природних умов на розвиток цього могутнього об'єднання був таким великим, що вони визначали етнокультурний та соціально-економічний поділ Скіфії на дві частини зі своїми специфічними територіально-галузевими структурами. Основою економіки Степової Скіфії було кочове скотарство. А на відміну від степових районів, природні умови лісостепу були сприятливими для розвитку осілості та землеробства.

Характерні риси організації влади у скіфському об'єднанні, її ієрархічність, що була заснована на уявленні про старшинство генеалогічних ліній і підтримувалася відповідною військовою організацією, влада “царів”, яка передавалася у спадщину, — все це дає змогу зіставити таку систему з «вождизмом», тобто такою потестарною структурою, головною функцією якої була адміністративно-економічна. Тому вождизм, на відміну від держави, був ще вільним від легалізованого примусу і насильства. Про це вже йшлося вище. Можна вважати, що у кочових скіфів, суспільство яких поєднувало у собі залишки родоплемінних відносин, котрі консерватизувалися кочовим способом життєдіяльності, і приватницькі засади, що виростили з приватного володіння худобою, організація влади навряд чи могла прийняти іншу форму, аніж вождизм, тобто вона була перехідною від додержавних до ранньополітичних утворень.

Таким же чином можна охарактеризувати й рівень розвитку населення лісостепової зони. При цьому слід відзначити, що розвиток скіфського суспільства в бік державності був переривчастим і охоплював лише окремі етапи скіфської історії VII — початок VI ст. до н.е. і V—IV ст. до н.е. Природньо, ранньополітичні утворення були далекими від держав розвинутого типу і своєю невивершеністю відповідали рівню розвитку скіфського кочового суспільства, що зумовлювало й оборотність розвитку скіфської державності у період згасання зовнішньоексплуататорської діяльності. Зокрема такий процес мав місце у VI ст. до н.е.¹²

Ми ще повернемося до цього питання. А зараз розглянемо феномен самих скіфських “царів” та їх поховань. Адже матеріали цих поховальних комплексів досить образно

свідчать про життя та могутність представників вищих прошарків тогочасного суспільства.¹³

Давні автори, котрі висвітлювали скіфську тематику, згадували про вісім особистостей, чий соціальний статус іменується грецьким титулом «басилевс», але лише п'ятеро з них відомі поіменно — Аріапіф, Атей, Агай та інші. Всі скіфські зверхники, без сумніву, були поховані в так званих «царських» курганах, висота яких досягала навіть 20 м, вони могли бути ще вищими, але їх вершини зрізані пізнішими земляними роботами.

Яскраве уявлення про ці поховальні пам'ятки дає зокрема курган Чортомлик, що знаходиться біля м. Нікополя на Дніпропетровщині.¹⁴ Під його 20-метровим насипом було вирито гігантську підземну споруду у вигляді 11-метрової шахти і п'яти камер, у яких крім самого скіфського царя, були поховані його дружина чи наложниця і слуги. Окремі могили прислужників (9) і верхових коней (11) у золотих та срібних прикрасах знаходились за межами центральної гробниці. Хоча остання була пограбована ще в давнину, проте тут під час розкопок виявлено сім тисяч різноманітних предметів, значна частина яких була вироблена з коштовних металів. Найціннішою з них є так звана чортомлицька срібна амфора заввишки 0,7 м, прикрашена рельєфними сценами із скіфського життя. Вона являє собою один з найвидатніших шедеврів давнього ювелірного мистецтва. Після кривавих похорон над могилою був зведений насип, для чого використано пластини із дерну загальним обсягом близько 75 тис.м³. А по завершенню цих робіт курган було оточено кам'яною стіною, котра відділила цю споруду від оточуючого її рельєфу.

В.Массон, характеризуючи суспільства на етапі формування державних структур, відзначав: «Сооружение царских гробниц в формирующихся или сложившихся раннеклассовых обществах было кульминационным пунктом процесса нарастания пышности погребальных обрядов по мере развития в обществе острого социального неравенства. Только что возникшая царская власть утверждала и пропагандировала своё могущество через погребальные обряды с безоглядной расточительностью. Рано или поздно это возрастающее стремление обставлять захоронения царей всё с большим великолепием должно было прийти в противоречие с более насущными интересами развивающегося общества. И такой кризис наступил. Царские погребения с их сложным ритуалом по сути дела были вершиной этой нерентабельной траты общественного достояния в виде материальных ценностей или такой важнейшей составной части производительных сил, как сам человек».¹⁵ В повній мірі це відноситься і до скіфських «царських» курганів.

У Геродота є опис захоронення скіфського царя. Тіло покійного бальзамували, внутрішні органи заміняли пахучими травами, а потім обвозили по всіх підвладних йому територіях, де населення оплакувало вмерлого зверхника (люди обрізали волосся, наносили собі рани). Через 40 днів після смерті померлого доставляли до місця поховання, де вже була виріта глибока могила, куди його і клали під покривалом, що трималося на списах. Разом з ним клали жінку — наложницю та найближчих слуг: зброєносця, виночерпія, оповісника й конюшого; по голові різного скота і дорогі золоті речі. Над могилою зводили курган, а через рік на ньому влаштовувались поминки; під час їх проведення вбивали ще 50 слуг

та стільки ж коней. Тіла тих та інших насаджували на кілки так, що люди знаходились верхи на конях, і розставляли їх навколо кургану.

Подією великого значення в історії скіфів була спроба вторгнення в Північне Причорномор'я війська персів під проводом царя Дарія I в 514 р. до н.е. Цей могутній володар поставив завдання поширити Перську імперію на весь тогочасний культурний світ і, зокрема, підпорядкувати чорноморські колонії греків, а тим самим захопити контроль над чорноморською торгівлею, особливо над переправленням необхідного Греції скіфського хліба. За легендою, викладеною тим же Геродотом, скіфи, відступаючи вглиб підвласних їм земель, заставили персів в короткий проміжок часу (за два місяці) обійти майже всю південну частину Східної Європи. Переконавшись в безнадійності переслідування скіфів і зазнаючи все більших труднощів з провізією на своєму попередньо спустошеному супротивником шляху, Дарій вимушений був відійти у зворотному напрямку, не отримавши успіху, а скіфи в свою чергу отримали репутацію непереможних (Додаток).

Формування Скіфського «царства» з царськими скіфами на чолі, відноситься, вірогідно, до V ст. до н.е. оскільки тільки в цей час в степах з'являються вищерозглянуті багаті поховання з вишуканими речами грецького походження. Розвиток торгівлі з населенням лісостепу й грецькими колоніями призвів до встановлення тісних зв'язків з останніми. Зокрема цар Аріапіф мав у античній Ольвії свого повіреного в ділах грека Тімна, а його син тривалий час проживав у цьому місті в спеціально збудованому будинку. Такі стосунки царських скіфів з греками з часом перетворили їх

на своєрідних посередників — відносини з землеробами велися не безпосередньо, а через них.

За Геродотом країна скіфів являла собою багату на траву і добре зрошувану рівнину, яку перетинали численні річки, найбільшими з яких були Істр (Дунай), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро) і Танаїс (Дон). Природа була найщедрішою до Борисфену, що є «найприбутковіша річка: по її берегах простягаються чудові тучні пасовиська для худоби; у ній мешкає у великій кількості найкраща риба, вода має приємний смак для питва і прозора... Посіви уздовж берегів Борисфену чудові, там, де земля не засіяна, розстилається висока трава. У гирлі Борисфену сама собою осідає величезна кількість солі. У річці мешкають великі безкості риби під назвою «антаксей» і є багато інших дивин». ¹⁶

Сама Скіфія нагадувала величезний квадрат, південний край якого простягався вздовж Чорного моря від Істру до Меотиди (Азовського моря). Північний її кордон мав би проходити приблизно вздовж Прип'яті, через сучасні міста Чернігів, Курськ, Воронеж. На цьому просторі у межах степу й лісостепу жили численні племена і народи.

Найближчі землі до античної Ольвії, яка знаходилась майже посередині південного краю скіфського «квадрата», займали калліпіді — еллінські скіфи, за ним були землі алазонів, а ще далі на північ — скіфів-орачів, які «сіють зерно не для власного вжитку, а на продаж». Ще далі мешкають неври. Всі перераховані народи мешкають на захід від Борисфену.

За Борисфеном спочатку розташована Гілея (тобто Полісся — вірогідно, заплавні ліси у гирлі Дніпра), а на північ від неї скіфи-землероби. Вище них по течії — велика пустеля (за

свідченнями вищезгаданого грецького історика), а за нею мешкають андрофаги — особливе не скіфське плем'я.

На схід від землеробів живуть скіфи-кочівники, а за річкою Герром (сучасні Конка або Молочна) кочує найчисельніше скіфське плем'я — вищезгадані скіфи-царські. На північ від них живуть меланхлени — вже не скіфське плем'я. А за річкою Танаїсом також вже не скіфська земля: тут мешкають савромати, а територію вище них займають будини, поруч з якими мешкали також і гелони.

Локалізація окремих із перерахованих угруповань залишається дискусійною, хоча в цілому дослідники уявляють загальну картину їх розселення.

Скіфське «царство» було якщо не перше, от одне з перших утворень у Східній Європі, заснованих на завоюванні з метою експлуатації переможених. У попередні часи племінні об'єднання створювались у вигляді союзів для досягнення спільних цілей, а війни між племенами, якщо не враховувати грабіжницьких набігів, велися головним чином за території й призводили до знищення чи вигнання одного племені іншим, в кращому випадку — до асиміляції переможцями тієї частини переможених, яка вціліла. Нерівноправне положення тих та інших було тимчасовим і не призводило до систематичної експлуатації, навіть якщо переможені прирівнювались до рабів, так як саме рабство в його патріархальній формі не носило класового характеру. Разом зі скіфами в Північному Причорномор'ї з'явилися відносини, що склалися на Стародавньому Сході.

У зв'язку з вищевказаним слід більш ґрунтовно охарактеризувати суспільний лад скіфського суспільства. На нашу

думку, це найбільш об'єктивно зробив М. Артамонов, а тому на його концепції зупинимось більш детально.

Повернувшись із Азії скіфи склали ту групу населення Північного Причорномор'я, котра якраз і називалася царськими скіфами. Пізніше у відомому ольвійському декреті на честь Протогена вона іменується «саї», що на іранській мові відповідає грецькій назві «царі». Звідси можна зробити висновок, що своє найменування ці скіфи отримали не від греків, а йменувались царськими за характерною своєю особливістю, котра полягала в наявності у них сильної царської влади, відсутньої в інших групах скіфського населення Північного Причорномор'я. Скіфський цар не лише був «головнокомандувачем» на війні, він же розподіляв військову здобич, творив суд і розправу над своїми підданими. Неправдива клятва божествами царського вогнища, тобто царськими предками, вважалась тяжким злочином, що заслуговував страшної смерті. Це означає, що особа царя вважалась священною і від благодаті, котра виходила від неї, залежало благополуччя всього підлеглого суспільства. Влада царя була настільки великою, що служити йому повинен був кожний скіф. У світлі цих даних вимальовується образ царя, досить далекий від племінного вождя, який більше нагадує східного володаря, наділеного необмеженою владою земного божества. Такі риси східного монарха скіфські зверхники могли перейняти під час перебування в Азії в оточенні давньо-східних держав і в тісних контактах з ними. З цими рисами скіфи перейшли в Північне Причорномор'я, де і склали особливу групу скіфів-царських.

Царська влада у скіфів, на певних етапах, була спадковим привілеєм певного роду або сім'ї, в межах котрої вона пере-

ходила від батька до сина або іншого найближчого родича. Новий цар, подібно східним володарям, стверджувався у своєму положенні або згодою всього народу, або його представників в особі родових старійшин, теж, до речі, спадкових, але його прерогативи залишались незмінними.

В середині V ст. до н.е. скіфи-царські займають панівне положення в Північному Причорномор'ї і починають вважати усіх інших скіфів своїми рабами, тобто підлеглими собі. Але формуванню класичного рабовласницького суспільства не сприяв сам тип кочівницького скотарського господарства у степового населення Скіфії, в якому раби могли використовуватись лише для виконання другорядних домашніх робіт. Практики купівлі рабів у скіфів не було, тобто — рабська праця не відігравала у виробництві даного суспільства скільки-небудь істотної ролі. Кочове скотарське господарство скіфів не мало необхідності у використанні рабської праці, позаяк воно, здебільшого, здійснювалось колективно. Скіфи кочували не окремими господарствами, а громадами, разом пересувались по степових просторах у будинках-кібітках на колесах, разом переганяли тварин з пасовиська на пасовисько й охороняли від звірів та ворогів. Праця рабів, якщо й була необхідною в господарствах з великою кількістю худоби, ставала потрібною лише для переробки продуктів скотарства і була переважно жіночою. А звідси виникав скіфський звичай осліплення рабів — адже для праці у вищезгаданій галузі могли використовуватись і сліпі, а сам господар був гарантований від втечі рабів та крадіжки довіреного їм майна.

Стародавні автори зберегли досить мало інформації про внутрішній устрій скіфського суспільства. З їх повідомлень можливо лише зрозуміти, що у скіфів були зверхники та

підлегли, багаті та бідні, котрі володіли кількома підводами і великою кількістю голів скота, і «восьминогі», тобто ті, які були власниками всього однієї підводи, запряженої парою биків. Основною господарською одиницею скіфського суспільства була сім'я зі своїм господарством та майном.

Земля знаходилась у суспільній власності, а спадкування велось по батьківській лінії. Практикувалось утримання багатьох жінок, котрі після смерті чоловіка переходили до спадкоємця (як і майно). Сім'я несла колективну відповідальність за своїх членів. Суперечки між родичами вирішувались у поединку під царським контролем, що виключало нічим не врегульовану кровну помсту й упорядковувало суспільні відносини.

Маючи за основу інформацію писемних джерел, скіфське суспільство слід вважати патріархально-родовим. Але звичайні для цього типу суспільства відносини у них були підпорядковані військовій організації з її ієрархією влади, яка в одних випадках, співпадала з родоплемінною, а в інших — стояла над нею. Геродот згадував у скіфів, окрім верховного царя, інших царів і номархів, тобто військових лідерів в областях, навряд відповідних за своїм соціальним станом племінним вождям і родовим старійшинам. Ці володарі, мабуть, призначалися, верховним царем із його наближених, представників родоплемінної аристократії, які зарекомендували себе вірністю. Останні, вірогідно, йменувалися «скриптухами», тобто жезлоносцями, а знаком їхнього достоїнства були маленькі сокири з головами тварин чи птахів на обушці.

Як уже відзначалось, царські скіфи усіх інших скіфів вважали своїми рабами, але з цього не випливає, що всі підвласні їм скіфи дійсно перебували в рабському стані.

Експлуатація підвладного царським скіфам населення була основним джерелом збагачення їх панівного прошарку, а не лише аристократії, бо влада здійснювалась колективно і вигодами її користувалися, хоча й не в рівній мірі, не лише цар та його оточення, але також рядові воїни. У царських скіфів не було чітко сформованих соціальних стратів, а існуюча тоді експлуатація була захищеною, замаскованою формами колективного виробництва. Аналогічною була організація суспільних відносин і у землеробів. В середині кожного із підрозділів скіфів спрацьовували порядки, характерні стану переходу від докласових до класових структур, хоча й з деспотичною владою “царя”, що не заважало «спрацюванню» цих порядків, оскільки влада була досить обмежена звичаєм, норми якого були обов’язкові і для самого “царя”.

В даному суспільстві експлуатація поширювалася не в середині племені, а між племенами. Одна частина — царські скіфи — володарювали над іншими і експлуатували їх в міру своїх можливостей та того супротиву, котрий підвладні племена могли виявляти. Саме для підтримки цієї системи зверхності й експлуатації царським скіфам потрібні були сильне військо й абсолютна влада лідера. Але сформована ними організація ще не була державою. Про скіфський рабовласницький лад можна говорити лише як про початковий етап, котрий суттєво не відрізнявся від патріархального рабства, яке в свою чергу зливалось із сімейними відносинами.

Скіфське «царство» не було державою в класичному його розумінні. Це була одна з форм соціальної організації, котра за сучасною термінологією зветься складним вождівством і знаходиться на межі перетворення на державу. Племена, які входили до складу Скіфського «царства», зберігали демок-

ратичний лад, оскільки цар або вождь з військовою дружиною ще не протистояли озброєному народу. Створене внаслідок завоювання, Скіфське «царство» являло собою результат військової діяльності одного з підрозділів скіфів, котрі не змінили свою соціальну природу, як і завойовані ними. Така система існувала лише тому, що зберігалася військова зверхність одних над іншими.¹⁷

Стан розвитку скіфського суспільства дозволяє відносити його, все ж, до протоцивілізацій, хоча і на такому етапі, коли до цивілізаційних структур залишався лише один крок.

Література

- ¹ Бунатян К.П. Давнє населення України. — К., 1999 — С.184–185.
- ² Крадин Николай. Номады // Родина. — 1997, № 3–4. — С.17.
- ³ Тереножкін О.І. Класи і класові відносини у Скіфії. //Археологія, 1975, № 15. — С.3–13.
- ⁴ Греков Б.Н. Скифы. — М., 1971. — С.41–42.
- ⁵ Артамонов М.И. Скифское царство. // Советская археология, 1972, № 3, — С.56–67.
- ⁶ Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2. — С.124.
- ⁷ Мурзин В.Ю. История скифов. — Николаев, 1997. — С.3–5.
- ⁸ Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — М., 1979. — С.138.
- ⁹ Геродот. Історія в дев'яти книгах (переклад, передмова та примітки А.О.Білецького). — К., 1993; Археологія Української РСР — К., 1971. — Т.2.
- ¹⁰ Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992. — С.8.
- ¹¹ Великая Скифия. — Киев — Запорожье, 2002. — С.30–39.
- ¹² Васильев Л.С. Протогосударства чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки, 1981, №6 — С.157–175; Давня історія України — С.126–127.

- ¹³ *Алексеев А.Ю.* Скифские цари и «царские» курганы V–IV вв. до н.э. // Вестник древней истории. — 1996, №3. — С.99–113.
- ¹⁴ *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. — К., 1991.
- ¹⁵ *Массон В.М.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976. — С.175–176.
- ¹⁶ *Геродот, IV, 53.*
- ¹⁷ *Артамонов М.И.* Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — С.114, 139–143.

Розділ 6. «ЕРА GERMANIKA»

Історичні процеси на півдні Східної Європи, що відбувалися тут в першій половині I тис. н. е., мали неабиякий вплив на подальші події в даному регіоні. На початку цього періоду почали викристалізовуватися серед інших етнічних угруповань ранні слов'яни, а в його кінці відбулися глобальні міграційні процеси, що отримали назву “Великого переселення народів”.

Серед багатьох археологічних культур, за носіями котрих спеціалісти вбачають представників різних племінних угруповань, виділяється черняхівська (за місцезнаходженням могильника, дослідженого ще В. Хвойкою в с. Черняхів на Київщині). Її поліетнізм на даному етапі вивчення являється визнаною теорією. Серед носіїв черняхівської культури бачать германців, слов'ян, сарматів, пізніх скіфів, гето-дакійців. Історичний факт політичної гегемонії германців-готів в Південно-Східній Європі пізньоримського часу також не викликає серйозних заперечень у більшості дослідників. Однак роль окремих етнічних елементів у формуванні цієї культурно-історичної спільноти та їх кількісне співвідношення у складі населення залишаються в значній мірі спірними¹.

Слов'яни, які, судячи з археологічних матеріалів, проживали на північній периферії вищезгаданої культури, були підпорядковані германським й сарматським угрупованням. Серед перших із них виділялися готи, які за 500 років існування

своєї певної етнічної єдності пройшли колосальний шлях, мандруючи через усю Європу з півночі на південь, а потім зі сходу на захід. Феномен в історії європейських народів майже унікальний. Вийшовши на рубежі ер зі Скандинавії, вони оселилися у Польському Помор'ї, через п'ять поколінь рушили на південний схід в Північне Причорномор'я, в середині III ст. н. е. організували набіги на Балкани, Грецію та Малу Азію, стали потім союзниками-федератами Римсько-Візантійської імперії, створили в Надчорномор'ї своє перше протодержавне утворення, але в кінці IV ст. були вигнані звідси кочівниками-гунами. Почалася мандрівка готського "народу-армії" по Південній Європі, що завершилася в кінці-кінців створенням держав вестготів в Південній Франції й Північній Іспанії та остготів Великого Теодоріха в Італії. Остготське королівство впало під ударом візантійських військ імператора Юстиніана, а Вестготська держава була знищена під натиском франків і арабів. Готи щезли зі сторінок історії, розчинившись у нових етнічних спільнотах.

Група готів, що відмовилася в 488 р. переселитися разом з Теодоріхом до Італії, збереглася в Криму. Останнє християнське Готське князівство було розгромлене турками лише в 1475 р., а останні нащадки християн-готів вислані в Маріуполь за указом Катерини II². А тому повернемося до розгляду процесів, що відбувалися на землях сучасної України.

Прихід давньогерманських племен в III ст. н. е. на землі Північного Причорномор'я був тісно пов'язаний із загальним військовим наступом германців від Рейну та Балтики до Дунаю й Чорного моря — наступ, що був доказом їх спрямованості до розширення своїх володінь.

Уривчастість повідомлень з пізньоантичних джерел про події в цьому регіоні Європи, а також часте вживання узагальнених термінів при згадуванні різноетнічних племен створили певні труднощі при визначенні об'єктивної картини про дії давніх германців у Північному Причорномор'ї. Найбільше відомостей збереглося про вже згаданих готів. Так, всім випробуванням долі, що пережили давні германці, залишивши балтійське узбережжя, присвячений один із відомих творів епохи раннього європейського середньовіччя — “Гетика” Йордана, котрий називав готів гетами, так як вважав перших нащадками других. (Додаток).

У праці “Про походження та діяння гетів” вищезгаданий автор досить докладно описав не тільки маршрут, а й численні труднощі та перешкоди, які пережили переселенці, долаючи густі лісові хащі, драговини та багна, в басейні річки Прип'яті, перш ніж досягти “широкої ріки” — кордону Скіфії — “степової країни”. На балтійському узбережжі ще залишилися інші германські племена. Але в III ст. н. е. плем'я гепідів рушило на південь і згодом опинилося на лівобережжі Дунаю. Вже в середині цього століття германці долали Дунай і, здійснюючи зухвалі експедиції, спустошували римські провінції.

Якщо слідувати розповіді Йордана, то готські племена почали долати Дніпро через міст. Але під час переправи він несподівано зруйнувався. Тому ті, хто залишився на лівому березі, пішли на схід й зупинилися у верхів'ї р. Донець. Після перемоги над місцевими племенами спалів готи повернули на південь і зайняли узбережжя Меотіди (назва Азовського моря у давніх греків і римлян VII ст. до н. е. — VI ст. н. е. — пов'язана з назвою місцевих племен меотів), а

потім вдерлися до Тавриди. Частина з них перетнула Кімерійський Боспор (Керченську протоку) та проникла до гирла р. Кубань на кавказькому узбережжі. Інша частина переселенців, що опинилася на правому березі Дніпра, просувалася вниз по течії до Чорного моря та розселилася на захід по узбережжю до гирла Дунаю.

Писемні джерела зберегли назви й інших варварських племен північного та західного походження, які проникли до Північного Причорномор'я. До них відносились герули (поселились на Нижньому Доні, захопивши давню грецьку колонію Танаїс), бургунди (жили поруч з герулами) та мореплавці борани (з Приазов'я вторглися до Малої Азії). Спочатку готи не створювали будь-якої централізованої структури на північнопричорноморських територіях, а кожне з вищезгаданих утворень було самостійне. Окрім того в межах сучасної Бесарабії оселилося плем'я торгвів. Ще далі на захід в Малій Валахії розташувалися тайфали, котрі вважались найсильнішим племенем серед східних готів. Таврійська група пізніше стала відома як "трапезундські готи". В середині III ст. н. е. готи вже тероризували римські володіння на південь від Дунаю. Так, у 251 р. імператор Децій виступив проти них, але його військо було оточене готами, а сам він загинув. Саме в цей період готи освоїли мореплавство, а їхні морські експедиції стали наносити балканським та егейським провінціям Римської імперії більшу шкоду, ніж сухопутні походи.

Уже в середині III ст. н. е. готські племена разом із союзниками контролювали майже всю територію Північного Причорномор'я. Саме в цей період відбувся розподіл на остготів (грейтунгів) та вестготів (тервінгів). Північні пересе-

ленці відразу вступили у боротьбу за життєвий простір з Боспорським царством. Згідно з археологічними даними вони спочатку зайняли північно-західний Крим. Скориставшись боспорським флотом (а згодом і власним), готи здійснили ряд морських походів до гирла Дніпра, Дністра і далі до Мarmурового, Егейського та Середземного морів. Ці походи набагато випередили набіги на європейські країни вікінгів³.

Але далі ситуація стабілізувалась. На період другої-третьої чверті IV ст. н. е. приходиться найвищий економічний розквіт черняхівського суспільства, у якому ведуче місце займали готи. Показником цього являється більша, ніж в інші періоди, кількість археологічних комплексів та масовий поступ римських імпортив. Зовнішня торгівельна політика стала одним із важливих двигунів політики готських зверхників, що використовувала у власних цілях і римська адміністрація.

У результаті акцій імператора Константина I із забезпечення загальної стабілізації відносин в державі і на дунайському кордоні зокрема характер відносин між імперією та готами змінюється. Після періодичних конфронтацій настає тривалий мир. За результатами війни 332 р. був заключений договір, за яким готи як федерати були зобов'язані за щорічну оплату поставляти до римського війська певне число воїнів, їм також дозволялося вести торгівлю на Дунаї. До Константинополя були направлені заложники, в їх числі син вождя Аріариха, який провів свої юні роки при імператорському дворі. Аоріх на все своє життя залишився під впливом могутності римлян, а тому заповів уже своєму сину ніколи не ступати на римську землю.

У IV ст. в середовище припонтійських варварів проникає християнство. Навернення готів пов'язане з ім'ям єпископа

Вульфїли (Ульфїли), у якого мати була малоазійська гречанка, а батько — гот. У 30-літньому віці він прийняв сан єпископа готів і відправився проповідувати серед одноплемінників. Великим здобутком Вульфїли являється переклад Біблії; словник перекладу служить основою багатьох лінгвістичних й історичних досліджень. Але зверхники візиготів на чолі з Атанаріхом були налаштовані вороже до християнства, а тому Вульфїла із своїми учнями перебралися до Нижньої Мезії, де вони отримали найменування “малих готів”.

Період історії східної гілки готів другої-третьої четверті IV ст. н. е. іноді називають “ерою Германаріха” за ім'ям їх “короля” із роду Амалів, крупного діяча й полководця. Його ім'я (конунг Ермунрек Могутній) збереглося навіть у скандинавському циклі розповідей про Нібелунгів/Ніфлунгів південногерманського походження та в інших середньовічних творах.

Серед підкорених Германаріхом народів перераховуються одинадцять північних племен, серед яких різні дослідники впізнають народи балтського та фінського походження: чудь, весь, мерзу, мордву та інші. Окремо йдеться про підкорення естів, а також герулів та венетів. Та повне підпорядкування готам народів, що проживали на берегах Балтики чи в басейні Волги і Оки не уявляється практично можливим. Більшість дослідників вбачає зв'язок між порядком перерахованих племен в такому списку й реальними торговельними шляхами. Дехто вважає, що Йордан просто переписав ряд назв східноєвропейських племен з античного ітінерарія (дорожника) або ж опису мандрівки конкретного купця. Існує також думка про відображення в цьому списку водного маршруту із Балтики по Волзі в Каспійське море із повер-

ненням через Кавказ, по якому готські мандрівники пройшли в пошуках торговельних зв'язків зі Сходом. Висловлювалося й припущення, що походи Германаріха в напрямку таких шляхів (в тому числі в Прибалтику та Меотиду) являють собою різні фази продуманого плану з метою встановлення свого панування над економічно важливими комунікаціями Східної Європи. Можливо, конкретним завданням такої політики була нейтралізація торговельних посередників та вільний, “безмитний” поступ товарів з далеких областей із подальшим їх перепродажем провінційним партнерам. Ще раз нагадаємо, що якраз на “еру Германаріха” (друга-третья чверті IV ст. н. е.) прийшов пік у поступу масових римських імпортів до носіїв черняхівської культури⁴.

До середини IV ст. н. е. готська “державна” була вже створеною, виплати й поставки римлян забезпечували достатнє благополуччя, різко зростала чисельність населення, підросло нове покоління молоді, частина якої не знаходила собі застосування в господарстві, а тому зверталася до військової справи. Вже тоді в структурах суспільства “військової демократії” (за сучасною термінологією — “вождівства”) такі люди шукали життєвого виходу в походах та грабунках сусідів, у військовій службі новим зверхникам.

Але вожді не могли утримувати свої дружини у стані бездіяльності та безконечному святкуванні — на це не могло вистачити будь-яких коштів. Та й енергія, агресивність дружинників вимагала виходу (щоб не почали “розборки” між собою).

Однак набіги на багаті південні країни тепер вже стали неможливими — там знаходилася дружня й достатньо сильна держава, що до того ще й робила вагомими фінансові “вливання”. Вже існували договори про мир, клятви вірності. Проводити

набіги в цьому напрямі означало б рубати гілку, на якій сидиш. Всього цього Германаріх не міг не розуміти. Він не міг, звичайно, не знати і про багаті хутрами далекі лісові краї, а персидські та римські купці дуже ними цікавилися. Контроль за торгівлею хутром, посередництво в ній могло приносити чималі бариші й підтримувати рівень життя войовничих підлеглих. Але підходи до цих перспективних місцевостей перекривали майбутні східні слов'яни — венети, які пізніше стають антами та склавінами. На певному етапі могутній германський вождь з цією проблемою справлявся⁵.

Та це, в свою чергу, призводило до консолідації в межах нового етнічного масиву, що пізніше зайняв місце готсько-го об'єднання в Південно-Східній Європі⁶.

Але до тих змін було ще далеко. Над германцями нависла більш конкретна й страшна загроза, і її принесли в 375 р. східні сусіди — гуни. Навіть зовнішній вигляд цих тюркомовних кочівників "...пугал своей чернотой, походя не на лицо, а, если можно так сказать, на безобразный комок с дырами вместо глаз. Их свирепая наружность выдает жестокость духа: они зверствуют даже над потомством своим с первого дня рождения. Детям мужского пола они рассекают щеки железом, чтобы, раньше, чем воспринять питание молоком, попробовали они испытание раной. Поэтому они стареют безбородыми, а в юности лишены красоты, так как лицо, изборожденное железом, из-за рубцов теряет своевременное украшение волосами.

Ростом они невелики, но быстры проворством своих движений и чрезвычайно склонны к верховой езде; они широки в плечах, ловки в стрельбе из лука и всегда горделиво выпрямлены благодаря крепости шеи. При человеческом об-

личье живут они в звериной дикости”. При всій певній суб’єктивності такої характеристики Йордана, в описаних варварах важко не впізнати монголоїдних номадів.

Не сприяли готам і внутрішні обставини: під час міжплемінних чвар самого Германаріха було тяжко поранено. “Мучимый этой раной, король влачил жизнь больного. Узнав о несчастном его недуге, Баламбер, король гуннов, двинулся войной на ту часть [готов, которую составляли] остготы; от них везеготы, следуя какому-то своему намерению, уже отделились. Между тем Германарих, престарелый и одряхлевший, страдал от раны и, не перенеся гунских набегов, скончался на сто десятом году жизни. Смерть его дала гуннам возможность осилить тех готов, которые, как мы говорили, сидели на восточной стороне и назывались остроготами”⁷.

Протистояння між окремими угрупованнями готів продовжувалися в більш пізніші часи. Той же Йордан повідомляє, що “...до смерти короля их Германариха они, отделенные от везеготов и подчиненные власти гуннов, остались в той же стране, причем Амал Винитарий удержал все знаки своего господствования. Подражая доблести деда своего Вульбульфа, он, хотя и был ниже Германариха по счастью и удачам, с горечью переносил подчинение гуннам. Понемногу освобождаясь из-под их власти и пробуя свою силу, он двинул войско в пределы антов и, когда вступил туда, в первом сражении был побежден, но в дальнейшем стал действовать решительнее и распял короля их Божа с сыновьями его и с семьюдесятью старейшинами для устрашения, чтобы трупы распятых удвоили страх покоренных. Но с такой свободой повелевал он едва в течение одного года: [этого положения] не потерпел Баламбер, король гуннов; он призвал к себе Ге-

зимунда, сына великого Гуннимунда, который, помня о своей клятве и верности, подчинился гуннам со значительной частью готов, и, возобновив с ним союз, повел войско на Винитария. Долго они бились; в первом и втором сражениях победил Винитарий. Едва ли кто в силах припомнить побоище, подобное тому, которое устроил Винитарий в войске гуннов! Но в третьем сражении, когда оба [противника] приблизились один к другому, Баламбер, подкравшись к реке Эрак [вірогідно, нижня течія Дніпра], пустил стрелу и, ранив Винитария в голову, убил его; затем он взял себе в жены племянницу его Вадамерку и с тех пор властвовал в мире над всем покоренным племенем готов, но однако так, что готским племенем всегда управлял его собственный царек, хотя и [соответственно] решению гуннов”⁸.

Для нас, окрім інформації про стан відносин у готському середовищі, цінними є дані про антив, що в цей час знаходились на стадії консолідації. Відомо, що етнонім “анти” не слов’янського, а іраномовного походження. Так називали порубіжне зі Степом слов’янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індо-іранського означає “країні”, “окраїнні”. Вона була прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами, але утрималася в них лише до початку VII ст. н. е. Надалі етнонім “анти” зникає з писемних джерел, як зникають з Північного Причорномор’я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції й був зафіксований в Іпатієвському літопису під 1187 р. у формі “Україна”⁹.

Та повертаючись до теми дослідження, можна констатувати, що слов’яно-готські війни кінця IV — початку V ст. н. е. стали заключним періодом слов’яно-германських відно-

син у Східній Європі. Наступний етап таких контактів наступив у ході слов'янської колонізації Середньої Європи й Балканського півострова VI-VII ст. н. е., що викликало активізацію різносторонніх зв'язків між різними етносами¹⁰.

Подальша доля готів та гунів була пов'язана в основному з більш західними регіонами Європи. Але доля частини германців була і надалі пов'язана з землями сучасної України, а ще конкретніше — з територією Кримського півострова. Тут готи-язичники приймають християнство, яке поширюється із сусідньої Візантії. За деякими даними, на засіданні Нікейського вселенського собору 325 р. брав участь готський єпископ Кадма, який представляв Крим. Слід зазначити, що кримських готів-християн не торкнувся розкол церкви на аріанський та афанасіївський напрямки. Вони залишилися прихильниками давнього ортодоксального символу віри, що стверджував єдинодоступність всіх осіб Трійці. Саме в цей період виникла та утвердилася Готська єпархія. Про це свідчать повідомлення, що на рубежі IV-V ст. н. е. в єпископи Криму був рукопокладений константинопольським патріархом Іоаном Златоустом гот Уніла. Перебіг подій тут засвідчував, що масовості християнство на півострові набуло саме в середовищі готів, причому це відбулося задовго до завершення християнізації кримських греків у IX ст. н. е. Але після 1170 р. готські єпископи вже не приймають участі у Вселенських соборах.

У другій половині IV ст. н. е. германці володіли значною частиною Криму, в той час як район Херсонесу та Керченський півострів були зайняті греками, а гірська частина — здебільшого місцевими таврами. Але після нападу на півострів гунів у 370 р. підпорядковані готам території значно

розширилися. Певний час готи та гуни могли існувати мирно, але після смерті вождя останніх Аттіли у 453 р. і початку розпаду готського утворення, певна частина кочівників повернулася до Криму, що зумовило чисельну перевагу їх над германцями. Останні відступили у гірські райони. В VI ст. н. е. Готія займала територію південно-західного Криму на схід і на північ від Балаклави, сягаючи Сугдеї (Судака).

Це утворення користувалося значною підтримкою Візантії, яка уважно пильнувала за станом безпеки своїх володінь на півострові. Звичайно, готсько-візантійська співдружність не була союзом рівних: перша складова мала васальні обов'язки. Але вже наприкінці VII ст. н. е. вона перетворилася на цілком незалежну структуру, де могли приймати різних опальних діячів (навіть позбавлених у Константинополі влади імператорів), які рятувалися тут від переслідування з боку переможців.

Помітний вплив на ситуацію в Готії мали результати іконоборського руху, що розгорнувся у VIII ст. н. е. Ортодоксальне візантійське духовенство, яке піддавалося утискам та гонінням в цей період, чистоту віри могло зберегти у вигнанні. Однак практично єдиним пристанищем для таких вигнанців була саме Готія. Приток іммігрантів (здебільшого освіченого духовенства) мав значний вплив не тільки на стан загальної культури згаданого князівства, а і на готське будівництво та архітектуру. Саме в цей період були споруджені десятки церков та монастирів.

У цілому ж населення південно-західного Криму в ранньосередньовічний період складалося з різних груп готських та сармато-аланських племен, а також, ймовірно, нащадків проживаючих з ними північних фракійців. Але вже нап-

рикінці VIII ст. н. е. готські землі намагалися підкорити хозари, які ненадовго оволоділи їх столицею. Наступні спроби захопити всю “область Дорі”, особливо головну частину готських володінь та добре укріплених фортець на південному березі Криму, закінчилися безрезультатно.

Історія готів з середини XI до початку XIII ст. ще не досить досліджена, оскільки достовірних джерел про неї не збереглося. В XII ст. в степовому Криму з’явилися половці, а в 1233 р. татаро-монгольське військо вперше спустошило Сугдею. Це звільнило готів від сплати данини половцям. Враховуючи порівняно невелику кількість ординців та значно вищий рівень культури готів-християн, закономірними були випадки асиміляції зайд, які не лише переходили до християнської віри, а й приймалися до кліру столиці князівства Мангупу.

У XIII—XIV ст. н. е. в історії готів дедалі більшу роль стали відігравати генуезці, які в 1266 р. заснували свою колонію в Кафі (Феодосії), придбавши у татар досить обширну прилеглу територію. Вони поступово витісняють германців з Південного узбережжя. Італійці отримали певні фортеці в цій зоні, а вся інша територія на північ залишилася за Готією. Сплачувалася данина ординцям та існувала васальна залежність від Трапезундської імперії.

Грамотно маневруючи серед “сильних світу цього”, князі Феодоро після завоювання Константинополя турками у 1453 р. могли зміцнитися у суперництві з генуезцями, в яких існував план остаточного підкорення собі готів. Уже в 1458 р. у документі, складеному у Кафському консулаті, готський князь Феодоро був визнаний одним із чотирьох “чорноморських государів”.

Та цей спалах колишньої величі Готії став останнім перед її занепадом. Саме захопленням Мангупу в 1475 р. завершилося завоювання Криму турками. Так завершилася ця історія народу, пов'язана з діяльністю на європейських просторах давньогерманських племен. Готам, які відійшли в кримські гори, вдалося вціліти в часи набігів гунів, хозар, русів, половців, татаро-монголів. Навіть після завоювання турками-османами князівства Феодоро основна маса населення колишньої Готії продовжувала жити у віддалених гірських поселеннях Південно-Західного Криму. Саме ці люди, яких майже не торкнулися ні елінізація, ні тюркізація, продовжуючи підтримувати мінімальні зв'язки із зовнішнім світом, до XVII ст. (а за деякими свідченнями навіть до XVIII) — майже на тисячу років довше, ніж їх співплемінники в Південній Європі — зберегли свою культуру та мову¹¹.

Література

- ¹ *Магомедов Борис*. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001 — С.113.
- ² *Шукин М. Б.* Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура. — С-Пб, 2005. — С. 9-10.
- ³ *Яровий Валерій*. "Готська проблема" та Україна // Діалог, 2000, № 1. — С. 68-69.
- ⁴ *Магомедов Борис*. Указ. соч. — С. 141-143.
- ⁵ *Шукин М. Б.* Указ. соч. — С. 210, 215.
- ⁶ *Баран В. Д.* Черняхівська культура: за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. — К., 1981. — С. 176.
- ⁷ *Йордан*. О происхождении и деянии гетов. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. 4. Скржинской — М., 1960. — С. 91, 92.

⁸ Там само. — С. 115.

⁹ *Баран В. Д.* Давні слов'яни // Україна крізь віки — К., 1993. — Т. 3. — С. 214.

¹⁰ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 327.

¹¹ *Пиоро И. С.* Крымская Готия — К., 1990. — С. 161—172; *Яровий Валерій.* Вказ. праця. — С. 70—71.

Розділ 7. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ КНЯЖІННЯ

Слов'янський період в історії України можна розділити на три хронологічні етапи. Перший з них доцільно було б назвати праслов'янсько-венедським. Він визначається у хронологічних рамках I—IV ст. н.е. і відповідає римському періоду в історії Європи. Нижню дату цього етапу окреслює поява в римських джерелах перших писемних згадок про венедів Сарматії (про це пишуть такі відомі автори як Пліній Старший, Тацит, Птолемей). Верхню межу замикають гунська навала, антсько-готські війни наприкінці IV ст. і поділ венедів ще на дві групи, які фіксують виділення в межах венедської спільноти антів і склавів, що за свідченням готського історика Йордана «походять від одного кореня». Ця теза одночасно визнає праслов'янську належність венедів. Про все це вже йшлося в попередньому розділі.

Другий етап займає хронологічні рамки V—VII ст. н.е. У ньому закріплюється поділ венедів на три окремі групи: венедів, антів і склавів. Етнонім *sclave* (склавіни) — латинізована форма самоназви «слов'яни», що визначає рівень їхньої самосвідомості — починає поширюватися на всі слов'янські племена. Верхня межа другого етапу позначена появою тринадцяти нових племінних груп на території Східної Європи і багатьох таких же груп у Середній Європі, відомих київському автору «Повісті временних літ». Їхня кристалізація вже належить до третього етапу. Знаменним в історії слов'ян того часу

було велике розселення за межі історичної прабатьківщини, що стало основою формування нових слов'янських груп, змішаних на субстратах (від латинського *substratum* — підстилка) захоплених регіонів — зародків майбутніх слов'янських, в тому числі і східнослов'янських народів.

Цей період позначається великою активністю слов'ян на історичній арені про що, зокрема, свідчать численні повідомлення візантійських авторів — вони починають пильно придивлятися до своїх сусідів. (Додаток). На цей етап припадає початок боротьби південної групи східних слов'ян з тюркськими кочовиками придніпровських степів, поразка антів від аварів, їхня інтеграція із склавінами і зникнення з писемних джерел їхнього імені — антів (окраїнних).

Третій етап в історії східних слов'ян датується VIII—X ст. Він позначається утвердженням їхньої самоназви в історичній літературі. Джерела називають велику кількість конкретних племен, поселення і городища яких густо вкривають значну частину Європи від верхів'їв Дніпра, Дону, Волги на сході, до Подунав'я і Балканського півострова на заході (сягають також окраїн Північної Балтики). Незважаючи на глибоку диференціацію слов'янського світу, племена свідомі свого слов'янського походження.¹

Але в контексті написання даної праці етнічна проблема тика відходить на другий план. Авторів, в першу чергу, цікавлять ті процеси, котрі призвели до формування надалі першої держави східних слов'ян — Київської Русі. Тож в другій половині I тис. н.е. у слов'янському середовищі проходить розпад первіснообщинних відносин і закладаються підвалини для майбутнього формування класів (або, по-іншому, соціальних стратів). Механізм формування класового суспільства можна

коротко і в самих загальних рисах охарактеризувати наступним чином. Інтенсифікація матеріального виробництва (покращення обробітку землі, розвиток різноманітних ремесел тощо) призвела до появи регулярного додаткового продукту, котрий створив можливість для експлуатації людини людиною. Узурпація влади посадовими особами, що призвела до соціальної диференціації суспільства, стала причиною майнового розшарування, відчуження самого додаткового продукту на користь «сильних світу того» й експлуатації ними як залежного населення, так і пересічних общинників.

На заключному етапі первісної історії йде процес становлення приватної власності, класів і держави, а на початковому етапі цивілізації, вже в епоху класового суспільства, держава, що виникла, стає фактором знищення залишків родового й зміцнення нового способу виробництва.² На цьому заключному етапі функціонування первісного суспільства виникають такі протиріччя, котрі принципово не могли з'явитись в його класичних структурах. Зокрема, «лакмусовим папірцем», котрий віддаляв епоху родового ладу від епохи його перетворення в класове суспільство, стала поява рабства.³ До цього періоду полонених, які склали основну масу рабів, знищували або використовували для жертвоприношень під час проведення релігійних обрядів.

Переходячи безпосередньо до історії східних слов'ян другої половини I тис. н.е., слід відзначити, що в цей час починається процес виникнення нової етнокультурної й соціально-економічної спільності, де провідне місце вже зайняли якраз слов'яни, які в більш ранній римський час не створили тут окремої культури, а були включені, як і інші етнічні групи Південно-Східної та Середньої Європи, в загальну культурну модель, провінційно-римської культури.⁴

Про початковий час цих кардинальних змін можна говорити на основі свідчень візантійського автора VI ст. н.е. Прокопія Кесарійського: «...Спочатку слов'яни знищували всіх жителів, котрі їм зустрічались. Тепер же вони і з іншого загону, як би напившись морем крові, стали з цього часу деяких, хто їм попався, брати у полон, а тому всі відходили додому, ведучи з собою багато десятків тисяч полонених»⁵. Перед нами початкова форма работоргівлі — вивід полонених з ціллю отримання викупу.

Цей же автор повідомляє про розселення слов'ян, що очевидно було викликане особливостями їх сільськогосподарського виробництва. «Живуть вони ... на великій відстані один від одного, і всі вони часто змінюють місце проживання». «Тому їм і землі треба займати багато». Доповнює його і Псевдо-Маврикій: «У них велика кількість різноманітного скота й плодів земних, що лежать в кучах, особливо проса та пшениці».⁶ (Додаток).

Рабство у слов'ян було тимчасовим — через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або залишитися вже у статусі вільних і брати участь в усіх справах. Прямі аналогії такому стану раба відомі, зокрема, в суспільстві північноамериканських індіанців. Так, наприклад, полонені ірокезів через певний час усиновлювались окремими племенами цього союзу і їм вдавалося навіть отримувати титул вождя. Таке ставлення переможців до переможених було наслідком натурального господарства та низького рівня розвитку виробничих сил. Праця залежного населення в ті часи давала мало економічної вигоди.⁷ Але, ще раз підкреслимо, це були вже нові стосунки, зовсім не характерні відносинам між окремими членами первісних колективів на різних територіях.

Вищеприведене свідчення про появу рабства у слов'ян в VI ст. н.е. вказує на час формування у них нових структур. Вірогідно, до цього століття лише склалися передумови для військово-демократичних відносин, в першу чергу в результаті гото-антського протистояння кінця IV — початку V ст. н.е. Вже відзначалося, що боротьба закінчилася поразкою антів-слов'ян, але основи все ж були закладені. В другій половині згаданого тисячоліття у них з'являються й перші укріплені поселення, хоч переважаюча більшість люду проживала у відкритих селищах (городища використовувалися, в основному, як схованки).

Археологічні матеріали значно доповнюють наші знання про тогочасний соціально-економічний рівень, але використовувати їх для характеристики певних хронологічних періодів слід обережно. Так, наприклад, виявлені в різних районах скупчення — своєрідні «гнізда» із кількох ранньослов'янських поселень — деякі дослідники однозначно інтерпретували як сліди проживання общини з економічно незалежними великими сім'ями. Але виявилось, що в ряді випадків окремі селища одного «гнізда» різняться хронологією, а це, в свою чергу, дозволяє говорити про появу таких асинхронних поселень у зв'язку з нестабільною осілістю, обумовленою екстенсивним веденням господарства.

Безперечно, праві ті дослідники, які відзначають, що незначні розміри слов'янських жител і навіть розміщення біля них господарчих споруд ще не дають підстав однозначно говорити про те, наскільки була самостійною мала сім'я, котра там проживала. Прикладом можуть бути відносини у ескімосів, у яких на думку ряду дослідників-етнографів, існувало те, що вони називають особистою, а то й приватною

власністю. У розпорядженні окремих осіб чи сімей знаходились також і продукти. Серйозним злочином вважалося взяти їжу, котру окремі сім'ї запасали на зиму. Однак коли настав голод, всі ці обмеження знімалися, а їжа ставала загальною власністю. Кожен тоді мав право взяти зі складу будь-якої сім'ї продукти, в яких мав потребу.⁸ Перед нами типова картина первісного суспільства.

Археологічні матеріали, отримані в результаті розкопок пам'яток третьої чверті I тис. н.е., вказують на те, що у слов'ян розвивалися всі галузі господарства, поступово покращувався обробіток землі, з'явилися передумови відособлення різних ремесел. Але матеріали могильників свідчать про те, що соціальна диференціація розвивається ще слабо — супроводжуючий поховальний інвентар в переважній більшості представлений лише ліпною керамікою. Обряд кремації здійснювався на стороні від місця майбутнього поховання, на загальному для всієї громади вогнищі. Мабуть, найближчі родичі взагалі малоактивно брали участь в проведенні поховальних ритуалів.

Матеріали розкопок пам'яток VI—VII ст. н.е. та етнографічні паралелі дозволяють говорити про функціонування в східнослов'янському середовищі первісної сусідської або праселянської общини, яка в стадіальному відношенні була перехідною від первісної до сусідської класового суспільства. В цей час окрема сім'я ще не користувалася економічною незалежністю. Господарськими осередками суспільства були групи людей, які мали спільну власність і котрі отримали назву «осередків відособленої власності».⁹ Рід в цей час належав до явищ надбудовного характеру, що знайшло відображення, зокрема, в колективній специфіці поховальної обрядовості.

Суттєві зміни відбулися у житті східних слов'ян в VIII–IX ст. н.е. В цей час починає поступово поширюватися плужне землеробство, відбувається виділення окремих ремесел в самостійні галузі виробництва. В другій половині періоду в житті східнослов'янського світу на базі досягнутого рівня розвитку виробничих сил в наявності було достатньо об'єктивних факторів, котрі надалі забезпечили створення держави й формування класів. Поява на цьому хронологічному відрізку слов'янської історії серій однотипних предметів озброєння, в першу чергу стріл, свідчить про виникнення постійних військових дружин.

Поховальні пам'ятки IX–X ст. н.е. вказують на зміну обрядовості: замість загального для всіх поховального вогнища, кожного вмерлого вже піддавали кремації окремо — на місці, де потім зводився курган. Враховуючи те, що поховальний обряд відображав тоді реальне життя із запізненням на два-три покоління, можна говорити про загальну тенденцію до індивідуалізації, до виділення із загальної маси общинників окремих особистостей починаючи не з IX–X, а з VIII–IX ст.¹⁰ Вірогідно, першими намагалися виділитися представники общинної знаті. В суспільстві цього періоду, яке нині називають «вождівством», вже існувала соціальна та майнова нерівність, але ще не було легалізованого апарату примусу.¹¹

Відносини між общинниками і знаттю на цьому етапі суспільного розвитку досить добре відображені в одному епізоді скандинавської історії, що був приведений в «Колі земному» Споррі Стурлусона. Так, під час перебування шведського і норвезького конунгів у домі багатого селянина — бонда Акі, останній більше поваги віддавав Харальду, а це дуже не сподобалось шведському зверхнику Ейріку, який під

час проводів висловив господарю садиби своє незадоволення і нагадав йому, що він його людина. На що Акі відповів: «Ти ось нагадуєш мені, що я твоя людина, але я знаю тільки, що не в меншій мірі ти моя людина».¹² Розгніваний конунг зарубав Акі, але сам факт відповіді бонда вказує на значний вплив первісної ідеології на погляди людей розглянутого періода епохи класоутворення, що було, звичайно, наслідком незавершеності процесу соціальної диференціації в цей час. Всі, начебто, були рівні між собою. У вищезгаданому творі скандинавської середньовічної літератури нерідко згадується про виступи конунгів на тінгах з проханням надати їм владу, хоча реальні свої дії вони не погоджували ні з ким і, спираючись на свої військові формування, розправлялися із супротивниками різного рангу.

Як вже відзначалось, переважна більшість населення проживала у відкритих селищах, які розміщувалися групами на відстані 0,5–3 км одне від одного. Вони були невеликими за розмірами (0,5–1 га) і за кількістю жител теж. В середньому їх нараховувалось півтора — два десятки. Проте відомі селища і з меншою або значно більшою кількістю жител. Так, на повністю дослідженому Рашківському поселенні на Дністрі їх число перевищувало сотню. Жителі таких пунктів забезпечували своє існування в межах так званої ресурсної зони, тобто території навколо конкретного селища в радіусі 10–60 хвилин пересування або, в 1–5 км від самих жител.¹³

Культури слов'ян другої половини I тис. н.е., як і попередніх часів, на території півдня Східної Європи охоплюють головним чином лісостепову зону й південну частину лісової. Для ландшафта першої з названих груп найбільш родючими ґрунтами були різні типи чорноземів, що залягають на

лесах. А в ландшафтах другої групи родючі ґрунти відносно нечисленні й складаються з опідзоленого чорнозему та сірих лісових ґрунтів.

Ранні історичні слов'яни, як і їх безпосередні попередники, все ж орієнтувалися не на більш родючі, але й більш важкі для обробітку чорноземи, а на більш слабкі по родючості, проте більш легкі в обробітку землі перших надпойменних річкових терас. Не виключено, що в деяких випадках розроблялися і болотні чорноземи в поймі, в цілому більш пристосовані до городніх, ніж для зернових культур. Чорноземні ґрунти починають освоюватися лише в кінці I тисячоліття у зв'язку з переходом до більш високого ступеня розвитку сільськогосподарського виробництва.

Із ремесел найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, що значною мірою визначали рівень розвитку тогочасного суспільства. Слов'яни мешкали на сприятливих для залізообробної справи територіях. Тут простягалися великі лісові масиви, що слугували джерелом виготовлення деревного вугілля, а в річкових заплавах містилося вдосталь болотної руди. Крицю — малоякісне залізо із значними домішками шлаків — отримували в горнах у сиродутний спосіб. Самі шлаки виводили куванням. Рівень ковальського ремесла у слов'ян до VII–VIII ст. н.е. був порівняно низьким. Асортимент залізних виробів становив близько 30 найменувань, включаючи знаряддя праці, зброю, деталі одягу. Кожна громада утримувала свого коваля, який і забезпечував сам себе сировиною. Але з третьої чверті цього тисячоліття починається певна реорганізація: металургія відокремлюється від ковальства, актуальною стає торгівля напівфабрикатами. На пам'ятках VIII–X ст. з'являються складні за конфігу-

рацією сталеві вироби. А прикраси з кольорових металів виготовлялися в техніці литва, застосовували також кування та карбування. Сировиною слугували привізні олов'яні сплави, бронза, латунь, срібло (в основному монети).

Традиційними були будівництво (головним чином, напівземлянкові житла невеликих розмірів та господарчі споруди), керамічне ремесло (ліпний посуд виготовляли жінки практично в кожній родині). Розвивались прядіння, ткацтво, обробка шкіри, каменю, дерева, кістки. Всі вони мали домашній характер і забезпечували людей найнеобхіднішими повсякденними речами — одягом, взуттям, виробами побутового призначення. Виготовлялись примітивні меблі, сані, вози, човни тощо.

У VIII—X ст. із відокремленням ремесла від сільського господарства, зародженням товарного виробництва та зростанням внутрішнього обміну певною мірою розвивається й зовнішня торгівля.¹⁴

На межі докласового і класового суспільств співплемінники, приносячи вождю данину із продуктів своєї праці, все ще сподівалися на його підтримку у випадку якоїсь біди. Від такої системи взаємовідносин залишався лише крок до того моменту, коли знать узурпувала право збирати й розподіляти в своїх цілях частину додаткового продукту, а натуральні повинності общинників на користь громади перетворювалися на феодальні повинності. На відміну від інституту данництва, суть якого полягала в регулярному відчуженні певної кількості матеріальних цінностей переможцями з всієї в цілому спільноти переможених, пізніше, в часи Київської Русі, «дань» збиралася з «дима», «рала», «плуга». За цими назвами дослідники вбачають господарську одиницю феодального суспільства — ма-

лу сім'ю, що складалася із чоловіка, жінки і малих, або навіть і дорослих, але неодружених дітей.

Та характеристика східнослов'янського, в першу чергу землеробського, суспільства другої половини I тис. н.е. була б неповною без розгляду ідеологічних уявлень населення тих часів.

Доповнивши дані письмових джерел археологічними, насамперед, й етнографічними матеріалами, можна в загальних рисах відтворити реальну картину, пам'ятаючи, що це величезний комплекс уявлень про світ, який складався протягом тривалого часу. Його специфікою є своєрідний характер еволюції: нове не витісняє старе, а нашаровується на нього, додається до старого.

Язичницький світогляд східних слов'ян являв складну суміш пережитків сивої давнини (уявлень, що виникли ще за часів первісного ладу) з новими їх формами, які вироблялися свідомістю в період зародження класових відносин. Наприклад, широко зберігалось обожнювання сил природи, тварин та рослин. Проте досить швидко ці стихійні сили набувають у релігійній системі уявлень вигляду людиноподібних божеств — русалок, берегинь, рожаниць. Водночас розвивається культ предків. Подальший розвиток суспільства спричиняє до того, що на перший план поступово виходять божества, котрі уособлюють сили природи, від яких залежали результати праці землероба — основного заняття осілого слов'янського населення на території сучасної України.

В пошані у слов'ян були також священні дерева і дикі тварини, насамперед могутні старі дуби й дикі кабани. Про полювання на них та урочисте споживання м'яса розповідається в літописах і билинах. Існує припущення, що щелепи з іклами кабана вставлялися в священні дерева після якихось

важливих жертвних церемоній. У певних випадках для проведення ритуалу вбивалося по кілька молодих тварин. За шелепами як за священними предметами вівся постійний нагляд. Через це вони залишалися цілими і довго перебували в стовбурах дерев. Дуби також зберігалися недоторканими. Вставляння шелеп у стовбури вважалося справою релігійною, а це, в свою чергу, також сприяло ритуалові ставлення до дуба як до священного предмета. Два таких дуба із іклами диких кабанів виявлені в Дніпрі та Десні — вони слугували предметами поклоніння в священних гаях на берегах цих річок, де проводилися церемонії на честь язичницьких божеств.

Сам процес поклоніння дубу на острові Святого Григорія (сучасній Хортиці) виглядав так: «На цьому острові вони (руси. — Авт.) здійснюють свої жертвоприношення, позаяк там стоїть величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, укріплюють вони і стріли навколо, а інші — шматочки хліба, м'яса і що має кожний, як велить їм звичай. Кидають вони і жереб про півнів чи зарізати, чи з'їсти, чи відпустити їх живими»¹⁵.

Ще одним важливим джерелом для реконструкції релігійних поглядів слов'ян в дохристиянські часи слугують поховальні пам'ятки — матеріальне відбиття тісно пов'язаного з тогочасною ідеологією ритуалу. Вже згадувалось і те, що обряд кремації проходив дві стадії: спочатку вмерлого спалювали на стороні, а потім на місці захоронення. В багатьох могилах знайдені залишки супроводжуючих речей — адже в тогочасних уявленнях потойбічний світ нічим не відрізняється від реального, а небіжчики, переступивши поріг смерті, продовжували своє «життя» без суттєвих змін порівняно із земним. Клади вмерлого головою в західному напрямку, що пояснюється (як і для вірувань багатьох інших

народів) засвоєнням слов'янами релігійної ідеї, згідно з якою потойбічний світ, куди відходять душі померлих, розташований на заході. Але спочатку душа піднімалася в гору — разом з димом поховального вогнища.

Всю складність світосприйняття слов'ян кінця I тис. н.е. відображає так званий Збручський ідол. Ця кам'яна скульптурна композиція являє собою чотирикутний стовп із розміщеними на кожному з чотирьох боків площинними зображеннями, розділеними на три яруси. На нижньому з них висічено фігуру вусатого чоловіка в трьох зображеннях, який підтримує середній ярус. Цей середній, тобто другий ярус заповнений фігурами чоловіків і жінок, що взялися за руки. На горішньому, третьому ярусі розміщені фігури чотирьох божеств, увінчаних спільною шапкою, що, можливо, відбиває розвиток у слов'янській міфології ідеї пошуку єдиного верховного бога.

Загально визнано, що три горизонтальні яруси ідола символізують три зони всесвіту: горішній ярус — небо, середній — землю, нижній ярус посідає підземний бог, який тримає на своїх плечах землю. Важливим в цьому розташуванні є те, що підземний світ не ворожий людству — адже він тримає його на собі. Це стає особливо зрозумілим під час реконструкції світогляду слов'ян-землеробів, котрі протягом багатьох століть споглядали за появою основи їх існування — хліба — саме з-під землі. Єдине божество Род об'єднало по вертикалі не лише всі світи, а й найважливіші для людини функції незримих сил: світло, добробут, родючість, безпеку й заступництво предків.¹⁶

В останній чверті I тис. н.е., згідно з літописними повідомленнями, в середовищі східних слов'ян почали фор-

муватися нові, більш значні (ніж окремі родові спільноти) утворення, відомі як літописні племена. На землях сучасної України та деяких прилеглих районів розміщувались такі з них: волиняни чи бужани (землі Західної Волині), хорвати (прикарпатський та буковинський райони), древляни (Східна Волинь), поляни (Середнє Придніпров'я), сіверяни (Дніпровське Лівобережжя), уличі (Нижнє Подніпров'я).

Якраз з цих племен згодом сформувався український етнічний тип, тобто з племен полян, древлян, сіверян, тиверців, дулібів, білих хорватів, волинян. Центральну частину басейну Дніпра, трикутник між Дніпром, Ірпенем і Россю, займали поляни з головним містом — Києвом, Лівий берег Дніпра, басейн Десни — належав сіверянам. Безпосередніми сусідами полян на заході були древляни. Їхня територія на півночі обмежувалась Прип'яттю, на північному сході Дніпром, на заході — Горинню, на півдні — верхів'ям Південного Бугу. Нижню течію Дніпра і Південного Бугу займали уличі, в басейні середнього і нижнього Дністра вздовж Дунаю проживали тиверці. На захід від землі древлян, в басейні Західного Бугу, простягалась земля дулібів (волинян). Їхніми сусідами на південному заході були хорвати.

Внаслідок тиску кочівників з причорноморських степів, першими зійшли з історичної арени і влилися до складу нових більш пізніших утворень уличі. Далі аналогічна доля чекала і на інших. Це стосувалося не лише півдня східнослов'янської ойкумени, а й більш північних регіонів, де проживали інші групи слов'ян, які мали свої найменування (радимичі, кривичі, вятичі та інші).

Кожна з таких груп населення в процесі свого проживання на певній території набула характерних, тільки їй прита-

манних особливостей. «Имехуть бо обычая своя, и законы отець своихъ и предания, каждо своя наровъ» — відзначається в початковій частині «Повісті временних літ». Розкриваючи цю сентенцію, літописець дає прихильну характеристику лише полянам, як найбільш цивілізованим, а інші племена атестує як темних язичників, що є, звичайно, тенденційним з боку киянина. Не заперечуючи того, що дещо із розказаного автором «Повісті» про життя племен у вигляді реліктів могло мати місце ще й в його часи початку II тис. н.е., в цілому ці характеристики стосуються їх переддержавного і дохристиянського буття.

Археологічні матеріали останньої чверті I тис. н.е. підтверджують поділ східнослов'янського масиву на кілька угруповань. Існують дві основні точки зору стосовно характеру вищезгаданих утворень, а також інших об'єднань в ті часи. Одні дослідники розглядають їх як союзи племен, інші — як племінні княжіння. Очевидно, праві ті, хто вважає ці утворення племінними союзами, що пізніше трансформувалися у племінні княжіння. Але і ті, і інші, слід підкреслити, знаходились ще на останній стадії існування структур первісного суспільства (хоч воно вже і вступило у стадію свого розкладу). При цьому слід пам'ятати, що розвиток етнічних спільностей не ізольований від соціально-економічних та політичних чинників, а переплітається з ними, взаємоперехрещується і значною мірою залежить від них.

Говорячи ж про географічні межі розселення представників вищезгаданих літописних племен, слід підкреслити, що вони певною мірою були розмитими. Іншими словами, між племенами не було чітких кордонів. Адже лише починаючи з часів формування ранньодержавних соціальних ор-

ганів кожне суспільство переходить до жорсткої внутрішньої структури й прагне до розширення своєї території, кордони якої набували певної округленості, внаслідок чого зникають вклинення на територію сусідів.¹⁸ Пізніше, в процесі подальшої кристалізації державних кордонів і регіонів, уже в середині них починають формуватися й нові етноси або ж певною мірою реформуватися старі.

Звичайно, до появи кордонів між середньовічними країнами сусідні племена, зокрема представники західних та східних слов'ян могли впереміж проживати на певних територіях. Тож якщо допускати, як це робить М.Парчевський, що групи лендзян з території сучасної Польщі могли мешкати в басейнах Сану, Західного Бугу або у верхів'ях Дністра, то слід і припускати проживання окремих східнослов'янських груп населення (тих же волинян) значно західніше територій, на яких вони локалізуються. Окрім того, стосовно до вже згаданих західнослов'янських лендзян існує ще одна згадка — в середині X ст. н.е. вони, згідно з повідомленнями авторитетного автора — візантійського імператора Костянтина Багрянородного — були платниками данини Русі.

Такі ж взаємопроникнення вірогідно існували й серед вже згаданих східнослов'янських племен. Про це, зокрема, свідчать і деякі фольклорні дані. Так, у чернігівських легендах і переказах згадується про «примучення» жителів межиріччя Дніпра і Десни сіверян з боку древлян — мешканців східноволинських земель.

Стосовно середньодніпровської території теж існує ще одна загадка. Йдеться про полян, котрих, як вже відзначалось, літописець виділяє посеред інших племінних угруповань: «Имяху бо обычаи свои и закон отець свои и преданыа каж-

до свої, нравъ. Поляне бе свои отець обычаи имуть кротокъ и тих... а Древляне живяху звериньскимъ образомъ... и Радимичи и Вятичи и Северь один обычаи имяху живяху в лесъ якоже всякий зверь...».

Звичайно, про що вже теж говорилось, слід враховувати суб'єктивну точку зору київського літописця, але факт залишається фактом — на східнослов'янському півдні якраз це плем'я було лідером, а це заслуговує на пояснення, якого нема в письмових джерелах. Та й в археологічному відношенні ситуація в середньодніпровському регіоні досить складна. Масовий матеріал (передусім ліпна кераміка) дає змогу для VI–VII ст. н.е. в Подніпров'ї локалізувати три групи пам'яток, тобто носіїв трьох археологічних культур — корчацької, пенківської та колочинської, що територіально стикаються в районі Києва та його околицях. Аналогічна ситуація прослідковується й для часів VIII–IX ст., коли на берегах Середнього Дніпра поруч знаходились поселення носіїв культури Луки Райковецької, а також волинцівської та роменської археологічних культур.

Проживання в одному регіоні одночасово носіїв різних культур, в котрих більшість дослідників вбачає представників різних племінних угруповань, дає можливість ще раз звернутись до специфічних особливостей полянського племінного союзу — князівства. Вже висловлювалися гіпотези з цього приводу: поляни — автохтонне плем'я, котре поступово, протягом другої половини I тис. н.е. набирало сил та могутності на берегах Дніпра і Росі; до складу полянської спільності входили літописні хорвати, дуліби, бужани, воляни, уличі й тиверці — тобто майже все слов'янське населення від Дніпра до Карпат. Та вищеприведена реальна

різноманітність археологічних матеріалів у київському регіоні, що прослідковується протягом кількох століть другої половини I тис. н.е., дає змогу висловити й припущення, що полянське об'єднання із самого початку своєї історії формувалось на різноплемінній основі. Тобто, до його складу увійшли не один чи декілька племінних союзів, а лише окремі племена (чи їх представники), що й створили нове угруповання. До речі, основний полянський центр — місто Київ — із самих ранніх часів свого існування носив саме міжплемінний характер.

Близьке територіальне розміщення в контактній зоні різних племінних груп та їх поступове змішування сприяло більш швидкому, ніж у сусідів, що сформувалися на одній племінній основі, соціальному прогресу, руйнуванню старих родових устоїв, еволюції в бік цивілізації.

Саме тому літописець і відзначив, що «Поляне яже ныне зовомая Русь». Територія цього союзу-князівства стала місцем формування «Руської землі» — нового суперсоюзу, територіального ядра первісної Русі. До неї також увійшли древлянські та західносіверянські землі. А межі, на думку багатьох дослідників, вкладалися в регіон між Сулою, Россю, Случю, Горинню, Прип'яттю, середньою течією Десни, верхів'ями Сейму та Псла.

Ця історична подія стала передвісником майбутніх глобальних змін в східнослов'янському суспільстві — появі Київської Русі. Одночасно з початком формування майбутньої державної території та утвердженням своїх прав на міжнародній арені (часто за допомогою зброї) розпочалися процеси культурного та етнічного характеру на новому рівні, що були складовими частинами загально-історичного роз-

витку східних слов'ян. Саме в IX—X ст. на півдні їх розселення починають простежуватися нові риси в матеріальній культурі. Відбувалося стирання й нівелювання племінних відмінностей населення різних територій.

Окрім того, у дослідників не викликає сумнівів теза, що в розглянуті часи розпочинається новий етап еволюції етнічних процесів. Це призвело надалі до появи на історичній арені «русів» чи «русинів», яких на Заході і Сході знали в першу чергу як дипломатів, воїнів, купців, слов'янських зверхників — тобто як представників вищих прошарків суспільства, носіїв державницьких ідей та безпосередніх виконавців цих задумів. Саме руси, як представники нової, державницької течії, й формували основу нового етнічного самоусвідомлення, яке базувалось і розвивалось вже на нових принципах.

Інтенсивні міжплемінні процеси відбувалися і в басейні Західного Бугу, де, як і в Подніпров'ї, досить рано розпочалися інтеграційні процеси й виникло протодержавне утворення. Тож коли сюди з Дніпра прийшла влада київських зверхників, то застала тут досить розвинуту соціальну структуру, що об'єднала населення значної території. Звичайно, це теж сприяло руйнуванню старих племінних об'єднань і зародженню нових етнічних утворень.

Слід відзначити, що окрім згаданих регіонів в останній чверті I тис. н.е. існували й інші осередки формування майбутньої держави — «Зовнішня Русь» (за висловом того ж імператора Костянтина Багрянородного) — в районі Волхова на Новгородщині, полоцький — в районі річок Полота і Західна Двіна, смоленський — на Верхньому Дніпрі та північно-східній — на Верхній Волзі.

Поступово літописні племена-князівства сходили з історичної арени. Щодо цього слід зробити застереження проти штучного об'єднання різних (хоч і однокорінних) ономастичних сполучень — етнонімів та топонімів. Так, в багатьох дослідженнях відзначається, що уличі в останнє згадуються в літописах під 885 р., дуліби — 907 р., поляни — 944 р., древліани — 990 р., сіверяни — 1183 р. та ін. З цього робиться висновок про тривале використання назв племен в давньоруський час. Але про древліанське плем'я літопис востаннє згадує не під 990 р., а під 945–946 рр. при описі походу на них княгині Ольги (помста за вбивство її чоловіка князя Ігоря). Пізніше, в 977 р., згадується древліанин — тобто житель «Древської» землі. Ще пізніше (як і в деяких більш ранніх випадках) використовується лише топонім, а не найменування племені — «Дерева», «Древська земля». Ще один приклад, начебто остання звітка про сіверян була під 1183 р. Але це ж знову запис, про те, що князь Володимир «иде на Северские города» — тобто використання терміну в географічному плані. Про сіверян (а точніше про север) востаннє згадується за півтора століття до того — у повідомленнях про завоювання Чернігова князем Мстиславом у 1024 р. під час протистояння з братом Ярославом. Тобто власне етнічні назви — самоназви окремих етнічних чи діалектно-етнографічних груп — перестають згадуватися в писемних джерелах не пізніше кінця X — початку XI ст. В більш пізніх літописних повідомленнях вони використовуються в історично-територіальному або географічному плані.¹⁹

Всі вищенаведені матеріали про розвиток східнослов'янського суспільства в другій половині I тис. н.е., особливо в останній його чверті, вказують на внутрішню ево-

люцію цього молодого етносу. А племінні союзи/князівства, котрі вийшли на переддержавний рівень розвитку, слід характеризувати як протоцивілізаційні структури.

Література

- ¹ Баран В. Д. Давні слов'яни. // Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 3. — С.136 — 139.
- ² Першиц А. И. Периодизация первобытной истории. Состояние проблемы. // Вопросы истории, 1980, № 3. — С.78.
- ³ Толстов С. П. Военная демократия и проблема «генетической революции». // Проблемы истории докапиталистических обществ. — 1935, № 7/8. — С.206; Семенов Ю. И. О переодизации первобытной истории. // Советская этнография. — 1965, № 5. — С.79.
- ⁴ Баран В. Д. Черняхівська культура За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Буга. — К., 1981. — С.176.
- ⁵ Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VI в. н. э. // Вестник древней истории. — 1941, вып. 1. — С.241.
- ⁶ Там само. — С.253.
- ⁷ Индейцы Америки. // Труды Института этнографии АН СССР им. Миклухо-Маклая. Новая серия. — 1955, Т. 25. — С.85; Фентон У. Ирокезы в истории. // Североамериканские индейцы. — М., 1978. — С.127.
- ⁸ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община. // Становление классов и государства. — М., 1976. — С.26—27.
- ⁹ Там само. — С.84.
- ¹⁰ Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.). // Материалы и исследования по археологии СССР, 1968, № 52. — С.163; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным

- погребальних пам'яток). — К., 1987. — С.44–47.
- ¹¹ *Васильев Л. С.* Становление политической организации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству — чифдом). // Народы Азии и Африки. — 1980, № 1. — С.182.
- ¹² *Спорри Стурлусон.* Круг земной. — М., 1980. — С.50.
- ¹³ *Томашевский А. П., Гавритухин И. О.* Славянское поселение Тетеревка—1. — К., 1992 (препринт). — С.21.
- ¹⁴ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С.363 — 421.
- ¹⁵ *Константин Багрянородный.* Об управлении имперей. — М., 1991. — С.49.
- ¹⁶ *Моця Олександр, Ричка Володимир.* Київська Русь від язичництва до християнства. — К., 1996. — С.17–24.
- ¹⁷ *Дністрянський М.С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992. — С.12.
- ¹⁸ История первобытного общества. Эпоха классового образования. — М., 1988. — С.326.
- ¹⁹ Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С.205–211.

Розділ 8. **ПОЛОВЕЦЬКА СТЕПОВА ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЯ**

Степові кочівники на землях Північного Причорномор'я — невід'ємний елемент багатьох історичних епох на території сучасної України. Протягом кількох тисячоліть цей і суміжні регіони були колискою кочівництва. Одна за одною набігали кочівницькі хвилі з Азії на береги Чорного і Азовського морів, а також численних річок, що прорізали з півночі на південь розлогі трав'яні випаси. Тому, потрапляючи в царство багатотравного достатку після зауральсько-заволзьких досить засушливих просторів і азійських напівпустель, кочівники будь-що намагалися закріпитися на цих землях, де кочове скотарство могло розвиватися повною мірою.¹

Середньовічні часи в цьому відношенні не були винятком. Східні слов'яни і степовики перебували в тісних контактах і досить активно впливали один на одного. Якась частина кочового населення навіть була асимільована автохтонами. У цьому зв'язку напрошується певна аналогія зі скандинавами на півдні Київської Русі, на яких клімат і умови життя в новому районі проживання справили добре враження, через що вони в переважній більшості побажали залишитись тут назавжди. Та існувала і принципова відмінність: вихідці з Північної Європи були повністю асимільовані місцевим населенням, а основна маса кочівників все ж зберегла в слов'яноноруські часи свою етнічну основу, хоча також

не залишила явного сліду на сучасній етнографічній карті України.

Для кінця I — початку II тис. н.е. писемні й археологічні джерела дозволяють зафіксувати кілька таких кочівницьких хвиль з азійських глибин, коли наступна змітала або розбивала попередню. Першим угрупованням у цей період були «старі мадари» — предки сучасних угорців, які через надчорноморські степи пройшли за Карпати і там знайшли «нову батьківщину». Новий союз степняків створили печеніги, відомі на Заході й у Візантії як пацінаки, або пачинакити, а на Арабському Сході — баджнук. Уперше їх фіксує давньоруський літописець під 915 роком, а після розгрому Ярославом Мудрим під стінами Києва 1036 р. вони сходять з історичної арени як основна грізна сила в Надчорномор'ї. Чільне місце в степу ненадовго зайняли торки, відомі у візантійських хроніках як узи, а на сході як гузи, та вже після 1060 р. протистояння Русі й торків скінчилося. Вони разом з частиною печенігів почали поступово перекочувувати до кордонів Київської Русі і створили залежний від слов'янських зверхників союз Чорних Клобуків.

Але таке коротке за часом панування цього народу в степовій зоні України пояснюється і тим, що основною метою торків все ж було завоювання Візантії. Переслідуючи її, більшість представників цього кочівницького угруповання лише пройшли територію Надчорномор'я в напрямку Балкан.²

Вигідні степові простори зайняли половці, котрі вперше підійшли до південноруських кордонів 1055 р. Літописець іноді вважав за необхідне давати пояснення: «половцы, рекше команы» — так їх називали в Західній Європі. В арабських і персидських рукописах вони були відомі як кипчаки, а

в Китаї — «цинь-ча». Давньоруську назву «половці» різні автори пояснюють по-різному: «мисливці» або «грабіжники», від слова «половий» тобто «світло-жовті» (за кольором волосся), «онополовець» — тобто людина, яка проживає «по той бік» — на лівому березі Дніпра. У будь-якому випадку цей народ захопив розлогі степові простори протяжністю із сходу на захід у 2 тис. км і з півдня на північ 400–500 км.

Спочатку половці входили до Кимакського каганату з центром в районі р.Іртиш і називалися кипчаками. Наприкінці X — на початку XI ст., звільнившись від кимакської залежності, вони рушили у західному напрямку. «Марш» кипчаків був досить стрімким.³

Вже 1060 р. половці-кумани спробували пограбувати південноруські землі. У той же час, ця кочівницька спільнота уявляла загрозу не тільки для східних слов'ян. Візантійський автор Євстафій Солунський у XII ст. писав: «В одну мить половець близько, і ось уже нема його. Зробить наїзд і прожогом, з повними руками, хапається за повід, підганяє коня ногами і бичем і вихором несеться далі, якби бажаючи обігнати швидкого птаха. Його ще не встигли побачити, а він вже щез з очей». Тільки на Русь половці здійснили 46 значних набігів, без запрошення давньоруськими князями для бойових дій проти конкурентів за той чи інший стіл (найбільш значні операції «другого типу» проводилися 34 рази). Головна мета половців під час вторгнень була саме у тому, щоб захопити якомога більше полонених, але при цьому кочівники намагалися і як можна більше розчистити собі дорогу для подальших нападів, для чого знищувались укріплені та неукріплені населені пункти. Князі відповідали своїми походами в степову зону, основним завданням яких

було відтіснення кочівників від кордонів, упередження їх нападів, захист своїх торгових інтересів.⁴

Перейшовши у причорноморський регіон, половці в першу чергу захопили найвигідніші в плані пасовиськ райони — донецькі, нижньодонські й приазовські степи. Розселення пізніше проходило й у західніших землях. На кінець XI ст. землі в основному були поділені між окремими ордами. На території України найбільш відомими були такі угруповання як придніпровські, лукоморські, кримські половці та деякі інші. Очолювали їх відомі та могутні супротивники давньоруських князів Тугоркан, Шарукан, Боняк та ін.

Доля половців склалася трагічно: після битви на р. Калка в 1223 р., коли вони першими залишили поле бою, та навали в 40-х роках XIII ст. орд Батия на південноруські землі й причорноморські степи, на півдні сучасної України з'явився новий володар. То були монголо-татари, а їх попередники в своїй основній масі поступово зникли, розчинившись у складі тих етносів, які збереглися. Крім того, значна частина половців наприкінці XIII — в XIV ст. відкочувала в Поволжя та європейські країни.

Але це була остання стадія їхньої епопеї. До того внутрішня історія після захоплення половцями східноєвропейських степів розподіляється на чотири періоди. Перший з них — це середина XI — початок XII ст.; другий — 20–60-ті роки XII ст.; третій — друга половина XII ст.; четвертий — кінець XII — перші десятиліття XIII ст. (до монголо-татарської навали).

Періодизація половецької історії обумовлюється двома факторами: процесами, що протікали всередині їх суспільства, а також взаємовідносинами представників цього кочівницького угруповання і Русі.

Перший період характеризується активною наступальною політикою половців, котрі постійно проводять грабіжницькі напади, причому переможні, на південноруське прикордоння. Кінець цього періоду відзначається кількома досить вдалими походами Русі в степ. Агресивність половців у цей час часто підкреслюється літописцями: «...рать велика бяше от половец отовсюду», «створи бо ся плач велик у земли нашей, и опустели города наши, и быхом бегуще и перед враги нашими».

Не дивлячись на окремі невдачі, весь період в цілому був для кочівників безперечно переможним. Окрім давньоруських земель половці грабували і Візантійську імперію. Запрошені імператором Олексієм Комніном на допомогу у боротьбі супроти печенігів, які розграбовували країну, половці вивозили звідти численні багатства, добуті грабіжництвом та відкупамі. Вже в цей період половці почали брати участь у війнах, які вели давньоруські князі як з сусідами, так і між собою. Ці походи, як і візантійські, були вигідними їм можливістю не лише без проблем грабувати захоплені території, але і брати багаті відступні як з ворогів, так і з союзників.

Агресивність, прагнення до збагачення за рахунок сусідніх землеробських країн, захоплення чужих територій хоча б під тимчасові кочів'я (невизначеність території кочування) — все це характеризує половців першого періоду як кочівників, котрі знаходились на першій, табірній стадії кочування. Постійні переміщення великих половецьких орд по степу призвели до того, що руси жодного разу не змогли організувати походу на них протягом всього XI ст. У жодному із літописних записів цього століття немає згадок про половецькі кочів'я. За літописом дізнаємось, куди ходили половці, але ніколи не вказується, звідки вони прийшли. Тіль-

ки за спрямуванням половецьких ударів, націлених у XI ст. в більшості випадків на давньоруські гради дніпровського правобережжя або ж на західні країни, можливо припускати, що ходили вони не з далеких донських берегів, а із придніпровських степів.

Вдалі походи Володимира Мономаха на половців на початку XII ст. можна пояснити, мабуть, не лише його енергією, а також військовими та адміністративними талантами цього князя, але й тим, що на цей час ситуація в степу дещо стабілізувалась і половецькі вежі можна було застати на досить визначеній території, з якої їм навіть у випадку загрози важко було кудись відійти, позаяк сусідні землі були зайняті вежами й отарами інших орд.

Наступний період половецького життя характеризується активною участю кочівників в міжусобних війнах давньоруських зверхників. В цей період закінчився процес освоєння половцями південноруських степів. На середину XII ст. встановились кордони власне Половецької землі. Під 1152 р. про них вперше йде мова в літописі: «...вся Половецкая земля, что же их межи Волгою и Днепром». В означеному столітті половці, вірогідно, відокремилися від інших степняків, які ще знаходилися в Надчорномор'ї. Територіальні межі залишалися незмінними аж до кінця XII ст. До 60–70-х років цього століття в степах, мабуть, не було жодного великого політичного союзу — кочували лише окремі орди. Одні з них — великі і впливові — згадуються на сторінках літописів, інші взагалі залишилися невідомими. Характерно, що протягом цього другого періоду немає інформації і про діяльність активних та могутніх ханів.

Якщо встановлення меж Половецької землі було першою суттєвою зміною географії південноруських степів в першій половині XII ст., то другим, не менш важливим, явищем було виникнення тут відносно невеликих, але стабільних об'єднань двох типів. До першого відносяться звичайні для кочівників кровнопоріднені об'єднання — орди, до другого — орди, що складаються з некровноспоріднених сімей та родів (дикі половці).

Нестійкі союзи орд (племен) характерні, як і табірне кочування, для першого періоду — періоду військової демократії (в останні десятиліття частіше використовується термін «вождівство»). Розпад цих союзів і перехід до другого способу кочування (поява стабільних кордонів і постійних зимовищ) означають, вірогідно, що половці вступили на новий щабель суспільного розвитку або знаходились в цей період на стадії переходу від патріархально-родового устрою до ранньофеодального.

Третій період половецької історії характеризується своєрідним зближенням русів і половців, що знайшло відображення в активних контактах. Але як і при розгляді походів першого періоду, досить рідко вдається навіть приблизно намітити, звідки були направлені на Русь удари кочівників. Найчастіше це встановлювалось по кінцевих пунктах, на які були націлені такі удари, а також по князях, з якими зіштовхувались кочівники. Так, якщо напади проводились на Чернігівське князівство, можна вважати, що направлені вони були з боку донських половців. Якщо ж від половців потерпали Переяслав, Посулля, міста Поросся або Київ, а захищали їх київські, переяславські чи пороські князі з чорни-

ми клобуками, то, вірогідно, можна стверджувати, що в цих випадках діяли орди придніпровських половців.

В кінці 90-х років XII ст. почався четвертий період половецької історії в південноруських степах. Його характерною рисою є повна відсутність військових сутичок між русами та половцями. Основним видом взаємовідносин стала участь кочівників у міжусобних сутичках князів. В середині 30-х років XIII ст. скінчилась влада половців над степовою зоною сучасної України та сусідніми регіонами. Певні дані дозволяють говорити про те, що вже не за звичаями левірата (від дядька до племінника), а безпосередньо від батька до сина у них почала передаватися влада. Почався перший етап формування ранньофеодальної кочівницької держави, аналогічної Хозарському каганату.⁵

Але у зв'язку з вищезгаданими трагічними подіями, пов'язаними з монголо-татарською навалою, цей процес не знайшов свого розвитку, а половецький світ у стадіальному відношенні залишився на рівні протоцивілізації.

Основою життя цього утворення, як і попередників, було кочівництво, що пройшло у своєму розвитку три стадії — від безсистемного пересування до напівосідлого. Друга стадія відрізнялась якраз тим, що пасовиська вже розділяються на визначені ділянки для окремих орд, куренів та аїлів. Це призводить до значно більшої стабільності в житті кочівників, окремі групи яких обмежені (і одночасно гарантовані) в своєму русі певними кордонами. Курені були об'єднаннями кількох, в основному патріархальних сімей родичів, близьких великосімейним громадам землеробів. Давньоруські літописи називають такі курені ордами, про які вже згадувалось. В окрему орду могло входити багато ку-

ренів, а на чолі її стояли «князі». До імен деяких з них додався степовий еквівалент цього давньоруського титулу — «кан» (хан). Він був як зверхником орди, так і головним господарем у одному з куренів. У тогочасному кочівницькому суспільстві крім знаті, воїнів, бідних, але вільних членів куренів, є відомості про наявність рабів. Ними були військовополонені — домашні раби, праця яких використовувалась кочівниками євразійських степів аж до XIX ст. включно.⁶

Кочівництво тривалий час велося цілорічно (табірне кочування). Стадо складалося з великої рогатої худоби, овець, коней та верблюдів. Звичайно, найбільш цінувалися коні — основна військова та робоча сила за часів середньовіччя не тільки у кочового населення, але й у землеробів. За даними С.Плетнєвої, орда налічувала від 20 до 40 тисяч осіб, причому переважали 40-тисячні орди. В XII ст. на просторах східноєвропейських степів кочувало не менш як 12–15 орд, а загальна чисельність населення дорівнювала 500–600 тисячам. Якщо врахувати, що в середньому сім'я з 5 осіб повинна була мати стадо, яке відповідало за поголів'ям 25-ти коням (1 кінь — 5 голів великої рогатої худоби плюс 6 овець), то можна уявити собі розміри кочових вез у степовій зоні. А у багатіїв ці стада були ще більшими.

Крім скотарства велике значення в господарстві кочівників завжди мало облавне полювання, під час проведення якого молоде покоління ще й вчилось добре триматися в сідлі та володіти луком. Розвивались також залізоробне, кісткорізне, ювелірне ремесла, обробка шкіри та виготовлення кінської зброї. Про це свідчать характерні для степу певні археологічні знахідки — зброя, спорядження бойового коня, прикраси. Мешкали сім'ї кочівників у юртах двох

типів: одні ставилися на вози, а інші були стаціонарними й будувалися прямо на землі. При переході з місця на місце будинки на колесах ставилися в коло і таким чином створювалась лінія оборони від можливого ворога.

Слід відзначити, що кочівники в цілому досить миролюбно ставились до торгових караванів, які проходили через їхні землі. За це вони брали мито — тобто контроль над територіями давав їм прибуток. Крім того, купці знаходились під заступництвом давньоруських князів і не завжди степняки хотіли вступати з ними в конфлікт.

Зрозуміло, що і давньоруські князі, і половецькі хани були зацікавлені в «прохідності» степових шляхів, а тому спільними зусиллями відстоювали безпеку перевалочних торговельних центрів. Завдяки цій зацікавленості Половецький степ не тільки не слугував бар'єром, що відгороджував Київську Русь від країн Причорномор'я та Закавказзя, але сам був ареною жвавих міжнародних торгових зв'язків.

Наїжджені торгові шляхи перетинали простори Північного Причорномор'я. Про те, що вони використовувались не епізодично, а регулярно і мали велике значення говорять спеціальні найменування цих шляхів: «Гречський», «Солоний», «Залозний». Перший з них, що проходив по Дніпру до Чорного моря, з'єднував Русь з Константинополем. Вздовж Дніпра тягнувся й суходольний «Солоний» шлях, по якому в північному напрямку доставляли сіль. Ще один шлях — «Залозний» — проходив по Дніпро-Донському водорозділу до Азовського моря і з'єднував землі східних слов'ян із Закавказзям. Усі ці шляхи були торговельними трасами міжнародного масштабу, котрими користувались купці різних країн — візантійці, торговці із Західної Європи, Закавказзя, Се-

редньої Азії та Близького Сходу. Недарма торгові маршрути, що вели через Половецький степ, були відомі не лише на Русі, але і в причорноморських країнах, на Заході і в арабському світі. Свідчення про них можна знайти, наприклад, в географічних творах арабського вченого ал-Ідрісі, котрий працював при дворі норманського короля Сіцилії Рожера II в середині XII ст. Він описує водний шлях по Дніпру від Смоленська (який учений називає грецькою «Мілініска») до міста Олеш'я, що розміщувалось у гирлі цієї ріки. Окрім того, ал-Ідрісі приводить дані про шлях із Приазов'я до міст Переяславського, Чернігівського та Київського князівств.⁷

Проте випадки грабінницьких нападів на каравани з метою наживи теж не були рідкісним явищем. Перша згадка про це є в літописі під 1167 р., коли половці, дізнавшись про те, що на Русі смута, пішли до дніпровських порогів грабувати купців із Візантії. Довелося київському князю надавати військову допомогу для благополучного повернення товарів у столицю.⁸

Але більшість товарів кочівники отримували від сусідів внаслідок обміну, торгівлі чи військового грабунку. На сході це були контакти з арабами і Кавказом, на заході — з Угорщиною, Болгарією та іншими європейськими державами. А особливо тісні зв'язки були з південними та північними сусідами. Прекрасним свідченням досить налагоджених взаємовідносин з кримськими містами є знаменитий Половецький словник (Codex Cumanicus), що був створений в одному з цих міст. Він складається з двох зошитів. У першому міститься два списки слів. Один з них складається з 1560 слів, розміщених в трьох стовпцях латинською, перською і половецькою мовами. А в іншому списку 1120 слів, що об'єднані в змістові групи (в кожній з них від чотирьох до дев'яноста

слів). В основному вони відображають потреби та інтереси купців й ремісників, котрі жили та працювали в міських приморських центрах. Можна відзначити такі слова як: базар, торгівля, виплата, ціна, тканини, дорогоцінне каміння, раби; група слів відображає заняття ремеслами; інші — загальні поняття, що характеризують людину (гарний, знатний, щедрий), специфіку міста (рів, міст, вулиця, будинок), природу (гора, море, долина). Ще одна спеціальна група слів відображає ієрархію в половецькому суспільстві. Там же вміщені граматичні зауваження половецькою мовою, список половецьких загадок та християнські тексти половецькою мовою або латино-половецькі білінгви.

Рукопис цього словника зберігається у Венеції і датується 1303 р. Але можна вважати, що процес створення першого зошита, в якому охоплено різні моменти життя і побуту кримських міст та половецького суспільства, проходив поетапно. А це, в свою чергу, означає, що не можна вважати словник «зрізом» вузького відтинку часу. Вірогідно, ці дані можна переносити на XIII, а то і на XII ст.⁹

Але, як видно з вищенаведеної періодизації половецької історії, набагато більше контактів у цих кочівників було з Київською Руссю. Давньоруські князі часто одружувались з доньками степових вельмож, хоча своїх дочок заміж за них не видавали. У літописах зафіксовано не менш як вісім шлюбів відомих князів з половецькими красунями. Сім'ї на той час були багатодітні, і якщо припустити, що в цих 8 князівських сім'ях в середньому виросло по п'ять синів і дочок, то серед них (тобто князівських сімей в цілому) було близько 40 князів і княгинь напівполовців, а далі — приблизно 200 половецьких онуків та онучок. Це споріднення

скріплювалося повторними шлюбами княжичів і князівен змішаного походження. Зокрема, Ігор Святославич — герой поеми «Слово о полку Ігоревім» — по лінії свого батька був онуком половчанки — дочки Осолука, тобто доводився правнуком цьому половецькому хану.¹⁰

На прикладі життя відомого з означеного літературного твору князя, і в першу чергу його взаємовідносин з ханом Кончаком, можна продемонструвати всі протиріччя стосунків між Руссю і половцями. Перший раз обидва персонажі «Слова» зіткнулися 1174 р., коли енергійний половецький зверхник прийшов на Русь разом з ханом Кобяком. Під Переяславом Руським (сучасне місто Переяслав-Хмельницький) вони зійшлися з військом Ігоря, який ішов походом за р.Ворсклу, тобто на кочові вежі, і були розгромлені. Але пізніше, у зв'язку зі зміною ситуації, Кончак укладає мир зі Святославом Всеволодовичем та недавнім своїм супротивником Ігорем і стає співучасником їх боротьби за київський стіл проти Рюрика Ростиславича. Похід 1180 р. русько-половецьких сил проти Мономаховичів (в якому знову брав участь і лукоморський хан Кобяк) закінчився крахом. Дружинники Рюрика на р.Чорторий під Києвом повністю розгромили їх, а велике число знатних половців було порубано або взято в полон. Кончак разом з Ігорем «въскочиша в лодью, бежа на Городец к Чернигову» — відзначає літописець.

Через три роки після вищезгаданої поразки Кончак збирає сили і йде на Русь. Але по дорозі, дізнавшись про підготовлене для нанесення контрудару руське військо, повертає назад. Новгород-сіверський володар Ігор Святославич відмовляється навіть виставити свої війська проти цих поло-

вещьких орд, за що переяславський Володимир Глібович у гніві нищить кілька його прикордонних градів. Новий похід Кончака 1184 р. на південноруські землі закінчується поразкою на р. Хорол. Його сили досить ослаблені.

Цим хоче скористатися Ігор, який 1185 р. швидко збирає своє військо і вирушає в похід, забувши про старі дружні стосунки. На першому етапі цього відомого походу він навіть захоплює велику здобич. Та прораховується: коаліція половецьких князів наносить нищівний удар по втомленому війську, а його самого пораненого, разом з сином Володимиром, Кончак бере у полон. Згодом Ігор втікає на Русь, а через два роки додому повертається і його син, але... разом з дочкою Кончака та дитиною. Грають весілля, а князь з ханом стають родичами.

Наведені факти з життя двох історичних постатей відображають характер діалектичних взаємовідносин двох народів та демонструють, наскільки тісно переплітались їхні долі. Л.Гумільов навіть ставив питання про те, що в XII–XIII ст. Київська Русь і Половецька земля складала одну поліцентричну державу.¹¹ Проте, мабуть, це вже явне перебільшення.

Розгром половців Володимиром Мономахом у 1103–1116 рр. призвів до відтоку окремих орд на чолі з ханом Атраком («Отроком» за свідченнями літопису) до Північного Кавказу, де вони стали одним з найбільших об'єднань цього регіону. В грузинських джерелах половці фігурують як «Велика Кіпчакія». Одруження грузинського царя Давида Будівельника з дочкою Атрака свідчить на користь того, що Давид вважав хана рівним собі. Частина половців на його запрошення переселилася до Грузії й склала його особисту гвардію, а ще одна частина оселилася в приморському Дагестані.

Після смерті Володимира Мономаха брат Атрака Сигран (онук хана Шарукана) відправив до нього гінця, щоб умовити його повернутися на батьківщину. Атрак повернувся в степи, де у нього народився син — вищезгаданий хан Кончак.¹²

Прихильно до Русі ставились переважно тільки «дикі половці» — два кочівницькі угруповання, що розташовувались недалеко від південноруських кордонів, але ніколи не селилися в Пороссі чи Посуллі на давньоруській державній території. Одна з цих груп локалізується на схід від Дніпра, в межиріччі Осколу і Дону, чи на самому Доні. Вона мала тісніші стосунки з чернігівськими князями і Юрієм Долгоруким. Інша — на захід від Київської землі. Все ж основна маса кочових орд вбачала в давньоруських містах і селах об'єкт збагачення, а в землеробах і ремісниках східнослов'янської держави — потенційних рабів, яких можна було вигідно продати на ринках невольників, або ж використати у своєму господарстві.

Після монголо-татарської навали значна частина половців переселилася до Угорщини і Болгарії. В першу з названих європейських країн перейшли орди під керівництвом хана Котяна (40 тисяч осіб), де вони стали опорою місцевих королів у боротьбі з аристократичною верхівкою. Син короля Бели IV Стефан одружився з однією з дочок Котяна. Ладислав IV (Ладислав-Половець) — син Стефана й половчанки — засвоїв половецькі звичаї та культуру. За його часів вплив половців настільки зріс, що сам папа римський, загрожуючи анафемою, примусив цього короля прийняти конституцію про права і обов'язки половців, якою кочівники зобов'язувалися змінити спосіб життя, осісти на землю, не жити в наметах, не поклонятися ідолам і обов'язково хреститися. Однак вони ще довго не могли повністю відмо-

витися від кочового способу життя і лише на початку XV ст. перетворилися на осілих землеробів.¹³

У Болгарію половці почали проникати ще до монгольської навали. У 70-ті роки XII ст. два брати половці Асен і Петро за підтримки половецьких і болгарських військ підняли повстання проти візантійського володарювання. Асен став царем Болгарії. Як і в Угорщині, половці почали відігравати значну роль у житті Болгарії та якийсь час зберегли свої звичаї.

Але основна частина половецької спільноти залишилась в причорноморських степах, що, зокрема, було зафіксовано масовою появою вихідців з їх середовища на рабських східних ринках. У мусульманських країнах тюрки-раби (мамлюки), славилися своєю хоробрістю, дуже цінувалися і нерідко ставали особистими гвардійцями султанів. В Єгипті дуже швидко мамлюки-половці заснували власну династію, яка існувала до початку XIX ст.¹⁴ А в Золотій Орді половецька мова стала державною.

Та поступово половці все ж зійшли з історичної арени, а від них залишилися лише кургани та монументи — так звані кам'яні баби.¹⁵

Література

¹ Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990. — С.110.

² Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С.213.

³ Толочко П.П. Кочевье народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — С.108–111.

⁴ Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар.// Университетские известия. — К., 1883. — № 5. — С.240; № 9. — С.406–407; № 10. — С.551, 554.

⁵ Плетнева С.А. Половецкая земля.// Древнерусские княжества X–XIII вв.

- М., 1975. — С.265–271, 275–283, 297–300.
- ⁶ Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982. — С.63, 64; Плетнева С.А. Половцы. — С.45, 46.
- ⁷ Коновалова Ирина. Степной бизнес.// Родина, 1997. — № 3–4. — С.37.
- ⁸ Давня історія України. — К., 2000. — Т.3. — С.563.
- ⁹ Плетнева С.А. Половцы. — С.120–122.
- ¹⁰ Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. — М., 1980. — С.252; Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». — М., 1985. — С.93, 95, 96.
- ¹¹ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1989. — С.327.
- ¹² Анчабадзе Э.В. Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XII вв. — Нальчик, 1960. — С.117, 119, 123; Лордкипанидзе М.Д. История Грузии XI – начала XIII вв. — Тбилиси, 1974. — С.97.
- ¹³ Голубовский П.В. Половцы в Венгрии.// Университетские известия. — К., 1889. — № 12.
- ¹⁴ Босворт К.Э. Мусульманские династии. — М., 1971. — С.99–103.
- ¹⁵ Історія української культури. — К., 2001. — Т.1. — С.1020–1032.

ДЕРЖАВНІ СТРУКТУРИ

Розділ 9. **АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ І ЦИВІЛІЗАЦІЯ**

Не викликає жодного сумніву віднесення до класичних цивілізацій держав античного світу — одного з найяскравіших висот у розвитку людства, до якої має відношення й територія південного регіону сучасної України. Як і виключно велика роль античних держав — давніх Греції та Риму — в історії та формуванні культури багатьох народів, і, в першу чергу, європейських. Досягнення двохтисячолітньої давнини прослідковуються і в багатьох деталях сьогодення.

На думку С. Крижицького, А. Русяєвої, В. Зубаря та багатьох інших дослідників одна із найбільш яскравих сторінок в історії давнього населення майбутньої України була відкрита з переселенням на північні береги Чорного моря — як тоді його називали «Понта Евксинського» («Моря Гостинного») вихідців із Давньої Греції.¹ Засновані ними держави проіснували в Надчорномор'ї близько тисячоліття від VI ст. до н.е. по IV ст. н.е. Все життя греків тут було тісно пов'язане з місцевими племенами, на економічний, політичний і культурний розвиток котрих грецькі держави мали значний вплив. Велика їхня роль і в передачі культурних традицій наступним поколінням. Зокрема, саме в античних містах Кримського півострова з'являються в IV ст. н.е. елементи християнства (в першу чергу в Херсонесі).

Знайомство греків з регіоном Надчорномор'я почалося ще на початку I тис. до н.е. під час випадкових відвідань грецькими мореплавцями цих земель. Але тоді, до початку освоєння

побережжя, Чорне море для них було «Понтом Аксинським» («Морем Негостинним» або «Темним»). В середині другої половини VII ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї виникає перше грецьке поселення — на сучасному острові Березані (в давнину це був півострів) поблизу Очакова. Греки, що поселились тут, мабуть достатньо ґрунтовно ознайомилися з природними умовами всього регіону. Плодючі землі, пасовиська, багаті рибою ріки та море, будівельний камінь, сприятливий клімат, а, головне, — майже повна відсутність на узбережжях — в місцях заснування колоній, в цей час осілого місцевого населення, не могло не викликати уваги еллінів, життя яких на батьківщині було далеко не безхмарним.

Назву це перше поселення переселенців отримало від давньої назви Дніпра — Борисфен. Заснування на півострові було невід'ємною нормою для вихідців з малоазійського міста Мілета (вони заснували і багато інших колоній), котрі закріплювались спочатку на островах, півостровах та мисах як найбільш захищених місцях від нападів супротивників з суші. Встановлення точної дати заснування Борисфена і збереження її в античній літературній традиції протягом багатьох століть навряд чи випадкове. Проникнення еллінів на далекі припонтійські околиці, спокійне захоплення великої території, інформація про зовсім нові етноси стали однією з важливих подій в історії архаїчної Еллади, стимулювали подальший хід колонізації Північного Понта і розвиток економіки.²

Відносно походження назви річки Борисфен немає єдиної точки зору. В науковій літературі існують три головні інтерпретації цього терміна: в перекладі з іранської мови — «широке місце», з індо-іранської — «високе місце» й давньогрецької, що виходить з найдавнішого періоду історії Еллади —

«північна протока або пролив». Останнє пояснення найбільш достовірне ще й тому, що дає можливість встановити час появи назви ріки. За свідченнями лексикографа Гесіхія, Борисфеном до колонізації називався Геллеспонт (сучасна Дарданеллська протока). Так само, як найменування вузької протоки Боспор (Фракійський) було використано греками для сучасної Керченської протоки (Боспор Кіммерійський), назва Борисфен була перенесена на найбільшу річку в Північному Причорномор'ї, а згадану протоку в Елладі перейменовано в Геллеспонт. З відкриттям нових морів і річок стара назва не відповідала новим географічним реаліям.

Вірогідно назва річки Борисфен співвідноситься з найпершими проникненнями грецьких мореплавців до північних узбереж Понта Евксинського. Мабуть тоді вони ще не знали, що перед ними не протока, а велична ріка, яка і дала назву першому поселенню, що слугувало опорною базою для розвідкових робіт на всій території майбутньої колонізації.

Згадки про ці землі з'являються в Греції в першій половині VI ст. до н.е., коли мілетський філософ Анаксимандр склав карту світу, а Гекатей Мілетський її доповнив та поточнив. Згадки про цей регіон мають місце в творах грецьких драматургів, ораторів, географів, істориків. Особливе значення у висвітленні ранньої історії Північного Причорномор'я і, зокрема, Скіфії, має «Історія» Геродота.

Після заснування Березанського поселення біля нього вже в першій половині VI ст. до н.е. на берегах лимана з'являються нові грецькі сільські поселення. Пізніше вони поширюються по берегах Дніпровського і Бузького лиманів. В кінці другої чверті VI ст. до н.е. на правому березі Бузького лиману засновується

поселення, котре з часом стає одним з чотирьох найбільш значних північнопричорноморських полісів — Ольвія.

Поступово, протягом VI ст. до н.е., греки засновують в Північному Причорномор'ї ще цілий ряд міст і поселень. На берегах Керченської протоки (давнього Боспора Кімерійського) — Пантікапей, що став столицею Боспорського царства, Феодосію, Німфей, Мірмекій, Тірітаку — на Європейському Боспорі, Фанагорію і Гермонассу — на азійському боці. На берегах Дністровського лиману з'явилися Тіра і Ніконій, а в Західному Криму — Кіркінітїда й невелике поселення на місці майбутнього Херсонеса. В свою чергу, навколо цих міст, в основному на узбережжях, виникають поселення, котрі склали їх сільську округу — хору.³ Більшість міст заснували вихідці головним чином із Малої Азії, зокрема з Іонії — району вже згаданого міста Мілета. Лише Фанагорію заснували жителі Теоса, Гермонассу — можливо метиленці, а Херсонес в останній чверті V ст. до н.е. — греки з Гераклеї Понтійської та Дегоса. Разом з тим не виключено, що метрополією всіх мілетських поселень Боспора був Пантікапей.

Як відомо, в житті давніх греків досить значну роль відіграла релігія, котра пронизувала всі боки їхнього життя. Вівтарі зводилися не лише на священних теменосах, в адміністративних й суспільних спорудах, але й в кожному житловому будинку. При цьому слід підкреслити, що грецька релігія з її багатобожжям не подавляла людину, як це, наприклад, було в стародавньому Єгипті. Її боги та обожнювані герої в значній мірі співставлялися із звичайною людиною.

Велика роль релігії в житті античного суспільства обумовила те, що під час колонізації, окрім звичайних міст і селищ,

греки засновували також і окремі святилища.⁴ Окрім вівтарів і храмів або цілих священних ділянок з тими ж храмами та вівтарями, котрі розміщувалися на території міст, святими місцями могли бути печери, коси, струмки, дерева і т.п. Існували і великі святилища, що розміщувалися за межами міст, котрі шанувалися жителями не лише поліса, який їх заснував, але й іншими греками. На Боспорі такими святилищами були місце шанування Афродіти Апатури, що розміщувалось поблизу Фанагорії, святилища кабірів, Афродіти Демітри в Німфеї. В Південно-Західному Криму — мис Парфеній зі статуєю Парфенос (можливо, мис Фіолент). Серед святилищ Північно-Західного Причорномор'я слід відзначити святилище Деметри на Гіполаєвому мисі (в місці злиття Дніпра й Південного Бугу), священний гай Гекати й жертовник Ахілла на Кінбурнському півострові, а також Ахіллів Дром (Тендровська коса). Особливо шанувалось святилище на острові Левка (сучасний Зміїний), де за міфічними уявленнями греків, окрім самого Ахілла та Іфігенії, перебували душі блаженних. Повністю цей острів втрачає своє культове значення в грецькому світі лише в кінці античної епохи.

Колонізація Північного Причорномор'я була частиною так званої Великої Грецької колонізації, що охопила практично все Середземномор'я — північний берег Африки, узбережжя Італії, Франції та Іспанії, а потім перекинулась і в Причорномор'я.⁵ Та слід ще раз підкреслити, що в даному випадку йдеться лише про вузькі прибережні зони, котрі розміщувалися вздовж морів та лиманів. Внутрішні території були зайняті місцевими племенами «варварів».

Таке масове переселення греків було наслідком ряду причин. Однією з найважливіших, мабуть, стали війни з персами,

котрі спустошували малоазійські міста. Значну роль відіграло й відносно перенаселення, коли для збереження життєдіяльності суспільства необхідно було обмежити число жителів на одиницю площі. Окрім того, внутріполісні конфлікти призводили до втечі частини мешканців, які програвали, до нових місць проживання. Певну роль в цьому відігравав розвиток у греків ремісничого виробництва, для потреб якого слід було шукати нові ринки збуту, а також джерела отримання сировини, що в свою чергу сприяло розвитку торгівельної діяльності. Причиною переселення на нові місця могли стати й недороди, голод і т.п. Основну масу переселенців складали землероби, а частково — ремісники, торговці та інші представники античного суспільства.

Слід підкреслити, що особливістю давньогрецьких колоній було те, що в економічному й політичному відношенні вони, зазвичай, не залежали від метрополій. Взаємозв'язок між ними здійснювався на рівноправній договірній основі. У цьому відношенні давньогрецькі колонії, на думку С.Крижицького, принципово відрізнялися від колоній в сучасному розумінні цього терміна.

У часи грецької колонізації міста частіш за все, мабуть, могли засновуватись організовано, коли акцію проголошував оракул. При цьому ще в метрополії вибирали або призначали керівника групи колоністів — ойкіста. В цьому випадку з прибуттям на місце територія нового міста розмежовувалася під оборонні стіни, на ділянки під житлові споруди, а одна десята частина площі відводилася під культові споруди. Такі нові урбаністичні центри, як правило, мали прямокутну систему планування. Паралельно з цим межувалась і сільська округа. Перші загони колоністів за своєю

чисельністю були невеликими і навряд чи перевищували 100–150 чоловік.

Але археологічні матеріали дозволяють допускати, що іноді колонізаційний процес міг відбуватися стихійно, як це, мабуть, мало місце під час формування Ольвійського поліса. До речі, Ольвія, як і переважна більшість північночорноморських міст, не мала регулярного прямокутного плану. Її сільська округа формувалася поступово і, скоріш за все, стихійно. Із всіх міст даного регіону лише Херсонес в околицях сучасного Севастополя мав регулярний план.

Античні держави Північного Причорномор'я мали достатньо високий рівень розвитку законодавчих і виконавчих структур, ідеологічне забезпечення котрих базувалося на високих ідеалах громадянськості. В цьому відношенні досить цікавою є громадянська присяга херсонеситів. (Додаток).

Північнопричорноморські держави являли собою, звичайно, автономні поліси з олігархічним чи демократичним ладом. Сам поліс мав статус міста-держави, яка одночасно була й громадянською общиною рівноправних підданих (територія складалася із власне міста й сільської округи). В олігархічному полісі влада належала незначному числу привілейованих жителів, а в іншому — усім громадянам. До їх числа не входили жінки, діти, іноземці, раби й інші залежні категорії міського населення. Слід однак підкреслити, що рабство в Північному Причорномор'ї не відіграло такої значної ролі, як в Середземномор'ї. В основному це були домашні, а не державні, раби. Їх використовували в сільському господарстві, в будинках, а також ремісничих майстернях.

Структура полісно-демократичної організації передбачала наявність виборної законодавчої й виконавчої влади. За-

конодавчі функції належали народним зборам («народу»), на яких видавалися декрети й постанови. На народних зборах вирішувались питання зовнішньої політики, оборони, взаємовідносин з сусідніми племенами, організації посольств, надання громадянських прав іноземцям і привілеїв купцям, забезпечення населення продовольством в неврожайні роки, видавалися закони про грошовий обіг та почесні декрети на честь громадян, які надавали важливі послуги місту. Всі ці питання перед винесенням їх на народні збори обговорювались на раді, котра, окрім того, виявляла можливості кандидатів займати державні посади й контролювати роботу виконавчої влади. Виконавча влада здійснювалась через роботу різних колегій — магістратурами або ж, окремими службовими особами — магістрами, які звичайно вибиралися на один рік. Найвищою магістратурою була колегія архонтів. Існували також колегії, котрі відали фінансами, колегії стратегів, агрономів, астрономів та інші. В різних полісах могли бути відмінності в кількості та номенклатурі тих чи інших колегій і магістратів. Функціонував суд, що складався з кількох відділів, кожний з котрих відповідав за певні питання. В судочинстві брали участь суддя, обвинувачі, свідки.

Серед північнопонтійських держав у відношенні політичної організації виділявся в основному лише Боспор. Він, з одного боку, являв собою складний конгломерат античних міст-держав, що зберегли (хоча б формально) полісну організацію і по відношенню до якої боспорський цар являвся архонтом, тобто вищою посадовою особою виконавчої влади в грецькій полісній структурі. З іншого боку, для місцевих племен, котрі входили до складу Боспора, він являвся царем.

Ці племена зберігали свої давні звичаї, особливості побуту, групами племен управляли вожді або царські намісники.

В етнічному відношенні населення античних держав на початковому етапі — в часи заснування міст — складалося в основному з греків. Звичайно, серед жителів були й вихідці із місцевих «варварських» племен, а до складу держав могли входити й цілі значні угруповання автохтонів. Літературна традиція, починаючи від Геродота, зберегла і назви змішаних греко-варварських племен, наприклад мікселлінів або елліно-скіфів в районі тієї ж Ольвії. Однак весь комплекс матеріальної і духовної культури, що представлено в археологічних знахідках, свідчить про незначну кількість «варварів» серед населення не лише міст, але і селищ округи, зокрема Ольвії та Херсонеса. Але тут місцевого елемента було все ж дещо більше ніж в самих центрах. В основному це були скіфи, фракійці, а на Азійському Боспорі — синди і меоти. Пізніше в Північне Причорномор'я переселяються і сармати, а в Північно-Західному Причорномор'ї з'являються й черняхівські племена, до складу яких входили і слов'яни. З часом, особливо в перші століття н.е., кількість «варварів» у складі населення античних міст дещо зростає.

У соціальному відношенні структура населення була досить складною. Окрім громадян і рабів існувало багато категорій як вільного, так і залежного або напівзалежного населення.

Життя у кожній північнопричорноморській державі мало свої особливості. Однак вони існували в тісному контакті як з усім античним світом, так і з місцевим «варварським» оточенням, значні історичні події в житті якого корегували загальні риси і в розвитку північнопричорноморських міст. В їх історії можна виділити три періоди.

Перший охоплює час від другої половини VII ст. до н.е., коли були засновані вже згадане Березанське і, можливо, Таганрозьке поселення, до середини I ст. до н.е. — часу початку активної експансії в Північне Причорномор'я Риму після загибелі в 63 р. до н.е. царя Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора. Цей період характеризувався тісними культурними й економічними зв'язками як з грецьким світом, так і з сусідніми племенами, що стало можливим внаслідок відносної стабільності загальноісторичних обставин перших чотирьох століть існування античних держав. В основі матеріальної та духовної культури населення домінуюче місце займали еллінські традиції. У зв'язку з цим, даний період можна назвати умовно грецьким чи еллінським. Однак при цьому слід брати до уваги, що саме в цей час формується Боспорське царство, до складу якого увійшли не лише грецькі поліси, котрі розміщувалися на берегах Керченської протоки, але і племена «варварів». Це була греко-варварська держава, зверхники якої із династії Спартакідів за своїм походженням, скоріш за все, були якраз «варварами». Та варваризація держави в цілому майже не знайшла відображення в культурі і побуті населення як античних міст, так і їхньої сільської округи.

Протягом першого періоду в житті античних держав Північного Причорномор'я простежується кілька етапів. Найбільш ранній з них охоплює, головним чином, VI ст. до н.е. В цей час засновується більшість міст та відкритих поселень округи. Відносини з місцевими племенами, переважно кочівницькими, вірогідно були мирними. Це сприяло закріпленню переселенців на нових місцях і появі великої кількості не укріплених сільських поселень. Даний етап, що

отримав в історії Стародавньої Греції умовну назву «архаїчний», для античних міст Північного Причорномор'я став часом поступового становлення економіки, основою якої було сільське господарство і, особливо, землеробство. Міста мали тісні культурні й торговельні зв'язки з середземноморськими полісами, особливо з грецькими містами Малої Азії, острівною та материковою Грецією. Однак тісні контакти причорноморських центрів між собою в цей час очевидно були відсутніми.

Вигляд античних міст Північного Причорномор'я в ранній час був не дуже звичним для Стародавньої Греції. Житлові квартали більшості з них склалися в основному з однокамерних землянок і напівземлянок — адже жителі не мали розвинутої бази будівельного виробництва, а тому перейняли досвід населення Південно-Східної Європи. Разом з тим вже з самого початку в містах з'явилися священні ділянки з храмами й вівтарями, виникають площі, котрі мали торговельні, адміністративні й суспільні функції — агори. Ранні храми за багатством свого декору майже не поступалися середземноморським. Однак їх розміри були набагато меншими, а за матеріал слугували, в основному, дерево й сирцева цегла, рідше — місцевий вапняк.

Але вже в кінці архаїчного етапу міста починають набувати звичайного для Стародавньої Греції вигляду — земляна забудова зникає й з'являються типові для Греції наземні житлові будинки з внутрішніми двориками, навколо яких групуються криті приміщення.

Міста входять в новий етап історичного розвитку, який отримав назву «класичний». Він охоплює V — тридцять років IV ст. до н.е. і є часом найвищого розвитку еллінської (тобто

власне грецької) культури, коли в Афінах зводяться основні споруди акрополя. Аналогічно розвиваються і північнопричорноморські центри, але в більш скромних масштабах. В цей час укріплюється їхня економіка, активно розвивається сільське господарство, ремесла, торгівля — внутрішня і зовнішня, пряма й посередницька, зростає значення таких центрів у грецькому світі. Зв'язкам з північнопричорноморськими містами — постачальниками сільськогосподарської продукції (зокрема зерна) — надавалось у Греції досить великого значення. Наприклад, лише Боспор, за свідченням Демосфена, поставляв до Афін кожного року 400 тисяч медімнів (1600 т) зерна. В тридцяті роки V ст. до н.е. в Понт Евксинський прибула афінська ескадра на чолі з Періклом. Тому є підстави допускати, що в результаті цього походу до Афінського морського союзу ввійшли й деякі північнопричорноморські центри.

Починаючи з V ст. до н.е. значну роль у військово-політичному і економічному житті античних міст Північного Причорномор'я починають відігравати оточуючі племена. Це були скіфи, а на Боспорі ще й сінди та меоти. Взаємовідносини «варварів» і греків були особливо тісними якраз на Боспорі. Найбільший розвиток, а потім занепад античних держав Північного Причорномор'я припадає на наступний етап — «елліністичний», котрий в часі охоплював останню третину IV — середину I ст. до н.е. В Середземномор'ї він характеризувався виникненням могутньої монархії Олександра Македонського та її наступним розпадом (306 р. до н.е.) на ряд елліністичних держав, а також появою змішаних греко-східних традицій буквально у всьому: в економіці, соціально-політичних відносинах, установах, звичаях, віру-

ваннях і, особливо, в культурі. В Північному Причорномор'ї картина була дещо іншою — тут мова може йти, в основному, лише про зміщення культурних традицій, але не греко-східних, а греко-варварських (тобто місцевих). Та і проявилось це явище не стільки в античних містах, скільки в еллінізованих поселеннях «варварських» племен.

Перша половина елліністичного етапу (остання третина IV — III ст. до н.е.) стала часом найвищого економічного й культурного розвитку античних держав Північного Причорномор'я. Значну роль в економіці почали відігравати сусідні племена. Пройшла також певна переорієнтація торговельних зв'язків — все більшого значення стала набувати торгівля з малоазійськими, острівними і особливо південнопонтійськими центрами. Налагоджувались більш тісні відносини і між самими північнопричорноморськими містами.

Однак цей розквіт не був тривалим. Активне переміщення кочових племен, зокрема сарматів, призвело до дестабілізації ситуації в степовій зоні. А це, в свою чергу, підірвало основу благополуччя античних держав — їх землеробство й торгівлю з місцевими племенами. Яскраву картину вкрай загрозливої ситуації, що склалася навколо Ольвії, як одного з найбільш великих античних міст у той час, малює нам унікальна пам'ятка епіграфіки — декрет на честь багатого ольвійського громадянина Протогена. В ньому йдеться про постійні дарунки «варварським» вождям, про запланований напад «варварів», про те, що в зв'язку з цими подіями багато іноземців і своїх громадян виселилось із міста:

«А. Совет и народ постановили 20-го числа, архонты и Семь предложили: так как Геросонт, отец Протогена, оказал городу многие важные услуги и деньгами, и деятельностью,

то и Протоген, унаследовав от отца благосклонность к народу, всю жизнь продолжал выступать с речами и действовать лучшим образом. Прежде всего, когда царь Сайтафарн прибыл в Канкит и требовал даров за переправу (ТА ΔΩΡΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΔΟΥ), а общественная казна была пуста, он, по просьбе народа, дал 400 золотых. Когда архонты заложили священные сосуды на городские потребности Полихарму за 100 золотых и не могли их выкупить, а иностранец (т.е. Полихарм) хотел уже нести к мастеру, (Протоген) сам (их) выкупил, уплатил эти 100 золотых. Когда архонты во главе с Демоконтом дешево купили вина на 300 золотых, но не могли уплатить эту сумму, он по просьбе народа дал эти 300 золотых.

При жреце Геродоре, когда наступил голод и хлеб продавался по 5 (медимнов за золотой) и народ вследствие угрожавшей опасности считал необходимым заготовить достаточное количество хлеба и приглашал к этому имевших (запасы), он первый выступил и обещал 2000 медимнов по 10 (медимнов за золотой). И, между тем, как другие немедленно получили плату, он, оказав снисхождение на год, не взыскал никаких процентов. При том же жреце, когда явились во множестве сайи за получением даров, а народ не мог им дать и попросил Протогена помочь его (стесненным) обстоятельствам, он, выступив, предложил 400 золотых. Будучи избранным членом коллегии Девяти, он предложил от себя не менее 1500 золотых в счет будущих доходов, из которых во-время были удовлетворены многие скептухи. Немало даров было выгодно приготовлено для царя. Когда было отдано на откуп (снаряжение) посольства в резиденцию царя по постановлению, по которому откупщики должны были получить от города 300 золотых, — а взял на откуп Конон, — но, сле-

дствие того, что архонты не могли заплатить эти деньги, которые были у откупщиков податей, отказались (Конон и его товарищи) от откупа и вследствие этого было три переторжки и в третий раз откуп остался за Формионом, — то Протоген, увидев, что город подвергнется большим неприятностям, сам, явившись в собрание, дал эти 300 золотых. Когда при жреце Плейстархе снова случился сильный голод и хлеб продавался по 1(?) медимна (за золотой), но было ясно, что будет дороже, — как и стал вскоре же (продаваться) медимн по 1(?) золотого, — и потому народ испугался и считал необходимым сделать закупку хлеба, а для этого (приглашал) зажиточных оказать услуги, Протоген первый, когда состоялось собрание, обещал на закупку хлеба 1000 золотых, которые немедленно принес и дал; из того же числа 300 без процентов на год и дав всю сумму золотом, получил медью из 400. (Он) первый обещал 2500 медимнов пшеницы, из которых 500 дал по 4 $\frac{1}{6}$ медимна (за золотой), а 2000 по 2 $\frac{7}{12}$ медимна (за золотой). Между тем, как другие, предложившие (хлеб) в это время, немедленно получили суммы из доставленных денег, он, оказав снисхождение на год, получил деньги безо всяких процентов. Вследствие этой услужливости Протогена народу было доставлено много денег и немало хлеба. Когда царь Сайтафарн прибыл на ту сторону (Гипаниса или Борисфена) за дарами и архонты, созвав народное собрание, объявили о прибытии царя и о том, что в казне нет никаких сумм, Протоген, выступив, дал 900 золотых. Когда же послы Протоген и Аристократ взяли эти деньги и пришли к царю, но царь, недовольный дарами, разгневался и выступил в поход... и архонтов недостойным образом, вследствие чего (?) народ, собравшись пришел в ужас и послов к...

В. Более того, когда самая большая часть города со стороны реки, именно вся гаванная часть и прилегающая к прежнему рыбному рынку, до того места, где герой Сосия (курган или статуя), не была окружена стеной, — а перебежчики извещали, что галаты и скиры составили союз и собрали большие силы, которые и явятся зимою, а сверх того еще, что фисаматы, скифы и савдараты ищут укрепленного места, точно также боясь жестокости галатов, и вследствие этого многие впали в отчаяние и приготовились покинуть город. Вместе с тем в стране случилось много и других бед: были подкуплены все ойкетейя (рабское население) и миксэллины, населяющие парорейю (предгорье), численностью не менее полутора тысяч, — они в минувшую войну были союзниками в городе; и выселились многие иностранцы и не малое количество граждан. Вследствие этого, собравшийся народ, придя в уныние и представляя себе угрожающую опасность и ужасы, приглашал всех зажиточных помочь и не допустить, чтобы отечество, с давних пор оберегаемое, подпало власти врагов. Между тем, как никто не предлагал своих услуг ни для всего, ни для части того, о чем просил народ, (Протоген) обещал сам выстроить обе стены и наперед предложил все расходы на них, хотя ему предстояло истратить не менее 1500 золотых и, тотчас принеся в собрание 500 золотых в виде залога, (он) отдал все работы на откуп через глашатая, и, вследствие того, что подрядчики сделали расчет на наличные деньги, (он) сберег для города немалую сумму. Более того, когда многие подрядчики отказались от работ, Протоген сам произвел работы для города и не причинил никакого ущерба народу. Издержав на обе стены 1500 золотых и выдав большую часть (этой суммы) золотом, получил медью из 400. Он

отстроил плохие башни, две у Больших ворот, (а также) и Категорову, и придорожную, и Эпидаврову; и также исправил житницу, и построил пилон на выставке. Более того, когда город платил фрахты частным лицам, возившим камни, вследствие того, что казенные суда были испорчены и не имели ничего из оснастки, он предложил и их починить. Издержав на все это 200 золотых, немедленно сдал отчет, вследствие чего народ, и прежде часто награждавший его венками, увенчал и тогда за сдачу отчета. Более того, когда оставалось не оконченным прясло, что у башни Посия наверху, народ, пригласив его, попросил окончить и это, четвертое прясло. Протоген, не желая отказываться ни от каких услуг, взял на себя и эту постройку, на которую предложил 100 золотых. Приняв на себя общественное управление и должность казначея, распоряжаясь самыми важными городскими доходами, он никого из откупщиков податей не выгнал из имения, ни у кого не отчуждал ничего из имущества, но снизойдя к их положению, одним простил долги, другим дал отсрочки на столько времени, на сколько они желали, и не взыскал никаких процентов. Распоряжаясь большею частью общественных (сумм), он в течение трех лет непрерывно всем управлял честно и справедливо, сдавая отчеты в установленные сроки, а излишки доходов за время своего управления засчитывая себе в уплату (за долги?), — хотя в действительности этого не было, — и таким образом освободил город от долгов и очистил от процентов. Когда в городе все находилось в упадке вследствие войн и неурожаев и средства совершенно истощились, так что народ вследствие этого попросил его сделать месячные отсрочки, позаботиться о кредиторах и должниках, он первый, хотя долги ему и его отцу простира-

лись до 6000 золотых, предложил народу располагать им, как ему угодно. Когда народ попросил его простить должникам их долги, он всем все простил. И, считая, что для него нет ничего дороже благосклонности к нему народа ...»⁶.

Ситуація ускладнилась погіршенням клімату — переходом до засушливого періоду, максимум якого наступив, за даними природничих наук, в II ст. до н.е. Про численні засухи і неврожаї мова йде і в вищезгаданому декреті. Результатом такої ситуації стало, наприклад, згасання життя на поселеннях великої хори Ольвії вже приблизно в другій половині III ст. до н.е. Подібні кризові явища в цей час відбуваються в сільських округах Боспора, Херсонеса, Тіри й західно-понтійських міст.

З часом все більше посилюється тиск навколишніх племен на північнопричорноморські міста. На думку частини дослідників, в середині II ст. до н.е. в залежність, можливо, у формі протекторату, від скіфів попадає сама Ольвія, де проходить чеканка монети скіфського зверхника Скілура. Приблизно з середини II ст. до н.е. під владою пізніх скіфів перебував Північно-Західний Крим, а Херсонес вступає з ними в затяжний військовий конфлікт, із якого він все ж виходить переможцем, однак лише за допомогою царя Понтійського Мітрідата VI Євпатора, котрий посилає до згаданого міста свого полководця Діофанта.

Не краще склалися обставини і на самому Боспорі, в сільській окрузі якого одночасно зі збільшенням кількості рибальських поселень на узбережжі скорочувалась кількість землеробських, а в степовій частині держави зводилися укріплені городища. Особливо поглибилась економічна криза тут в середині II ст. до н.е. Все більше загострюються

соціальні і, вірогідно, етнічні протиріччя в боспорському суспільстві. Все це скінчилось в 109/108 р. до н.е. переворотом. В кінці II ст. до н.е. Мітрідат VI Євпатор об'єднав під своєю владою всі причорноморські держави — Тіру, Ольвію, Херсонес, Боспор.

Таким чином, античні держави Північного Причорномор'я опинилися в зоні зіткнення інтересів Понтійського царства і Риму. На першому етапі цієї боротьби Північне Причорномор'я було для Понтійського царства головним джерелом сировини, продовольства й людських ресурсів. До участі в конфлікті в тій чи іншій мірі були залучені не лише міста Боспора, Херсонес і Ольвія, але й численні племена. Війна, що затяглася на довгі роки, підривала сільське господарство, торгівлю, ремесла. В результаті цього поширювалися антипонтійські настрої, що призвело в 63 р. до н.е. до повстання й звільнення з під влади Мітрідата північнопонтійських міст. Боротьба Риму з Понтійським царством скінчилася перемогою Риму і поширенням його впливу на античні держави Північного Причорномор'я.

Другий великий період в історії північнопричорноморських античних держав, так званий римський (друга половина I ст. до н.е. — 70-ті роки IV ст. н.е.), пов'язаний з поступовим проникненням в Північне Причорномор'я римського впливу і римського війська. В результаті це привело до включення Тіри, Ольвії й Херсонесу до складу римської провінції Нижньої Мезії.

Для згаданого періоду характерним є проникнення провінційно-римської культурної традиції, що проявилась, хоча і не дуже рельєфно, в багатьох сферах, зокрема в побуті. Так, наприклад, в містобудуванні римські впливи прослідко-

вуються, в основному, в будівництві в старих містах римських цитаделей (Тіра, Ольвія, Херсонес), у виникненні городищ типу римському табору. В архітектурі — це поява терм, котрі, однак, за своїми розмірами й декором в жодне порівняння не йшли з римськими термами, навіть найбільш скромними. Невідомі в Північному Причорномор'ї й типові римські храми, а також багаті житлові будинки. Разом з тим, в декорі інтер'єрів приміщень північнопричорноморських житлових будівель відомо використання суто римських прийомів — мармурових облицювальних плиток і т.п. В побуті — використання червонолакового та скляного посуду. В усьому іншому переважали все ж еллінські традиції попередніх часів.

У цьому другому періоді функціонування античних держав Північного Причорномор'я, долі кожної з них і в економічному, і в політичному, і навіть в культурному відношенні відрізнялися більш рельєфно, ніж раніше. Тому виділити загальні для всіх держав етапи історичного розвитку досить важко.

Так Ольвія, територія якої на відміну від Тіри, Херсонесу і міст Боспора в перші століття нашої ери скорочується майже втричі, втрачає своє попереднє значення одного з найбільших економічних центрів. Невелике й її стратегічне значення як місця, де розміщуються частини римських легіонів. Проте вона ще залишається державою, що мала своє самоуправління, сільську округу, територіальні розміри котрої зберігаються в попередніх межах, веде досить широку торговельну діяльність. В іншому, набагато сприятливішому положенні виявляється Херсонес — основний, поряд з римською фортецею Харак поблизу нього, опорний пункт римських військ у Криму. Територія міста тут, вірогідно, навіть дещо збільшується, хоча сільська округа, очевидно, суттєво

зменшується. Беззаперечною стає важливість Херсонеса в системі римських кордонів.

Найбільш сприятлива ситуація, особливо в економічному відношенні, складається на Боспорі, відносно незалежного від Риму. Територія столиці Боспора Пантікапея в перші століття нашої ери збільшується майже в два рази, сягаючи приблизно 100 га. З'являються нові поселення й городища, наприклад Ілурат поблизу сучасного села Іванівки. Масивність його фортечних мурів була винятковою для Північного Причорномор'я — в деяких місцях товщина стін сягала 6,4 м. Збільшується в перші століття нашої ери й територія Тіри. Слід також відзначити, що в культурному відношенні в перші століття н.е. було відсутнє характерне для римських провінцій нівелювання культурних традицій.

У часи початкового етапу другого періоду (від середини I ст. до н.е. — до першої половини-середини II ст. н.е.), в Північне Причорномор'я починають проникати римляни й поступово закріплюють свої позиції. Та цей процес не проходив гладенько. Так, коли в 60-ті роки н.е., не дивлячись на всі спроби Риму перетворити Боспор на свою нову провінцію, цього зробити не вдалося, хоч у політичному відношенні, хоча б номінально, ця територія була певною мірою залежною від імперії. Складна ситуація склалася і з Херсонесом. В його боротьбі із Боспором, від влади якого він неодноразово намагався звільнитися, велику допомогу йому надавав саме Рим. Кілька разів звільнюючись від Боспору, Херсонес цілковито вийшов з під влади цього царства лише приблизно в середині 40-х років II ст. н.е. за часів римського імператора Антонія Пія. Риму довелося захищати Херсонес і від нашествия пізніх скіфів. Особливо значна акція в цьому

відношенні відбулася в 63 р. н.е., коли кочівники були розгромлені прибулим до Херсонеса морем значним за силою військовим загоном на чолі з Плавтієм Сильвагом — правителем римської провінції Нижньої Мезії. Та і за часів імператора Траяна (98—117 рр.) до Ольвії теж було для захисту міста і його округи послано загін римських піхотинців. І лише за Антонія Пія (138—161 рр.), коли були вислані війська для захисту ольвіополітів від нашествия тавро-скіфів, з послідуючим при Септимії Севері (193—211 рр.) входженням міста до складу провінції Нижня Мезія, в Ольвії настає (як і в Херсонесі) майже сторічний період нового розквіту й економічного підйому.

Найбільш стабільним в житті античних держав Північного Причорномор'я був другий етап, коли військова, політична і економічна стійкість була, судячи з усього, наслідком постійного перебування римських військ у цьому регіоні, аж до виводу їх звідти в середині — третій чверті III ст. н.е.

На сьогодні найменш вивченим є третій період в житті античних держав Північного Причорномор'я — пізньоантичний. В цілому він став часом поступового згасання Тіри і Ольвії. Очевидно в цей же час закінчило своє існування й Боспорське царство. А ось доля Херсонеса і Пантікапея була іншою — вони вистояли, а за часів імператора Юстиніана I включені до складу Візантійської імперії.⁷

Вище неодноразово згадувались чотири міста, котрі і були основними центрами регіону в античні часи — Тіра, Ольвія, Пантікапей і Херсонес. Тому є доцільним більш детально зупинитись на їхній характеристиці.

Назва першого з них походить від грецької назви Дністра — Тірас. Залишки Тіри знаходяться в околицях сучасного

Білгорода-Дністровського. Колонія була заснована вихідцями з Мілета наприкінці VI — на початку V ст. до н.е. Нині збереглося 11–12 га території давнього городища, частина якого зруйнована водами Дністровського лиману. В розвитку Тіри виділяються два основні періоди: еллінський (від заснування міста до середини I ст. до н.е.) і римський (від середини I ст. до н.е. до 70-х років IV ст. н.е.), які розділяє готська навала під проводом Бурібісти. Час першого розвитку починається з V ст. до н.е. і триває до III ст. до н.е. Тоді Тіра карбувала власну монету. З кінця II ст. до н.е. і до 70-х років I ст. до н.е., можливо, входила до складу Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора. За римського імператора Доміціана (81–96 рр. н.е.) увійшла до складу вже згаданої провінції Нижня Мезія. З II ст. н.е. в місті розміщувались підрозділи V Македонського, I Італійського, XI Клавдієвого легіонів, та, мабуть, і римська Мезійська ескадра. В середині III ст. н.е. Тіра виходить із складу згаданої провінції, в цей же час римський гарнізон залишає місто. Тоді ж воно зазнає нищівного руйнування германським племенем готів, проте життя в ньому триває ще до 70-х років IV ст. н.е. В цей час тут мешкають, головним чином, вихідці з черняхівських племен, серед яких одним з основних етнічних компонентів були ранні слов'яни.

Населення Тіри займалося переважно посередницькою торгівлею, сільським господарством, скотарством, меншою мірою ремеслами. Подібно до інших полісів, місто мало сільську округу. В елліністичну епоху (IV–III ст. до н.е.) на узбережжях Дністровського лиману налічувалося близько 30 сільських поселень. В основному тут вирощували зерно, ловили рибу, випасали худобу. Садівництво й виноградар-

ство, очевидно, були мало розвинені. Розкопками виявлені залишки житлових кварталів та оборонні споруди. Серед останніх особливий інтерес становить комплекс римської цитаделі площею близько 2,5 га.

Місто, яке виникло в зоні контактів і протистояння різних етнокультурних та соціальних спільнот, стародавня Тіра, виросла як один із центрів античної ойкумени, що сформувався біля кордонів гето-скіфських територій, і в подальшому була нерозривно пов'язана з долями цих двох світів. Ще до кінця незрозуміло чи розділило це місто участь тих римських провінційних центрів, котрі були зруйновані й перестали існувати в епоху Великого переселення народів середини I тис. н.е., чи тісні зв'язки з навколишніми племенами стали основою для її швидкого відродження в якості слов'янського Білгорода або турецького Аккермана⁸.

Ще одне місто — Ольвія (з давньогрецької «щаслива») — стало осередком Ольвійської держави. Розташована на правому березі Південнобузького лиману недалеко від Миколаєва. Заснована близько середини VI ст. до н.е. теж вихідцями з Мілета і проіснувала до III ст. н.е. Після цього життя тут ледь жевріло до початку IV ст., але в той час Ольвія вже остаточно втратила риси, притаманні античному центру. Топографічно складалася з трьох частин — Верхньої, Терасної й Нижньої. На етапі розквіту — наприкінці IV — в III ст. до н.е. — Ольвія займала територію площею близько 55 га, а чисельність її мешканців становила близько 20 тис. чоловік. В історії міста й держави в цілому простежуються два великі періоди. Перший охоплює час від заснування тут колонії до середини I ст. до н.е. Забудована в другій половині VI ст. до н.е. однокамерними землянками й напівземлянками, вже в наступному столітті

Ольвія набуває звичного для старогрецького міста вигляду. В V ст. до н.е., за Геродотом, вже існували укріплення, а також палац скіфського царя Скіла.

Житлові споруди Ольвії — звичайно одноповерхові з підвалами, рідше — двоповерхові. Відкрито залишки агори — площі, навколо якої зосереджувалися торговельні ряди, будинки суду, різних магістратур, гімнасій, велика стоя (колонада, біля якої городяни зустрічалися й обмінювалися новинами) та інші споруди. Виявлено також священні ділянки — теменоси (один із них присвячений Аполлону Дельфінію, інший — Аполлону Лікарю), вівтарі, рештки храмів, допоміжні будівлі, залишки оборонних споруд.

Ольвію добре знали в античному світі. Деякий час вона входила до складу Афінівського морського союзу. Її торговельні й культурні зв'язки сягали не лише причорноморських міст, а й Східного Середземномор'я — Греції, Малої Азії, Олександрії Єгипетської. Ольвійська держава мала власні гроші. Економічну базу поліса становило сільське господарство. Загальна кількість сільських поселень на різних етапах існування держави наближалася до 200. Розвивалися ремесла і торгівля. Відносно невелику роль відігравали промисли.

В період з останньої третини IV по середину III ст. до н.е. Ольвійська держава досягла найвищого економічного піднесення. В цей час, зокрема, виник новий тип сільських поселень у вигляді так званих колективних садіб. Проте вже з кінця III ст. до н.е. розпочинається поступовий занепад.

Наприкінці I ст. до н.е. відбувається поступове відродження, що стає початком другого періоду, котрий загалом проходив під знаком римських впливів. В цей час територія городища скоротилася майже втриє, його забудова була скупче-

ною і досить бідною. А остаточно життя в Ольвії завмирає не пізніше другої чверті IV ст. н.е.⁹

Пантікапей був заснований мілетянами в першій половині VI ст. до н.е. Він розташовувався на схилах гори Мітрідат, вершина якої була зайнята палацом-фортецею. В нижньому місті розміщувався порт, агора, житлові квартали. Розкопані й рештки оборонних споруд різних часів, терм перших століть нашої ери. Знайдені архітектурні деталі і дали змогу відновити зовнішній вигляд пізньоархаїчного храму Аполлона і п'ятиколонного храму, присвяченого цареві Аспургу (I ст. н.е.). Зображення п'ятиколонного храму, а також міської брами, відомі на монетах боспорських правителів Котіса I (45–62 рр. н.е.) та Рескупоріда II (68–92 рр. н.е.). В перші століття нової ери територія Пантікапея досягала 100 га.

Місто на території сучасної Керчі було столицею найдавнішого великого державного утворення в Східній Європі. Досить рано ставши центром об'єднання боспорських міст, а потім і обширної (для тих часів) греко-синдо-міотської Боспорської держави династії Спартакідів, Пантікапей із значно більшим наповненням і яскравістю, ніж будь-яке інше місто, відображав історію цієї держави, ті зміни, котрі проходили в його економіці, соціально-політичному устрої, етнічному складі населення, культурі, побуті та мистецтві.

Боспорська держава, столицею якої було вищезгадане місто, виявилась однією із найбільш стійких в античну епоху — вона проіснувала близько дев'яти століть. Перенісши розгром гуннів в 375/376 рр., місто не щезло — воно досить істотно зменшилося в розмірах, але продовжувало існувати в буремні часи раннього середньовіччя, зберігаючи старі бос-

порські традиції¹⁰. А в часи Київської Русі було відоме як літописний Корчів.

Назва Херсонеса походить від грецького слова «півострів». Руїни цього античного міста розташовані на околиці сучасного Севастополя. Заснований у 422/421 рр. до н.е. вихідцями з Гераклії Понтійської, Херсонес — одне з трьох великих античних північнопричорноморських міст, які дожили до пізнього середньовіччя. В часи Київської Русі відомий як Корсунь. Розквіт держави припадає на кінець IV — III ст. до н.е. Територія самого Херсонеса досягала 33 га, а населення становило не менш як 15 тисяч жителів.

Від самого початку свого існування Херсонес мав єдине регулярне прямокутне планування. Біля головної південної вулиці розмішувалися агора, теменос та інші споруди громадського й культового призначення. Місто було обнесене міцними захисними стінами, що збереглися до наших часів, на висоту близько 10 м. Відкриті також залишки театру (поки що єдиного в Північному Причорномор'ї), житлових будинків, виноробень, гончарних печей, рибозасолювальних цистерн, терм, монетного двору тощо. Місто мало добре укріплений порт, а в римські часи — цитадель. До складу Херсонеської держави увійшло узбережжя практично всього Західного Криму¹¹.

Закінчуючи короткий розгляд античної цивілізації, до якої були причетними і північнопричорноморські міста-держави, варто процитувати Ю.Андрєєва, який в одній зі своїх останніх робіт відзначав: «Среди цивилизаций Древнего мира греческая цивилизация была первой и единственной, которая во всей своей жизнедеятельности ориентировалась преимущественно на человека, на самоценную и самодоста-

точную человеческую личность, ставя ее фактически в центр мироздания. В этом смысле мы можем говорить о греческом гуманизме или антропоцентризме, несмотря на то, что грекам были хорошо известны и кровавые, опустошительные войны, и попрание элементарных прав человека, и эксплуатация человека человеком в одной из самых жестоких ее форм — в форме рабства. Тем не менее, именно в Греции человек впервые осознал себя свободной и уникальной личностью, резко отличающейся от массы других внешне похожих на него индивидов. Уровень личной свободы, которой пользовались граждане греческих полисов, оказался недостижимым для всех прочих народов древности. В Греции мы, за редкими исключениями (среди этих исключений наиболее известна Спарта с ее казарменным строем), не находим столь характерного для стран Востока тотального подавления интересов личности ради «высших интересов» государства, чаще всего воплощенного в фигуре самодержавного деспота. Государство не вмешивалось здесь в частную жизнь граждан с той бесцеремонностью и абсолютным безразличием к конкретной человеческой судьбе, которые были отличительными чертами всех политических режимов Древнего Востока от египетской деспотии до иудейской теократии. Не было здесь и «духовной цензуры», т.е. всепроникающего контроля жрецов за настроениями и поведением каждого отдельно взятого человека».¹²

А в економічному відношенні типове для того світу поєднання полісу і хори (округи) мало своєю основою не стільки ринкову торгівлю, яка являлася звичайним скріплюючим зв'язком у відношеннях між містом і селом в сучасному суспільстві, скільки та проста обставина, що самі грома-

дяни полісу у своїй більшості, а в деяких державах і всі поголовно, володіли землею в прилеглий до міста сільській окрузі. В багатьох людей, які в основному проживали в місті, були заміські садиби, куди вони відносно часто навідувалися. Можливо говорити про те, що ці люди повсюду возили за собою свою батьківщину, як равлик таскає за собою свою мушлю. Ремесла та торгівля відігравали в цілому другорядну, і явно підпорядковану роль, як і відповідний цьому ухилу напівміський-напівсільський спосіб життя основної маси його громадянського населення, що дозволяє бачити в ньому особливу різновидність землеробської сільської громади.

Згаданий дослідник акцентує увагу на виключності, навіть унікальності, грецької цивілізації серед інших цивілізацій Стародавнього світу. По суті, греки були єдиним із усіх давніх народів, котрим поталанило вийти на магістральний шлях історичного процесу, що поєднав античний світ з європейською цивілізацією Нового часу. І дуже важливо, що саме майбутні українці мали змогу контактувати з найпотужнішою цивілізацією того періоду, виробити в собі на рівні генної пам'яті потяг до ідеалів особистої свободи. Але самим автохтонам було ще дуже далеко до такого рівня розвитку. Це трапилося лише в кінці I тис. н. е.

Література

- ¹ Давня історія України. — К., 1998, т. 2. — С.195—478; Великая Скифия. — К.- Запорожье, 2002. — С.192—225 та інші.
- ² Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская. — К., 2004. — С.14.
- ³ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- ⁴ Русяева А.С. Идеологические представления древних греков Нижнего

- Побужья в период колонизации. // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С.40–61.
- ⁵ *Лапин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). — К., 1966; *Виноградов Ю.Г.* Полис в Северном Причерноморье. // Античная Греция. — М., 1983. — С.366.
- ⁶ *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — С. 371-374.
- ⁷ *Крыжицкий С.Д.* Античные государства Северного Причерноморья. — Николаев, 1997.
- ⁸ *Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985.
- ⁹ *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Указ. соч.
- ¹⁰ *Блаватский В.Д.* Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. — М., 1964.
- ¹¹ *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2001.
- ¹² *Андреев Ю.В.* Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. — С-Пб, 1998. — С.10.

Розділ 10. **ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ**

Серед східнослов'янських народів епохи Середньовіччя, які заселяли й територію України в другій половині I тис. н.е., одне з провідних місць займали піддані могутнього й великого об'єднання — Хозарського каганату, котрий проіснував з VII по X ст. Вплив цього утворення на сусідів був таким, що на Русі великі князі київські іноді навіть називали себе каганами, щоб і в титулатурі бути на рівних з тими сильними володарями.

*«Похвалимъ же и мы по силе
нашей малыми похвалами великаа
и дивнаа сътворишааго
нашего учителя и наставника,
великого кагана нашей земли
владычествоваша, нъ в Руське,
яже ведома и слышима есть
всеми четырьмя конци земли».*

Так величав ще на початку XI ст. князя Володимира Святославича в своєму «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон, який став на чолі давньоруської церкви в часи князювання Ярослава Мудрого. Але титул «каган» («хакан») руси використовували вже в IX ст., про що свідчить повідомлення такого відомого документа як Бертинські аннали, написаного 839 року.

Звичайно, на початку II тис. н.е. це були лише відголоски минулої могутності хозарських зверхників, але, за деякими повідомленнями письмових джерел, їхня влада раніше певний час поширювалась і на частини східнослов'янських племен. Так, в «Повісті минулих літ» є згадка про виплату хозарам данини придніпровськими полянами, які проживали в районі Києва. Останні, порадившись, сплатили данину зброєю — мечами. Це було тлумачено хозарськими старійшинами як поганий знак — адже у них основною зброєю була шабля з одностороннім рублячим лезом, а у нових підданих зброя була загострена з обох боків. Тому старійшини пророкували, що слов'яни пізніше будуть брати данину не лише з них, а й з інших народів. Згідно з твердженням ченця-літописця, мовили вони це не зі своєї волі, а за божим повелінням.

Існує навіть думка про заснування Києва у першій половині IX ст. самими хозарами. За цією гіпотезою, він став спочатку гарнізонним містом на західному кордоні каганату, а його воїни проживали в Берестові¹. Та ця точка зору, висловлена філологами, не знайшла підтвердження в археологічних старожитностях. Хоча ніхто і не заперечує, що вищенаведене літописне повідомлення мало реальну підоснову. Вірогідно, поширення хозарської данини на Київ припадало на VIII ст. Про це свідчать, зокрема, знахідки тут характерної гончарної кераміки та арабських монет. Зрозуміло, що до міста прибували з Хозарії не лише збирачі податків, але й купці, котрі мали тут свою колонію. Ще в середині X ст. один з районів Києва мав назву «Козаре»².

Але якщо вести мову в цілому про Хозарську державу, то це було одне з двох найзначніших середньовічних політичних об'єднань Східної Європи. Воно існувало з VII по X ст. і протягом тривалого часу відігравало домінуючу роль у регіоні.

Протягом IX — першої половини X ст. Хозарія поступово віддала ініціативу Давньоруській державі. В період своєї могутності каганат протистояв навіть Арабському халіфату, котрий в VII—IX ст. був найсильнішою державою Західної Євразії. В цей же час Хозарія панувала на значній території Східної Європи, де численні народи (окрім слов'ян) в різний час і по-різному від неї залежали³.

Державний рівень функціонування цього утворення дозволяє відносити його до цивілізаційних структур, а напівлегендарне повідомлення в початковій частині давньоруського літопису про те, що слов'яни «віддячать» хозарам, знайшло своє підтвердження в реальному історичному факті: в 965 р. великий князь київський Святослав Ігорович під час свого поволзького походу розгромив війська хозарського кагана і взяв столицю — місто Ітіль в пониззях Волги. Доля цієї держави була вирішена — вона пізніше зникла з історичної мапи Європи, а її населення не залишило помітного сліду на сучасних етнографічних картах.

Та це була вже остання сторінка хозарської історії, початок якої відносився до більш ранніх часів. Попередниками згаданого народу були гуни, які увірвались на землі Північного Причорномор'я в 375 р. (вважається, що з їхнього появою почалося таке грандіозне історичне явище як Велике переселення народів), а також Тюркський каганат — величезне кочове об'єднання VI ст., центр якого знаходився десь у Середній Азії. В складі орд, котрі до нього входили (авацири, оногури, авари, савіри, кутригури, болгари та ін.), перебували і предки майбутньої провідної групи населення Хозарії, які й дали саму назву новому каганату. В цей час основним місцем їх кочівок було Північне Передкавказзя.

Міжусобне криваве протистояння, конфлікт з китайцями на початку VII ст., участь у війні проти Візантії з Іраном закінчились повним крахом Тюркського каганату, на уламках якого почали виникати нові об'єднання кочовиків. Першим стала Велика Болгарія на чолі з ханом Кувратом, який створив її в 635 р. (за деякими даними, його було поховано біля сучасного села Мала Перещепина на Полтавщині)⁴. Але паралельно і майже синхронно в прикаспійських степах почав складатися й Хозарський каганат, зверхники якого вважали саме себе прямими нащадками минулої могутності Тюркського союзу, а тому почали підкреслено використовувати і сам термін «каган». Етнічно хозари також були тюрками — за свідченнями письмових джерел вони мали широкі вилиці, очі майже без вій, носили довге волосся, були природженими вершниками. Їжею для них слугували звичні для кочівників м'ясо, кобиляче чи верблюже молоко тощо.

Наступне послаблення болгар призвело до того, що частина з них відкочувала на Дунай, інші — на Волгу і Каму (де вони заснували Дунайську та Волзьку Болгарію). А ще одна частина на чолі з ханом Батбаєм, прийнявши хозарське верховенство, влилась до складу нового об'єднання. Цьому також сприяла етнічна й мовна близькість болгар та хозар. Іншим значним угрупованням, котре теж склало основу населення каганату, стали жителі Північного Кавказу — алани, які пізніше розселилися на більш широких просторах. Пам'ятки перших і других досить непогано вивчені археологами. Та лише нещодавно було виокремлено ареал розповсюдження пам'яток власне етнічної хозарської частини населення каганату, який розміщався східніше території сучасної України⁵. Але якраз вони дали найменування всій майбутній країні.

Окрім того, наявні матеріали дозволяють говорити, що на різних етапах історичного розвитку до складу населення каганату, не враховуючи вищезгаданих угруповань, входили й угри, слов'яни, спадкоємці готів-германців та античних греків.

Концентрація воєнного та економічного потенціалів, а також досить значне збільшення кількості населення, дозволили хозарам поширити свою владу на Приазов'я та Східний Крим. Тому вже в кінці VII – на початку VIII ст. каганат опинився в центрі політичних інтриг ще одного могутнього середньовічного державного утворення — Візантійської імперії. Зокрема, в 711 р. хозари допомогли захопити імператорський трон в Константинополі (сучасному Стамбулі) кримському вірменину Вардану, який потім правив під іменем Філіппа.

Але майже одночасно з вищезгаданим союзником Хозарія отримала й могутнього супротивника — вже згаданий Арабський халіфат. Війни між ними продовжувалися впродовж двох століть. І хоча хозари в цьому протистоянні іноді брали гору, в кінцевому рахунку перемогли араби. Це трапилося після другого походу в 737 р. на Хозарію Мервана Ібн-Мухаммеда, двоюрідного брата самого халіфа, одного з найбільш відомих та вдалих арабських полководців тих часів. На чолі війська в 12 тис. чоловік він стрімким ударом буквально паралізував хозарського зверхника й повністю розгромив його армію.

Хозари були витіснені з кавказького регіону, різноетнічне населення каганату почало поступово переміщуватись в західному та північному напрямках від старих територій, хоча залишені землі не вважалися втраченими назавжди. Тому, коли в X ст. придворний кордовського халіфа Хасдай Ібн-Шафрут звернувся до кагана Іосифа з проханням дати відповіді на багато запитань, що торкалися різних аспектів

життя Хозарії, останній у своїй відповіді згадав і про розміри його держави. (Додаток). Східний кордон проходив по заволзьких степах, південний — вздовж Кавказького хребта, західний — по Кримському півострову. Вірогідно, степи Північного Причорномор'я також з точки зору кагана входили до сфери його впливу: за деякими даними його влада поширювалась до Дунаю. Але, на думку більшості дослідників, це були не кордони вже досить ослабленої в X ст. держави — в часи згаданої переписки межі каганату на заході навряд чи заходили західніше Подоння. Та слід все ж відзначити, що навіть Чорне море певний час називалося Хозарським, як дещо пізніше, в X—XI ст., — Руським.

На листі Іосифа слід зупинитись більш детально. Його зміст зберігся в двох редакціях — короткій та просторовій, з яких остання більш близька до оригіналу. Вона мала кримське походження, що підтверджується, насамперед, тією увагою, яка проявляється саме до цієї місцевості: перераховуються одинадцять чи дванадцять міст Криму, підпорядкованих хозарам, в тому числі й малозначні, тоді як з хозарських міст Північного Кавказу згадується лише Семендер. Варто, разом з тим, підкреслити, що у приведеному в листі списку кримських міст, назви яких піддаються ототожненню з назвами, відомими з інших історичних джерел або ж існуючими й нині, позначені лише центри, що дійсно перебували під владою хозар, хоча у ряді випадків й набагато раніше часів правління Іосифа. Це в більшості своїй міста історичної області Кримська Готія. У відповідності з тогочасною дійсністю серед них нема Херсонесу, на котрий влада хозар не поширювалась на скільки-небудь тривалий час (традиційно це були володіння Візантії).

Ось ці міста: Ш-р-кіл — Саркел, С-м-к-р-ц — Самкерц, К-р-ц — Керч, Суг-раб — Судак, Алубиха — Алушка, Кут — ?, Манк-т — Мангуп, Бур-к — Балаклава, Ал-ма — Алма, Грузин — Гурзуф (лише перші два з них не кримські). По річці В-г-з, тобто Дніпру, була розміщена країна Б-ц-ра — Бадж-нак печенігів, що простягалась на захід до землі Х-г-рим — угрів. Всі народи і країни в цих кордонах, за словами Іосифа, сплачували хозарам данину і входили до складу його держави. Загальну протяжність підвладної країни Іосиф визначає у 4 місяці пересування⁶.

В листі Ібн-Шафрута і відповіді Іосифа піднімалась ще одна проблема — релігійна. Адже верхівка каганату, після спроб прийняти іслам, а потім християнство, зупинила свій вибір на іудаїзмі. А тому обидва кореспонденти, які були великими політиками свого часу, бажали використати можливості контакту для досягнення своїх цілей, власних державних завдань: перший намагався підняти авторитет єврейських громад в Іспанії, а другий — використати переписку з Кордовським двором, щоб привернути увагу мусульманських країн до катастрофічного становища його володінь, дні яких були лічені і від колишньої могутності та величі залишився лише примарний відблиск. Лист Іосифа був по суті політичним трактатом, зверненим до євреїв мусульманських країн, це був крик про допомогу й попередження про загрозу з півночі мусульманському світу та інкорпорованим в нього іудейським громадам⁷.

Переходячи від загальнохозарської ситуації до розгляду в межах західної частини цієї цивілізації, спочатку зупинимось на кримській території, котра першою увійшла до складу каганату. Його політика, згідно з письмовими джерелами, розчленовується в цьому регіоні на два етапи. Перший з них, що

співпадав з виникненням самої Хозарії та боротьбою хозар з іншими тюрками за гегемонію в Північному Причорномор'ї, можна охарактеризувати як часи озброєного нейтралітету між хозарами та Візантією. Захопивши великі міста на берегах Керченської протоки — Боспор, Фанагорію й Тмутаракань (сама протока на кілька століть отримала назву Хозарського рукава), каганат довго не проводив у Тавриці ніяких активних дій. Турботи його в цей період окреслювались, найвірогідніше, охороною Хозарського торгового шляху і броду через протоку, для чого на Боспорі (Керченському півострові) споруджується нова хозарська фортеця і вводиться постійний гарнізон. Часом нейтралітет переростав у короткі союзні відносини, направлені проти спільних ворогів — Халіфата й Ірана. Та в окремі періоди, зокрема в кінці VII — на початку VIII ст., ці відносини напружувались до стану, після якого могла розпочатись війна. Особливо вони загострились в часи правління імператора Юстиніана II на початку VIII ст., коли хозари спробували встряти в династичні чвари імперії. Однак на першому етапі такі ексцеси в хозаро-візантійських відносинах були виключенням, а тому носили короткотерміновий характер. На Боспорі (територія Східного Криму) окрім хозарського воєначальника правив і візантійський архонт, який виконував одночасно вказівки кагана — тобто тут ще на початку VIII ст. існувало двовладдя. Але в більш західних районах Криму хозарської влади не було.

Відносно спокійне співіснування протрималося до середини VIII ст., після чого відбулася анексія хозарами Східної Таврики з центром у Сугдеї (сучасний Судак), а також Кримської Готії. Найбільш вірогідно, що це трапилось після навернення в іудаїзм кагана Булана близько 740 р.⁸

Але існує й інша хронологічна версія, згідно з якою офіційне прийняття іудаїзму в Хозарському каганаті може бути датоване 861 р. (незабаром після завершення в цю країну місії Константина, посланого сюди візантійською владою для навернення місцевого населення до християнської віри). Воно здійснювалося в один етап з ініціативи військового вождя і одночасово царя Булана. Іудейська Хозарія проіснувала лише століття, чим пояснюється незначне поширення іудаїзму серед хозар і невелика кількість згадок про нього у єврейській літературі. Але іудаїзм було запроваджено не без попередньої підготовки. Немає нічого неймовірного у твердженні, що євреї спочатку впливали на релігійні звичаї частини хозар через змішані шлюби. Адже євреї сюди прийшли задовго до згаданої події (з Вірменії, ще до її завоювання мусульманами в кінці VII ст. н. е.). Цим можна пояснити твердження аль-Масуді, що Хозарія мала царя-іудея вже в період халіфату Гаруна ар-Рашида (786-809 рр.)⁹.

Для реконструкції подій в Тавриці у VIII ст. важлива локалізація місця навернення хозарської верхівки до нової релігії (широкі маси протягом всього існування цього народу, в основному, залишались язичниками). Згідно з легендою, переданою Іехудою Галеві в «Хозарській книзі», навернення Булана пройшло у гірській місцевості поблизу Хорасана (в інших транскрипціях — Хрсн, Врсн), що знаходилась біля моря. Це могло відбутися в містечку Карасан. Урочище під такою назвою розташоване в 3 км від Партеніта (поблизу Гурзуфа на Кримському південнобережжі). Тут у хозарську епоху знаходився центр Готської єпархії і головне вогнище протистояння хозарській експансії в Тавриці.

На думку І. Баранова, навернення хозар до іудаїзму якраз в Тавриці і поява в її головних політичних та релігійних цент-

рах хозарських громад мало політичне, а не релігійне забарвлення. Ці події ознаменували фактичне включення всього півострова (за винятком Херсонеса) до складу каганату¹⁰. Його панування тут припинилось в другій половині X ст.

В етнічному відношенні найбільш вірогідним поповненням місцевого кримського населення були тюрко-болгари з Приазов'я, а потім з Поволжя (власне хозари, мабуть, займали лише частину вищих постів у соціальній ієрархії). Та не слід забувати і про роль беків — за походженням болгар, — які після війн з халіфатом власне і контролювали військо каганату. Тому, вірогідно, було б більш доцільним говорити не про «Кримську Хозарію», а про «Кримську Болгарію» у складі Хозарського каганату¹¹.

Дещо іншою була ситуація в північно-західній зоні Хозарського каганату, куди входили й східні області сучасної України. Тут в середині VIII ст. з'явився значний масив алано-ассо-буртаського населення, що сталося у зв'язку з міграцією з передгірських районів Північного Кавказу. Причини, що призвели до такого переселення, ще до кінця не з'ясовані. Окремі дослідники вважають, що міграція стала наслідком кровопролитних арабо-хозарських воєн у Закавказзі, куди були втягнуті й алани. Інші знаходять пояснення у можливому пересуванні в район Кисловодської котловини болгарських груп, які витіснили звідти алан. Треті вбачають у переселенні алан на північ спробу рятування від епідемії чуми. Четверті пояснюють таку міграцію результатом внутрішнього соціально-економічного розвитку тогочасного суспільства. Та як би не вирішувалось це питання, слід визнати, що така великомасштабна політична акція була б неможливою без підтримки з боку власне хозар або ж всупереч їх політичним інтересам¹².

У згаданий час на високих правих берегах Сіверського Донця, Оскола, Дону формується добре сконсолідоване аланське об'єднання, представники якого засновують мережу стаціонарних поселень, будують, мабуть, не без участі центральної хозарської влади, білокам'яні замки-фортеці. В той же період, вірогідно, вони без особливих зусиль підкорюють місцеве слов'янське населення.

Васали хозар — алано-болгари (останні теж поступово переселяються і на ці землі) — ще у VIII ст. формують буферну зону напівзалежного, обкладеного даниною населення між своєю територією і основним масивом жителів півночі й північного заходу лісової зони Східної Європи. Цей буфер і ця група підвладних каганату племен в кінці IX — на початку X ст. стає об'єктом уваги зверхників Київської Русі, а повний перехід даних територій під їх протекторат в середині X ст. (а далі й повністю в структуру східнослов'янської держави) вказує на послаблення хозарського впливу у Східній Європі.

Протягом VIII — початку IX ст. алани все тісніше консолідується з болгарами. Структура їх суспільства все більше набирає ранньофеодальних ознак. В цей період у алано-болгар складається територіальна громада, типова для початкового етапу розвитку феодальних інституцій. Суспільні відносини розвиваються на основі військово-феодального принципа із збереженням рудиментів родових відносин, що було характерним не лише для алан-землеробів, але і для кочовиків-болгар. Кожна родова одиниця вливається в певне територіальне й військове утворення, котре можна розглядати і як військово-феодальну або ж феодально-адміністративну одиницю¹³.

Головним населеним пунктом в цій частині Хозарського каганату був центр в районі сучасного села Верхній Салтів

під Харковом. Він був не лише військово-адміністративним осередком, а й торговим містом у верхів'ях Сіверського Донця. З півднем був пов'язаний як суходольним, так і водним шляхом — по річці. Вище судноплавство на відносно великих за розмірами суднах навряд чи було можливим, а це стало ще однією причиною виникнення саме у Верхньому Салтові значного митно-перевалочного пункту, що сприяло активному росту міста з різноманітним етнічним населенням, ремісниками й торговим людом (місцевим та прибулим). Польові роботи в окрузі згаданого сучасного села, як і нижче — на Середньому Донці біля с. Маяки — дали назву культурі, яка стала археологічним відображенням матеріальної культури населення каганату — салтово-маяцької, а саме змішане населення часто називають «салтівцями».

Але, звичайно, основним центром був Ітіль — столиця в пониззях Волги, яка описана у вже згаданому листі Іосифа. Місто поділялось на дві частини; володар разом із військом та почтом проживав у західній, мури якої зводилися з цегли. Сам палац споруджено з обпаленої цегли (це була прерогатива лише кагана, всі інші будівлі зводились із цегли-сирцю); в лівобережній частині проживало багато купців, розташовувались торгові місця, культові споруди, учбові заклади, проживало різноетнічне населення. Перевірити цю та іншу інформацію нині неможливо — місто знаходиться на дні сучасного «рукотворного» моря.

Арабські середньовічні автори відзначають досить специфічну структуру верховної влади у хозар. На чолі їх стояв каган, який користувався значними почестями, але одночасно не мав ніякої влади. Він був лише номінальним главою держави, а реальна влада була сконцентрована в руках царя,

котрого одні автори називають «ільк» — перший, а інші — «іша» або «бек». Каган постійно знаходився у своєму палаці, котрий було збудовано вище палацу царя. У нього був золотий трон з балдахіном. Сам цар входив до нього не інакше як босими ногами, тримаючи в руках шматок палаючого дерева для очищення. Він падав ниць перед каганом і залишався на відстані від нього до тих пір, поки не отримував дозволу наблизитись. Окрім царя-бека до кагана допускались кендеркаган і чаушиар (воротар) — два сановники, рівні за статусом царю. Народу каган показувався дуже рідко — раз на чотири місяці — і то у супроводі всього війська, котре, однак, рухалось за ним на значній відстані. Ті, хто їх зустрічав, повинні бути падати ниць і підніматися не раніше, ніж володар зникав з поля зору, так що, по суті, каган залишався невидимим для народу. В палаці кагана знаходився великий гарем. За звичаєм він мав 25 дружин, які були дочками васальних володарів. Окрім того, у нього було 60 наложниць. Ховали його у складній споруді, начебто під водою, а всім тим, хто здійснював церемонію, потім відрубували голови. Не лише кагану, але й його могилі хозари віддавали неабиякі почесті. Кожен, хто проходив повз місця поховання, приносив йому поклоніння, вершник спішувався і сідав на коня не раніше, ніж могила зникала з поля зору.

З особою кагана хозари пов'язували своє благополуччя; всі незгоди вони приписували послабленню його божественної сили. Коли в землях хозар траплялась посуха, або вони терпіли поразку у війні, або ж відбувалися інші негаразди, то чернь і знать ішли до царя і заявляли йому: «ми приписуємо свої нещастя цьому кагану, його існування приносить нам біду. Вбий його або ж віддай його нам — ми його вб'ємо».

Іноді цар погоджувався з цією вимогою і або видавав кагана народу, або вбивав його сам; в інших випадках ставав на захист кагана і відкидав звинувачення. За свідченнями Ібн-Фадлана, каган не міг правити більше 40-ка років; після цього строку його вбивали, бо на думку хозар, розум його слабшав, як і божественна сила, а тому він не міг приносити користі своєму народу.

Каган обирався завжди з одного й того ж знатного роду, члени якого в X ст. не вирізнялися багатством. Якщо хтось з них приймав мусульманство, то він автоматично втрачав право на місце кагана: ним міг бути лише іудей. Становище хозарського кагана нагадує роль, яку у багатьох народів відігравав священний цар, котрий із згасанням своєї магічної сили повинен був вмерти, частіше за все від рук того, хто успадковує його владу. Згідно з арабським твором «Худуд ал-алем», хозарські кагани походили з роду Ашина.

Нашадки цієї тюркської династії з часом втратили реальну силу й потрапили в повне підпорядкування до представників місцевої могутньої знаті — тобто кагани перетворились лише на символ традиційної влади. Реальні важелі управління перейшли до бека — представника болгарської частини суспільства. Він вирішував справи війни та миру, керував військовими операціями, управляв залежними володарями, збирав данину й різні податки, судив та призначав покарання, взагалі, був повним володарем у своїй державі. Бек оточував себе великими почестями, жив у великому цегляному палаці, а під час виїздів його оточувала велика та добре навчена озброєна сторожа. У нього на утриманні постійно знаходилось більш ніж 10-тисячне кінне військо — достатній «аргумент» для вирішення спірних питань¹⁴.

Хоч деталі політичної гри при хозарському дворі дослідникам невідомі, але загальна динаміка зміни державного ладу в цілому є зрозумілою. Ті, хто датують навернення соціальної верхівки до іудаїзму початком VIII ст. н. е., або близько 800 р., розтягують період занепаду влади кагана на 150-200 років (можливо влада кагана вже була підірвана внаслідок нищівної поразки від арабів у 740 р.). Однак найраніше свідцтво про розподіл влади між “каганом” та “беком”/”пехом” датоване 830-ми роками. У “Житті Костянтина” у 861 р. якраз каган приймає візантійського посланця й розсуджує випробування вір, тобто виступає верховним правителем хозар. На другому місці бачимо “першого радника”, без сумніву, бека. Цей опис супроводжується вимушеним зізнанням вже згаданого “царя” Іосифа про те, що його предок Булан не міг розпочати свої справи без схвалення “Великого вождя” хозар. Публічність та дієвість влади кагана 860-х років різко контрастують вже з повідомленнями X ст. Ібн-Русте у 920-х роках залишив чи не перше свідцтво безсилля кагана, “який не користується покорою хозар, а має тільки титул”, і “іша” як царя, який “міцно тримає в руках владу та військо, так що не має нікого над собою”. Це та інші повідомлення про таке швидке погіршення становища кагана в другій половині X ст. свідчать про завершення процесу, що розпочався, мабуть, не два століття тому назад, а лише два чи три покоління тому¹⁵.

Управління місцевостями, підвладними територіями інших народів проводила стара родова аристократія. А реальними виконавцями «височайшої волі» в центральних областях були державні чиновники — тудуни (вони часто контролювали й місцеву знать). В містах, окрім них, реальну вла-

ду мали судді, які судили (кожний конкретно) за певними законами: християн — за християнським, мусульман — за Кораном, іудеїв — за Талмудом, язичників — за традиційними законами громади.

Різноманітне за своїм складом населення мало і специфічні риси свого господарства, які з часом нівелювалися. Так, хозари і болгари — природні кочівники — в цьому плані еволюціонували від кочового способу життя до осілого (лише каган і його могутні васали кожного року відправлялись у тривалу кочівку). Та специфіка даного суспільства полягала в тому, що до землеробства люди приходили не лише вищевказаним шляхом. Адже значну частину «салтівців» склали алани — жителі північнокавказького регіону, де заняття землеробством мало давні традиції. Не змінили вони цьому заняттю і на нових місцях розселення. Розвивались також різноманітні ремесла, мисливство, рибальство.

Але особливо ефективними стали посередницькі операції в міжнародній торгівлі. Хозари з самого початку ствердили свій контроль над найважливішими транзитними шляхами зі Східної Європи в країни Передньої Азії. Один із найбільш важливих з них проходив уздовж західного берега Каспійського моря до гирла Волги, а потім вгору по цій річці. Вище він роздвоювався: одна лінія вгору йшла на північ, в країну волзьких болгар і далі, а друга переходила на Дон і далі на Сіверський Донець. Ще один варіант західного напрямку йшов із Середнього Подніпров'я через Крим і Таманський півострів знову на Дон і далі на схід. Та пізніше ця посередницька роль отримала й негативне значення — економіка, в основному, почала спиратися на перепродаж, а держава ставала паразитуючим органом, котрий залежав не від

внутрішніх, а від зовнішніх факторів. Безсумнівно, це значно ослаблювало сам каганат.

Характеризуючи ж в цілому культуру розглянутого середньовічного утворення, слід навести точку зору С.Плетнєвої, яка з цього приводу відзначала: «...культура Хазарського каганата, представляюча собою культуру болгарських, или, вернее, болгаро-аланських племен, создана етнічески родственными племенами и является, следовательно, этнической. Тем не менее объединение различных групп этих народов в различные государства привело к тому, что внутри каждого из них складывалась общая государственная культура. На примере Дунайского и Волжского болгарских государств этот процесс прослеживается очень хорошо. Уже в X в. в каждом из них была высокая своеобразная культура, сложившаяся на базе салтово-маяцкой. Что же касается Хазарского каганата, то там процесс сложения государственной «хазарской» культуры был прерван печенежским нашествием и походами Святослава, ударившими по центрам каганата — Итилю, Саркелу, Таматархе. Зато на примере Хазарского каганата мы можем проследить, как начинала складываться культура средневекового феодального государства кочевников»¹⁶.

Згадана дослідниця розглядає й ті фактори, котрі вплинули на цей процес.

Першою умовою був перехід кочівників від кочування до напівосілости та землеробства. Перехід до напівосілости був пов'язаний із внутрішніми та зовнішніми подіями, котрі стимулювали цей процес. У даному випадку особливу роль відіграли арабські війни, пересування значної частини населення на нові землі, активізація взаємодій із сусідами-землеробами, збіднілість кочовиків, розорених війною, фео-

далізація суспільства й встановлення міцної центральної влади «царя» — вищого феодального сюзерена.

Друга умова носить виключно економічний характер — це розвиток ремесел (в першу чергу — гончарного) й розширення внутрішніх торговельних зв'язків.

Третя умова полягає у складенні на всій території держави однієї мови (в каганаті — тюркської) і появи писемності, яка проникла, мабуть, широко і в народні маси.

Четверта умова — це прийняття єдиної державної релігії, що відповідала новим суспільним відносинам, а конкретно — іудаїзму. Щоправда, нова релігія каганату глибоко не проникла в народ. Мабуть, у новій хозарській державній релігії просто не вистачило часу отримати повну перемогу над язичницькими уявленнями, що були традиційними у тюрків з давніх часів¹⁷.

Після вже згаданого походу князя Святослава Ігоревича каганат як соціальний організм, можливо, ще деякий час проіснував і повністю був ліквідований в 50–60-х роках XI ст. Пам'ять про хозар найдовше зберігалась на заході їхніх колишніх володінь — в Криму, але і тут виступає лише як географічне поняття. Найменування Криму Хозарією засвідчено якраз у XI ст. Хозарією або Газарією Крим називався в італійських документах, коли на його узбережжі існували генуезькі колонії¹⁸.

Але на початку II тис. н.е. хозари зникають зі сторінок історії не лише як політичне утворення, а й як народ. Л.Гумільов відзначав: «Однако не только этническую целостность потеряли хазары, но даже и то, что кажется неотъемлемым, — память, или, говоря строго научно, этническую традицию. Потомки хазар забыли о том, что они были хазарами, а потомки хазарских евреев забыли о той стране, где

жили і діяли їх предки. Останнє зрозуміло: для іудеїв низов'я Волги були не рідиною, а «стадіоном» для проби сил; тому згадувати про трагічну невдачу для них не мало практичного значення. Ото по цим-то причинам Хазарія стала країною без історических джерел: письмових, матеріальних і етнографічних, т.е. зафіксованих в обрядах і віруваннях»¹⁹. І все ж: «Три віка існування Хазарського держави не могли пройти безслідно, і зменшувати історическе значення хазар стіль же, якщо не більше, неправильно, як і, наоборот, преувеличувати зіграну ними роль»²⁰.

Комплексний підхід до всіх наявних матеріалів дозволяє реконструювати історію цього народу, історію його держави, яка мала певний вплив і зробила свій внесок у цивілізаційний поступ на українських землях.

Література

- ¹ Голб Норман и Прицак Омелян. Хазарско-еврейские документы X века. — М.-Иерусалим, 1997. — С.66, 74–75.
- ² Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983. — С.33.
- ³ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С.3.
- ⁴ Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). — К.-Чернівці, 2001 р. — С.26.
- ⁵ Иванов А.А. Раннесредневековые подкурганые кочевнические захоронения второй половины VII—первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. — Автореф. дис.на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. — Волгоград, 2000.
- ⁶ Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — С.10,11, 385–386.
- ⁷ Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.

- С.-Пб., 1994. — С.8–9.
- ⁸ *Артамонов М. І.* Вказ. праця. — С. 266–269.
- ⁹ *Цукерман Костянтин.* Про дату навернення хазар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря // *Rutenica*, 2003. — Том II. — С. 57, 66.
- ¹⁰ *Баранов І.А.* Таврика в епоху раннього середньовіччя. — К., 1990. — С.148–151.
- ¹¹ *Моця А.П.* Населення Хазарського каганата в Юго-Всходньому Криму.// Сугдейський збірник. — К.-Судак, 2004. — С.279.
- ¹² *Афанасьєв Г.Е.* Донські алани. — М., 1993. — С.151.
- ¹³ *Тортика А.А.* Восточнославянські племена Дніпровського Левобережжя, Подонья-Придніччя в контексті хазарської історії: етнополітична модель взаємостосунків.// *Хазарський альманах.* — Харків, 2002. — Т.1. — С.144–146.
- ¹⁴ *Артамонов М.І.* Вказ. праця. — С.408–411.
- ¹⁵ *Цукерман Костянтин.* Вказ. праця. — С. 68–69.
- ¹⁶ *Плетнева С.А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцька культура.// *Матеріали і дослідження по археології СРСР.* — 1987. — № 142. — С.189.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Новосельцев А.П.* Вказ. праця. — С.231; *Артамонов М.І.* Вказ. праця. — С.444.
- ¹⁹ *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. — М., 1992. — С.214–215.
- ²⁰ *Артамонов М.І.* Вказ. праця. — С.38.

Розділ 11. **ДЕРЖАВА РУСІВ**

Історія першої східнослов'янської держави продовжує залишатись актуальною темою досліджень протягом досить тривалого часу. Але якщо в попередні періоди основний акцент робився на доказ того, що суспільство Східної Європи в середньовічну епоху ні в чому не відрізнялось від суспільства Європи Західної, то нині ця проблематика все частіше використовується для ствердження виключного права того чи іншого сучасного східнослов'янського народу на тисячолітню спадщину, а також для обґрунтування теорії цивілізаційного поділу Європи за т. зв. «лінією Хатінгтона».

Слід нагадати, що «Київська Русь», або «Давня Русь» чи «Русь-Україна» — це кабінетні терміни. Адже сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». Перша із вищевказаних назв з'явилась на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М.Карамзіним, С.Соловйовим, В.Ключевським та іншими істориками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого у Москві князівського роду. Одночасно з обґрунтуванням вказаної теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» — за назвами центрів концентрації в той чи інший час владних функцій. Цієї концепції дотримується і більшість сучасних російських (і не тільки російських) істориків.

Останнім часом робляться спроби знову скоригувати історичні події кінця I тис. н. е.: місто Ладога на далекій

східнослов'янській Півночі проголошується першою столицею Русі, з якої пізніше ця місія переходить до Новгороду Великого, а лише потім вже до Києва. Але тут слід відзначити, що не всі російські сучасні дослідники перейшли на такі «ура-патріотичні» рейки. Останні відзначають, що вищезгадане невелике місто як столиця — це модернізм понять, його краще вважати за першу резиденцію представників князівської династії Рюриковичів.¹

Окремо необхідно зауважити, що на сьогодні існує більш як півтора десятка гіпотез про походження Русі. Окрім найбільш відомої варязької, та її різновиду норманської, можна перерахувати готську чи пов'язану з нею герульську, кельтську, полабсько-поморську, прусько-литовську, роську й русанську, волзьку, руську, грецьку, латинську, ревоксинальсько-роксоланську, карельську та ін.²

Ведучи мову про київський період історії східнослов'янської середньовічної цивілізації відзначимо, що територія Середнього Подніпров'я дійсно була центром Русі. Тому про Київ все ж і далі слід говорити як про основний урбаністичний центр в цьому європейському регіоні, що зафіксував ще князь Олег, який у 882 р., знищивши стару династію Києвичів, об'єднав північні та південні території і саме його назвав «матір'ю міст руських».³

Окрім цього літописного повідомлення, численні згадки в різних списках локалізують Русь саме на півдні східнослов'янської держави. Це стосується не лише південних літописних зводів, а й новгородських, де Приладожжя та і загалом Новгородщина завжди зветься «всья Новгородская область» або «волость». Така ж стабільність в термінології прослідковується по відношенню до назви «Русь» в її се-

редньодніпровському географічному визначенні: сюди з Новгороду Великого приходять єпископи, князі та посадники для вирішення своїх різноманітних проблем і питань, завоювання влади, координації дій та ін. Прикладами на підтвердження такої думки можуть бути повідомлення про події, що, зокрема, відбувалися в ту добу: у 1132 р. «Въ се же лето ходи Всеволодъ въ Русь Переяславлю (тобто із Новгороду до Переяславля Руського, нині Переяслава-Хмельницького); в 1136 р. «Въ то же лето, на зиму, иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кыяны съ церниговъци стояце противу себе, и множество вои»; в 1142 р. «Епископъ и купце и слы новгородскыя не пушаху из Руси (тобто із Києва); в 1149 р. «Иде архиепископ новгородскыи Нифонтъ въ Русь» та численні інші випадки.⁴

Уявлення про Північний Схід східнословянської ойкумени, а ще конкретніше про Суздальську землю (пізніше — велике князівство Володимирське) як “Заліської землі” склалися в давньоруський час в південноруських землях. Розділяли його, судячи з усього, жителі Руської землі у вузькому значенні цього терміну (тобто Київ, Переяславль Руський і Чернігів із підвласними володіннями), а також Смоленської землі. Це являвся якраз погляд зовні — з далекої землі, віддаленої від “наглядачів” густим лісом, який проходив десь в землі вятичів. Проїхати через нього навіть в другій половині XI ст. було, судячи зі слів Володимира Мономаха, справою нелегкою.

Перша згадка про Залісся як окремої території збереглася в смоленській Уставній Грамоті 1136 р., коли у зв’язку із протистоянням, що відбувалося в часи князювання в Києві Ярополка Володимирича, якась частина суздальських во-

лодінь відійшла до Смоленська, так що смоленській єпархії надавалась можливість збирати “Суждали залесскую дань”⁵.

Як ядро держави визначає Середнє Подніпров’я і візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який в X ст. вказував на північні райони східнослов’янської ойкумени як на «Зовнішню Русь», звідки кораблі йдуть до центру, тобто на середньодніпровський південь: «...із зовнішньої Росії в Константинополь прибувають являються одні із Немогарда (тобто Новгород), у котрому сидів Сфендослав (князь Святослав), син Ингора (Ігоря Старого), архонта Росії, а інші із фортеці Мілініскі (тобто Смоленська), із Теліуци (тобто Любеча), Чернігогі (тобто Чернігова) і з Вусеграда (тобто Вишгорода). Отже всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться в фортеці Кіоава (тобто Києва)...»⁶. Костянтин заодно описав маршрут знаменитого шляху «із варяг в греки» — основної торгової артерії Східної Європи, що зв’язувала балтійський та чорноморський світи. Але, у зв’язку з більш розвинутим півднем і поступаючими звідси різноманітними товарами, було б більш вірно іменувати цей шлях «із грек у варяги».

До речі, більш пізніші назви «Мала» та «Велика» Росія безпосередньо стосуються вищезгаданої ситуації територіального визначення різних регіонів східнослов’янського світу. Адже терміни «Maior» та «Minor» в середньовічних джерелах використовувались не для означення розмірів чи площ (велика — мала), а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни. «Мала» частина — то метрополія, а «велика» — то територія розселення певного народу.⁷ Лише пізніше приведена вище семантика слів змінилася і терміни почали використовуватись в протилежному значенні.

Вказуючи на саму появу назви «Русь», слід відзначити, що інформації з цього приводу явно недостатньо. Заради справедливості зазначимо, що Середнє Подніпров'я не єдине місце, яке джерела називають територією проживання русів. Вони відомі і в Прибалтиці (острів Рюген), Подунав'ї (Рузара марка і Рутенська марка), Тюрингії і Саксонії (Рейнланд), Прикаспії і навіть у Північній Африці («руська» колонія). Можна, звичайно, припускати, що в результаті якихось подій єдиний народ розсіявся по світу. Але, як слушно відмічає академік П.Толочко, до цього часу ніхто не зміг цього довести. Висновки, побудовані на подібному звучанні назв, на нашу думку, не видаються переконливими.

Вперше назва «Русь» зустрічається в арабській літературі і належить середньоазійському вченому IX ст. ал-Хорезмі. У своєму географічному творі «Книга картин землі», написаному між 836 і 847 рр., він згадує ріку Друс (Данапрос-Дніпро), яка бере початок з Руської гори (Джабал-Рус). Ібн-Хордадбех, який написав у 80-ті роки IX ст. «Книгу шляхів і країн», зазначав: «Якщо говорити про купців ар-Рус, то це один із різновидів слов'ян». А в творі невідомого автора IX ст. «Худуд-ал-Алам» є повідомлення, що «країна русів знаходиться між горою печенігів на сході, рікою Рутою на півдні і слов'янами на заході. Царя їхнього звать хакан Русів».

Серед аргументів, що використовуються для підтвердження північного походження назви «Русь», незмінно присутнє свідчення Бертинської хроніки єпископа Пруденція 838–839 рр. про посольство русів. Коли послы прибули до Константинополя, вони відрекомендувалися представниками народу «Рос» (RHOS), посланцями від хакана (SHACANUS) «заради дружби». Пізніше вони у складі посольства

візантійського імператора Феофіла дісталися до столиці франкського королівства Інгельхейма. Тут їх прийняв імператор Людовік I Благочестивий. Під час бесіди з'ясувалося, що вони власне не руси, а шведи (свеони).

Багатьом це зізнання послів здається беззаперечним аргументом на користь північного походження назви «Русь». Насправді ж висновок тут може бути швидше зворотний. Уточнення послів заслуговує на увагу. Тотожність варягів і русів заперечена самими варягами. Вони справді не були русами, але перебували у них на службі і, в даному випадку, справедливо виступали їх представниками. Шведи будуть входити до складу посольств русів до Константинополя і пізніше, наприклад, за Олега та Ігоря, але їх етнічне походження не може мати безпосереднього відношення до характеристики держави, від імені якої вони виступали.

«Але незалежно від походження в період східнослов'янської політичної і культурної консолідації назва «Русь» була тождна назві «слов'яни». Щоб переконатися в цьому досить подивитися, в якому розумінні літопис вживає вислови «Руські гради», «ми від роду Руського», «Русин» та ін. Безперечно, що вже у IX–X ст. колишні міжплемінні східнослов'янські союзи — поляни, древляни, сіверяни, кривичі, волиняни, дреговичі, уличі, дуліби, словени та інші — злились у велику спільність, яка отримала назву «роду Руського», «Русі»⁸.

Та поява назви і процес формування центральної частини країни із столичним містом — це різні речі. Тому слушно тут процитувати думку відомого історика С.Юшкова: «Надзвичайно характерне ставлення Святослава (вищезгаданого великого князя київського. — Авт.) до окремих земель, які входили до складу його держави: коли новгородці прийшли

просити собі князя, то Святослав з презирством спитав: «А бы пошел кто к вам?».

Як відомо, пізніші князі дорожили цим великим центром і всіляко намагались закріпити його за собою»⁹.

Це спостереження вченого ХХ ст. можна підтвердити й текстами перших русько-візантійських договорів, в яких київська державна верхівка показала найважливіше значення для неї в той час певних градів та прилягаючих до них земель. Так, у договорі 907 р. князь Олег вимагав данини: «...первое на Кіевъ, также и на Черниговъ, и на Переяславъ, и на Польтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая города. По тем бо городомъ седяху князя подь Ольгом суше». А в договорі 945 р. вже князь Ігор вимагає матеріальне утримання в столиці Візантійської імперії — місті Константинополі для своїх послів та купців, котрі приходять, «...первое от града Києва, и паки ис Чернигова, и ис Переяславля, и прочии города»¹⁰.

Як бачимо, ні Ладоги, ні Новгороду Великого, ні Пскова, ні Ізборська, ні Білоозера — основних центрів Північної Русі — у вищевказаних документах не називається. Вони, мабуть, відносились в той час до «прочих градов», тобто менш важливих, з точки зору київських зверхників Х ст., населених пунктів.

Пояснення вищеприведеним незаперечним історичним фактам про значення різних східноєвропейських регіонів у процесі формування першої східнослов'янської держави вже раніше дав вчений, якого аж ніяк не можна звинуватити в «українському буржуазному націоналізмі» за партійною термінологією радянських часів: «Багатий матеріал різноманітних джерел переконує нас в тому, що східнослов'янсь-

ка державність визрівала на півдні, в багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут за тисячі років до Київської Русі було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно більш швидким, ніж на далекій лісовій та болотистій півночі з її пісними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склались «царства» землеробів-борисфенітів, в котрих слід вбачати праслов'ян; в «траянові віки» (II–IV століття нашої ери) тут відродилось експортне землеробство, що призвело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала і розвивалась набагато повільніше. Навіть у XII столітті, коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, лісові сусіди жителів півдня все ще викликали у них іронічні характеристики «звериньського» способу життя північних лісових племен.

При аналізі незрозумілих і часом суперечливих історичних джерел історик зобов'язаний виходити із аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра у нашому випадку проявляється чітко й конкретно. Ми повинні ставитися з великою підозрою та недовірою до тих джерел, котрі будуть підносити нам Північ як місце зародження руської державності, і повинні будемо в'яснити причини такої явної тенденційності»¹¹.

З процесом становлення Київської Русі тісно пов'язаний процес формування її територіального простору. Слід нагадати, що «... під державною територією треба розуміти територію, котра являла собою власність організованого в державу експлуататорського класу, який за допомогою своїх ор-

ганів влади встановлює на певній території своє адміністративне членування, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, присилує його до утримання державного апарату, натуральних повинностей й військової служби... подальший розвиток державної території істотно відрізняється від її генезису. Однак відмінності ці не носять принципового характеру». Інакше кажучи «...державна територія росла шляхом поширення данини і суду»¹².

У писемних джерелах термін «Руська земля» міг означати і етнічну спільноту, і сукупність володінь Рюриковичів, а іноді навіть і військо. Проте у більшості випадків цей термін означав саме землю, певний простір, територіальне ядро первісної Русі¹³.

Далі процеси розвивалися досить динамічно. Спочатку про якусь цілісність держави за часів князювання Аскольда, Діра, Олега (який і знищив двох перших князів) говорити передчасно. Сама її територія більше нагадує вісімку і складається з двох половинок — «Зовнішньої і Внутрішньої» Русі, що сходяться на Верхньому Дніпрі.

Швидко змінюється ситуація за часів правління Ігоря, Ольги та Святослава. Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім'ю великого князя київського та його найближчих родичів. В третій чверті X ст. Русь у територіальному відношенні зросла найбільше у своїй історії, а вищезгаданий князь-воїн навіть планував перенести столицю країни:

«Не люблю мені є в Києві жити. Хочу я жити в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — срібло й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь» — відзначає літописець.

Далі, після деяких династичних чвар (пов'язаних із боротьбою за київський престол) логічне завершення політика східнослов'янських зверхників попередніх поколінь отримала в часи князювання Володимира, який, за виразом того ж літописця, з 980 р. «почав княжити в Києві один».

Прихід цього князя до влади — незаконнонародженого сина Святослава від ключниці Малуші, як не дивно, знаходить певну аналогію навіть у формуванні держави зулусів в Південно-Східній Африці (цей процес, зокрема, охарактеризував Е.Сервіс у вже згаданій роботі “Походження держави і цивілізації”). В останньому випадку незаконний син вождя зулуського роду Чака переміг усіх своїх супротивників й став господарем сучасних Зулуленду та Наталя. На тій території все населення, як і на східнослов'янській, розмовляло однією мовою і мало схожу культуру. Він відкинув наслідування влади за принципом старійшинства серед лідерів підлеглих йому племен і одноосібно почав призначати “Велику дружину”. Як тут не побачити аналогію з відміною влади автохтонної племінної верхівки на Русі після 980 р. й переданням реального контролю за територіями своїм “чадам” Володимиром? Але для нас більш важливішим являється факт передання реальної верховної влади (в обох наведених, та багатьох інших випадках) незаконнонародженим: вони не були пов'язані родовими зв'язками, а тому більш ефективно встановлювали в ті перехідні часи нові порядки. Ще на більш високому рівні в середньовічну епоху в різних країнах до влади (з таких же мотивів) приходили представники іноземних кланів. На Русі ними стали Рюриковичі.

Наприкінці X ст. в цілому завершився процес формування Київської держави, кордони якої проходили у верхів'ях

Оки і Волги на сході; Сули, Сіверського Донця, Росі — на південному сході та півдні; Дністра, Прута, Західного Бугу, Двіни й Німану, а також охоплювали Карпати — на заході; простягалися через Чудське озеро, Фінську затоку, Ладозьке й Онезьке озера — на півночі. У сфері політичного впливу Русі залишились також окремі райони в Криму та Приазов'ї.

За часів правління цього князя та його не менш відомого сина Ярослава Мудрого кордони країни почали стабілізуватися і, в основному, збігатися з етнічними межами розселення східних слов'ян (хоча до них входили і деякі землі, заселені представниками інших народів). Західна орієнтація у політиці зробила Київську Русь повністю європейською державою. Проте повна стабілізація кордонів відбулася вже після смерті самого Ярослава.

У часи правління цього князя почала широко використовуватися «Руська Правда» — звід правових норм, окремі статті якого визначали штрафи за вбивства, приниження гідності, регламентували становище ізгоїв — нових жителів міста, котрі порвали стосунки зі своїми общинами. Звичайно, закон насамперед оберігав життя і честь вищих прошарків суспільства. Цей юридичний кодекс, незважаючи на його початкову новгородську приуроченість, мав важливе загальноруське значення, він відображав життєвий уклад руського середньовічного міста взагалі і зберігав свою юридичну силу впродовж кількох століть.

У зв'язку з цим слід нагадати, що право являється елементом культури всього людства. Воно з'являється тоді, коли суспільство досягає певного рівня розвитку. Разом з тим відзначимо, що воно у повній мірі виникає разом із державою. Адже воно не може виникнути або ж існувати поза дер-

жавою: закони видаються державними органами, органи держави й забезпечують виконання правових норм.

Згадана “Руська Правда” являється офіційним актом. У самому її тексті наявні вказівки на князів, які приймали або ж змінювали закон (Ярослав Мудрий, його сини, Володимир Мономах). Основним джерелом “Правди” являється звичаєве право. Разом з тим вона узагальнила окремі закони, що приймалися князями, тобто означала певну систематизацію права. З часом “Руська Правда” змінювалася та доповнювалася. (Додаток).

Цей документ є пам’яткою феодального права. “Правда” являється світським судебником. Була створена світською, державною владою й охоплює справи, підпорядковані світським, державним органам, не входячи у церковну юрисдикцію, яка виникла із хрещенням Русі й була передбачена спеціальними князівськими статутами. Розмежування це, все ж, не було чітким. У деяких сферах, наприклад у спадковому праві, “Руська Правда” співпадає з областю церковної компетенції.

Норми найдавнішої “Правди”, які з’явилися ще до утворення держави, відносяться до взаємовідносин персонально вільних та озброєних “мужів” всередині “миру”, дружини або ж іншого соціального колективу. Вони вирости із давніх звичаїв, а потім були закріплені в якості правових норм ранньофеодальної держави. Надалі старі тексти модифікувалися й доповнювалися, що видно із більш нових списків (“Правда Ярославичів” та інші)¹⁴.

Взагалі, роки княжіння Ярослава Мудрого (1019–1054) стали періодом перманентного піднесення Русі та її столиці. Не випадково невідомий автор, який залишив у централь-

ному нефі Софійського собору в Києві напис про смерть Ярослава, назвав його «царем». За часів його великого князювання Київська Русь посідала одне з центральних місць в системі європейських політичних взаємовідносин. Розширення політичних контактів, безперечно, зумовлювалося потребами економічних зв'язків, в першу чергу з країнами Західної і Центральної Європи¹⁵.

Політику батька продовжували спочатку його сини, а потім онуки і нащадки більш пізніших поколінь. Після смерті в 1132 р. сина Володимира Мономаха Мстислава Великого об'єднавчі тенденції на Русі ще певний час домінували, але у зв'язку з подальшим розвитком окремих земель-князівств почалося їх поступове відходження від Києва¹⁶.

Ведучи мову про політичний устрій та соціально-економічні відносини, весь давньоруський період розвитку східних слов'ян можна розділити на два етапи: ранньофеодальної монархії (IX–XII ст.) і феодальної роздробленості (XII–XIII ст.). На першому з них основні імпульси керування здійснювались із столиці держави — Києва, а на другому ефективно розвивались і центри удільних князівств, що було типовим і для інших європейських країн.

Важливу роль на початковому етапі розвитку феодалізму на Русі відігравали воєнні походи за межі її території. Завдяки цьому правлячий клас мав великий зиск, а сама молода держава піднімала свій престиж на міжнародній арені. Зацікавленість в отриманні доходів у результаті міждержавних воєнних конфліктів, а також зовнішньоторговельних операцій, становила найхарактернішу рису політики володарів кінця IX — першої половини X ст. У той же час, центральна казна почала вже поповнюватися надходженнями з

внутрішніх районів країни. Далі ця тенденція посилювалась, а сам процес феодалізації «набував обертів».

У соціально-політичній сфері стосунки різних груп елітарної верхівки розвивалися в діалектично пов'язаній опозиції двох основ — державної та родової. Верхніх щаблів соціальної ієрархії прагнули досягти як представники старої племінної верхівки, так і безрідні, але повністю віддані великому князеві та його оточенню вихідці з різних земель та народів. Серед них, окрім абorigенів, знаходились і скандинави, номади надчорноморських степів, хозари, фінно-угри та інші.

В результаті цього процесу сформувався соціальний прошарок, відомий в літописних джерелах під назвою «дружина». Цей інститут не був специфічним для якогось окремого народу чи регіону, а уявляв собою загальноісторичне явище. До нього входили не лише дорослі чоловіки, котрі все ж складала його основу і давали йому соціальну характеристику, але й представники обох статей та усіх вікових груп. У широкому розумінні дружина включала, перш за все, зобов'язаних службою князівських васалів і мала чотири основні риси — функціональну, економічну, організаційну, ідеологічну. Вона поділялася на певні групи, в основному, — на «старшу» і «молодшу». Перша з них складалася з представників військово-феодальної аристократії, які часто називалися «боярами», «лучшими мужами», а друга — з рядових професійних воїнів («отроків», «децьких», «пасинків»).

Наступна епоха феодальної роздробленості характеризувалася поглибленням процесу феодалізації земель, назрілими потребами налагодження нормального виробництва в місті і на селі. На південноруських, сучасних українських, землях сформувалося п'ять земель-князівств: Київська,

Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська та Галицька. Надалі процес дроблення продовжувався, а тому з'являлися більш дрібні наділи. Хоча це теж не був одноплановий рух. Так, наприкінці XII ст. Галичина і Волинь об'єдналися і в результаті цього виникло Галицько-Волинське князівство.

Князі-засновники місцевих династій, швидко зміцнивши своє становище в окремих землях, увійшли в тісний контакт із земським боярством, великою земельною знаттю, конче зацікавленою в мирному господарюванні у своїх вотчинах. Із часом, однак, між осілими на землю князями й місцевим родовим боярством виникали серйозні протиріччя, котрі нерідко переростали у збройні конфлікти. Тож у боротьбі із сепаратиськими тенденціями з боку великого боярства князі знову мушили спиратися на постійну військову дружину, розташовану вже біля столиці кожного князівства й готову щомиті вирушити в похід проти ворога свого сюзерена. Так у XII ст. в кожній землі народжується нижчий прошарок феодалів — дрібне дворянство, сформоване із князівських дружинників, слуг, адміністративного персоналу вотчин.

На різних східнослов'янських територіях в той чи інший час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали переважної ваги відцентрові чи доцентрові сили, зміцнювали своє положення або ж підупадали окремі князівські родини. Лише Київська земля так і не виділилася у спадкову вотчину якої-небудь гілки роду Рюриковичів, не склалася в окреме незалежне князівство. Аж до трагічних подій в 40-х роках XIII ст., тобто до часів монголо-татарської навали, вона вважалась власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною всього давньоруського князівського роду¹⁷.

Тож весь період існування першої держави східних слов'ян мабуть слід іменувати киеворуським, а володимирський та московський, що відносяться до більш пізніших часів і про які мова йшла на початку, відносити вже до історії етнічних великоросів (росіян). На південно-руських, пізніше українських, землях подальша історична періодизація повинна розглядатися за своїми специфічними параметрами.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала в державній приналежності земельних володінь, які роздавалися великим князем чи володарем окремої літописної землі, але не просто як приватним володарем, а як носієм державних символів. Права володаря як великого князя київського, так і князів інших удільних земель, залежали від володіння відповідним столом. Тобто такий «державний» феодалізм характеризується виростанням землеволодіння безпосередньо із відносин панування. Походження визначило й суттєві моменти феодальних відносин, серед яких, окрім вищевказаного, є ще два. Перший з них — домінування «волості» як форми землеволодіння, близької за своєю суттю до беніфіціальної й підпорядковане значення «вотчини», близької за своєю суттю до західноєвропейського аллоду. Другий — панування централізовано-рентної системи експлуатації «волості» князями при наявності й «вотчинної» — в доменіальних володіннях. На відміну від повної, відчужуваної власності, що була характерною для феодальної Західної Європи, в Європі Східній на першому місці знаходилась власність умовна, тимчасова, невідчужувана. Головною у давньоруських поглядах на суть державної влади була переконаність у тому, що суб'єктом влади із тісно пов'яза-

ною з нею земельною власністю був не один якийсь зверхник, починаючи з великого князя київського, а весь князівський рід Рюриковичів, по відношенню до якого окремий його представник виступав у ролі тимчасового володаря певних територій¹⁸.

Але це зовсім не говорить про відсталість соціально-економічного розвитку населення східноєвропейського регіону. Адже існує й достатньо обґрунтована думка, що західноєвропейська модель феодалізму була дуже конкретним (можливо навіть унікальним) політичним варіантом в історії, а не власне етапом. Та й деякі факти говорять про те, що до XIII ст. східна модель розвитку суспільства випереджала за якісними показниками західноєвропейський світ в економічному плані, а міста Візантії та Русі досить відрізнялися від Парижа і Лондона, мали чимало спільного з урбаністичними центрами Сходу¹⁹.

Такі твердження логічно пояснюються навіть географічним положенням середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського басейну, центром якого в ті часи була Візантійська імперія. Внаслідок цього спільні риси давньоруському феодалізму можна шукати не тільки на Балканах, але й далі на південь, зокрема в середньовічному Єгипті²⁰.

Звичайно, це було не просто відображенням процесів в контактній зоні між цивілізаціями Заходу і Сходу по умовній лінії «Трьох К» (Київ — Константинополь — Каїр), а конкретними проявами загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих же Єгипту чи Візантії, де зафіксовані етнічна обособленість правлячих прошарків суспільства (в першому з цих випадків) чи часта зміна династій (у другому), на Русі з самого початку правили лише

Рюриковичі, представники яких досить швидко були асимільовані слов'янами. Можна згадати з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор — в основі скандинавські (Хельгу та Ингвар), а в третьому поколінні вже Святослав — чисто слов'янське ім'я.

У той же час, на відміну від західноєвропейських феодалів усіх рангів, котрі в переважній більшості отримавши свої володіння залишались там назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (цей процес проходив із покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії, весь час знаходились в русі, не жаліючи сил і енергії для переміщення й зайняття більш політично та економічно вигідного столу.

При цьому правителі окремих земель-князівств, рвучись до нових володінь, намагались залишити за собою й старі надбання. Для західноєвропейських феодальних володінь та їх господарів, котрі знаходились так би мовити в статичному стані, була абсолютно нетиповою ситуація, яка зафіксована в Іпатієвському літописі під 1135 р.: «Юрьи испроси оу брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль, и Ростовъ и прочюю волость свою но не всю»²¹. Разом з князем на нові місця проживання перебиралось і його численне оточення, що в свою чергу сприяло контактам між певними групами населення на різних територіях.

Специфіка давньоруського феодалізму спричинила й до наявності відмінностей у формуванні поселенських структур Київської Русі. Як відзначав П.Толочко, становлення міських форм життя на Русі не проходило по єдиній соціологічній схемі — адже ці процеси були багатогранні й різноманітні. Умовно можна виділити три основні шляхи

містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний, а також феодальний або державний. «Перший шлях виявився фактично тупиковим, поскільки обумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами... Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи утворення міст являлись природною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли із потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, первісними функціями котрих були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподілення додаткового продукту), а також — культова. Для землеробської округи давньоруське місто — це природне осереддя, воно було народжене цією округою і без неї не мислилось»²².

На думку згаданого дослідника, тісні адміністративно-політичні й господарські зв'язки східнослов'янських міст з сільською округою обумовили деяку специфіку їх соціально-економічного життя. Ремесло і торгівля, які в цілому були досить розвиненими, не являли собою основу їх розвитку — адже додатковий продукт цих галузей був порівняно невеликим в загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Тож міста в першу чергу росли за рахунок додаткового продукту, що утворювався в сільськогосподарському секторі економіки країни, на котрій вони мали право внаслідок значної концентрації в них соціальних прошарків, які володіли землею.

Іноді давньоруське місто називають колективним замком, де проживали найбільш могутні феодалі якогось мікрорегіону чи більш обширних територій (в столиці та її околицях мали свої резиденції представники різних гілок

правлячого князівського роду). До речі, саме питання про те, що собою являв ординарний східноєвропейський феодальний замок сьогодні ще до кінця не вирішене. Але, все ж, накопичені матеріали дозволяють в загальних рисах охарактеризувати цей тип поселень.

Соціологічно замок — це феодальне поселення його власника (іншими словами резиденція), котре звичайно було укріплене і становило центр вотчинного володіння. Розумінню замка (від польського «zamek») в давньоруських літописах частково відповідали терміни «градъ» та «дворъ». До характерних рис планування таких пунктів, що були розраховані на проживання самого феодала, його челяді, представників вотчинної адміністрації, дружинників, населення, яке обробляло землі місцевого володаря й постійно знаходилось на феодальному дворі, звичайно відносять житла самого феодала та його оточення, різні виробничі й господарські приміщення. Сама площа замку досягала 1 га.

Цим вона відрізняється від розмірів укріплених частин більшості малих міст давньоруського часу, що визначаються, як мінімум, в 2–2,5 га. Самі ж замки були пристосовані для захисту незначною кількістю воїнів. Цей факт мав аналогії і в Західній Європі — там гарнізон великого замку складав близько 100 чоловік, а замки середньої величини мали лише 25–50 воїнів.

Біля кожного з них знаходилось по кілька відкритих поселень. Мабуть якраз в них проживали особисто залежні від конкретного володаря селяни. Така структура «гнізда» поселень (укріпленого та кількох неукріплених), вірогідно, археологічно відображає феодальну вотчину, детально не описану в письмових джерелах. Та на багатьох замкових площад-

ках не було виявлено постійних, стаціонарних жител самих феодалів. Особливо це стосується найзначніших за розмірами, які, звичайно, належали найбільш авторитетним магнатам. Цей, на перший погляд парадоксальний факт, пояснюється вищеприведеною характеристикою східноєвропейського міста як колективного замку. Воно, в першу чергу, було центром сільськогосподарської округи і тому з підвищенням соціального статусу конкретного представника феодального страту (чи класу) він волів більше перебувати в урбаністичному центрі й контролювати ситуацію, а не постійно проживати в своїй вотчині. Там за нього господарством керувала його адміністрація²³.

Але основна маса населення феодальної доби проживала не в містах чи замках, а в сільських поселеннях. Як відзначав Ф.Бродель, навіть у XV–XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей існувало за рахунок обробітку землі²⁴. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, котрі вели індивідуальне господарство власними силами і засобами виробництва, і для яких трудова діяльність являла собою найважливішу функцію. Саме, і в першу чергу, в результаті праці селян розвивалося сільське господарство — вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробітку землі (рала, плуга тощо), вивели нові сорти зернових і технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивались різноманітні ремесла, що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал тогочасного суспільства.

Село згадується вже в перших договорах Русі з візантійцями та у вступній частині «Повісті минулих літ»

при описі життя східних слов'ян. Але ці повідомлення дуже фрагментарні. Тому основну нову й різноманітну інформацію дають археологічні матеріали, котрі дозволяють говорити, що формування давньоруської сільської поселенської структури простежується в IX–X ст. Часто нові селища виникають на площі більш ранніх. Вже в X–XI ст. починається формування садиб на селі, що набуває поширення в XII ст. на всій території південноруських земель і вказує на економічне зміцнення малої (парної) сім'ї, хоч в деяких випадках велика сім'я (теж з об'єктивних причин) продовжує існувати. Тенденції розвитку приватної власності фіксуються і появою таких категорій речей як замки і ключі (тобто, власність починає оберігатися від зазіхань). Ще один цікавий факт: протягом багатьох десятиліть відмирання життя на багатьох сільських поселеннях в XIII ст. пояснювалось виключно негативним впливом монголо-татарської навали в 40-х роках згаданого століття (навіть там, де її не було). Виявилось, що на цей процес впливав і екологічний фактор: внаслідок виснаження землі жителі багатьох сіл просто вимушені були переселятись на нові території.

Можна говорити про паритетні відносини між містом і селом у давньоруський час; про певну спеціалізацію та господарські можливості жителів окремих поселень, в залежності від екологічної специфіки в зонах їхнього розташування; про високий рівень розвитку сільського ремесла, котре в багатьох вимірах не поступалося міському; про особливості ідеологічних уявлень у світогляді широких народних мас²⁵.

Повертаючись до вже згаданої російської історичної концепції про перенесення центру країни з Дніпра на Волгу (Київська — Володимирська Русь) слід відзначити, що в цій

теорії досить важливими були події 1169 р., коли силами князя Андрія Боголюбського давня столиця держави була розграбована. Але сам володимиро-суздальський князь взагалі не очолював військо і залишався вдома. Цю справу він доручив своєму сину Мстиславу. Тоді в поході на Київ «...приймали участь не тільки, і навіть не стільки, суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції по відношенню до давньої столиці Русі проводили й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, які займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів, представників однієї країни і однієї давньоруської народності»²⁶.

Та перед тим як перейти до розгляду досить спірного питання про існування давньоруської народності (особливо на етапі феодалної роздробленості) слід зупинитись на деяких теоретичних розробках, що мають пряме відношення до цієї теми.

Зокрема, вивчення людських угруповань в останні десятиліття базуються на відносно розробленій теорії еволюції етнічних процесів різного рівня. Сформульовані такі поняття як «етнікос», тобто етнос у вузькому значенні цього терміна. Під цим поняттям розуміється історично сформована на конкретній території стійка спільність людей, котра мала загальні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується в самоназві (етнонімі). Крім того, серед компактних етнічних утворень особливе місце займають ті, котрі пов'язані з так званими соціальними організаціями, під якими розуміють окремі територіально-політичні (абож потестарні)

спільноти. Вони являли собою самостійні макроодиниці суспільного розвитку. Утворення, що виникають при цьому — так звані «етносоціальні організми» — створюють добрі умови для стійкості етносу і його відродження.

Обидва вищенаведені поняття тісно пов'язані з поняттям народності, яка в докапіталістичних формаціях існувала в рамках соціальних організмів. Процес формування нових спільностей був складним і суперечливим у зв'язку з ієрархічністю політичної структури та гострим протистоянням між носіями доцентрових і відцентрових тенденцій.

Факторами, що впливали на появу нових етнічних об'єднань, були посилення міжплемінних контактів у зв'язку зі збільшенням народонаселення, наявність ранньокласових держав, міграції. Важливим є і спостереження, що етнічна самосвідомість, котра культивувалась головним чином серед представників пануючих прошарків суспільства, не залишалась незмінною в часі. Так, уявлення про спільність походження, яке виступало в ролі одного з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на певних етапах розвитку народності, відступає на другий план порівняно з таким його компонентом, як уявлення про спільність культури²⁷.

Остання думка важлива саме у контексті розглянутого тут питання. Адже в розробках останніх часів все чіткіше мова йде про необхідність вивчення двох культур в соціально стратифікованому суспільстві. Початок цього процесу відносять до періоду розкладу первісного ладу, особливо вже згаданого етапу «вождівства» («чіфдому» за термінологією Е.Сервіса), коли вже існує майнова нерівність, але ще відсутній легалізований апарат присилування, який підпорядкований соціальній верхівці. З виділенням з єдиного

егалітарного суспільства, з одного боку, багатих («великих», «кращих», «сильних») людей чи мужів, а з іншого — бідних общинників, які іноді не мали можливості навіть прогледувати себе та своїх рідних і тому попадали в залежність від нових багатіїв, почалося й становлення двох полярних субкультур в єдиній культурі етносу.

Далі ці процеси еволюціонували. Протягом висхідної, тобто прогресивної, стадії розвитку того чи іншого соціально стратифікованого суспільства (зокрема феодального) перша з названих культур, тобто соціальної верхівки, була передовою, більш інтегруючою. Починаючи з перших століть існування Русі, ці дві культури сформувались у чітко виражені явища, котрі в науці отримали назви «дружинної» та «народної» культур. Для інших етнічних угруповань ряд дослідників використовують терміни «офіційної», «елітарної», «міської», «сільської» культур, хоча в цілому це суті справи зовсім не міняє²⁸.

Повертаючись до давньоруської проблематики, а конкретніше до питання про існування народності, спільної для всіх слов'ян Східної Європи, нагадаємо ще раз про досить інтенсивне пересування окремих князівських родин та їх оточення зі столу на стіл, між якими могли бути сотні і тисячі кілометрів відстані. В суперництві за кращі міста й території до окремих коаліцій могли вступати князі зі своїми військовими дружинами з різних регіонів, а географічне розташування їх земель не мало жодного значення при досягненні поставлених цілей. Особливо це було характерним для доби феодальної роздробленості.

Інтенсивні мікроміграційні процеси, особливо у верхніх прошарках тогочасного суспільства, проходили і раніше — в

часи ранньофеодальної монархії, що було пов'язано зі становленням та укріпленням верховної власності держави на племінні території й проникнення туди представників великокнязівського управлінського апарату. Також зафіксоване й переселення окремими князями, зокрема Володимиром Святославичем, «кращих мужів» з північних районів країни на південь для оборони державних кордонів від кочівників наприкінці I – на початку II тис. н. е. Та і «відкритість дверей» у великокнязівських військових формуваннях для воїнів-професіоналів з різних земель і народів сприяло відмиранню старого вузькоплемінного обособлення. Звичайно, такі контакти серед розселеного на значних просторах простого люду займали мізерну частку від загального числа випадків у взаємовідносинах жителів різних територій.

Також слід нагадати, що у феодальному суспільстві світосприйняття було релігійним. Тому на вищому рівні етнічної ієрархії в основу етнічної самосвідомості закладався й більш чітко проявлений тоді конфесійний критерій, що виявився досить стійким протягом значного проміжку часу. Він легко набував етно-конфесійного характеру. В конкретній східноєвропейській ситуації, внаслідок розвитку тогочасного суспільства за законами феодальної формації, і, зокрема, у зв'язку з появою соціальної ієрархічної «драбини», що формувалася за принципом «сюзерен — васал» (нагорі завжди знаходилась одна певна особа), з'явилась потреба у монотеїзмі. Ним стало візантійське православ'я, яке поширювалось на Русь дніпровським шляхом та через Карпати, а в 988 р. стало офіційною державною релігією східних слов'ян.

Цій події передували пошуки альтернативи традиційному язичницькому багатобожжю. Літописи вказують на знайом-

ство князя Володимира Святославича з постулатами ісламу, іудаїзму, християнства в західному та східному варіантах. Після детального вивчення усіх релігійних систем, оцінки конкретної політичної ситуації та цілого ряду дипломатичних заходів, князь, а за ним і вся Русь приймають християнське віровчення східного варіанту — православ'я. Через цю акцію величезної історичної ваги Київська держава увійшла до кола європейських християнських країн.

Дуже зросло політичне значення посади великого князя київського. Шлюб з візантійською принцесою Анною зробив Володимира фактично рівним імператорові. Сталося це, звісно, не з доброї волі константинопольського двору, який категорично заперечував подібні мезальянси, а під тиском давньоруського зверхника. Для цього йому довелося здійснити похід на кримський Херсонес (літописний Корсунь), де після військової операції й відбулися обидві урочисті події — хрещення князя та його вінчання з Анною. А незабаром відбулося саме хрещення киян та жителів інших міст і регіонів.

У християнському віровченні втілювався багатий суспільний досвід, нагромаджений в умовах такого громіздкого й етнічно різнорідного державного утворення, яким була Візантійська імперія. Київський правитель усвідомлював свою вирішальну роль у справі реорганізації системи релігійних вірувань. При всій його недостатній обізнаності в християнських догматах та обрядовості, як видно із вміщеного в літописі його діалогу з грецьким «філософом», князю, безперечно, було відомо про підпорядкованість Церкви інтересам світської влади у Візантії. Важливо зауважити, що в свідомості «варварських» вождів тієї доби візантійська мо-

дель християнства пов'язувалась, насамперед, з уявленнями про вищу світську владу. Ця обставина зіграла чи не вирішальну роль у запровадженні на Русі християнства за візантійським зразком. Його модель якнайкраще відповідає системі політичного устрою Київської Русі.

Церква суттєво розширила межі великокнязівської влади, витворивши ідеальний образ християнського володаря та пов'язану з цим систему поглядів на прерогативи монарха, засоби й форми здійснення його влади. Розвиваючи східнохристиянську концепцію верховної державної влади, вона сприяла утвердженню в давньоруському суспільстві нової політичної моралі. Її діяльність позитивно вплинула на розвиток суспільної думки, давньоруської писемності, літератури та культури²⁹.

Одним з основних «локомотивів» церковної політики на Русі були, окрім вищих ієрархів, діяння монастирської братії, серед якої слід виокремити києво-печерську. Цей монастир, виходячи з його особливого щодо князівської адміністрації статусу, мав певну самостійність у розбудові церковної ієрархії й організації країни. Перш за все, це знайшло вияв у реалізації широкої й довготривалої кадрової програми, що забезпечувала інтереси руського духовенства перед світськими зверхниками та митрополитом, який, звичайно, призначався Константинопольським патріархом. Найбільш чітко цю програму, що діяла практично від ігуменства у згаданому монастирі Феодосія (1061–1074 рр.), виразив на початку XIII ст. єпископ Володимирський і Суздальський Симон — колишній печерський чернець — у своєму «Посланні до Полікарпа, чорноризця печерського», яке увійшло в «Києво-Печерський патерик». Згаданий

єпископ, дорікаючи своєму побратимові у чернецтві за велику пиху та намагання високих постів, викладає між іншим: «Не в тім досконалість, брат, щоб славили нас (печерську братію. — Авт.) усі, але щоб правильно вести життя своє і чистим себе дотримувати. Тому-то, брат, з Печерського монастиря пречистої Богоматері багато єпископів поставлені були, як від Христа, Бога нашого, у весь всесвіт послані були Апостоли, і як світила світлі, освітили вони всю Руську землю святим Хрещенням». Найвищими послухом та плеканням Духа, разом з нестяжанням та смиренням, печерські ченці заслуговували на виконання різного рангу посад у церковних інституціях усієї Русі. Ця їх місія доктриною *Alma mater* прирівнювалась до діяльності апостолів Христових. Досягнення успіху у виконанні передбачало різні варіанти, зокрема, безпосередню домовленість з князівською адміністрацією або найближчим оточенням зверхника, як у випадку з єпископом Симоном та ченцем Полікарпом, що вирішували справи через дружину князя Ростислава Верхославу Всеволодівну. При цьому в разі невдачі зі справою помісного церковного верховенства обитель гарантувала повернення до свого лона, звичайно, за умови смирення. Кількість послушників Печерського монастиря, що посіли давньоруські єпископські кафедри протягом другої половини XI—XII ст., єпископ Симон визначає числом «близько п'ятидесяти». Деяким серед них було встановлено божественну відзнаку межами їхнього єпископства: Микола й Єфрем — у Переяславі; Феоктист — у Чернігові; Лука — в Білгороді; Марин — у Юр'єві; Стефан — у Володимирі; Микола — у Полоцьку; Лука, Герман, Микита і Нифонт — у Новгороді; Леонтій, Авраамій та Ісайя — у Ростові; Єфрем

— у Суздалі. За канонізаційним списком Печерських святих, укладеним митрополитом Петром Могилою 1643 р., святі печерські ченці складають 118 осіб³⁰.

Але, звичайно, на початкових етапах поширення християнських ідей не всі неофіти миттєво ставали щирими прибічниками нового віровчення — це трапилось вже пізніше, після глобальної катастрофи XIII ст., коли загибель держави від орд монголо-татар під проводом хана Батия почала розглядатись як божа кара за гріхи земні.

До того ж існують і незаперечні факти про відданих язичників перших століть II тис. н.е. Це було пов'язано не лише з консервативністю світосприйняття багатьох русів, а і з самим давнім віровченням. Аналіз стародавніх джерел дає підстави твердити: язичницька система світогляду являла собою складний комплекс обрядів та ідей, котрі відбивали багатий духовний дохристиянський світ.

Також не слід забувати й про чисельних «двоєвірців», серед котрих переважали у кількісному відношенні представники нижчих соціальних прошарків. На думку О.Чернецова, до самого поняття «двовір'я» можуть бути віднесеними наступні явища:

- одночасне звернення до християнських та нехристиянських надприродних персонажів, а також інші форми змішування різнорідних релігійних елементів;

- використання християнами елементів язичницької обрядовості й фразеології;

- присвоєння персонажам християнської міфології якостей язичницьких нижчих та вищих божеств;

- звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі.

З церковної точки зору до двовір'я відносяться не лише синкретизм християнства та східнослов'янського язичництва, а й змішання з християнством елементів інших релігій³¹.

Але, знову повертаючись до проблеми двох культур в суспільстві Київської Русі, слід вказати на те, що всі наявні факти єднання відносяться саме до носіїв елітарної культури, які й були виразниками такої єдності в рамках тогочасного суспільства. Навряд чи можна хоч якось обґрунтувати належність Володимира Святославича або Ярослава Володимирича Мудрого до російської чи української середньовічної правлячої верхівки — обидва почали правити на східнослов'янській півночі, в Новгороді Великому, а перейшовши на київський стіл звершили головні свої діяння в справі зміцнення Русі. Їхній батько і дід Святослав Ігорович, посидівши в північній та південних резиденціях, взагалі бажав перенести центр своєї держави з центру сучасної України — Середнього Подніпров'я — на Дунай. Ситуація цілком нормальна для часів формування ранньофеодальних імперій, коли зовнішня експансія була одним із головних чинників становлення держави.

Ще більш ускладнилась ситуація в цьому відношенні в пізніші часи існування Київської держави. Ось лише кілька прикладів: Володимир Мономах — займав ростовський, смоленський, володимир-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а тільки потім київський столи; його син Мстислав Великий — новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівські столи. Показовою є і доля іншого сина Володимира Мономаха Юрія Долгорукого — він був князем ростово-суздальським чотири рази, переяславським двічі, го-

родецько-остерським один раз, київським тричі. В столиці Русі всі троє і поховані. При цьому не слід забувати, що пересування князів по країні проходило з численною свитою.

У той же час, широкі народні маси в інтеграційних процесах брали участь ще досить слабо. Тому важко навіть уявити високе усвідомлення своєї єдності для селян-смердів, які проживали під Галичем та Курськом, не говорячи вже про жителів сільської місцевості на Волині і Новгородщині. Їх «світи» були більш конкретними й реальними для тієї епохи і займали набагато менші простори. Це, в першу чергу, обумовлювалось системою контактів в кінці I — на початку II тис. н. е. для переважної більшості тогочасного люду. Тому слід погодитись з думкою, що в середньовічні часи (особливо на першому етапі цього історичного періоду) досить значна частина населення була, з сучасної наукової точки зору, безетнічною³².

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільність існувала на рівні носіїв елітарної культури й слабо усвідомлювалась рядовим населенням, в першу чергу переважаючим у кількісному відношенні сільським людом, дозволяє більш логічно реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені росіян, українців та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східноєвропейського слов'янського населення вже після навали орд Батия в XIII ст., коли їх держава загинула. Відстоювання твердження про міцні й всесторонні зв'язки по горизонталі та вертикалі як в IX—XIII ст., так і в більш пізніші часи, не дозволяє обґрунтовано вказати на причини, які призвели до такого швидкого розділення східних слов'ян на три гілки і формування сучасних народів.

Тож, враховуючи сьогоденню ситуацію з «перетягування канату» в питанні давньоруської спадщини, доцільним буде привести тут вислів М. Грушевського: «Так, ми стара Київська Русь, але разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від якої пішли ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму»³³.

Вищеприведена думка, що була висловлена ще на початку минулого століття, повинна враховуватись і при розробці сучасних історичних концепцій. Головними в цьому плані повинні стати кілька основних положень, в тому числі:

- «Руська земля» у вузькому значенні цього терміну, тобто територія Середнього Подніпров'я, була центром країни, яку зараз ми називаємо «Київська Русь»;

- південноруські, нині українські, землі розвивалися більш швидкими темпами в порівнянні з іншими районами східнослов'янської ойкумени внаслідок свого географічного положення (в першу чергу), багатства природних ресурсів та наявного демографічного потенціалу;

- князі з династії Рюриковичів та їх феодальне оточення стали основним об'єднуючим фактором на Русі, а народні маси в цьому процесі тоді відігравали ще досить пасивну роль;

- говорити про українців, росіян чи білорусів для IX–XIII ст. зарано — вони ними себе не усвідомлювали, називаючись «русами», «русинами», «русичами».

Тому спроби віддати давньоруську спадщину лише одному із цих сучасних народів, котрі в цілому сформувалися і самоусвідомили себе в нинішніх назвах у більш пізніші часи, є науково некоректними. Якщо ж залишатись на старих позиціях незмінності в процесах формування та розвитку етносів, то актуальна історична проблема, що має важливе значення і для сьогоднішніх міждержавних відносин, замість свого вирішення переходить до розряду безперспективних.

Вищеприведена характеристика давньоруської держави та цивілізації показує, якими непростими та неоднозначними були процеси в епоху Середньовіччя і вказує на її вагоме місце в історії України.

Література

- ¹ *Кирпичников А.* Рюрик пришел с Ладоги. // Родина. Славянский мир. — 2001, январь-февраль. — С.36; Кузьмин С., Волковицкий А. Петергоф для Рюрика. // Родина, 2003. — № 8. — С.29.
- ² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985; *Паранин В.И.* Историческая география летописной Руси. — Петрозаводск, 1990; *Прицак О.* Походження Русі. — К., 1997. — Т.1.; *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* — М., 1999; *Станг Х.* Наименование Руси (герульская версия). — СПб., 2000 та інші.
- ³ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Т. 2. — Стлб. 6.
- ⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.—Л., 1950. — С.22, 24, 26, 28.
- ⁵ *Журавель А.В.* “Залесье” как взгляд с другой стороны “леса” // *Восточная Европа в древности и средневековье.* — М., 2006. — С. 66.
- ⁶ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — М., 1991. — С.45.
- ⁷ *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990. — С.141.
- ⁸ *Толочко Петро.* Київська Русь. — К., 1996. — С.35.

- ⁹ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С.52.
- ¹⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стлб. 22, 37.
- ¹¹ Рыбаков Б.А. Мир истории. Начальные века русской истории. — М., 1984. — С.39.
- ¹² Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. — М., 1984. — С.6; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951. — С.217.
- ¹³ Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992—1993 годов. — М., 1995. — С.39.
- ¹⁴ Законодательство Древней Руси. Том 1 // Российское законодательство X—XX веков. — М., 1984. — С. 5, 28, 36.
- ¹⁵ Толочко Петро. Вказ. праця. — С.73—80.
- ¹⁶ Моця О.П. Київська Русь: етапи формування державної території. // Археологія, 2001. — № 1. — С.42—50.
- ¹⁷ Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С.208—233.
- ¹⁸ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С.77, 160, 174.
- ¹⁹ Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. — М., 1984; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989; Куза А.В. Малые города Древней Руси. — М., 1989; Service E. R. Origins of the State and Civilization. — New-York, 1975.
- ²⁰ Литаврин Г.Г. Византийская империя во второй половине VII—XII в. // Культура Византии. Вторая половина VII—XII вв. — М., 1989. — С.11—35; Семенова Л. А. Особенности феодализма в Египте. // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982. — С.100—110.
- ²¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стлб. 295.
- ²² Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — С.233.
- ²³ Моця Олександр. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2000. — С.22—36.
- ²⁴ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — М.,

1986. — С.60.
- ²⁵ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.
- ²⁶ *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980. — С.178.
- ²⁷ *Бромлей Ю.В.* Современные проблемы этнографии. — М., 1981. — С.24; Он же. Очерки теории этноса. — М., 1983. — С.267, 287—288; Он же. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987. — С.22.
- ²⁸ *Рыбаков Б.А.* О двух культурах русского феодализма. // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С.24, 33; *Шнирельман В.А.* Классообразование и дифференциация культуры. // Этнографические исследования развития культуры. — М., 1985. — С.64—65, 108—109; *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки. // Вопросы истории, 1991. — № 2—3. — С.28.
- ²⁹ *Моця Олександр, Ричка Володимир.* Київська Русь: від язичництва до християнства. — К., 1996. — С.61, 77.
- ³⁰ *Зоценко Володимир.* Митрополія чернецтва Русі. Історична місія Києво-Печерської Лаври.// Діалог, 2002. — № 3. — С.91—92.
- ³¹ *Чернецов А.В.* Двоеверие. Значение проблемы, перспективы изучения.// Истоки русской культуры (археология и лингвистика). — М., 1993. — С.73—75.
- ³² *Козлов В.И.* Динамика численности народов. — М., 1969. — С.62—64.
- ³³ *Грушевський М.С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С.112.

Розділ 12.**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ**

Повертаючись до давньоруської проблематики розглянемо історичні процеси у західноукраїнському регіоні, де, в першу чергу, і продовжувалась еволюція державотворення на півдні східнослов'янської ойкумени. З цього приводу М.Грушевський відзначав: «Всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-Волинська держава стати не подужала, обмежила ся західною Україною, хоч було кілька моментів, коли заносило ся як не на опанованне нею цілої України, то значне розширення сфери впливів на сході. На перешкоді стали різні причини й пригоди, але і без них таке розширення впливів на Подніпрове утрудняло ся тим, що підставою держави стала Галичина — західній край української території. Хоч завязав Галицько-Волинську державу князь волинський, але підставою її стала Галичина, що як ми бачили, протягом XII в. розвинула в собі значні матеріальні сили; доперва пізніше в руках галицько-волинських князів збирають ся волости, і тільки з початком XIV в. злучають ся всі галицько-волинські землі в оден одностайний комплекс, в руках Юрія. Центр ваги тоді переноситься на Волинь»¹.

У відношенні об'єднувчих процесів у даному регіоні шановний академік м'яко кажучи помилявся (про що мова піде далі). А зараз слід зупинитися на іншому проблемному питанні. Йдеться про використання термінів «держава» і «князівство», навколо яких точаться суперечки. Перший з

них, слідом за М.Грушевським, зокрема використовує Я.Ісаєвич.² Другий, за І.Крип'якевичем, відстоює М.Котляр.³ Тож варто хоча б коротко зупинитись на аргументації сторін.

Прибічники «князівської» теорії відзначають, що для середньовічної держави обов'язково притаманна територіальна єдність під владою, що йде від спільного та єдиного для всієї землі політичного центру. Цей центр «окняжує» підвладну йому землю, тобто поширює на неї системи адміністрації (управління), суду і збирання данини (податків). Але протягом XIII ст. Галичина і Волинь були об'єднані в єдине ціле лише в часи князювання окремих осіб, що не дає підстав поширювати цей термін на весь історичний період.⁴

Їх опоненти висувають свої аргументи: «Постає питання, в якому сенсі ми називаємо Галицько-Волинське князівство «державою». М.Котляр слушно вказує, що терміном «держава» щодо цього часу користуються дилетанти, мало обізнані з історією доби. Деякі з них по суті компрометують цей термін. На думку самого М.Котляра, державою Галицько-Волинське князівство можна називати протягом 24 літ зі староків у XIII ст., а саме ті роки, коли ця держава була об'єднаною; в інші періоди вона була поділена на удільні князівства. Однак, на наш погляд, істотні риси держави (територію, систему адміністрації) мало кожне князівство. У свідомості тогочасних людей основним символом державності виступав князь, володар держави. Тому всюди, де був незалежний князь, можна говорити про незалежну державу. Натомість у тих випадках, коли князь залежав від інших сюзеренів, є підстави стверджувати наявність державних васальних структур. Навіть у час роздробленості Галицько-Волинська земля була своєрідною конфедерацією менших

князівств, які, попри боротьбу між ними, інколи досить гостру, залишалися частинами більшого цілого»⁵.

Обидві сторони мають рацію. В нашому випадку головним є те, що не ставиться під сумнів сам факт державотворчого процесу після навали орд Батия. А терміни, про які мова йшла вище, можна просто замінити ще одним більш нейтральним — «Галицько-Волинська Русь», який використовувався вже давно і ні в кого не викликав заперечень.⁶ Адже і Київська Русь складалась з багатьох, правда набагато більших за розмірами, удільних князівств.

Тепер перейдемо до висвітлення самого державотворчого процесу, який проходив у розглядуваний час в цьому регіоні.

Об'єднання галицьких і волинських земель вперше сталося за часів Романа Мстиславича, який це зробив сидячи до того у Володимирі-Волинському. Зважаючи на державотворчі дії цього князя по тому, як він став великим галицько-волинським князем, можна припустити, що ще у згаданому стольному граді він створив власну модель державного керування. Роман розумів, що коріння сильної князівської влади криється в незалежності від земельної аристократії. Тому послідовно обмежував сваволю бояр, придушував спрямовану проти нього феодалну опозицію. Польський історик XV ст. Ян Длугош із якихось давньоруських джерел дізнався, що Роман приборкав навіть духовного князя — володимирського єпископа, котрий чинив опір його централізованим заходам.

Подібно до інших князів, Роман спирався на могутню, віддану йому бойову дружину, чудово озброєну й вишколену. Але, на відміну від багатьох інших володарів, дбав про широкую суспільну підтримку своїх заходів, спираючись на середні й верхні верстви городян багатьох волинських міст, насампе-

ред стольного граду. Це дозволило суттєво зміцнити «плацдарм» для об'єднання більш розлогих територій: у 1199 р. він утверджується у Галичі, який проголошує столицею новоствореного Галицько-Волинського великого князівства.

«Апетит» амбітного князя на цьому не заспокоївся. На самому початку наступного, XIII ст., в 1203–1205 рр., Роман закріплює за собою і Київ, садить там свого посадника, хоча сам залишається в Галичі. Цього вимагала зовнішньополітична ситуація — він втрутився в міжусобну боротьбу польських князів, а головне князь рішучими й крутими заходами придушував боярську опозицію.

На жаль, проведене зусиллями Романа Мстиславича об'єднання Галичини і Волині не створило справжнього і сталого державного організму. Воно виявилось недовговічним і крихким, трималось на силі та авторитеті самого князя. Об'єднання існувало занадто мало часу, щоб могли скластися й зміцнитися системи адміністрації, судочинства й збирання данини, а влада центру — поширитися на всю територію нового князівства. Та й дуже вже різними були його основні складові частини: Волинь — зі стійкою державною владою, розвинутою Романом, земельною аристократією, що в більшості підтримувала государя, й приборканою боярською опозицією; та Галичина, в якій князь завжди залежав від великих бояр і в якій Роман так і не встиг викоринити боярську олігархію й зміцнити свою владу. Він почав широкомасштабну кампанію проти галицького боярства, але довести її до логічного завершення завадила несподівана для всіх смерть князя у 1205 р.⁷

Слід відзначити, що XIII ст. для цілого ряду країн Європи було в багатьох відношеннях переломним етапом у боротьбі

монархів за утвердження влади та підпорядкування феодалів королівському авторитету. Подібні процеси прослідковуються в Галицько-Волинському, а також Чернігівському князівствах. Романа Мстиславича літопис називає великим князем, самодержцем усієї Русі. Слово «самодержець» (дослівний переклад грецького слова «автократор») вживалося щодо імператорів Візантії та виражало рівень особистої влади князя.

У тогочасній Західній Європі паралельно з посиленням королівської влади відбувався процес формування станової монархії, яка забезпечувала юридичне підтвердження прав і ролі у державі феодалів і, певною мірою, міщан. На прикладі матеріалів, що стосуються Київщини і Галицько-Волинського князівства, видно, який істотний вплив на хід державних подій справляли боярські роди, а подекуди й частина «містичів» — заможної верхівки міського населення, насамперед купців. На сторінки літопису потрапляли, передусім, відомості про запеклу боротьбу князів з боярськими угрупованнями, що робили ставку на різних лідерів. Успіх або невдача окремих князів у міжособній боротьбі значною мірою визначалися співвідношенням сил регіональних князівсько-боярських коаліцій. Зрозуміло, що поза періодами конфліктів князівська влада також була змушена рахуватися з інтересами тих бояр, з числа яких формувалася державна адміністрація та військові командування. Більше того, конфлікт з однією групою бояр змушував князя йти на певні, більші чи менші, поступки іншим. Є підстави вважати, що князі, щонайменше з XIII ст., документально закріплювали за великими землевласниками їхні володіння. Відомі й випадки закріплення майнових прав за містичами, а юридичних — і за окремими міськими громадами. Однак

навіть чи слід говорити про чітке розмежування прав власності й політичної влади: не було чітко сформульованих правових актів, що визначали б статус і загальні станові права боярства чи містичів. Цілком можливо, що процес юридичного оформлення станової монархії розгорнувся б і у Галицько-Волинській Русі та інших князівствах, якби їх розвиток не було перервано монгольською навалою.⁸

Нове об'єднання Галицької і Волинської земель в одне ціле було здійснено за часів князювання Данила Романовича. Протягом більш як 20 років після смерті Романа його молоді сини не відігравали майже ніякої ролі в бурхливих подіях, що розгорталися в Галичині. Угорський король Андрій і краківський князь Лешко, які проголосили себе протекторами молодих князів, використовували їх у власних інтересах, не забезпечуючи Романовичам нічого із земель батька. Лише завдяки великій енергії їхньої матері, навіть при запеклому опорі боярської верхівки, що в своїй значній частині була на боці іноземних зверхників, Романові сини здобули мізерні частини батьківських земель на Волині. Ця територія і стала базою для подальшої діяльності. Сидячи в другорядних волостях, Романовичі — Данило та його брат Василько — не залишали надії, що їм поталанить здобути всю батьківщину: «Чи так, чи інакше, — Володимир буде наш». Це трапилося 1230 року. Далі почалася боротьба за другу «півбатьківщину» — Галицьке князівство. Тривале протистояння на протязі 8 років закінчилось перемогою Данила.

Але життєві перипетії цього князя продовжувалися й далі: на нього, як і на інших давньоруських зверхників, чекала монголо-татарська навала (вперше з ними галицько-волинський володар познайомився ще на р. Калка в 1223 р., де

був поранений). У 1241 р. Данило не зміг організувати відсіч ординцям. Коли Батий увійшов у Галичину, він перебував в Угорщині. Боярська опозиція знову підняла голову і висунула претендентом на галицький стіл чернігівського князя. Та в битві під Ярославом 1245 р. Данилом була здобута вирішальна перемога і 40-річна боротьба за Галичину скінчилася. Боярська опозиція була остаточно знищена. Повним володарем Галицько-Волинської Русі став енергійний і талановитий князь.

Після означених подій Данило приїхав до Батия в Сарай і в переговорах з ханом виявив велику дипломатичність: не дав себе знищити і навіть добився від нього підтвердження на Галицько-Волинське князівство. Та як відзначав літописець: «Ой, гірше зла честь татарська, Данило Романович був великим князем, володів Руською землею, Києвом, Володимиром і Галичем і з братом іншими землями; сьогодні ж стоїть на колінах і холопом називається, і данини хочуть, і життя не надіється і грози проходять. Лиха честь татарська. Його ж батько був царем в Руській землі, підкорив половецьку землю і воював з іншими країнами, а син його не зазнав почесей, і хто ж інший може зазнати?».

Західна Європа з великою тривогою спостерігала за успіхами цього могутнього кочівницького угруповання — Золотої Орди — і шукала засобів знищити грізну силу. На Ліонському соборі того ж 1245 р. обговорювалася необхідність спільного виступу всіх європейських держав проти завойовників. В той же час римська курія намагалася скористатися скрутним становищем країн Центральної та Східної Європи в своїх інтересах. Францисканець Іоанн де Плано Карпіні, який за дорученням папи їздив до Орди, по дорозі зустрівся з Данилом

та Васильком. У цих та пізніших переговорах галицький князь мав єдину мету — заручитися допомогою Західної Європи проти завойовників. Суто церковні справи його не цікавили. Рим, навпаки, мав на меті в першу чергу позитивно вирішити релігійне питання — намагався притягнути Русь до себе. Щоб приєднати Данила, Інокентій IV прислав йому королівську корону і папський посланець коронував його у Дорогичині 1253 р. Так на теренах сучасної України з'явився перший король (другим і останнім був його онук Юрій Львович).

Але надії на допомогу із заходу Європи виявилися ілюзорними. Інокентій IV проголосив хрестовий похід проти монголо-татар, однак він не знайшов ніякого відгуку серед західних держав — на той час сили були дуже нерівними. Данило, знеохочений безрезультативністю своїх заходів, згорнув взаємовідносини, за що наступний папа Олександр IV погрожував князеві церковними карами. На цьому справа і скінчилася. Галицький князь звернув увагу на внутрішні проблеми і в першу чергу жорстоко придушив Болохівську землю, верхники якої перекинулись на бік завойовників — монголів.

Ця акція органічно поєднувалася з політикою Данила в його придушенні боярської опозиції й посилення центральної влади в плані ствердження державної незалежності. В цій справі він разом з братом Васильком спирався на широкі верстви населення й на ту частину бояр, що розраховувала на покровительство князів; їх підтримували міські купці й ремісники, в тому числі й іноземні поселенці в деяких найбільших містах (вірмени, німці та інші). Вони були прихильниками не боярського свавілля, а міцної князівської влади (лише пізніше, коли державні структури послабшали, міські колонії католиків стали орієнтуватися на своїх одновірців — іноземних

агресорів). Для перемоги Романовичів мала істотне значення й позиція селян-общинників, які входили до княжого пішого війська. Зміцнення боярства не віщувало смердам нічого доброго, а ілюзія про «доброто князя» уже в той час була поширена в народі. Союз князівської влади, боярства, що їй служило, та міської верхівки був спрямований на встановлення такого варіанту державного ладу, який більше відповідав би потребам економічного і культурного розвитку, ніж боярська олігархія.

Князь намагався створити центральний апарат управління з вірних йому бояр. Але, на відміну від інших давньоруських структур, тут мали місце і деякі специфічні риси, що пояснюються місцевими особливостями, роллю Галицько-Волинської Русі в міжнародних культурних зв'язках. Так, поряд з такими посадами, котрі відомі в усіх князівствах (тисяцького, воеводи, тіуна), Галицько-Волинський літопис називає печатника. Можливо, його слід зближувати з візантійським логофетом або західноєвропейським канцлером. Окрім того, раніше ніж в інших князівствах тут стала відомою посада дворського.

Посилення своїх позицій дозволило Данилу розгромити тевтонських лицарів Добжинського ордену, що захопили місто Дорогичин (де він пізніше коронувався) і взяти у полон магістра цього ордену. За словами літописця, князь напередодні проголосив: «Не личить держати нашу батьківщину крижевникам (тобто хрестоносцям)». Незадовго до зруйнування Києва Батиєм Данило укріпився в цьому стольному граді і посадив там тисяцького Дмитра, досвідченого та хороброго воеводу, якому і довелося керувати обороною міста.

Новою столицею свого князівства Данило Романович обрав Холм (сучасний Хелм), де побудував цілий комплекс споруд. Були збудовані й інші міста-замки, зокрема Львів,

куди запрошували «сідлярів, і лучників, і тутьників, і ковалів заліза, й міді, і срібла, і життя наповнювало двори навколо замку, поля і села».

Велася активна зовнішня політика. Так, по смерті останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів син Данила Роман одружився з Гертрудою Бабенберг і з допомогою угорського короля спробував оволодіти герцогським престолом Австрії. Проте ця спроба була невдалою.

Слід звернути увагу ще на одну важливу деталь державної політики цього князя: митрополитом було поставлено печатника Кирила, особу духовного стану (в багатьох дослідженнях увага акцентувалася лише на двох митрополитах-русах — Іларіоні та Клімі Смолятичі).⁹

Смерть Данила спричинила до політичного розчленування Галицько-Волинської Русі. Формально великим князем вважався його брат Василько, але він володів лише частиною Волині. Іншими землями розпоряджались його небіж Ярослав і сини Данила Шварно та Лев (останній був наймогутніший). Цікаво, що при описі подій 1264 р. волинський книжник зробив ремарку: «Тоді княжили у Литві Войшелк і Шварно». Звідси можна зробити висновок, що в молодому Великому князівстві Литовському встановилась дуумвіратна форма правління, до чого литовського і руського князів підштовхнули постійна татарська загроза й необхідність протистояти агресії з боку Польщі. Однак тому дуумвіратові судилося існувати лише близько трьох років.

Спочатку волинсько-литовський союз виявився настільки міцним, що 1267 р. великий князь литовський з власної волі передав великокнязівський престол Шварнові Даниловичу. Волинський літописець відзначав про це: «Потім Вой-

шелк віддав своє княжіння зятеві своєму Шварнові, а сам захотів... прийняти чернечий постриг».

Це була подія виняткової, надзвичайної ваги, що далеко виходила за межі міждержавних стосунків Русі з Литвою: один із синів Данила посів великокнязівський стіл Литви. Перед Шварном і всією династією Романовичів відкривалась заманлива й блискуча можливість створення величезної та могутньої Русько-Литовської держави — і це за 100 років до вторгнення Ольгерда Гедиміновича до Середньої Наддніпряни (1363 р.), але з тією принциповою різницею, що в тій державі XIII ст. правили б не литовські, а руські князі.

Та Русько-Литовському князівству не судилося утворитися. Того самого 1267 року Лев Данилович, розлючений тим, що Войшелк віддав Литву не йому, а його братові, отруїв цього ченця. Такий жорстокий вчинок назавжди перекреслив його власні намагання сісти на місце свого батька й дуже зашкодив становищу брата.

На думку М.Котляра, логічно припустити, що відтоді литовські пани почали з недовірою і острахом дивитися на свого руського князя, брат якого підступно вбив шанованого в суспільстві Войшелка. Поступово влада Шварна в Литовському князівстві підупадає, а сам він наступного року помер. І заступив його на престолі вже не руський, а литовський князь.¹⁰

На початку XIV ст. Галицько-Волинська Русь знову об'єдналася під владою одного князя — Юрія Львовича. Про далекосяжні плани цього володаря свідчить те, що він добився у константинопольської патріархії дозволу на заснування окремої Галицької митрополії, яка стала символом державного суверенітету князівства, сприяла зміцненню йо-

го реальної незалежності. Це сталося 1303 року. Відомо, що Візантія опиралася утворенню нових митрополій на теренах Русі (кілька століть існувала лише Київська). Досить згадати невдалу спробу суздальського князя Андрія Боголюбського чи більш пізні спроби великих князів литовських. Нова митрополія отримала 81 місце (на 10 місць нижче Київської). До неї були віднесені галицька, володимирська, перемишльська, луцька, турівська і холмська єпископії.

Не випадково саме Юрій Львович прийняв королівський титул і став називати себе «королем Русі, князем Лодомирії». Така титулатура зафіксована на його печатці: «S[igilum] Domini Georgii regis Russiae» (аверс) і «S[igilum] Domini Georgii principis Ladimiraе» (реверс). Оскільки Лодомирія — це Володимирія, тобто Волинь, історичним центром якої було місто Володимир, то цілком очевидно, що в його розумінні Руським королівством була Галицька земля. Титул короля Русі не обов'язково свідчить про коронацію Юрія, оскільки західноєвропейські джерела фіксують визначення статусу королівства за державою, а не за окремими особами.

Смерть останніх Романовичів — Андрія і Лева II — залишається загадкою, яку у зв'язку з фрагментарністю джерел неможливо однозначно розв'язати (вірогідно, вони були отруєні).

Той факт, що Галицько-Волинська Русь функціонувала як фактично самостійна держава ще понад 100 років після монголо-татарської навали, мав історичне значення для збереження і подальшого розвитку традиційної культури. Як відзначає Я.Ісаєвич, можна лише гадати, якою могла би бути доля Київського та Чернігівського князівств, якщо б їхній самостійний розвиток не був перерваний ординським лихоліттям. У той час, як зміцнювалась державність західних і

північних сусідів — Польщі, Угорщини, Литви, межування з Ордою, переходи її військ через територію князівства, грабіжницькі напади з боку завойовників — все це знекровило Галицько-Волинську Русь, вона впала жертвою експансії із Заходу. При цьому доля Галичини і Волині склалася по-різному. Як відомо, 1340 р. Галичину захопив польський король Казимир III, однак місцевим боярам вдалося витіснити його війська, і до 1349 р. Галичина зберігала відносно самостійність під владою одного з бояр. Та з 1349 р. більша частина цієї території знову потрапила під владу вищезгаданого короля, який спершу намагався не приєднувати цю землю до Польщі, а правити в ній на підставі династичної унії. Казимир титулував себе королем Польщі і Руського Королівства, однак під тиском південнопольських магнатів, які прагнули експансії на Схід, мусив врешті перейти від політики династичної унії до політики інкорпорації — беззастережного включення галицьких земель до Польського королівства. Однак за Казимира III інкорпорації ще не відбулося. Він змушений був визнати права на королівство за Угорщиною. Лише пізніше ці землі були анексовані Польщею.

На Волині з 1340 р. правив князь Любарт-Дмитро Гедимінович, який став православним, прийняв мову і звичаї місцевого населення, що вважало його своїм, а не чужинським князем. До своєї смерті він послідовно боровся за відродження Галицько-Волинської Русі.

Землі між Дністром і Прутом, що раніше входили до Галицько-Волинського князівства, в тому числі й Буковина, у другій половині XIV ст. увійшли до складу Молдавського князівства, що сформувався саме в цей час. Спочатку господарі (князі) Молдавії перебували у васальній залежності

від Польщі, а з першої половини XVI ст. Молдавське князівство стало васалом Туреччини. Так у другій половині XIV ст. змінилася політична приналежність майже всіх українських земель, крім Закарпаття, яке і далі залишалося у складі Угорського королівства.¹¹

Але всі вищенаведені факти все ж безперечно свідчать про те, що державотворчий та цивілізаційний процеси на українських теренах (зокрема, в західному регіоні) не припинялися. Просто вони розвивалися у новій історичній ситуації і мали певні специфічні особливості.

Говорячи про середньовічну добу в цілому, слід згадати, що існує характеристика України як “країни границь”, суть якої у врахуванні тих обставин, що із заходу Україна зазнавала впливу європейської традиції, зі сходу — російської, а з півдня — переднеазійської.

При цьому слушною є думка, що ситуація ускладнювалася тим, що так звані Захід, Схід та Південь представлені країнами, які самі являються маргінальними утвореннями з досить невизначеними історичними реаліями. Скажімо, Росію не можна вважати класичним Сходом, так само як Туреччину — Півднем, а Польщу — Заходом. Остання, наприклад, у сприйманні Заходом являлася країною сповненою східного колориту та екзотики. Тому може йтися лише про якісь загальні орієнтири та елементи культури. Але кожний із масивів мав значний потенціал та великі амбіції щодо асиміляції (чи “інтеграції”) України, або ж її частини у політичному, культурному й економічному вимірах. Тому можна погодитися з тезою, що Україна була приречена на постійний тиск з боку сусідів, перебування на перехресті шляхів подальшого розвитку, які репрезентувалися сусідами.

Згодом, зі звуженням кола сусідів до двох, українська свідомість так само продовжувала блукати між ними, довгий час навіть не намагаючись довести свою тотожність. Встановився певний баланс між конкуруючими силами за межами України, який, однак, мав трагічні наслідки для її самої. Проблема набула дещо іншого звучання: в політичному відношенні Україна була поділена між Польщею та Московщиною, у культурному — на Західну та Східну.

У кожному разі слід зазначити, що у більшості фахівців не викликає суттєвих сумнівів щодо визначених І.Лисяком-Рудницьким масштабів впливу греко-візантійського Сходу на духовну традицію, а латинського Заходу — на суспільно-політичні структури¹².

Література

- ¹ Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — К., 1993, Т.ІІІ. — С.1.
- ² Ісаєвич Ярослав. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 880-річчя народження Данила Галицького).// Київська старовина, 2002, № 1. — С.3.
- ³ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984; Котляр Николай. «Держава», олигархами умученная. Галицко-Волынское княжество в XIII веке.// Родина, 2003, № 11. — С.38.
- ⁴ Котляр Николай. Там само. — С.39–42.
- ⁵ Ісаєвич Ярослав. Вказ. праця. — С.5–6.
- ⁶ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950.
- ⁷ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С.105, 157, 159.
- ⁸ Ісаєвич Ярослав. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків.// Галичина та Волинь у добу середньовіччя. — Львів, 2001. — С.4–5.
- ⁹ Крип'якевич І.П. Вказ. праця. — С.92–104; Пашуто В.Т. Вказ. праця. —

- С.228–259; Історія України. — К., 2002. — С.60–61; *Исаевич Я.Д.* «Королевство Галиции и Володимирии» и «Королевство Руси» // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1985. — М., 1986. — С.63.
- ¹⁰ *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. — С.214–216.
- ¹¹ *Исаевич Я.Д.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1987. — М., 1988. — С.73; *Исаевич Ярослав.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків. — С.7–10.
- ¹² *Пересунько Сергій, Харитонов Євген.* До питання про цивілізаційну орієнтованість України доби середньовіччя // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. — Чернівці, 2000. — С. 21–22.

Розділ 13.**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ —
СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ**

Трагічні часи між серединою XIV і серединою XVII ст. — досить складний і ще недостатньо вивчений період. Тоді колишні південноруські території були розтягнуті сусідніми державами і входили до них лише у якості складових, підпорядкованих частин. Тож характеризувати даний етап цивілізаційної історії України як «друге українське королівство»¹ дуже і дуже проблематично. Проте це була з'єднувальна ланка між державними структурами русів та козацької доби.

Даний етап М.Грушевський в цілому визначав так: «Історія боротьби всіх сил сусідів за українські землі і участі в цій боротьбі самого українського народу становить зміст середнього періода нашої історії — що до політичного боку. Се історія закріпощення української землі й українського народу сусідніми державами, яких здобутки вкінці зібрала, майже вповні, без виїмків, держава Польська. З суспільного, економічного й культурного погляду виповнює сей період еволюція українського життя, яка витворюєть ся під впливом тих змін в політичних обставинах, особливо під посереднім (за часи литовської зверхности) і безпосереднім (під польським панованнєм) впливом Польщі — Польського правительства й польської суспільности. Зібравши українські землі під свою власть, вона постарала ся й звести до свого, польського взірця українське жите. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-виробле-

них форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріплення українського народу народності польській, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній — повертання української людности в народність служебну, підданську, експлоатовану. А брак сильної й різкої опозиції сьому процесови зі сторони української спільности, з боку українського народу сьому фатальному процесови, сим убийчим змаганням польським, надає сим часом характер періода упадка не тільки політичних, а й суспільних сил українського народу. Се часи його занепаду. З нього зачинає він підносити ся тільки під кінець XVI в., під впливами релігійно-національної реакції і звязаного з ним культурного українського руху, а пів століття пізніше знаходить свою опору в козаччині, що під той час з чисто класової, приватної політики переходить до репрезентації загальнонаціональних інтересів»². Та слід відзначити, що з точки зору сьогоднішньої наукової концепції термін «український» — це умовне поняття у відношенні до розглянутого періоду. Адже населення ще усвідомлювало себе як «руське».

Переходячи ж до розгляду конкретної історичної ситуації в цей період, треба вказати, що після загибелі Київської Русі і поступового затухання активної діяльності володарів Галицько-Волинського князівства основне протистояння відбувалося між Золотою Ордою та Великим князівством Литовським.

Перша з них була західною частиною «*Rex Mongolica*». Вона займала певну цивілізаційну нішу в історичному розвитку Євразії і на кінець XIII ст. оформилась у вигляді степової імперії з цілим рядом особливостей — етнічних, господарчих, культурних, політичних, ідеологічних. Тому є всі

підстави говорити про неї як про особливу цивілізаційну модель.³ В другій з названих структур дев'ять десятих території складала колишня земля Київської Русі. Політика великих литовських князів по відношенню до них визначалась формулою: «Мы старины не рухаем, а новин не вводим». Іншими словами, тривалий час у складі нової держави зберігалась автономія давньоруських земель. Тому можливо навіть говорити, що Київська Русь отримала пряме продовження у Великому князівстві Литовському.⁴

В середині XIV ст., а конкретніше — в 1362 р. відбулася подія, що кардинально змінила ситуацію на користь останнього із вказаних державних утворень. В битві на Синіх Водах (сучасна річка Синюха на Кіровоградщині) литовці перемогли татар. Це потягло за собою визволення населення сучасної Центральної України від регулярної данини і безпосереднього політичного контролю Ординської держави, територіальні володіння якої були значно відсунуті на схід. Натомість це призвело до остаточного закріплення Київської, Волинської, більшої частини Подільської та Чернігово-Сіверської земель за Литвою.

В культурно-історичному контексті зміни, що постали після згаданого року, означали закінчення понад столітньої епохи штучно насадженої ізоляції цих територій від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією і переважаючих впливів на них Євразійського «Рах Mongolica» синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV ст. впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії. У певному сенсі можна говорити про те, що приєднання основного масиву сучасних українських

земель до Великого князівства Литовського на початку 60-х років XIV ст. не тільки надало нового імпульсу інтеграційній політиці на Русі, а й невдовзі визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід.⁵

Велике князівство Литовське було економічно й політично, культурно й етнічно неоднорідним державним утворенням. Включені до його складу східнослов'янські землі (білоруські, більша частина українських, а також частково російські князівства) з більш високим рівнем розвитку економіки, соціальних відносин і культури, як вже відмічалось, займали переважну частину його території. Приблизно таке ж співвідношення існувало і стосовно населення. Особливості структури Литовської держави знайшли відображення в титулатурі великих князів литовських. Так, ще в першій половині XIV ст. князь Гедимін називав себе «королем литвинів і руських», або ж «литвинів і багатьох руських». Його нащадки також підкреслювали свої верховні права на землі Русі, іменуючи себе «князями литовськими і руськими» або «вотчичами руськими».

Перебування частини східнослов'янських земель у складі Литовської держави сприяло посиленню різноманітних зв'язків між її населенням і мало великий вплив на соціально-економічний та культурний розвиток власне литовських земель. Виявленням синтезу суспільних відносин було визнання литовською феодалською елітою широких імунітетних прав за боярством східнослов'янських земель і відмова від суттєвого перерозподілу їх феодалської власності, з одного боку, а з іншого — запозичення литовськими феодалами на Русі для будівництва своєї держави невивантачених йому елементів правового й політичного устрою, в тому числі й

офіційного діловодства, яке, починаючи з середини XIV ст., велось на давньоруській мові. Важливим показником змін, які проходили в XIV ст. у внутрішньополітичному розвитку Литовської держави, була досить явна тенденція до «русифікації» правлячої литовської династії, що виявлялось, зокрема, у формі шлюбних союзів представників цієї династії з Рюриковичами, часті випадки прийняття ними православ'я. У результаті синтезу суспільних відносин ранньофеодальна Литовська держава перетворилася в середині XIV ст. на Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське, вступивши в стадію розвиненого феодалізму з присутніми йому ознаками політичної децентралізації.⁶

Із включенням більшої частини Південно-Західної Русі до складу Великого князівства Литовського, в її значних територіально-політичних феодальних об'єднаннях-землях: Київській, Волинській, Чернігівській та деяких інших, місце давньоруських удільних князів Рюриковичів зайняли представники литовської великокнязівської династії, сини й онуки Гедиміна. На службі у них знаходились нечисленні представники родів давньоруських зверхників і представники ординської знаті, які осіли на Русі.

В залежності від титулованої знаті перебував найбільш численний і соціально неоднорідний прошарок феодалів — боярство. Його верхівку складало велике боярство (пани, магнати), які володіли спадковими землями (отчинами) і мали певні імунітетні права по відношенню до великих удільних князів (про що вже йшла мова). Основна маса боярства — середні та дрібні землевласники — служили у князів та магнатів, за що отримували нагороду — землі в умовне володіння або доходи з них в порядку «кормління». В документальних джерелах цей

прошарок відомий під назвою «земян» (землян), а з оформленням його станових прав — шляхти. До привілейованих шарів належало і вище духовенство та міська верхівка. Саме ці місцеві прошарки титулованої знаті й великого боярства виступають протягом XIV—XV ст. як охоронці «старини».⁷

Але ця система поступово модифікувалася і на перше місце виходила шляхта. Висхідним пунктом, з якого на зламі XIV—XV ст. почався відлік історії українських привілейованих станів, на думку Н.Яковенко слід вважати різке збільшення кількості нижчих прошарків — воїнів-землевласників, що вкупі з політичними змінами стало підставою до модифікації феодальної ієрархії. Шляхта України-Руси як цілісне соціальне явище була об'єднана: а) матеріальною основою свого буття — феодальним землеволодінням; б) політичною зверхністю над іншими станами, що забезпечувалася відповідним юридично-правовим статусом; в) спільними елементами соціальної психології, яка спиралася на усвідомлення власної винятковості.⁸

Та історична ситуація знову складалася не на користь східних слов'ян. У зв'язку з боротьбою за владу, князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і став королем під ім'ям Володислав. Була укладена у 1385 р. Кревська унія, згідно з якою передбачались включення Великого князівства Литовського до складу Польської держави і перехід всього населення у католицизм. М.Грушевський означив цю подію як висхідну точку в процесі інкорпорації Польщею українських земель.⁹ У той же час, це був лише початковий етап складного й неоднозначного процесу.

Він завершився в 1569 р. укладенням Люблінської унії, згідно з якою Польща й Литва об'єднувались в «єдину

спільну Річ Посполиту». Доля українських земель була вирішена: спочатку до Польщі були приєднані західні, а далі й східні території. Одночасно з'явилась і теорія про те, що вся Русь здавна підлягала польським королям — внаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання або упадкування. Ці твердження перегукувались із загальноруськими претензіями московських володарів, які вважали дані обшири своїми, і в першу чергу Київ.

Відносно легкому проведенню такої акції (приєднання до Польщі) сприяла і байдужість української еліти, котра дбала передусім про свої станові інтереси, не дуже замислюючись над тим, з яких саме «певних причин» її було «прилучено до Коруни».

Вимоги, висунуті шляхтою на Люблінському сеймі, були мінімальними (збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві), а їх реалізація вичерпала політичний потенціал української еліти. Але були й інші чинники. Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею та Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженим королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати українську еліту.

Та цими світськими змінами справа не скінчилася: після Берестейської церковної унії відбулося і злиття церков. Ось основні її положення: форми таїнств, обрядів і свят Руської церкви залишаються незмінними; кандидати на вищі духовні посади обираються, згідно з традицією, духовними особами

лише з-поміж людей руської і грецької нації; владик посвячує митрополит, а митрополита — владики, однак підтвердження він мусить дістати від папи римського, як раніше діставав від константинопольського патріарха; владики отримують обов'язкові місця в польському сенаті нарівні з католицькими єпископами; усі монастирі, церкви і церковні братства перебувають під контролем владик без втручання світських осіб; людей грецького обряду забороняється вихрещувати в латинство; допускаються змішані шлюби без переходу одного з подружжя до віри іншого; руська церква нарівні з римською може закладати школи та семінарії грецької і слов'янської мови, а також влаштовувати друкарні під контролем церковних влад; юрисдикція патріархату східної церкви на території Русі втрачає чинність.

Це призвело до глибокого цивілізаційного розколу тогочасного суспільства замість того, щоб, як вважав король Сигізмунд III, «зберегти і укріпити» єдність Речі Посполитої. Спалахнула інтенсивна полеміка між православними та уніатами, в якій обидві сторони гаряче обстоювали власне бачення подій 1569 р. Ця полеміка, що тривала кілька десятиліть, не тільки не пом'якшила гостроти міжконфесійних суперечностей, а й поглибила спричинену ними суспільну конфронтацію. Офіційні кола Речі Посполитої категорично відмовляли православній церкві в праві на існування, що за умов тотожності православ'я та «руськості» сприймалося широким загалом як політика, спрямована на те, «аби русі не було на Русі»¹⁰.

Все це призвело і до певної зміни ментальності (тобто комплексу уявлень про навколишній світ) української еліти: «...власне тут ми вперше можемо говорити про зародження феномену роздвоєння свідомості, характерного для предс-

тавників руської шляхти. Вірогідно, саме впродовж першої половини середини XVI ст. виокремлюється специфічний стереотип такої людини — *gente Ruthenus natione Polonus* [руського племені польської нації], як називав себе видатний тогочасний публіцист з-під Перемишля Станіслав Орховський-Роксолан (1513–1566), вихованець університетів Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї і Болоньї, багаторічний мешканець Венеції, Лейдена і Рима, визнаний речник абсолютизованої ідеї золотих вольностей шляхти. Спираючись на ренесансну ідею політичного патріотизму як синтезу рідної землі з особою володаря і спільнотою, в якій живе індивід, цей стереотип об'єднав усвідомлення свого руського походження з відчуттям приналежності до польської політичної нації, тобто політичного народу тієї держави, активними членами якої почала відчувати себе руська шляхта. Конфлікт роздвоєних лояльностей, де громадянський обов'язок вступив у протиріччя з любов'ю до «милої Русі й старожитного нашого народу руського», пояснить поведінку багатьох шляхтичів-русинів згодом, в добу Хмельниччини, коли *gente Rutheni natione Poloni* роздвоювалися між своїми двома душами, марно сподіваючись зліпити до купи антагоністичні половини розламаного війною польсько-руського світу»¹¹.

Але, як би там не було: «Люблінська унія, усуваючи з українських земель литовську владу, знищила також рештки українських державних традицій, що заховалися під формами автономії у Великому князівстві Литовському. В дальшому часі національно-політичне життя України не зв'язувалось уже з державою, а мусило творити собі нові організаційні форми. Весь розвиток життя ішов під важким наступом Польщі. Західний кордон, що в князівській епосі

мав другорядне значення, тепер став головним бойовим фронтом. Українському народові загрожувало повне національне знищення. Тому всю народну енергію довелося скерувати на те, щоб не дати себе знищити чужій силі. Національна організація набрала в значній мірі оборонного характеру. Тільки по тому, як уже забезпечено було основи існування, міг прийти нормальний розвиток життя...

Разом з магнатами сунула в Україну дрібна польська шляхта, голодна і незаможна, що при панах і собі сподівалася доробитися маєтків і багатства. Такі чужосторонні зайди ставали у панів за слуг, економів, орендарів, старшин у магнатських військових частинах тощо і разом із своїми покровителями визискували місцеве населення. При магнатах наживу для себе знайшли також жида, що були панськими агентами й факторами, брали в оренду корчми, млини, мита, посередничали в торгівлі і проводили всілякі спекуляції»¹².

І.Крип'якевич вказував, що завоювання українських земель польськими впливами йшло спершу по лінії колонізації та економічного використання природних ресурсів, але без наміченого докладного плану. Але пізніше, коли польське панство закріпилося на українських землях, створилася одна суцільна система експлуатації, а економічні й культурні процеси в'язалися в одне. Магнати і шляхта, разом з польським духовенством і, в першу чергу, єзуїтами, намагалися розкласти місцеву еліту — денационалізувати й спольщити панів, ослабити міщанство, розбити організацію православної церкви. Ця деструктивна робота мала передати в руки переможців усі економічні багатства України — землю, промисловість, торгівлю, а разом з тим політичні й культурні впливи. Все, що йшло по лінії шляхетсько-католицької політики,

мало допомогу і протекцію від держави, — будь-який опір і протест мав бути знищений і пригнічений.¹³

Зусилля української шляхти поліпшити ситуацію шляхом висунення вимог на сеймових засіданнях не мали помітного успіху. З часом опозиційність шляхти стала слабшати, а значна її частина була просто ополячена. Повинна була з'явитись нова сила, яка б встала на чолі тогочасного суспільства. І вона з'явилась. То було козацтво. Грунтуючись на глибоких історичних традиціях, воно відродило перерваний державотворчий цивілізаційний процес. Вагомим був і внесок у розвиток матеріальної культури та духовного життя народу. Зрештою, з середини XVII ст. козацтво почало репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву «козацького народу».

Історичні джерела свідчать про появу українського козацтва в другій половині XV ст. на розлогих просторах так званого «Великого кордону», який протягом тривалого часу розмежував європейський та азіатський світи. Звідси цілком закономірним було існування типологічно схожих явищ — гайдуків у Болгарії та Волощині, секеїв в Угорщині й Трансільванії, граничарів та ускоків у південних слов'ян, татарських козаків у Кримському ханаті, донського козацтва в Московії. Причини походження цих вільних громад відповідно позначилися на багатьох рисах їхнього внутрішнього устрою, соціальному становищі, формах і методах діяльності, стосунках із владою та суспільних функціях. Однак подібність українського козацтва до аналогічних прикордонних утворень не знімає питання про його особливості та унікальність щодо місця й ролі у вітчизняній історії. Адже, зародившись на прикордонні, козацтво

за порівняно незначний проміжок часу — протягом двох століть, не лише зросло кількісно і стало вагомою військовою силою, поширило свій вплив на більшу частину українських земель, а й піднеслося до усвідомлення та відстоювання загальнонаціональних інтересів.¹⁴

Попервах козаки діяли в контактах з польськими зверхниками, що, зокрема, знайшло відображення у політиці короля Стефана Баторія, який з-поміж козаків виокремив шість тисяч найкращих воїнів, поділив їх на шість полків, призначив гетьмана, дав клейноди і печатку, наставив полковників, обозних, суддів та сотників і наказав стерегти татарське прикордоння, а за це надав козакам платню, місто Чигирин як їх резиденцію і Трахтемирів, де доживали віку старі й немічні воїни.

На думку Н.Яковенко, найпереконливіше козаки довели свою потрібність Речі Посполитій у Хотинській війні 1621 р., коли у відповідь на безперервну козацьку «партизанщину» та польські втручання в молдавські справи, турецька армія під проводом самого султана Османа III рушила на завоювання неспокоїного сусіда. Армія, що складалась зі 150-тисячного регулярного війська, не рахуючи татарської кінноти та допоміжних підрозділів, перейшла Дунай. Король і султан зійшлися під Хотином, де туркам протистояло 35 тисяч поляків. В останню мить до коронних формувань приєдналося 41,5 тисячі козаків на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним. Цікаво відзначити, що напередодні походу султан заслав до нього своїх агентів, намовляючи до союзництва і обіцяючи опіку автономній козацькій окрузі зі столицею в Києві або Кам'янці-Подільському. Бої під Хотинською фортецею тривали близько місяця, а основ-

ний удар прийняли на себе якраз козацькі загони. З Туреччиною був укладений мир, а Хотинська війна стала апогеєм козацької слави в Речі Посполитій.

Братерство зброї, яке об'єднало козаків з польськими воюючими в боротьбі проти спільного ворога, протрималося недовго. Смерть непересічного гетьмана від рани, яку він отримав під час вищезгаданої битви, прискорила новий спалах ворожості. Польська сторона не відчула, що козацтво — це вже міцна, нова і здорова сила. Проаналізувати і скоригувати в потрібне русло свою політику було необхідно хоча б після козацького звернення до Варшави у 1625 р. в якому вимагалось: «Обеспечить древнюю православную веру, удалитъ униатов от церквей и церковныхъ именій, признатъ законными духовныхъ, посвященныхъ иерусалимскимъ патриархомъ, и уничтожитъ изданные имъ во вредъ универсалы. Позволитъ казакамъ проживать спокойно во всехъ коронныхъ и дедичныхъ именахъ киевскаго воеводства, уничтожитъ все стеснительныя противъ нихъ постановления — (следовательно, позволитъ полное расширение казачества и возможность всему народу в киевскомъ воеводствѣ перейти в казачество, а также переходить туда из другихъ воеводствъ жителямъ). Позволитъ казакамъ судиться самимъ между собой, не завися ни от какихъ другихъ урядовъ, а в случае тяжбы с мещанами, выбирать поровну судей от мещанскаго уряда и от казаковъ. Позволитъ казакамъ передавать свое имущество кровнымъ или кому захотятъ по завещанию, а не отдавать ихъ уряду, как хотело правительство. Позволитъ имъ беспрепятственно ходить на рыбныя и зверинныя промыслы (а следовательно, и в Сечь, откуда они могли совершать морскіе походы). Позволитъ имъ вступать на службу иностранныхъ государей, повыситъ имъ жалованье, не

допускать жолнеров на квартиры в киевском воеводстве, не давать кадуков по войсковым товарищам, то есть в случае преступления не раздавать имущество другим лицам, мимо наследства, дать привилегию на братство, основанное в Киеве, и на школы для обучения юношества»¹⁵. Це зовсім не схоже на слізні й покірні прохання, з якими представники шляхти звертались часто до сеймів. Це — вимога впевнених у собі й у своїх можливостях людей.

Але накопиченням військового потенціалу справа не обмежилась. Відбувалося духовне відродження, про що можна говорити, спираючись на наступні факти. В середині 70-х років XVI ст. довкола князя К.Острозького склався інтелектуальний осередок, котрий протистояв католицькій експансії. Тут з'являється потужний науково-видавничий заклад. Зокрема, була надрукована Біблія російським емігрантом Іваном Федоровим-Москвитиним, котра з поліграфічного боку є визначним шедевром слов'янського книгодрукування, а текстологічно і донині вважається канонічною. Але цікавий в контексті даної праці інший факт, пов'язаний з діяльністю Острозької академії: тут була вперше висунута ідея перенести центр Константинопольського патріархату на територію України зі столицею в княжому Острозі (дещо пізніше обговорювався й інший варіант — зробити столицею патріархату Київ, найдавніший релігійний осередок усієї Русі).

Інший, ще більш відомий інтелектуальний осередок — це створений у 1632 р. П.Могилою на основі Київського Богоявленського братства колегіум (Києво-Могилянський). З його виникненням за Києвом остаточно закріпилася роль провідного цивілізаційного осередка національної культури,

де гартувалися найкращі інтелектуальні сили тогочасного суспільства. В часи створення самого братства до нього записався і гетьман П.Сагайдачний з усім своїм військом. Останній факт переконливо промовляв до сучасника: вписавшись до братства, Військо Запорозьке отримувало формальне право здійснювати опіку над ним. Тож світська і духовна еліти пішли на активне зближення. На очах мінявся лідер нації: на зміну старій аристократії козацька старшина зробила перший крок до політичного лідерства. В цьому порухові молоду політичну еліту підтримала і православна церква.¹⁶

Французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, який упродовж 17-ти років виконував службу в коронному війську в Україні і покинув її якраз напередодні Визвольної війни, відзначав у своїй відомій праці, що: «...край є незборним захистом проти могутності турків та жорстокості татар, міцною перепоною, здатною зупинити їхні згубні і часті набіги, і вороги ці бувають дуже здивовані, зустрічаючи у провінції, яка [раніше] служила для них місцем переходу до завоювань, неспростовне свідчення своєї ганьби і свого занепаду»¹⁷. Це теж вказує на поступове посилення українського потенціалу навіть в часи жорстокого польського пригноблення. Як мовиться: «Вода просто так на пару не перетворюється». Тож успіх Б.Хмельницького спирався на потенціал народу, що накопичувався в більш ранній період, коли цивілізаційні процеси притихли, але не перервалися. Вони своєрідно еволюціонували в структурах інших держав — спочатку Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої.

Про те, що українська історична пам'ять збереглася і в ці часи свідчать висловлювання вже згаданого С.Ориховського-Роксолана — видатного українського та польського

суспільно-політичного діяча, блискучого оратора і публіциста першої половини XVI ст. Він звертався до короля із нагадуванням про страждання українського народу: “Нині ми нещасні, вогнем і залізом знищені, просимо тебе усім миром: допоможи нам, прийми біду нашу до серця і хай прославиться в цій справі не лише твоє ім’я, але й хоробрість королівська”. Цей діяч переконує стати захисником Русі, старатися завоювати любов народу, прислухатися до його прохань, рекомендує за прикладом Олександра Македонського “відмежувати тіло від бажання та їхати на Русь”, щоби там оглянути військо, побудувати фортеці, ліквідувати небезпеку, що нависла над жителями. Він звертався до короля: “Все це з’єднає тебе з підлеглими і зробить любимим усіма. Тому що побачать, що ти, їхній король, не серед натовпу дівчат ховаєшся, і не удома біля матеріної спідниці, а у ворожій землі за свій добробут хвилюєшся”.

З прямою і сміливістю, характерною для гуманістів епохи Відродження, він порівнює короля зі псом, якщо король не зустрічає ворога на державних кордонах, а перебуває в столиці: “...породиста собака ніколи не ховається посеред вівчарні, але лягає на ніч за воротами, — щоб легше почути вовків, відігнати їх і переслідувати. Навпаки, лінивий і непородистий пес ховається серед овець і іноді з позором шукає захисту у пастуха”. З великою любов’ю та повагою говорить С.Ориховський-Роксолан про польського полководця Я.Тарновського, котрий переміг під Вишневцем великий загін золотоординців, що увірвалися на західноукраїнські землі. В честь цього військового зверхника Ориховський навіть написав окремий трактат під назвою “Життя і смерть Яна Тарновського”¹⁸.

Але для тих часів зафіксоване ще одне цікаве суспільне явище - початок зворотнього процесу у самосвідомості частини тогочасної еліти. “Полонізація приваблювала русинів візією “рівних прав шляхетської спільноти, щоправда, досить мінливою, але також практично потрібною, якщо ще раніше хотілося уникнути “випадіння із системи”. Але остаточно солідарність “панів братів” не витримала випробування... вбога шляхта, що опинилася між російським молотом і польським ковадлом, позбавлена суспільної підтримки, зависла над прірвою, розчарована і обманута, часто українізувалася. Таким було своєрідне та карикатурне “повернення до матінки”. Не про таке повернення мріятиме Липинський, стверджуючи, що польську провину упослідження української культури та суспільного розвитку внаслідок переманювання його еліт слід відшкодовувати українізацією давніше сполонізованих вищих верств”¹⁹. Але, все ж, найкращі з них увійшли до правлячої верхівки Козацької держави.

Література

- ¹ *Брайчевський Михайло*. Конспект історії України. — К., 1993. — С.65.
- ² *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. — К., 1993, Т.IV. — С.3–4.
- ³ *Крамаровский Марк*. Великая Орда Златая.// Родина. Средневековая Русь. Часть первая. — 2003, № 11. — С.66.
- ⁴ *Дворниченко Андрей*. «Мы старины не рухаем...»// Там само. — С.55.
- ⁵ *Шабульдо Фелікс*. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації.// Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. — К., 2003. — С.20.
- ⁶ *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С.92–93.
- ⁷ Там само. — С.80–81.

- ⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С.6, 34.
- ⁹ Грушевський Михайло. Вказ. праця. — С.138.
- ¹⁰ Історія України. — К., 2002. — С.80–83.
- ¹¹ Яковенко Наталя. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С.81.
- ¹² Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С.129–130.
- ¹³ Там само. — С.131.
- ¹⁴ Щербак Віталій. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV-середина XVII ст. — К., 2000. — С.5–6.
- ¹⁵ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. — К., 2004. — С.52–53.
- ¹⁶ Яковенко Наталя. Нарис історії України... — С.126, 142, 163.
- ¹⁷ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — К., 1990. — С.23.
- ¹⁸ Литвинов В.Д. Проблема государства в трудах Ст. Ориховского // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (историко-философские очерки). — К., 1988. — С. 241-242.
- ¹⁹ Сосновська Данута. Історія як сумнів // Критика, 2006, вересень. — С. 21.

Розділ 14.**УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА**

Новий етап у розвитку державності прослідковується на Запорозжі, що було пов'язано з процесом посилення ролі козацького стану в другій половині XVI — початку XVII ст. Як відзначав В.Липинський: «Подібно як шляхта польська створила поняття державности польської і нації польської, козаччина українська створила поняття державности й нації української. І навіть географічно-провінціальна назва козацької території — воєводств Київського, Чернігівського і Брацлавського — стає назвою національної території і назвою нації. З того часу терміни «Україна» і «український», що власне тільки цю землю козацьку зразу означали, починають витіснити старі терміни «Русь» і «руський», їх національне значення собою заміняючи».¹

Ми ще повернемося до цих термінів і розглянемо їх більш детально, а зараз слід відзначити, що Запорозька Січ (Кіш), котра становила собою федерацію незалежних курінних одиниць, об'єднаних військовою юрисдикцією, виступала політично — державною одиницею у формі демократичної республіки. А поскільки її зародження й розвиток відбувалися в епіцентрі Великого кордону — рубежу між європейським і неєвропейським світами — охопленого полум'ям боротьби з татарсько-турецькими завойовниками, однією з найхарактерніших рис молоді державності стає мілітарність, що пронизувала різні сторони її життя. У силу цього вона часто називалась Військом Запорозьким.

«Простота жизни, готовность на всякую опасность, благочестие, целомудрие, совершенное братство между собой и строгое повиновение воле начальства являлись нравственными требованиями запорожского братства, приближавшими его, за исключением военного занятия, к монастырской жизни, — зазначае М.Костомаров. Запорожцы собирались на раду-сходку, подобную старинному вечу. На раде выбирались начальники. Главным был атаман, носивший название кошевого, а вся запорожская община называлась кошем — слово татарского происхождения, означавшее стан. Кош разделялся на курени; над каждым куренем был выборный куренной атаман, подчиненный кошевому. Кроме этих начальствующих лиц, выбирались радой полковой писарь (заведовавший письменным производством) и есаулы (распорядители). Когда предпринималась какая-нибудь экспедиция из ограниченного числа запорожцев, то начальником над ними был полковник, нарочно выбираемый для такого предприятия. Кошевой имел безусловную власть над кошем, но по окончании года отдавал отчет в управлении, и в случае злоупотреблений подвергался смертной казни. С этой целью, чтобы он не зазнавался, существовал обряд: новоизбранному кошевому мазали лицо грязью. Пищей у запорожцев являлось жидко сваренное квашеное тесто (соломаха), а на праздники — рыбная похлебка (шерба). Они жили в куренях, человек по сто пятьдесят в каждом; в конце XVI века это были шалаши, сплетенные из хвороста и покрытые для предохранения от дождя лошадиными шкурами; ссора между казаками строго запрещалась; суровые и даже бесчеловечные на войне, запорожцы казнили смертью своих товарищей, совершавших насилия и разбой в мирных

християнських поселеннях; воровство наказувалося повешенням «за єдино путо вешають на древе». В товарищество поступали і холості і женаті, но приводить жінчину в Сечь заперщалося под страхом смертної казни. За блудливість жестоко наказували палочними ударами. Запорожець, вступаючи в Сечь, обещав воевати за християнську веру і битися против її врагов. Он должен был придерживаться постов і обрядов по уставу восточної церкви. В первое время существования Сечи нет нигде упоминания о том, чтобы там был храм, как было уже впоследствии. Вероятно, его тогда не было, по крайней мере, как постоянного здания для всегдашнего богослужения, потому что и определенного места для Сечи долго не было; мы встречаем Сечь то на Хортице, то на Томаковке, то на Никитином Роге, то на Базавлуке... Уже позже, когда местопребывание Сечи установилось при устье Чертомлыка, она сделалась как бы постоянным городом; до того времени это был военный стан, часто переносившийся с места на место, обитатели его в большинстве состояли из временных посетителей — промышленников.

Так жили по описанию, переданному малорусскими летописями, первые запорожцы, остававшиеся на более или менее продолжительное время в Сечи. Большая часть удальцов, которым суждено было не погибнуть и не попасть на войну в плен, возвращалась осенью домой. Обогащаясь добычей, они повторяли свои походы на Низ или же образовывали казацкие шайки, которые выбирали предводителей — гетманов, шатались по Южной Руси и вторгались в чужие земли, или же, отведав казацкого життя, поступали под предводительство какого-нибудь пана, который в таком случае, называясь их гетманом, обращался с ними, как с

вольними людьми... Єдиного начальника над всіма українськими казакми ще не було. Крайнее равенство господствовало в их быте. Шляхтич ли, князь ли, мешчанин или сельский холоп шел в казаки — он был равен своим товарищам. Первоначально вольное казачество наполнялось мешчанами, а потом большинство в нем состояло из сельских холопов, не желавших повиноваться своим панам»².

На початковому етапі Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького Запорозжя продовжувало відігравати провідну політичну роль. Саме тут створюється ядро армії, обирається сам гетьман і формується ідея державно-територіальної автономії козацької України, що пізніше лягла в основу політики українського уряду. Однак після перемог під Жовтими Водами і Корсунем, коли повстання швидко переросло у національно-визвольну війну, воно втрачає її. По-перше, тому, що слабозаселена територія Запорозжя, господарство якого продовжувало носити здобичницький характер й ґрунтувалося не на приватній, а на спільковій (курінній) власності, не могло стати ядром національної держави. По-друге, політика Б.Хмельницького та його соратників визначалася не лише інтересами запорозців, а всього козацького стану, абсолютна більшість якого проживала на території городової України.

Саме регіон Середньої Наддніпряниці у першій половині XVII ст. стає територіальним ядром формування національної держави, основу якої становили інституції, перенесені із Запорозької Січі. Розвиваються козацьке самоуправління, судочинство, військова організація тощо, внаслідок чого влада Речі Посполитої в краї починає набувати все більше номінального характеру. Одночасно йшло

неухильне розширення території козацької України де запроваджувались нові порядки. Поряд з іншими державними інституціями в межах відповідної території українських земель формувався й власний адміністративний устрій. Враховуючи важливу роль мілітарного фактору в житті козацтва, саме традиційний полково-сотенний принцип і ліг в його основу.

Хмельницький поділив козацтво на полки, пише М.Костомаров, «но под этим разумелся не правильный раздел армии, а известный край южнорусской земли. Полк включал в себя города, местечки, села и назывался по имени главного, более других значительного, города, где было правление полка. Полком начальствовал полковник: ему были подведомственны другие чиновники. Полки разделялись на сотни. Сотня заключала в себе села и хутора и также носила название по имени какого-нибудь значительного местечка. Сотни делились на курени, в которых было несколько десятков. Верховное место называлось генеральной войсковою канцелярией. Там вместе с гетманом были чиновники: обозный (начальник артиллерии и лагерной постройки), есаул (обер-лейтенант), писарь (государственный секретарь), хорунжий (главный знаменосец); все вместе — все эти чины назывались генеральными, или войсковыми; войсковою старшиной. В каждом полку была своя полковая канцелярия (полковое правление) и полковые старшины: полковые обозные, есаулы, писари, судьи, хорунжие. В сотне была сотенная канцелярия и сотенные старшины: сотник, писари, хорунжий. Таким образом, чиновники сотенные и полковые отправляли в сотне и в полку те же обязанности, какие возлагались на чиновников генеральных с подобными

именами в отношении целого казачества. Куренями начальствовали атаманы. В то время чиновники избирались и отменялись на радах, то есть народных собраниях, вольными голосами, потом утверждались гетманами. Такой порядок велся издавна в казацком войске, но в этот год (1648. — Авт.) он распространился на целый народ. Тогда слово «казак» переставало иметь значение исключительно особого военного сословия, а перенеслось на всю массу восставшего южнорусского народонаселения.

На правой стороне Днепра были полки: Чигиринский (гвардия гетмана), Черкасский, Корсунский, Лисянский, Белоцерковский, Паволоцкий, Уманский, Калницкий, Каневский, Животовский (как кажется, одно и то же, что Брацлавский), Полесянский и Могилевский. Пространство, занимаемое этими полками, охватывало собой землю, где жил южнорусский народ, нынешние губернии: Киевскую, часть Минской, Волынскую по Горынь, Подольскую и часть Червонной Руси около Галича до Надворни; из Червонной Руси мужики бежали в полки Могилевский и Брацлавский. На всем этом протяжении только Каменец, твердая и неприступная крепость, держался во власти поляков; другие соседние местечки переходили то в одни, то в другие руки. Полк Полесянский или Овручский простирался на неопределенное пространство по лесам. На юг казачество занимало степи до Бессарабии или до белгородских татарских кочевьев. На левой стороне были полки: Переяславский, Нежинский, Черниговский, Прилуцкий, Ичанский, Лубенский, Ирклеевский, Миргородский, Кропивянский, Гадячский, Полтавский и Зеньковский. Они занимали пространство нынешней Полтавской и Черниговской гу-

берний и часть Могилевской по Гомель и Дронов. Больше всех был полк Черниговский; занимавший пространство до Стародуба с одной, до Гомеля с другой стороны; число сотен в каждом из полков было неравное: доходило до двадцати и более; «що село, то сотник», — говорит очевидец, — а иная сотня имела человек тысячу. Приблизительно полагают число настоящих казаков, способных к войне, до двухсот тысяч, а один говорит простодушно, что русского войска было столь велико, что в поле не помещалось и на карте написать его было трудно»³.

Причини феномену надзвичайно швидкого творення національної держави В.Смолій і В.Степанков вбачають в наступному. Насамперед, цей процес відбувався не на порожньому місці, а на основі державних інституцій. Слід врахувати також тісний зв'язок національно-визвольної та соціальної боротьби. Остання переросла у Селянську війну, що охопила всі українські землі. Її розвиток сприяв оформленню радикальної фракції козацької старшини, яку очолив полковник М.Кривоніс, що підтримувала вимогу трудящих про повну ліквідацію шляхетства. Генератором соціальної активності селянства виступав козацький ідеал. У його свідомості закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового) і яка одночасно користується особливим імунітетом (особиста свобода, право володіння землею, своя юрисдикція тощо). Саме тому, що боротьба за здобуття козацького імунітету стала загальноукраїнським явищем, селяни і міщани масово показувалися, створювали сотні загонів, які розправлялися зі шляхтою, громили її садиби і замки, захоплювали землі й угіддя. Водночас козацький ідеал

послужив життєздатним матеріалом для вивершення будови національної держави. Адже запроваджені «козацький присуд» і «козацькі порядки» означали не що інше, як створення власних органів управління, що лягли в основу нових адміністративних структур. Сприяла цьому політика уряду Б.Хмельницького на царині організації державного апарату з його законодавчими, виконавчими і судовими функціями.

Протягом другої половини 1649–1650 рр. завершився в цілому процес творення головних інституцій Української держави, як спадкоємниці Київської Русі, що було найбільшим політичним досягненням українського народу по кількох віках національного занепаду. Старшинська рада перетворилася на головний орган влади. До її компетенції входило розв'язання основних законодавчих, адміністративних, економічних, військових та дипломатичних справ. Державний апарат очолив гетьман, який скликав раду і відігравав важливу роль у прийнятті нею рішень та їх наступному виконанні. Він очолював адміністрацію, відав фінансами, керував військом і регулював дипломатичні стосунки з іноземними країнами. Разом з тим, відсутність зафіксованих у правних актах повноважень ради й гетьмана сприяла появі двох тенденцій: перетворення держави в олігархічну республіку чи встановлення монархічної влади в особі спадкоємного гетьманату. Боротьба цих тенденцій несла загрозу втягнення суспільства у вир жорстокої політичної боротьби з усіма трагічними в таких випадках для України наслідками. Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина. На території полків влада знаходилася в руках полковників, сотників, отаманів. На місці станово-шляхетської системи земельних городських і підкоморських судів виросла мережа

нових козацьких судів: генерального, полкових і сотенних. Місце ліквідованого домінального (за винятком монастирського) судівництва займали сільські суди. Незмінним залишалося лише міське судочинство. На жаль, визначилась негативна тенденція поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялося Литовським статутом попередніх часів.⁴ При цьому слід відзначити, що початок процесу державотворення в цілому співпав з часом формування національної території українців, що найбільш активно проходив приблизно з кінця XVII по кінець XVIII ст. і в основному (але зрозуміло не остаточно) завершився з початком XIX ст. Тобто, в часі він також фактично збігся з поступовим утвердженням деспотичної абсолютиської монархії в Російській державі й ліквідацією царатом усіх ознак своєрідної української державності.⁵ Але про це мова піде трохи далі.

На першому етапі державотворення українцям часів пізнього середньовіччя були притаманні риси, які М.Грушевський охарактеризував наступним чином: «...сполучення такого широкого козацького самовластя з таким незвичайним послухом і дисципліною найбільше й дивувало сторонніх. З одного боку, грізний гетьман, котрий одним словом веде військо куди хоче, посилає людей на погибель і одним рухом може віддати на смерть кожного; з другого боку, рада, котра поводить з своєю старшиною і з самим гетьманом надзвичайно безцеремонно, а старшина перед нею кориться і понижується, і взагалі наради ведуться без порядку, з галасом, криком, без якихось вироблених форм обміркування і голосування: кричать, сваряться, кидають шапки, під першим вражінням скидають гетьмана, а гетьман кланяється, понижується перед юрбою.

Але се переживання давніх часів; організація твердне і міцніє в міру того, як збільшується і розростається. Власть гетьмана все більше шанується і окружається зверхніми формами такого пошанівку. Факти скидання гетьмана на раді зустрічаються все рідше, і перед зверхніми формами крайньої простоти і демократизму — що в своєму найвищому вождеві на знак власті давав не дорогоцінну булаву, а просто «камишину», — виробляється високий дух лицарського самовідречення, що так дивував і чарував сторонніх». ⁶

На механізмі державотворення слід зупинитись більш детально. При цьому пам'ятаймо, що ні Б.Хмельницький, ні старшина спочатку ще не планували створення незалежної держави в етнічних межах України, а відтак і не висували відповідної політичної програми. Вони, найімовірніше, намагалися добитися того, щоб король польський став також «королем руським», а Україна (щонайменше в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств) отримала статус чи то автономії, чи то суб'єкта федерації за зразком Литви. А в кінці 1648 — першій половині 1649 рр. почалося вироблення великим гетьманом основних принципів української державної ідеї, що стала потім визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних століть аж до сьогодення і передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України. Тоді ж відроджується й ідея укранського монархізму, яка пізніше не була реалізована.

У зв'язку з несприятливим перебігом подій, в протистоянні з Польщею гостро постала проблема пошуку міцної, концентрованої військово-політичної допомоги ззовні. За тодішніх обставин її можна було одержати або від Османської

Порти, або від Росії. Трагедія тогочасної України, як відзначав Я. Дашкевич, полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильних сусідів. У неї не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду.

При виборі протектора перевага віддавалася московському цареві. Зумовлювалося це дією кількох чинників: приналежністю до одного й того ж віросповідання, наявністю в історичній пам'яті українського народу ідеї спільної політичної долі за часів княжої Русі, відсутністю в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькістю мови й культури, військово-політичною слабкістю Росії порівняно з Османською імперією, що давало надію на збереження Україною повнішої державної самостійності. Це закінчилося Переяславською радою 1654 р. За своїм змістом російсько-український договір, найімовірніше, передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації двох держав, спрямованих проти зовнішнього ворога.⁷ Але подальші історичні події призвели до зовсім інших, неочікуваних наслідків.

Коротко зупинимось і на самій проблемі «возз'єднання» України з Росією. Як відзначав М. Брайчевський, ситуація з оцінкою Переяславської ради ускладнилася в період гучного святкування її 300-літнього ювілею, під час якого ця акція була піднята на рівень всесвітньої події, яка за своїм значенням майже дорівнювала найвизначнішим цивілізаційним переворотам в історії людства. Якраз у цей час замість загальноживаного терміну «приєднання» України до Росії почав використовуватись вищезгаданий термін «возз'єднання», що надалі став обов'язковим для вживання. З погляду філософського ця заміна виглядала абсолютно некорре-

ктно: возз'єднуватися можуть лише частини чогось цілого, єдиного. Тому стосовно вивчення міжетнічних контактів возз'єднання може бути в межах одного народу, а не народів. Україна і Росія сформувалися вже після монголо-татарської навали XIII ст., в умовах розділеного існування і до 1654 р. ніколи не були об'єднані. Але суть справи полягала не в цих двох словах, а в тому, що стояло за ними. Відбувалася сама переоцінка даної історичної події: якщо в «Історії України» 1943 р. видання перехід під протекторат Росії оцінювався як «зло менше» порівняно з тим, що чекало українців під владою Польщі чи Туреччини, то в 50-ті роки XX ст. те ж саме явище вже розглядалося, як найкраща перспектива для українського народу, як необхідна умова для подальшого його прогресу.

Виходило, що на відміну від усіх інших народів, для яких шлях незалежного існування стверджувався як необхідна умова нормального розвитку, український народ міг розквітати лише під благодійною опікою російського царизму. А тому всякий національно-визвольний рух в Україні, спрямований проти царського уряду, оголошувався рухом реакційним і ворожим, бо вів до «відриву» України від Росії, тоді як інтереси українського народу, мовляв, вимагали перебування під зверхністю імперії.

З погляду загальноісторичних роздумів та аналогій з іншими країнами теоретична неспроможність подібної імперської «аргументації» очевидна. Адже за допомогою подібних тверджень можна виправдати будь-який акт колоніального захоплення в будь-яку епоху і в будь-якій точці земної кулі.⁸ «Неприпустимою, на наш погляд, є й політична спекуляція навколо важливих рубіжних віх на ево-

люційному шляху розвитку обох народів, коли в ході гострих, далеко не наукових дискусій часто ігноруються конкретні історичні реалії, а опоненти керуються заделегідь витвореними схемами чи ідеологічними концепціями».⁹

У контексті більш широкої за своєю постановкою проблеми — специфіки розвитку Російської імперії — певною мірою відповів професор Гарвардського університету Річард Пайпс. Він відзначав, що починаючи з XV ст. Москва почала збирати усі землі, які раніше входили до складу Давньоруської держави, “забувши” при цьому, що до них ніколи не входила територія Лівонії, а також землі, підвласні Казані та Астрахані (на відміну від частини фінських та тюрських народів). У результаті цього будівництво національної держави й створення імперії (процеси, що на Заході були розділені і за місцем, і за часом) проходили в Росії одночасово й були практично невід’ємні один від одного. Коли якась територія анексувалася Москвою, вона моментально приєднувалася до “вотчини” правлячого дому, і усі послідуєчі монархи відносилися до неї як до певного священного неподільного фонду, віддавати який не дозволялося при жодних обставинах. Чіпкість, з якою російські правителі без залежності від ідеології, яку вони сповідували, трималися за кожний квадратний сантиметр землі, який коли-небудь належав одному з них, пояснюється вже згаданою “вотчинною” прихологією. Це було територіальне вираження того ж принципу, виходячи з якого російські правителі ні під яким видом добровільно не передавали своїм підданам ні йоти політичної влади.

Таке психологічне сприйняття даної проблеми знаходило відображення й пізніше — зокрема в історичних підручниках радянських часів, під час розгляду питань розширення

імперських кордонів: вони означалися терміном “приєднання”. В той же час аналогічні акції з боку інших держав перетворювалися у “захоплення”. Так, наприклад, російський імператорський уряд “приєднав” Туркестан до Росії, тоді як вікторіанська Англія “захопила” Єгипет¹⁰.

Але, повертаючись до самого явища державотворення, можна констатувати, що процес формування державної території в Україні був прямо пов’язаний з подіями Визвольної війни, а географічні чинники при цьому відігравали другорядну роль. Проте великий простір регіону сприяв розгортанню і, певною мірою, успіхові повстання, робив неможливим його швидке придушення чи локалізацію польсько-шляхетськими військами. Ускладнювали становлення молодій Українській державі відсутність значних природних кордонів і постійна загроза військового втручання трьох небезпечних сусідів. Укладення Б.Хмельницьким союзів з урядами Криму, Туреччини і Москви обумовлювалися політичною необхідністю. Тому-то статус українських земель часто залежав від стратегії гетьмана. Фактично один природний кордон — р.Дністер — розмежував Україну як державу з іншою країною — Молдавією. Цікавим моментом в історії розвитку державної території стало прилучення до неї південних районів Білорусії і, зокрема, входження Пінщини. Держава Б.Хмельницького в територіальному відношенні охоплювала більше половини етнічних українських земель, причому чотири п’ятих з них входили перед цим до Речі Посполитої. На час смерті Б.Хмельницького Україна перетворилася на одну з могутніх держав Європи і за розмірами дорівнювала своєму основному політичному конкурентові й противникові — Польщі. Помітно обмежу-

вало державу гетьмана перебування західних територій (особливо Галичини, Холмищини) в залежності від іноземних урядів, що ускладнювало вихід на інші країни Європи. Політична ж нестабільність і періодичні зміни державних кордонів викликали масовий міграційний рух населення як у самій «козацькій республіці», так і за її межами¹¹.

З цим періодом пов'язаний ще один історичний факт: зміна старої назви «Русь» на нову «Україна». На наш погляд, найбільш вірно тлумачив цей термін П'єр Шевальє — французький дипломат, який перебував при дворі польського короля і був безпосереднім учасником тогочасних подій: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна»¹². Для західного європейця це була дійсно окраїна — край великої європейської землеробської цивілізації, за яким починався східний кочівницький світ.

Сама назва бере свій початок з часів Київської Русі. В літописах домонгольського періоду вона фігурує всього тричі і завжди в значенні окраїни землі — князівства (Переяславського, Галицького і Волинського). І у писемних джерелах другої половини XII—XIV ст. назви «Оукраїна», «Країна», «Вкраїна» зустрічаються в розповідях про західно-руські й порубіжні з ними землі. Під 1517 р. в Густинському літописі термін «Україна» вживається практично в сучасній його мовній формі, але стосовно колишнього Галицького Пониззя Дністра. Цей термін у значенні окраїни державних територій часто вживався і в XVII ст.: 1606 р. «Того ж року татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили» та ін. Але окрім власне «України» чи «україн» польсько-литовських (південно-руських) у документах тих часів говориться про «Смоленські україни», «государевы украи-

ны», «України», котрі перебували під протекторатом Туреччини й Молдовії.

Отже, випадки вживання термінів «Україна», «Оукраїна», «Країна» протягом другої половини XIII–XVIII ст. в літописах і актових документах незаперечно засвідчують їхній географічно-орієнтувальний характер. Ними означались окраїнні (порубіжні) території, які перебували під політичним протекторатом (чи й цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великої літери, вони не були власними географічними назвами, а майже завжди знаходяться в словополученні, мають пояснювальні слова: «Литовська Україна», «Малоросійська Україна», «государевы Украинные города» тощо.

Аналіз південноруських літописів, актових документів показує, що серед численних «україн», які з'являлись і зникали у відповідності до змін політичної карти Східної Європи XV–XVII ст., одна з них поступово набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали на обох берегах Дніпра і становили собою окраїну стосовно Польщі, Литви, Росії і степу, де повновладними господарями почували себе Кримський ханат і Туреччина (за винятком території запорожців). «Україна» у значенні конкретної землі постійно фігурує в документах часів Б.Хмельницького та його наступників. Цей термін, який означав вже конкретну землю, неодноразово використовується і в донесеннях московських послів та воевод 1649–1651 рр. Із контексту повідомлень вип-

ливає, що в усіх випадках йшлося про регіон обабіч Дніпра з містами Ніжином, Прилуками, Миргородом, Черкасами.

Поступово «Україна» набувала значення конкретного географічного поняття, рівнозначного назвам «Волинь». «Запоріжжя», «Червона Русь», «Сіверія», «Покуття»¹³. А ще пізніше нова назва повністю витіснила стару — «Русь».

Після смерті великого гетьмана події розвивалися стрімко, але не на користь козацької держави. Слід відзначити дві з них — це Гадяцький договір 1658 р., за яким передбачалося створення своєрідного федеративного державного об'єднання (Україна, Польща, Литва). До нього, за бажанням, могла б увійти і Росія. Україна отримувала назву «Велике князівство Руське», а в територіальному відношенні охоплювала колишні Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Виконавчі функції повністю передавались гетьману, а законодавчі — Загальній раді. На думку О.Гуржія, за сучасною термінологією створювалася автономна парламентська республіка з президентом на чолі, який обирався на посаду довічно (крім того, особисто І.Виговський, згідно з угодою, діставав посаду київського воєводи, а у власність — Барське та Любомське староства). У «Князівстві» планувалося створити свою фіскальну систему, карбувати власну монету, утримувати незалежні збройні сили (козацькі й наймані війська). І, що важливо, заборонялося польсько-шляхетській армії перетинати державний кордон з Україною. Те, що постійно порушувала Москва. Отже, внаслідок реалізації угоди мали визначитися більш менш сталі, визнані сусідніми країнами, межі Української держави. Але цій програмі не судилося втілитися у життя.

Друга подія відноситься вже до 1667 р., коли істотно змінилося міжнародне становище України і фактично були перекреслені умови Переяславської ради. Був укладений московсько-польський Андрусівський договір, за яким за Росією закріплювалися Сіверщина й Лівобережна Україна та на 2 роки Київ, а за Річчю Посполитою — землі Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Тож договір відображав компроміс між двома монархіями, що стався за рахунок розподілу Української держави, і мав надзвичайно трагічні наслідки для історичної долі українського народу. Ситуація, що склалася, створювала незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави. На тривалий час, як засвідчили подальші події, загальмувався й деформувався процес розвою нації, її політичної свідомості, мови, культури тощо. З точки зору В.Смоля і В.Степанкова укладення цього договору ознаменувало завершення другого періоду національної революції, який характеризувався різким загостренням соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й призвела до розподілу козацької України на два гетьманства. Настав третій, останній період революції, основний зміст якого становила відчайдушна боротьба уряду П. Дорошенка за єдність держави та зміцнення її суверенітету. Він капітулював 1676 р. і це ознаменувало завершення національної революції, для якої були характерні такі риси:

- тісний взаємозв'язок і взаємовплив національно-визвольної й соціальної боротьби;
- переростання соціальної боротьби в селянську війну, що завершилася утвердженням у козацькій Україні нової моделі соціально-економічних відносин;

- провідна роль у розвитку революції та керівництві нею козацтва — стану дрібних землевласників — вояків;

- зрада національних інтересів переважною більшістю панівного стану українського суспільства, яке взяло найактивнішу участь у боротьбі проти Української держави;

- слабкий позитивний вплив на перебіг революції міського патриціату, вищого та середнього духовенства, інтелігенції;

- нерівномірність і суперечливість революційного процесу, зумовлені відставанням національно-політичної свідомості від поступу революційних подій, слабкою консолідацією еліти, гострою соціально-політичною боротьбою;

- переважання збройних форм боротьби;

- відхід з літа 1651 р. від національно-визвольної боротьби населення західного регіону, що часто перетворювався на арену жорстокої конфронтації супротивних сил;

- фатально-трагічна роль геополітичного фактору.

Історичне значення революції вбачається в утворенні національної держави у вигляді козацької України, її винятково важливої ролі в розвитку національної самосвідомості народу, формуванні державної ідеї; набутті досвіду боротьби за національну незалежність, а також проти соціального гноблення, за особисту свободу й право приватної власності на землю¹⁴.

Як слушно відзначає В.Кривошея, історична наука на рівні описовості дає більш-менш послідовну причинно-наслідкову лінію розвитку українського козацтва. Складнішою є справа з появою емпіричних досліджень, без яких вийти на філософське осмислення цієї проблеми не-

можливо. Уривчастість джерельної бази ускладнює дослідження, але й наявні джерела вимагають їхнього нового прочитання з урахуванням різних цивілізаційних підсистем і критеріїв. Цивілізаційний підхід відіграє важливу роль в осмисленні місця того чи іншого явища у всесвітній історії. Згідно з п'ятирівневою класифікацією Р.Уескотта, пропонувану цивілізацію слід віднести до козацької (регіональної і локальної), української (національної), європейської (континентальної), світової (західної). Інші класифікації не дають змоги віднести українське козацтво до окремої цивілізації. Полишаючи кінцеве вирішення цього питання філософам, поглянемо на козацтво з точки зору методології цивілізаційного підходу, що дає змогу збагатити наші знання новими ракурсами на вже відомі проблеми.

На прикладі існування українського козацтва (яке єдине з собі подібних змогло створити свою державу) маємо можливість дослідити і відтворити специфічну просторово-часову історичну цілісність, в якій стали елементи переважають над нестабільними і поєднуються з мутаціями.

Відомо, що цивілізація, яка утверджується, поглинає попередню або дещо її витісняє. У нашому випадку козацтво поглинуло й частково витіснило головний правлячий стан, що передував йому, — шляхетство. При цьому останнє стало цементуючим фундаментом нової спільноти під козацьким прапором.

Не можна не погодитися з твердженням, що українська шляхта в своїй переважній більшості відразу ж і без жодних вагань зі зброєю в руках рішуче виступила на захист Речі Посполитої, проте Хмельницькому і його соратникам вдалося її розколоти. Частина шляхти стала на бік повсталих і

покозачилась. У майбутньому ж шляхтичі, яким активно допомагала адміністративна система, устрій і традиції Російської імперії, перебуваючи в козацьких лавах, особливо після 1764 р. активно нищили сутність козацької держави, її устрій, права та звичаї.

Звичайно цивілізацію характеризують за чотирма підсистемами: біосоціальною, економічною, політичною, культурною.

Біосоціальна підсистема характеризується станом сім'ї, родичання, статевовіковими відносинами, здоров'ям, гігієною, їжею, житлом, одягом, відпочинком, захистом від загроз. До цього додається щільність населення, масштаби освоєння земель, наявність диких земель і лісів.

За умов існування козацької держави жили і активно діяли шість поколінь. Дослідження біосоціальної підсистеми включає відтворення населення, утворення груп, каст, класів. У зв'язку з цим зазначимо особливу роль станово-представницьких зібрань (козацькі ради — український варіант цих зібрань) як одного з елементів унікальної європейської цивілізації, форми колективного життя й спілкування. Переважаючими формами територіального розселення західної цивілізації є мезотериторіальні комплекси. Особливістю розселення козацтва були хутори як основа ведення господарчої діяльності.

Однією з важливих проблем цивілізації є цивілізаційний кордон. Відносно цього зазначимо, що вихід козацтва за межі свого кордону призводив до поразок. Прикладом можуть слугувати походи гетьманського війська, коли українці західного регіону готові були допомагати своїм одноплемінникам, але організувати полково-сотенну систему там не змогли — козацтво вийшло за свої цивілізаційні межі.

Економічна підсистема характеризується виробництвом, споживанням, обміном продуктів і послуг, системою комунікацій, технікою, виробничими підприємствами, системою планування і регулювання економіки, організацією географічного простору, грошовим обміном. У цьому зв'язку привертають увагу такі показники кількості спеціальностей і спеціалізацій у виробничій і невиробничій сферах, індекси несільськогосподарського, невиробничого населення, інтелігенції.

Відносно господарської спеціалізації центральною проблемою є аналіз кількості цехів і цеховиків. Так, порівняння ревізій міста Переяслава 1726 і 1732 рр. засвідчує скорочення цехів з 10 до 9. У 1732 р. тут були такі цехи: кушнірський цех мав 36 цеховиків, шевський — 54, ткацький — 26, ковальський — 5, бондарський — 10, різницький — 7, кравецький — 12, гончарський — 14, перепечайський цех — 6.

Порівняно з 1726 р. ситуація змінилася: відсутні калачницький, музичський і мірошницький цехи, з'явився новий цех перепечайський. Якщо у 1727 р. цеховиків було 236 (57 заможних, 154 убогих, 25 мірошників), то у 1732 р. їх залишилося 170. Подібний аналіз дає змогу вичленити основні тенденції соціально-економічного розвитку.

Політична підсистема характеризується інституціалізованими відносинами між людьми, тобто системою права, звичаїв, організації влади й управління, організації громадянського життя, партій, громадських рухів.

У політичних структурах Гетьманщини переважали міське, сільське, козацьке самоврядування громадян, республіка на рівні державного управління. Серед соціальних структур (соціальна основа) переважали вільний озброєний люд,

який будував своє життя на основі козацького (дружинного) побуту, але община не була соціальним фундаментом.

Для козацтва характерне заперечення монархічного врядування для своєї самоорганізації і відсутність монархізму як соціальної цінності.

Російські дослідники дійшли висновку, що «самодержавие, т.е. формирование сильного центра, стоящего вне политической борьбы и считающегося неприкосновенным, является главной особенностью политической культуры Московского государства, возникшего в конце средних веков»¹⁵. В Україні був зовсім інший стан. Відмінність української і російської політичної культури того періоду полягала в тому, що політичний стрижень в Українській козацькій державі — гетьманство — завжди стояв у центрі політичної боротьби і тим паче нічого спільного не мав з недоторканістю монархічної влади. Боротьба за гетьманську булаву була суттю політичної боротьби в Україні, і до того часу, поки така боротьба мала сенс, існувала держава.

Щодо періоду національно-визвольної війни дослідники подають кілька класифікацій політичних угруповань «радикальне, національно-патріотичне й помірковане, що перебували на діаметрально протилежних позиціях у підходах до створюваної моделі соціально-економічних відносин і політичної форми правління». До радикального угруповання відносять традиційно М.Кривоноса, Д.Нечая, М.Гладкого, Л.Мозирю¹⁶, але всі ці діячі належали до часів гетьманування Б.Хмельницького і загинули протягом 1649–1652 рр.

Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тривалістю отримання старшинського уряду, внутрітрадиційних регіональних підходів, зовнішньо-

політичної орієнтації, відзначимо її неоднорідність. Привертає увагу той факт, що головним джерелом її формування була покаяна шляхта. За часом отримання урядів вони розподілялися на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, за регіональними особливостями старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воєводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу). За зовнішньополітичними симпатіями і орієнтаціями старшина поділялася на самостійницьку, пропольську, промосковську, протурецьку, протатарську.

Віднаходимо іншу класифікацію згідно із зовнішньополітичними симпатіями. «Відтоді й до кінця Гетьманщини утворилося та існувало кілька традиційних «партій»: кримська, шведська, московська і польська. За Виговського лідерами цих партій були: П.Тетеря та І.Груша — польської, М.Пушкар та І.Барабаш — московської, Г.Лісницький — кримської, Ю.Немирич (до листопада 1657 р.) — шведської»¹⁷, — підсумовує свої погляди з цього питання дослідниця Т.Яковлева. Зазначимо, що в той період за зовнішньополітичною орієнтацією крім самостійницької, чітко проявили себе в козацькому середовищі лише пропольська (І.Виговський, І.Груша, П.Тетеря) та промосковська (М.Пушкар, І.Безпалій, С.Голяховський, І.Силка) орієнтації. Шведська орієнтація, до якої більш схильні були старшини полків Брацлавщини, може розглядатися як різновид самостійницької. Протурецько-орієнтованої частини старшини в цей період виявити не вдалося, хоча Виговський здійснював спробу пошуку васальної залежності від Туреччини¹⁸. Використання

кримської карти під протекторатом султана було традиційною козацькою політикою.

Культурна підсистема включає в себе духовне життя, створення й поширення кодів — лінгвістичних, етнічних, естетичних, наукових, релігійних та інших, тобто всю сферу символів, знаків, норм, цінностей, що забезпечують комунікацію людей.

На перший план виходить вивчення ролі мови, інформації і суспільної свідомості, організації освіти, наукові, філософські та інші теорії. Моноетнічний склад городової козацької спільноти був основою національної мовної безпеки і загалом стійкості культурної підсистеми, яку зруйновано в наступний історичний період.

Культурологічними критеріями являється наявність елітної культури, тобто культури населення, безпосередньо не пов'язаного з виробництвом, відсоток осіб, які включені в елітарну культуру, здатність до об'єктивізації, збереження і трансформації знань.

Нещодавно з'явилися дослідження щодо світогляду козацької старшини. Проте вважати, що це питання вичерпане, не варто. Світогляд (розумова діяльність, духовне начало) протягом шести поколінь — явище не стале, а динамічне. Його треба досліджувати для кожного покоління окремо, навіть при такому вивченні необхідно вичленяти періоди. Застосування методу періодизації — неодмінна умова світоглядних досліджень. Світогляд козака чи старшини часів Богдана Хмельницького і його ж світогляд у момент падіння Чигирини — це зовсім різні речі, вже не кажучи про світогляд військового канцеляриста 30-х років чи полкового старшини 60-х років XVIII ст.

Емоційна основа (чесноти і пороки) козацтва характеризується активністю. Чеснотами вважали незалежність та енергію, які становили суспільну цінність для козацтва. До пороків відносили особисту гордість, схильність до самоуправства, чварів. Козацтво характеризується активним ставленням до природи, перетворенням її з метою підкорення людській спільноті, що було ознакою європейської цивілізації. Праця визнавалася як засіб перетворюючої діяльності, а не спосіб збагачення. Багатство не відносилось до суспільно-духовних цінностей, що відрізняло козацтво від шляхти і було наріжним каменем протистояння протягом 1657–1687 рр. у конфлікті покозаченої шляхти з самим козацтвом.

Відносна свобода від релігії була провідною для основної частини членів суспільства, тому умовно названа «козацька цивілізація» за цим критерієм є підваріантом західної цивілізації. Відмінність її від східної в тому, що пізнання не пов'язане з теософічною ідеєю. Чиста філософія й чисте мистецтво — набагато ближчі козацтву¹⁹.

Процеси державотворення продовжувались на обох берегах Дніпра з перемінним успіхом ще тривалий час: на Правобережжі близько 100 років, а на Лівобережжі майже до кінця XVIII ст. Так, на середину 80-х років XVII ст. відбулося правове оформлення кордону між трьома державами — Річчю Посполитою, Україною (Гетьманщина, Малоросія) та Росією. Крім того, тоді визначився і західний рубіж власне українських і російських земель. Згідно з трактатом 1686 р. — договір про «Вічний мир» між Росією та Польщею — досить чітко розмежовувались лівобережний і правобережний регіони, які мали риси практично автономних держав у складі різних великих утворень з тією лише різницею, що

Правобережжя юридично не відокремлювалося від Польщі на противагу Лівобережжю, розмежованому з Росією²⁰.

Більш докладно основи існування запорожців у складі Російської імперії змалював Д.Яворницький: «... всякому, кто бы он ни был, откуда бы не пришел в Запорожье, доступ был свободен в Сечь при следующих пяти условиях... По первому обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сечь был дворянином, поповичем, козаком, татариним, турком, вообще всем, чем угодно, но не крестьянином. И кроме того неженатым человеком. Впрочем, это условие часто обходилось, так как всякий мог назвать себя и вольным, и бес-семейным; зато раз принятый в Сечь, козак должен был вести строго целомудренную жизнь и карался смертной казнью, если вводил в Сечь женщину, не исключая матери или сестры. По второму обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сечь, если он не был русским, забыл свою природную речь и говорил козацкою, т.е. малоросийскою речью, это условие никогда не нарушалось. По третьему обязательству поступивший в Сечь должен был присягнуть верно, неизменно и до конца своей жизни служить русскому престолу и принести в том присягу в церкви перед престолом божьим. По четвертому обязательству поступивший в Сечь должен был непременно исповедовать православную веру, признать ее догматы, соблюдать посты, знать символы веры и молитву Господню; если он был католиком или лютеранин, должен был принять православие; если же он был жид или магометанин, должен был креститься торжественно в «греко-русскую веру». По пятому обязательству поступивший в Сечь должен был сперва присмотреться к порядкам войсковым, изучить приемы сичевого рыцарства и потом уже записываться в

число испытанных товарищей, что могло быть не раньше, как по истечению семи лет.

Само собой разумеется, что все эти условия сложились в более позднее время, как это видно, например, из третьего условия, которое могло явиться только с принятия подданства России со стороны запорожского войска. В более раннее время, нужно думать, для поступления в Сичь требования были гораздо проще».

Далі дослідник характеризує сам устрій громади низового козацтва: «Эти начала — свобода, равноправность, братство, товарищество, православная вера, безженность, борьба с неверными, освобождение из плена христианских невольников и защита слабых против сильных... Взятое в целом составе, запорожское войско делилось на сичевых и зимовых казаков. Первые, собственно, и составляли настоящий цвет казачества...». «Как вход в Сичь, так и выход из нее не был затруднителен. На Запорожье говорят, что они «войско вольное, — кто хочет, приходит по воле, и отходить по воле». Определенного срока для пребывания в Сичи поступившего в нее не полагалось: всяк мог выходить из нее, когда ему было угодно. Уходил козак из Сичи, если у него являлось желание служить в каком-либо из украинских городов; уходил козак, когда задумал жениться и обзавестись собственным хозяйством; уходил и тогда, когда ему просто надоела жизнь в Сичи или, как говорили сичевики, когда он «зажирів від козацького хліба». Впрочем, ушедший из Сичи, вновь мог быть принят в нее, если изъявлял на то свое желание, вернувшись назад и хвативши где-нибудь «шилом патоки» или «узнавши, по чім ківш лиха»²¹.

Повертаючись до розгляду державних структур «Українського гетьманату» («Війська Запорозького»), що виник

у результаті революційних подій 1648–1676 рр., слід згадати думку В.Липинського, що: «Військо Запорізьке — в другій добі повстання — це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва із скритим під нею зовсім іншим ніж перед повстанням і з початку повстання змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорозьким, не має вже нічого спільного з дійсним Запоріжжям, із Січчю, з нерозореним степом із полукошовим укладом ловецько-уходницького і військово-добичницького старого запорожського козацького життя. Запорожський Січовий Кіш — а «кіш» в татарській мові означає спілку чабанів — хоча і існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь-яку політичну ролю»²². З ним солідаризується Д.Дорошенко, який вказує на те, що коли відбувалась присяга московському цареві, то Б.Хмельницький не вважав потрібним привести до неї запорожців на тій основі, як він пояснював російській стороні, що вони — люди незначні, «маленькі»²³.

Відомо, що формування станових ознак українського козацтва відбувалося в другій половині XVI — середині XVIII ст. Їх правові засади знайшли втілення у «козацьких вольностях», про що вже згадувалось вище, і які надавалися перебуваючим на державній службі. Права і привілеї мали визначати місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Водночас влада вбачала в козаках виключно військовий контингент. Економічною підоймою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Практика надання реєстровим козакам володінь як винагороди за службу утверджувалася лише в роки гетьманування Б.Хмельницького. А регулятором взаємовідносин серед козацтва стало право, основні засади якого були вироблені ще в запорозькій громаді²⁴.

Але на власне запорозьких землях основна частина територій використовувалася лише для занять скотарством, мисливством, рибальством всією громадою. Основні засоби для забезпечення життєдіяльності отримувались за рахунок військової здобичі, обміну та виділених ресурсів (гроші, провізія, військові припаси з державної казни). Красномовним у цьому відношенні є список 1757 р. подарунків низових козаків, який вказує на їх економічні «можливості»:

Тож, у Київ —

«Господину губернатору Костюрину лисиць 6, балыков 4, осетровъ 2, и письмо.

Київському секретарю Алексею Фотееву лисиць 5, и письмо.

Київському канцеляристу Козлову, лисица 1, осетръ 1, без письма».

У Глухів —

«Господину писарю Безбородку короповъ 30, шукъ 15, балыков 4,

да рыбацкого масла суденце одно, и письмо».

У Санк-Петербург —

«Князю Трубецкому, короповъ 10, лисиц 10 и письмо.

Графу Воронцову, короповъ 10, балыков 10 и письмо.

Регистратору Сенатскому Латынину, лисиць 2, балыков 2 и письмо.

Сенатскому канцеляристу, лисица 1, без письма.

Струтинскому (переводчику) короповъ 2, балыков 2 и письмо.

Духовнику Государевому Дубянскому, шукъ 4, короповъ 6, лимонного соку бочонокъ и письмо»²⁵.

По-іншому складалася ситуація для реєстрового козацтва: їх представникам надавалися конкретні земельні наділи, де

велося господарство фермерського зразка, що і стало економічним підґрунтям козацького стану. Окрім права на володіння земельними маєтностями, за реєстровими закріплювався цілий ряд прав і привілеїв-вольностей, що відрізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного населення: звільнення від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство. У соціальному відношенні козацька верства розподілялась на старшинську верхівку та рядових козаків, які й виконували основний військовий обов'язок.

Слід погодитись із твердженням В.Липинського, що європейська хліборобська культура в пізньосередньовічній Україні не могла укріпитись в державних формах «... доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, общинницька рядова козаччина.

Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі Української Держави». «Тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю силу, зможе він визволити «всю Русь з неволі лядської», повалити остаточно на землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і виривати з під ніг Річипосполитої той ґрунт, на якому вона «на Русі» держиться — ще непокозаччину «руську» шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави».

Липинський приходиться до цілком логічного висновку: «З хвилини заволодіння землею по лицарському праву меча («нехай війна буде слава, же през шаблю маєм права») процес європеїзації козаччини був завершений. До цього, крім поданих вище причин, мусив довести стародавній «дух» Війська Запорозького, його найбільша інтима, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, європейським формувалась». А тому: «Якщо ж мати на увазі отой дух лицарський західноєвропейський, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західноєвропейському лицарству»²⁶.

Державотворчу роль козацтва в цілому визначив академік НАН України В.Смолій. На відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) — представників князівських родин і шляхти, що пройшли вже значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку — козацтво належало до молодих суспільних станів із великими потенційними можливостями. В конкретно-історичних умовах середини XVI ст. саме воно перехопило естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств (друга половина XV ст.). Феномен цього явища полягав у тому, що вперше державоторча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу. Утворення Запорозької Січі, яка була дітищем козацтва, означало, що етнічна українська державність збагатилася історичними формами, які далеко не адекватно відображали базисну основу середньовічного суспільства.

Але державотворча практика в Україні та внесок у її розвиток Запорозької Громади, безперечно, не обмежувався кінцем XVI — першою половиною XVII ст. Ця практика мала значно глибший і довготриваліший характер. Рубіжною віхою на шляху еволюції Запорозької Січі та її органів влади (як і на інших українських теренах) стали події середини XVII ст. Тоді творилася нова держава з демократичною республіканською формою правління, органами законодавчої та виконавчої влади, які мали яскраво виражені національні риси. Конституювання всіх органів управління відбувалося протягом кількох років, у ході безперервних воєнних дій та наростання загрози з боку ворожих сил. І все-таки козацька республіка вижила. Життєздатність та великі потенційні можливості нової держави пояснює насамперед той факт, що вона творилася в надрах народу і самим народом.

Сповнена романтичним героїзмом і жахливим трагізмом боротьби козаків проти чисельних зовнішніх ворогів, це водночас була епоха національно-духовного й державницького утвердження українського етносу, коли він зумів у нерівній боротьбі не лише відстояти свою свободу і незалежність, а й створити одну з найдемократичніших для свого часу держав — Козацьку республіку. Своїм демократичним способом життя зі специфічними народними традиціями, моральними і правовими нормами та принципами, з відповідними державними і духовними інституціями, насамперед такими, як Києво-Могилянська академія, ця Козацька республіка справляла значний прогресивний вплив не лише на співвітчизників, а й на загально-європейський розвиток.

Та передусім козацтво назавжди увійшло у свідомість українського народу як унікальний соціальний феномен і сим-

вол його прагнення до свободи, демократії й національної незалежності, забезпечило появу в ній нових стереотипів мислення. Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів “українець” і “козак” також свідчило про велику репрезентативну роль останнього в історії України та українського соціуму. Не випадково вже сам спосіб життя козацтва з його прагненням до демократичних вольностей і своєї національної та соціальної незалежності найбільше лякав російський царизм та його імперсько-державні органи, які в період від Петра I до Катерини II зробили все для того, щоб роз’єднати і задушити козацтво та Гетьманщину як соціально-державницькі структури й опору непокори царизму, а офіційні великодержавницька російська і радянська історіографії були далекими від об’єктивної реконструкції подій і явищ, пов’язаних з історією українського козацтва.

І все ж, політичний спадок козацтва, набутий ним досвід боротьби за національне визволення не канули в небуття із згасанням в Україні державотворчих процесів. Вони своєрідно трансформувалися в суспільній думці XVIII—XIX ст., набули нової якості у державницьких змаганнях українців новітнього часу²⁷.

На закінчення розділу можна сміливо констатувати, що українська козацька держава і цивілізація, пройшовши складний і досить драматичний шлях у своєму розвитку, зайняли достойне місце серед аналогічних утворень тих часів.

Література

¹ *Липинський Вячеслав*. Україна на переломі 1657–1659. — К., 1997. — С.59–60.

² *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницький. — К., 2004. — С.24–25.

- ³ Там само. — С.239–240.
- ⁴ *Смолій Валерій., Степанков Валерій.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. : проблема державотворення. — К., 1993. — С.4–8, 15–16.
- ⁵ *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. — К., 1999. — С.64.
- ⁶ *Грушевський Михайло.* Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С.235–236.
- ⁷ *Смолій В.А. Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С.40, 51–52, 82–84; Дашкевич Я. Павло Тетеря. // Володарі гетьманської булави — К., 1994. — С. 274; Рафальський О.О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз. — К., 2004. — С.11–40.
- ⁸ *Брайчевський М.Ю.* Приєднання чи возз'єднання?: Критичні замітки з приводу однієї концепції. // Михайло Брайчевський: Вибрані твори. — Нью-Йорк — К., 1999. — С.489–535.
- ⁹ *Смолій Валерій.* Передне слово. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. — К., 2003. — С.6.
- ¹⁰ *Пайнс Ричард.* Россия при старом режиме. — М., 2004. — С. 115–116.
- ¹¹ *Гуржій Олександр.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. : кордони, населення, право. — К., 1996. — С.30–31.
- ¹² *Шеваль'є П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С.38.
- ¹³ *Толочко Петро.* Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах. // Київська старовина. — 1994. — № 3. — С.2–9.
- ¹⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея ... — С.169–170.
- ¹⁵ *Симон Г.* Мёртвый хватает живого. Основы политической культуры России. // Цивилизации. — 1991. — № 4. — С.117.
- ¹⁶ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С.214.
- ¹⁷ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття.

- Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С.118.
- ¹⁸ *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Причинок до студії української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід»././ Україна в минулому. — К. — Львів, 1993. — Вип.IV. — С.83–84.
- ¹⁹ *Кривошея В.В.* Українське козацтво в світлі цивілізаційного підходу././ Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — К., 2004. — С.364–372.
- ²⁰ *Гуржій Олександр.* Вказ праця — С.52.
- ²¹ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.1. — С.145–146, 148–149, 152.
- ²² *Липинський Вячеслав.* Вказ. праця — С.89.
- ²³ *Дорошенко Дмитро.* Нарис історії України. — К., 1992, Т.2. — С.54.
- ²⁴ *Щербак Віталій.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI — середина XVII ст. — К., 2000. — С.112.
- ²⁵ *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. — Одесса, 1885. — С.297
- ²⁶ *Липинський Вячеслав.* Вказ. праця — С.94, 99, 126, 127.
- ²⁷ Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. — К., 2006. — Т. I. — С. 9–15.

Розділ 15. **КРИМСЬКИЙ ХАНАТ**

Південніше козацької держави знаходилась територія Кримського ханату, з яким відносини були непростими, а часто відверто ворожими. Розселення татар на землях півострова розпочалося ще з XIII ст. — під час навали орд Батия на Київську Русь, Половецький степ і країни Західної Європи. Після першого розгрому м.Судака в 1223 р. мали місце інші численні набіги, аж поки Таврика не стала татарським уділом.

Якесь число татар тоді ж — у першій половині XIII ст., осіло у згаданому місті, перейняло місцеву грецьку культуру, а багато з них навіть охрестилося. Залежність від татар в цей час, вірогідно, ще слабо відчувалася і мала вираження лише у сплаті данини, котру місцеві володарі (сєvasti) регулярно відвозили Батию. Провівши набіг, татари відходили, а населення поверталось до традиційних занять. І лише у 1299 р. загопи Ногая, що вдерлися до Таврики, повністю зруйнували Судак.

У XIV ст. у східному та південно-західному районах півострова з'явилися перші феодальні маєтки напівосілої татарської знаті (беїв і мурз), яка отримала, судячи з грамот (тарханних ярликів), різноманітні пільги, привілеї та імунітет. В господарстві цих нових володарів, без усякого сумніву, використовувалась праця полонених, але основним об'єктом експлуатації з боку татарських феодалів стало підвладне їм грецьке або огречене землеробське населення.

Татари обклали його численними податками й повинностями, що йшли на рахунок тархана, який володів ярликом.

Створене на Таврійському півострові в 30-х роках XIV ст. золотоординське намісництво повинно було мати свою столицю. Резиденцією її стало місто Солхат (нині Старий Крим), яке виникло ще в античну епоху. Центр мав бути добре укріпленим пунктом і в той же час відображати велич Золотої Орди. Місцеперебування намісника (спочатку — напіввійськовий табір, що був оточений валом і ровом) почало розбудовуватись і через деякий час перетворилось на багатолюдний і для тих часів великий міський центр, захищений стінами й баштами. (Додаток).

Будівництво Солхата викликало приплив великої кількості будівельників, художників, майстрів з обробки каменю. А обслуговування палацу намісника й будинків татарської знаті сприяло появі професіоналів з різних спеціальностей. У мусульманському Солхаті знаходились монументальні культові споруди, великі будинки, базар і т.п. Від них збереглися залишки караван-сарая і двох мечетей, а також медресе, поруч з яким знаходиться мечеть. Її спорудження приписується хану Узбеку¹.

Татари дали цьому місту нову назву — Крим, яка пізніше поширилась на весь півострів і витіснила стару. Арабський автор початку XIV ст. Абу-л-Феда називав Солхат «столицею Криму».

Етимологія цієї назви деякою мірою спірна. Існує кілька версій з цього приводу. «Крим» не татарське, а арабське слово і означає «благодать». Враховуючи те, що монголи називали Велику Китайську стіну Саган-Керем і пам'ятаючи, що хребет Яйла певний час відділяв татар від південного берега,

то столиця, збудована біля цього хребта, могла називатися «стіна»; слово «крим» означає «подарунок» або «підняте місце» (від давнього міста Кеммеріана — «Зелений острів»).

Та найбільш вірогідною, мабуть, є наступна версія. Слово «крим» означає «рів». В джагатайському творі «Кисасі Рубугузі» є слова: «Цар наказав викопати глибокий кирим...». Назва столиці, оточеної ровом, пізніше поширилася аж до Перекопу, а самих місцевих татар почали називати «перекопськими»².

У своїй переважній більшості татари не лише в XIII, але і в XIV—XV століттях, та й пізніше, залишались степовиками-кочівниками. Але вже в XIV ст. в передгірському й гірському Криму з'явилося, як відмічено вище, татарське феодальне землеволодіння, засноване на експлуатації місцевого населення і рабів. Лише пізніше, у XVI ст., а особливо в XVII—XVIII ст., до землеробства почали переходити в своїй масі і татари. Процес цей ішов у різних місцевостях — і у східних районах Криму, і в західних — в районі Бахчисарая, де ще на рубежі XIII—XIV ст. виник татарський бейлик (вотчинне землеволодіння) бея із роду Яшлавських (Сулешових), що уявляло з себе, по суті, напівзалежне феодальне князівство з центром у Кирк-ер — нині Чуфут-Кале.

Тоді ж, у XIV ст., почали формуватися бейлики й інших татарських родів. Утворення їх було одним з проявів загальних тенденцій монгольських емірів до емансипації внаслідок ослаблення Золотої Орди. В другій половині XIV ст. князівство Кирк-ер стало фактично незалежним. Це був зародок майбутнього Кримського ханату.

Але столицею його став не сам Кирк-ер, а Бахчисарай. Татари-кочівники не мали потреби у гірській фортеці, вона

була непотрібною і татарській феодальній знаті. Тому використовувалась для зберігання награваного добра і у якості сховища під час військових операцій. Лише при Гіреях фортеця часом була резиденцією ханів.

Від ранньотатарського часу на плато Чуфут-Кале збереглися залишки мечеті XIV ст. (спочатку у вигляді спрощеної базиліки, подібно до мечеті Узбека в Солхаті) і дюрбе (мавзолей) дочки хана Тохтамиша Ненекеджан-ханім, збудований у 1437 р. В другій половині XIV ст. в Кирк-ер було створено єврейсько-караїмське гетто, куди зганяли і вірмен. Караїмське населення тут жило до середини XIX ст.³

В двадцятих роках XV ст. на півострові визріла й сформувалась нова політична організація — Кримський ханат, котрий виник в силу внутрішніх процесів, що проходили в Криму, і передусім як наслідок відцентрових тенденцій найбільш могутніх татарських феодальних родів. Тенденції ці виникли не миттєво, по суті ще в XIII ст., й посилювались по мірі ослаблення Золотої Орди, яка в XV ст. — в період свого розпаду — вже не була в змозі утримати свій кримський уділ. Він, таким чином, виділився в окрему державу, а тому може бути віднесений до цивілізаційних структур. Однак самостійність його була нетривалою: після захоплення півострова турками у 1475 р. це державне утворення опинилося у васальній залежності від Турецької імперії — Оттоманської Порти. Тож, як відзначав відомий знавець історії Кримського ханату В.Смірнов: «...вся дальнейшая политическая история Крымского ханства со времени утверждения над ним верховенства Оттоманской Порты складывалась и протекала при постоянном действии двух начал — местного, национально-татарского, стремившегося к полной самосто-

ятельности и самобытности, и внешнего, постороннего, турецко-османского, старавшегося с возможно меньшими для себя хлопотами и затруднениями сохранить за собою верховенство над Крымом в чисто политических видах междунородного свойства»⁴.

Згаданий дослідник, в цілому, скептично відносячись до самого документу, все ж наводить текст договору хана Менглі-Гірея з султаном Мухаммедом II Фатіхом, котрий на майбутнє встановив основні рамки взаємовідносин ханату з Отоманською Портою. Умови були наступними:

- султан ніколи не повинен садити на ханський престол нікого, крім вихідців з роду Чінгіз-ханів;

- Порта ніколи і ні з якого приводу не може страчувати когось із роду Гіреїв;

- володіння хана й інші місця перебування членів роду Гіреїв повинні бути визнані безпечними сховищами для всіх, хто б не знаходив там для себе притулку;

- на загальній по п'ятницях молитві, хутбі, після ім'я султана повинно згадуватись ім'я хана;

- ні на яке письмове прохання хана не повинно бути відмови з боку Порти;

- хан під час походу має п'ятибунчужний штандарт;

- на всяку військову кампанію хан повинен отримати від Порти 120 кисетів золота на утримання своєї лейб-гвардії і 80 кисетів на своїх мурз та інших підданих.

Але з іменем згаданого вище хана пов'язане ще одне історичне явище. Розгром його військами Великої Орди — правонаступниці Золотої Орди — в 1502 р. зміцнили позиції ханату, хоча боротьба за золотоординську спадщину ще тривала. З цього часу Кримський ханат виступає на політичній

арені Східної Європи як єдиний правонаступник Золотої Орди. В більш ранній період особливість географічного положення Кримського улусу, його важливе місце в системі економічного й політичного життя Орди стали основою для появи тут сепаратистських тенденцій. Поділ Улусу Джучі на ліве та праве крила, що пройшов через всю історію Золотої Орди (праве крило Улусу Джучі — Ак-Орда, куди відносилися і Кримський улус, також ділилося на праве і ліве крила), надання улусу прав спадкового володіння теж посилили розвиток сепаратистських проявів на півострові.

Татарська економіка була основана в той час на екстенсивних формах господарювання — на кочовому скотарстві, що поєднувалось з кочовим землеробством, і на позаекономічному присвоєнні шляхом грабіжницьких набігів на сусідні країни. Соціальна організація татар довгий час залишалася родовою.

Ще в XVII і навіть в XVIII ст. їх суспільство поділялось на племена (у кримських татар — аймаки, у ногаїв — орди й коліна), що в свою чергу дрібнилися на роди. На чолі останніх утворень стояли беї — вища татарська знать, яка сконцентрувала у своїх руках величезні маси худоби та пасовиська, захоплені ними в Криму або ж подаровані їм. Вони спрямували пересування кочуючої маси татар (свого улуса) і фактично розпоряджалися всією землею — пасовиськами для кочівок (юртом), що по суті й визначало владу беїв над масою безпосередніх виробників — татар-скотарів. Авторитет беїв поширювався на весь устрій татарських родів. У якості васалів хана беї були зобов'язані виставляти військо: в період підготовки набігів воно вбирало майже все боєздатне населення бейликів.

Щабелем нижче по соціальній драбині стояли васали беїв — мурзи (татарське дворянство), які отримали від своїх сеньйорів землі та різноманітні феодальні привілеї. Таким чином, родова організація татар була лише «обкладинкою» для відносин, типових для кочового феодалізму.

Беї та мурзи, розпоряджаючись пасовиськами — основною умовою татарського скотарства, по суті тримали в своїх руках всі матеріальні ресурси власних уділів, населення котрих потрапляло в ту чи іншу форму залежності від них, хоча особисто й залишалось вільним. На користь беїв та мурз йшла десятина з усієї худоби, яка перебувала у приватній власності татар, та з усієї здобичі, захопленої під час грабінницьких набігів, які організовувались й керувались аристократією. Полон, що діставався татарській знаті, йшов здебільшого на продаж. У своїх юртах-бейліках татарські феодали мали, судячи з ханських ярликів (жалувальних грамот) певний імунітет, творили свій суд і розправу. Тож в руках аристократії знаходилась вся адміністрація й військова організація Кримського ханату.

Номінально татарські роди й племена з їх беями та мурзами перебували у васальній залежності від хана, але фактично вища татарська знать не лише мала велику самостійність, але й була справжнім господарем у країні. Панування беїв та мурз, як вважав А.Якобсон, було характерною рисою політичного ладу Кримського ханату. Беї і татарське дворянство досить суттєво обмежували владу хана. Лідери найбільш могутніх родів, так звані карачі, склали Диван (Раду) хана. Вони відали судом, фінансовими справами ханату та його зовнішньою політикою. Московська «людина» Василь Артеміров передавав до північної столиці слова ханського наб-

лиженого: «хан без юрта (тобто своєї Ради — Авт.) никакова великого дела о чем между государства належить учинить не может»⁵. Так було в XVII ст., так було і в XVIII ст.

Звичайно, соціально-економічний устрій татар протягом всього існування їхньої держави — до кінця XVIII ст. — не міг залишатися без змін. Процес розвитку, безперечно, йшов і з плином часу розширювався й поглиблювався. Основний його зміст і тенденція полягали у зростанні та посиленні татарського феодального землеволодіння і переході частини татар від кочових форм господарювання до осілого землеробства. Процеси ці вели до повного розпаду колись пануючого родового ладу, хоч і відбувались вони вкрай повільно⁶.

З посиленням беїв зростало й бажання до повної незалежності їх від центральних структур Золотої Орди, що вже не мали змоги призупинити цей процес. Він завершився у 20-х роках XV ст. початком правління роду Гіреїв, а конкретніше — висуненням на ханство першого з них Хаджі-Гірея. Його політика була спрямована на утримання престолу й на боротьбу з найсильнішим із нащадків Золотої Орди — вже згаданою Великою Ордою. Перемогами над Сеїд-Ахмедом у 1455 р., над Ахматом — у 1465 р. Хаджі-Гірей закріпив власні позиції в Криму і змусив рахуватися з собою як з незалежним правителем. Міцні позиції засновника династії Гіреїв забезпечувала не тільки успішна боротьба з Ордою. Ситуація в ханаті залежала від стосунків з територіальними утвореннями півострова як-то генуезька Каффа та феодоритський Мангуп. В цей період, як свідчать генуезькі джерела, хан проводив активну політику на півострові, за його підтримки князівство Феодоро активно протидіяло генуезькій монополії в торгівлі на Чорному морі і, використо-

вуючи порт Каламіту, відкрито налагодило торгівельні контакти з Причорноморськими державами та складало конкуренцію генуезьким факторіям. Відпрацьовувався також варіант зближення з Москвою й одночасного зменшення контактів з литовськими Ягеллонами⁷.

Кримський ханат, підготовлений процесом феодалізації татар, а також появою у зв'язку з цим сильної татарської знаті, в першій половині XV ст. став історичною реальністю.

Створенню його багато в чому сприяла й Туреччина, котра бачила у новому утворенні свого союзника проти Генуї (яка володіла частиною прибережних південних територій). Не супротивились цьому і самі генуезці, які вивозили зі степової зони півострова сільськогосподарські продукти — основу їх чорноморської торгівлі. У зв'язку з цим вони були зацікавлені в дружніх відносинах з татарською знаттю. З іншого боку, і самі татарські хани, залишившись між двома вогнями — Туреччиною та Генуєю — з самого початку своєї державної діяльності були приречені на напівсамостійність, аж поки не потрапили у повну васальну залежність від турків.

Однією зі складових зовнішньополітичної діяльності ханів були спроби переселити татар на територію півострова з інших регіонів. Так вже Хаджі-Гірей «умел привлекать сердца... он во времена своего правления собрал в Крыму значительное количество народа с Волги». Така політика засновника династії слугувала суттєвому збільшенню кількості його підданих, які використовувались для реалізації різних завдань — як військових, так і економічних. Вона продовжувалась і при його наступниках. А у стосунках з Османською імперією дещо пізніше була відпрацьована наступна система: турки завели у себе резервний штат кандидатів на ханську по-

саду з числа Гіреїв, яких вони за необхідністю відправляли до Криму і садовили там на престол, змінюючи їх відповідно до обставин та власних уподобань. «Целых два столетия прошли в жизни этого татарского государства совершенно даром: служба интересам суверенной Порты без видимой выгоды для своей собственной страны, вассальные Крымские ханы убивали все силы своего народа на непрерывные войны в политических видах Турции, сами довольствуясь лишь грабежной поживой во время военных набегов. То порываясь к сепаратизму, то, напротив, уповая на твердость опоры в единении с Отоманской империей, крымские татары не выработали прочных устоев для самобытности своего государства, ничего не сделав основательного ни во внутренней его организации, ни по части слияния разных составных его национальных элементов, ни в создании разумного и целесообразного *modus vivendi* с соседними государствами»⁸. Чи справедливе таке твердження, чи ні можуть показати лише нові фундаментальні дослідження проблеми.

До XVI ст. Кримський ханат фактично охоплював не лише передгірський та степовий Крим (південна й частково гірська частини півострова були підпорядковані безпосередньо туркам), але й простори степової зони — значні території між пониззями Дніпра і Дону, доходячи на заході до Аккерману (сучасного Білгород-Дністровського), а у Приазов'ї — степи між Доном та Кубанню. Власне в Криму проживали так звані татари перекопські, а за його межами степові території займала орда ногайських татар (у Східному Приазов'ї — так звані малі ногаї), яка була підпорядкована ханату.

Основним заняттям населення в цих степових районах було кочове скотарство. Кочування невеликими поселення-

ми (аїлами) відображало наявність сімейної (особистої) власності на худобу і концентрацію її в руках багатих скотарів. Але одночасно заради безпеки і для вигідного ведення скотарського господарства окремі поселення іноді, мабуть, об'єднувались і кочували разом великими таборами (так званими куренями).

Правда, в умовах міжнародної караванної торгівлі через землі Кримського півострова, яка тоді почала формуватись, в середовищі татар, котрі входили, у зв'язку з цією торгівлею, в контакти з містом, досить рано з'явився і міський елемент — він заповнив у XIV ст. Солхат, а в XV ст. заповнив Кафу (сучасну Феодосію). Та все ж у своїй основній масі татари як в XV ст., так і пізніше — аж до XVIII ст. залишались кочівниками-скотарями. Особливо довго такий розвиток господарства прослідковується у ногаїв. Мурзи також більше уваги приділяли скотарству, ніж землеробству. Ця застійність татарської економіки проходить червоною ниткою через всю історію Кримського ханату.

Але скотарське господарство татар не могло повною мірою прогодувати їх. Тому вони здавна доповнювали його землеробством, що поєднувалось із кочовим способом життя і не руйнувало його. В степу розорювались окремі ділянки землі, як правило — пов'язані з місцями зимівель, там сіяли хліб, а потім відходили кочувати і поверталися лише для збирання врожаю. В «Книге Большому Чертежу», написаній у 1627 р., вказується: «...от Перекопа до Бахчисарая и до Кизлева, по обе стороны дороги, деревни татарские, а воды копанья колодези... А у татар во всех деревнях пашни пашут, а сеют пшеницу, да ячмень, да полбу»⁹. Таким чином, навіть в умовах кочового скотарства у татар виник зв'язок із

землею, що так чи інакше вів до появи власності на землю, притому власності не лише громадської, тобто колективної, але і феодальної. Особливого розвитку остання отримала в південних районах півострова, де в XVI ст. проходив процес осідання татар на землю.

Ще одним, регіональним типом господарювання, було добування солі на півночі півострова. Про це, зокрема, писав турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі в «Книзі мандрівок». Він проїжджав село Тузла (з турецької «Солеварня» або «Соляні розробки»), що в 20 км на південь від Перекопу біля Солоного чи Старого озера. В цій місцевості знаходиться 9 великих і малих озер, багатих цінними мінеральними сполуками. В минулому вони поставляли лише сіль, котру вивозили також і до України. Тоді й було зроблено запис: «Там, над берегом горького озера, стоит триста домов, построенных из дерева и навоза скотского, крытых землей. Жители сей деревни — люди весьма бедные, которые добывают соль из озера и отдают ее затем смотрителю»¹⁰.

Однак господарство татар досить часто потерпало від стихійного лиха (засухи), сарани та епідемій. Голод гнав татар на нові, нерідко досить віддалені місця кочувань. За даними російського посла, зокрема в 1492 р.: «...орда голодная добре, хлеб ся у них не родил и они, сказывают, тово деля, к Волге пошли, чтобы им чем было прокормитца».

Зрозуміло тому, що ні скотарство, ні кочове землеробство не могли забезпечити навіть мінімальної потреби татарської маси, тим більш не могли дати товарні надлишки татарській феодальній знаті. Татари вимушені були ввозити продовольство із сусідніх країн, але такі поставки не були регулярними. Тривалі засухи, неврожаї та викликані ними голодування вели до масо-

вого падежу худоби й вимирання населення. Це повністю пояснює те, чому на першому місці в житті татар, можна сказати, найбільш важливим її фактором виступив позаекономічний спосіб добування засобів для існування — війна. Вони систематично вели війни з метою грабунку сусідніх країн і захоплення полонених, котрих перетворювали на рабів.

Той же Челебі відзначав, що: «народ этот привык блестящей быстротой своей в изумление всех повергать. Делается это так.

До гяуров остается еще два дня пути, а уже все татары приказ получают: «Вскачь пуститься!» или двигаются галопом. В тот же день весь народ татарский кохейлянов оседлывает, коней своих отборных, и вскачь пускает, кони же те, ячменем кормленные, сил набраться смогли и в наилучшем состоянии находятся. Если же кто тогда, не дай Аллах, с коня упадет, то спасения ему не будет: затопчут его копыта конские, и смерть ему, ибо татары не имеют обыкновения оборачиваться или оглядываться вослед. Кони их по десять или по пятнадцать арканами за хвост друг друга привязаны, и один другого тянет, а если же конь в суতোлке такой на землю падает, не поднятись ему больше, а под копытами он погибает. О спасении же человека, который с коня упал, тем более речи быть не может, ибо будь то человек или конь, копытами конскими стерт будет, и только кровавые лохмотья от него останутся. Сохрани нас, Аллах, от чего-нибудь подобного!..»¹¹.

Розбійні походи татарських орд на сусідні країни і території, особливо на Україну, відбувалися систематично: майже не проходило й року без їхніх набігів, що супроводжувалися грабіжницькими операціями та захопленням полону.

Такі напади готувалися заздалегідь і в них брало участь по кілька десятків тисяч осіб. Основну, і найбільш войовничу,

частину татарського війська складала ногайська орда. Іншу значну частину створювали загони, котрі виставляли кримські беї та мурзи. До них в більш пізніші часи приєднувалися загони турків з гарнізонів Кафи, Керчі та інших центрів. У походи відправлялось майже все боєздатне населення — у татарських поселеннях нікого, окрім «малого і старого», не залишалось.

У полон брались величезні маси людей. Префект Кафи Дортеллі в 1634 р. повідомляв про те, що по поверненню додому «...победители делят их (бранців — Авт.) между собой... Затем их ведут в разные города Татариин на продажу. Там невольников выставляют на показ... предоставляя их на выбор любого покупателя... (их) развозят в Константинополь, в Азию, в Европу, на Восток и на Запад». Так було і раніше, в XVI ст.: «корабли, приходящие к ним (татарам. — Авт.) часто из-за моря из Азии, привозят им оружие, одежды и лошадей, а отходят от них нагруженные рабами. И все их рынки знамениты только этим товаром, который у них всегда под руками — и для продажи, и для залога, и для подарков»¹². Найбільше гнали рабів до Кафи, котра при турках (XVI—XVIII ст.) стала одним з великих невольничих ринків у Європі.

Місто складалося з двох укріплених частин — внутрішньої фортеці на березі моря (сучасний Карантин) та зовнішньої, що оточувала місто. Центром Кафи була внутрішня фортеця, де проживав консул і знаходилась адміністрація. Саме місто займало широку смугу вздовж моря довжиною 1 км. Перед міськими брамами, а їх було не менше 5, через рів були перекинуті кам'яні мости. Місто було тісно забудоване житловими кварталами з покрученими вулицями, базарами, густонаселеними відокремленими кварталами міської бідноти,

ремісничими майстернями, лавками та кількома караван-сараями для заїжджих купців¹³.

Найбільша доля захопленої здобичі, і в першу чергу людського полону, діставалась татарським феодалам — хану, беям та мурзам — до 40 відсотків. Військові походи тому їм були найбільш вигідні. Саме вони й були ініціаторами та організаторами грабїжницьких набїгів, проводячи в цьому відношенні тиск на ханів, а також звертаючись до султана з проханням дозволити ту чи іншу військову акцію. А бідні прошарки тогочасного суспільства лише розплачувались своєю часткою полону за борги (тож їм це було не вигідно). Тому й не дивно, що зафіксовані випадки примусової мобілізації в похід. Так, у 1587 р., найбідніші татари взагалі відмовились виступати через збирання врожаю. Таким чином, війни не давали надійного виходу із того стану, в якому знаходилась основна маса рядових кочовиків.

Захоплений полон татари гнали не лише у міста на продаж. Вже в XVI ст. бранців почали використовувати і в якості робочої сили в сільському господарстві, яке почало розвиватися в південному передгірському та гірському Криму в процесі осідання татар на землю.

Показником росту феодального землеволодіння в XVI ст. можуть служити часті пожалування ханами земель з ріллею, сінокосами, пасовиськами, зимів'ями для худоби, садами, млинами тощо, причому саме у вищезначених районах. Грамоти зобов'язували нових володарів обробляти й засівати землі.

Татари осідали на землю майже виключно в південних районах Криму — на його плодородних рівнинах і в районах великих міст (Кафа, Старий Крим, Судак, Керч, Бахчиса-

рай), в місцях зі старим грецьким чи огреченим населенням і з не менш старою землеробською культурою. Особливо інтенсивно йшов цей процес в другій половині XVI і в XVII ст. Вже вищезгаданий Дортеллі відзначав, що: «...крымские татары (гірського та передгірського Криму. — Авт.) пашут и сеют; едят обыкновенно пшеничный хлеб... (они) живут в поселениях и в обыкновенных домах» на противагу степовим татарам (ногайцям), котрі продовжували жити в степу в кібітках, покритих повстю з отвором для диму в центрі. Проте, і у тих, хто осідав на землю, скотарство ще довгий час продовжувало грати провідну роль.

Освоюючи південні райони, що були зайняті корінним землеробським населенням, і селячись поруч з ним, татари не лише підпорядковували його собі, обкладаючи різними податками, але й намагалися асимілювати його. Економічне панування татар, звичайно, спрощувало їм це завдання. Однак і самі татари не могли не зазнавати досить сильного впливу місцевого населення не лише в культурі, але й в усьому устрої життя, наперед усе в його соціальній організації. Татари засвоїли традиційний суспільний інститут, що здавна існував у південних землеробських районах Криму, — місцеву сільську територіальну громаду (називалась у татар «джемаат» або «ехалі»), пристосовавши її, звичайно, до своїх потреб.

Документи XVII—XVIII ст. змальовують джемаат як сільську громаду з колективною земельною власністю, спільними сіножатями й пасовиськами (ними слугували також і ліси, досить зручні для випасу овець), котрі найбільш цінувалися в общині, спільними колодязями. Лише пізніше общинна власність почала перетворюватися на особисту. Для сільської громади осілих татар (вчорашніх кочівників-скотарів) особ-

ливо характерним було те, що общинна власність на орні землі була досить нестійкою та невизначеною: орні ділянки часто захоплювали, огорожували і, таким чином, перетворювали на свою особисту власність, хоча громада й продовжувала залишатися номінальним власником усіх угідь. Але разом з тим існував і колективний обробіток землі (особливо у гірських районах), в якому брало участь кілька сімей. Практикувався й розподіл землі на паї (аркани). Кожний общинник, отримуючи свій пай, з часом ставав повним господарем цієї ділянки. Таким чином, в самому устрої татарської сільської громади все більшого значення набували елементи, що призводили до її розпаду. Однак і при розподілі на паї татарська громада, наслідуючи звичаї місцевої общини, залишала за собою право першочергової купівлі таких ділянок. Громада і в цьому випадку залишалась верховним володарем землі.

Наостанок, для сільської татарської громади XVII–XVIII ст., як і для візантійської середньовічної общини, була характерною й проста кооперація (колективне утримання худоби, для чого, звичайно, об'єднувалось 15–20 господарів, спільна оранка, колективне спорудження колодязів, доріг тощо), як і кругова порука.

Татарське осіле землеробство охоплювало досить обмежений район — лише південну передгірську й гірську частини Криму. А на всьому широкому степовому просторі продовжувало панувати кочове скотарство, яке поєднувалось з примітивним землеробством і вимагало осідання лише досить незначної частини населення. В економіці Кримського ханату скотарство мало, безперечно, пріоритетне значення.

Ще одна галузь тогочасної економіки — торгівля. Якщо в перші часи після захоплення Криму турками в 1475 р.

торгівельні зв'язки і все економічне життя міст послабшали, то вже в XVI ст. вони знову почали наповнюватись життям і розвиватись, а в наступному XVII ст. набагато перевершили рівень генуезьких часів. З'явилися нові великі центри, але головним містом, його економічною столицею залишилась Кафа. Це було не лише значне торгове місто, але й цитадель турок, їх головна фортеця в Криму.

Однак вся різноманітна торгівля знаходилась у руках не татар, а турків і західноєвропейських купців. Власне татарська економіка, якщо не враховувати работоргівлю, була досить слабко пов'язана з Кафою. Міста — як ремісничо-торгівельного центру — у татар тоді ще не було: воно визріло лише в XVIII ст. Досить показовою була та примітивна форма внутрішньої торгівлі, котра довгий час існувала у татар у вигляді базарів, що кочували разом з ордою, складаючи органічну частину її і навіть частину багатой татарської вотчини. Базар пересувався разом з купцями та їхніми сім'ями, разом з ремісниками й похідною мечеттю, разом з усім улусом.

Тут, на базарах, і почало концентруватися татарське ремесло, також поки що мало розвинуте. Лише пізніше, в XVII ст., ремісники почали осідати в містах. Перед усе розвивались ремесла, пов'язані з обробкою продуктів скотарства — шерсті, шкіри та ін.

Татарські міста, що виникли на кордоні гірських та степових районів Криму ще в XVI ст., в більш пізніші часи внаслідок розвитку торгівлі і ремесла швидко зростали. Найбільш великими серед них були Бахчисарай — столиця ханату і Карасубазар (сучасний Білогорськ). Виокремлювався і Гезлеве (Євпаторія) — єдиний татарський порт, куди

приходили кораблі з Малої Азії та Константинополя (Стамбула), а також з інших країн.

Особливо виріс Бахчисарай, який у XVII–XVIII ст. став торговельно-ремісничим центром всього західного Криму. Це був за масштабами тих часів великий урбаністичний осередок з ремісничими кварталами й жвавими базарами — хлібним, овочевим, соляним; кварталами мануфактурних лавок з заморськими товарами, з кількома караван-сараями, банями тощо. Місто поділялось на більш як 30 окремих районів-приходів з мечеттю та махтебом (училищем) при ній — в центрі, звідки відходили вузькі вулиці, оточені глухими стінами невеликих двоповерхових будинків, другі поверхи яких часто висупали вперед, нависаючи над вулицею. З останньою будинки сполучались лише через невеликі подвір'я — риса, глибоко традиційна у міському будівництві середньовічного Криму.

Досягнутий у XVIII ст. ступінь розвитку татарського ремесла викликав до життя організацію ремісничих цехів. Ремісники були об'єднані в численні цехові корпорації на чолі зі старшим майстром (уста-баші) і двома помічниками, котрі займалися цеховими справами. Традиції цехової організації дожили в кримських татарських містах до кінця XIX ст.

Столиця Бахчисарай у XVII–XVIII ст. стала не лише економічним і політичним, а й культурним центром Кримського ханату. Тому, говорячи про культуру татар, слід, насамперед, звернути увагу на пам'ятки цього міста і його округи. Треба відзначити, що ядром майбутнього великого татарського міста став палац, перенесений з передмістя Салачика туди, де він знаходиться і нині, на початку XVI ст. сином Хаджі-Гірея ханом Менглі-Гіреєм (звідси й назва Бахчисарая — «палац в садах»).

Надалі виховані, у більшості випадків, у Стамбулі при дворі турецьких султанів кримські хани, повертаючись до Криму (але вже у якості власне ханів), переносили у свій палацовий побут і турецьке мистецтво, турецьку літературу і поезію. Бахчисарайський палац повинен був нагадувати палац турецького султана. Хани виписували із Стамбула не лише художників-живописців, але й зодчих, причому не тільки для Бахчисарая, а й для інших центрів.

Та, знаходячись в політичній залежності від Отоманської Порти, кримська феодална верхівка і сам хан протягом XVII, і особливо XVIII ст., все сильніше і сильніше втягувались в сферу економічних інтересів західноєвропейських держав, в першу чергу — Франції. Чим далі, тим сильніше це відображалося і на побуті ханів: з Італії та Франції вони виписували дзеркала й дорогі тканини, все більше і більше запозичували із Західної Європи декоративне мистецтво. В цей найпізніший період — в XVIII ст. — подвійний характер придворного татарського мистецтва, котре складалося із турецьких і західноєвропейських елементів, був лише зовнішнім відображенням політичної невірноваженості і несамостійності самих кримських ханів.

Але, якщо абстрагуватись від декору бахчисарайського палацу, створеного придворними митцями, виписаними із Стамбула, а також місцевими татарськими, то неважко побачити народну основу його архітектури. Це легкі, напівдерев'яні будівлі палацу, складені із калиба (тобто із необпаленої цегли, що заповнювала дерев'яний каркас будівлі), своєю суттю близькі до житлової татарської архітектури. Все планування великого палацового ансамблю, що розмістився навколо широкого двору, повторює (тільки, звісно, в інших масштабах) основні риси

планування татарської міської садиби. Ханський палац Бахчисараєя, по суті, і є татарська міська садиба, тільки в багато разів збільшена, розкішна відповідно багатству й знатності її володаря. Пишний розпис, барочне різьблення по каменю, турецькі кахлі й італійське кольорове скло лягли як різнокольоровий килим на цю народну основу, глибоко традиційну: своїм корінням вона сягає багатовікової культури Криму.

Ввійшовши в безпосередні і повсякденні стосунки з аборигенами півострова, осілі татари не лише поступово засвоїли соціальний устрій села у вигляді сільської землеробської громади, що склався ще за часів раннього середньовіччя, але й перейняли найважливіші елементи старої місцевої матеріальної культури: сільськогосподарську техніку, особливо техніку виноградарства й вирощування плодів; ремісничу техніку; форму та планування жител у вигляді двоповерхового будинку з кам'яним низом та глинобитним верхом, з дерев'яним каркасом, часто з нависаючим другим поверхом.

Однак такого роду вплив не міг бути однобічним. В умовах політичного й економічного панування татар був логічним і зворотній процес — вплив останніх на місцеве населення. Про силу цього впливу говорить те, що в XVIII ст. все населення південно-західного гірського Криму було повністю отатарене, говорило лише татарською мовою, а християнство було поступово витіснене мусульманством. Разом з татарською мовою поширились і татарські звичаї, одяг, посуд. Лише на певній відстані від основного вогнища татарської осідлості й столиці ханату Бахчисараєя, на південному узбережжі і в східній частині півострова (в районі Судака і Кафи), поруч з татарською продовжувала жити й грецька мова, а також християнська релігія.

Але християнство не було повністю витіснене з цих місць. Про це, зокрема, говорять факти функціонування православних монастирів у передмістях самого Бахчисарая та поблизу Балаклави під Севастополем¹⁴.

Приєднання Криму до Росії в 1783 р. стало заключною ланкою всієї середньовічної історії півострова і кінцем існування Кримського ханату. Але слід враховувати, що “при широком осмыслении исторического наследия Крымского ханства следует учитывать, что тюрко-татарская цивилизация, сложившаяся в результате слияния элементов материально-духовных ценностей многих стран и различных этносов, оказала в дальнейшем влияние на развитие государственности, политических структур, культур и других народов, в том числе и украинского”¹⁵.

Література

- ¹ Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т.3. — С.523–524.
- ² *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — С.59–66, 79.
- ³ *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. — М., 1973. — С.133–134.
- ⁴ *Смирнов В.Д.* Вказ. праця. — С.307.
- ⁵ Статейный список Василия Артемирова.// Записки Одесского общества истории и древностей. — 1896. — XIX. — С.7.
- ⁶ *Якобсон А.Л.* Средневековый Крым. — М.-Л., 1964. — С.131–132.
- ⁷ Мавріна О.С. Виникнення та становлення Кримського ханату (XV століття). — Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2005. — С. 8–10.
- ⁸ *Смирнов В.Д.* Вказ. праця. — С.246–247, 396, 711–712.
- ⁹ Книга Большому Чертежу. — М.-Л., 1950. — С.66.
- ¹⁰ *Челеби Эвлия.* Книга путешествий. — Симферополь, 1996. — С.66.
- ¹¹ Там само. — С.63–65.
- ¹² *Дортелли Э. д'Асколи.* Описание Черного моря и Татари (1634 г.).//

Записки Одесского общества истории и древностей. — 1902. — XXIV. — С.124; *Литвин Михаил*. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1854. — С.21.

¹³ Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т.3. — С.482–483.

¹⁴ *Якобсон А.Л.* Средневековый Крым. — С.141–148.

¹⁵ *Ибрагимова Алие*. Исторические корни государственности Крымского ханства // Наукові записки. Серія: історичні науки. Випуск 10. — Кіровоград, 2007. — С. 86.

Розділ 16.

УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ, РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТА ГАБСБУРЗЬКІЙ МОНАРХІЇ

З цивілізаційної та державницької точки зору укладення між Україною та Росією Переяславської угоди 1654 року, яка спочатку передбачала особисту унію двох держав, потім трансформувалася в протекторат, а згодом стала підставою для інкорпорації України до складу Російської імперії, було певним історичним нонсенсом. Угода між козацькою Україною — республікою козацькою, з її виборною владою, з її традиційним народовладдям, з властивою їй населенню уявою про участь кожного в житті суспільному, з одного боку, і — між автократичною державою Московською — монархією східного типу, з другого — була, безперечно, неприродна. Ми не станемо перелічувати причини, що спонукали Б.Хмельницького піти на такий крок. Їх детальний аналіз подано, зокрема, в книзі одного з авторів даної роботи.¹ Зазначимо лише, що, як справедливо підкреслює Р.Лашенко, «унії, природно, заключаються між монархіями (а не між монархіями та республіками), що по самій державній структурі своїй, по своєму устрою, характеру урядування, його системі, методах, політичних і династичних зв'язках, традиційних засадах в провадженні міжнародної і внутрішньої політики та ін. — підходять одна до одної...

Отже, унія в її суто юридичному змісті між Україною-республікою і Москвою-монархією була власне неможливою, і

коли ми тут і вживаємо термін «унія» для означення того союзу, що був укладений між Україною і Московією в 1654 р., то лише відносно і з великими чисто юридичними застереженнями та обмеженнями...»².

Значення 1654 р. в цивілізаційному вимірі слід розглядати не лише в контексті практичних українсько-російських взаємовідносин (за великим рахунком об'єднуючим чинником двох цивілізацій був лише релігійний аспект). Привертає увагу те, як основи козацької цивілізації в Україні сполучалися з тогочасною європейською політичною цивілізацією й до яких наслідків міг би привести альтернативний варіант задуманого Б.Хмельницьким союзу з західними державами, зокрема зі Швецією (варіант, нереалізований через смерть гетьмана). Союз з Росією був для України, за виразом О.Апанович, ані трагедією, ані ганьбою. Досягнувши конфедеративного союзу з Росією, Б.Хмельницький основну увагу приділив розв'язанню двох кардинальних проблем: реалізації ідеї соборності держави та запровадження в ній спадкоємного гетьманства.³

Значення договору 1654 року, з погляду сучасного рівня вивчення тієї епохи, полягало в тому, що:

- по-перше, в царині міжнародних відносин засвідчувалася юридична форма відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої;

- по-друге, це було правове визнання Московією внутрішньополітичної суверенності Української держави, недоторканості існуючих в ній державних інституцій і соціально-економічних відносин;

- по-третє, цей договір відкривав перспективу в союзі з Московією довести до переможного кінця війну з Річчю

Посполитою й завершити об'єднання всіх етнічних українських земель у кордонах національної держави;

- по-четверте, він виступав у свідомості національно-патріотичної еліти наступних поколінь, за визнанням Пилипа Орлика, «найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України»⁴.

Що ж стосується цивілізаційного аспекту даної угоди, то, за висновком М. Драгоманова, «як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було в государстві Московськiм, то уже таки не можна не сказати, що устрiй козаччини був більш подiбен до устрою теперiшнiх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Московська імперія.

Всі знають, що з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta Libertatum), то вийде, що вони були не багато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніше назирає на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, щоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольності осіб, громад і городів і в англійській грамоті не виразніше складено, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мов би слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось напр. пункт 1), по котрому обіцяється, що церков англійська буде вільна і вживатиме усі

свої права і вольності і що ніхто їх не добиватиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, з котрих король каже: «Ми подарували усім нашим вольним підданам у королівстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі, — ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілеї, — наперед ніхто не буде ні задержаний, ні ув'язнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольності, ніхто не буде покараний смертю, ніяким способом без суда рівних з ним людей, по законам краєвим».

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі за великими панами, баронами, в Англії широку владу получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщани, а тепер має її увесь народ. Скрізь у великих краях в Європі вольності попереду вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівняння прав усіх людей у країні не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений нижче, міщани, селяни, аби тільки вибавитись з-під керування панського, раді були допомогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця... Вигода України двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд, — вже тоді, як скрізь по більшій часті європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновний узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду бу-

ла на ділі вольною. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на деякий час була і Англійська, котра хоть і переменилась вп'ять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського, і в кінець розрослись зерна старої англійської вольності...

Тоді, як наша Україна прилучилась до Московського царства, тоді вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів «по старині»; ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Так же само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою всенародною, про котру вже турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане народною думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали, наприклад, про Голландську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських»⁵.

Питання про існування козацької держави в середині XVII ст. і про його особливості залишається вельми спірним і політизованим. Ряд вчених з числа української еміграції схилився до ідеалізації Гетьманщини й перебільшував ступінь її незалежності⁶. Радянська історіографія однозначно розглядала входження України в геополітичну орбіту

Росії як “воз’зеднання” двох братніх народів⁷. У сучасній українській історіографії широко використовується термін Українська національна революція, тобто Гетьманщина розглядається як українська держава, а не “Руське князівство” або “Мала Росія” (терміни, які найчастіше вживали в XVII ст.)⁸. Російська історіографія нової доби дуже скептично ставиться до самого факту існування козацької держави.

На наш погляд, Гетьманщину можна було б охарактеризувати як державне утворення, яке не встигло завершити політичне становлення й структурування державницьких інститутів. Цим у великій мірі пояснюється її подальший занепад.

По смерті Б.Хмельницького (1657 р.) Україна переживає період т.зв. Руїни — кривавої міжусобиці козацької старшини, коли за неповні 20 років нею править, змінюючи один одного, аж дев’ятеро гетьманів. Причому з 1660 р. окремі гетьмани були на кожному березі Дніпра — і на Лівобережжі, і на Правобережжі. З цивілізаційної точки зору це призвело до занепаду державницької ідеї, руйнації інститутів самоврядування та незалежницьких традицій. Москва в повній мірі скористалася ситуацією, що склалася, й дедалі сильніше обмежувала цивілізаційний простір козацької держави. За Петра I цей процес значно прискорився.

1687 року гетьманську булаву отримав І.Мазепа. Але згода його на укладення так званих «Коломацьких статей» стала ще одним кроком назад у справі політичної автономії Української держави: вони заперечували державний характер гетьманської влади і державний статус Гетьманщини. Забороняли для її характеристики таке правове визначення як «Малоросійський край гетьманського регіменту» й зобов’язували трактувати, що вона належить до єдиної держа-

ви з Великоросійським краєм. Вперше в них визначалося, що гетьман і старшина зобов'язані «народ малоросійський всякими засобами і способами з великоросійським народом з'єднувати» (ось де витoki сумнозвісної теорії возз'єднання України з Росією), сприяти змішаним шлюбам тощо. Передбачалося введення московського гарнізону до гетьманської столиці Батурина. Підтверджувалася заборона на дипломатичні відносини з іншими країнами, висловлювалося застереження, що новий гетьман не повинен порушувати «Вічний мир» з Річчю Посполитою (тобто мав відмовитися від претензій на Правобережну Україну). Однак І.Мазепа продовжував писатися «гетьманом обох сторін Дніпра»¹⁰.

Що являла собою Гетьманщина епохи Мазепи? Після десятиріч Руїни, громадянських війн й смут економіка відроджується, будувалися нові церкви і монастирі (епоха українського бароко), відроджувались духовні центри, багата козацька старшина, невпинно перетворюючись на дворян-поміщиків.

Селянське землеволодіння в Гетьманщині (на відміну від Московської держави) з часів Хмельниччини залишалось вільним. Воно базувалося на “займанщині”, тобто на зайнятті земель, що пустували. Це становище зберігалось до другої половини XVIII ст. Паралельно робилися кроки до ліквідації практики переходу селян в козаки (й відповідно обмеження можливості використання козацьких привілеїв селянами). В цьому процесі царський уряд всіляко підтримував старшину. За Мазепи було зроблено ще один крок до обмеження селянської волі: вперше з часів шляхетського панування було введено дводенну панщину.

1705 р. вперше з часів П.Дорошенка Гетьманщина стала єдиною, тобто було об'єднано Правобережжя з Лівобережжям. Однак, за зовнішнім благополуччям Гетьманщина, створена на зразок конаючої Речі Посполитої, ставала історичним анахронізмом. Північна війна змусила Петра вдатися до військової та адміністративної реформи, обмежуючи полкове самоврядування Гетьманщини й переводячи козацьке військо на регулярну основу. В квітні 1707 р. було прийнято рішення про включення значної частини Гетьманщини до складу Росії на загальних умовах. Гетьман віднині лишався будь-якої реальної влади, а Гетьманщина — рештків автономії. У травні 1708 р. зникли останні надії на збереження за Гетьманщиною Правобережжя — Петро порушив обіцянку, дану Мазепі й заявив полякам: Україна буде їм повернута після перемоги над шведами. Крім того він не надавав Мазепі жодної військової допомоги у боротьбі проти шведів, що було порушенням Коломацьких статей¹¹.

Кардинально збільшилося використання царським урядом людських та матеріальних ресурсів України. Така ситуація загрожувала економічним виснаженням та соціальним незадоволенням. Проблема соборності (єдності Право- і Лівобережної Наддніпрянщини) — одна з найважливіших для української старшини, незадовільне для української сторони вирішення якої вже тричі (1656, 1667, 1686 рр.) викликало масовий рух у Війську Запорозькому, знову була вирішена негативно. По-третє, і найголовніше: політика Петра I продемонструвала, що він відчуває за собою достатньо сил, щоби відкрито ігнорувати інтереси української автономії на користь “загальноросійського блага”. Зневажання традиції та права для досягнення цілком конкретних цілей, ставлення до

української автономії як до суто адміністративної одиниці показали, що доля Війська Запорозького залежатиме не від переговорів чи уточнення норм українсько-російських договорів, а від практичних потреб царського уряду — зовнішньополітичних, військових, економічних тощо. Російська влада дала чітко зрозуміти українським підданам, що вона не бачить жодних правових обмежень у здійсненні будь-яких своїх рішень у Війську Запорозькому. У 1700-1703 рр. політика царського уряду заклала основи для нового народження політичної течії, зорієнтованої на вихід української автономії зі складу Російської держави¹².

Цьому сприяла і поведінка оточення Петра I. Ось як про це повідомляє М.Аркас: “На той час, як Петро перебував у Києві, Гетьман зробив за-для Царя банкет. На тому банкеті була уся українська старшина і московські вельможі, котрі були коло Царя, по-між ними й Меншиков. По обіді Меншиков узяв Мазепу за руку і, сівши з ним осторонь, почав йому казати так, що де-хто з старшини і полковників чули: “Гетьмане Іване Степановичу! Час братись за ворогів”, — промовив він, підморгуючи на старшину. Потім почав говорити йому, що для спокою Царської величності і на користь самого Гетьмана треба викоренити всю старшину; за це й будучі Царі славитимуть його, як найвірнішого з Гетьманів”.

“Небезпечно, — промовив Гетьман — не скінчивши однієї війни з ворогом, розпочинати другу хатню війну”.

“Чи цих ворогів (себ-то, козаків та старшину) боятись і жаліти?!”, — одказав Меншиков. Але тут Петро встав, щоб їхати, і розмова на тому урвалася. Як Цар і російські вельможі поїхали, Гетьман звернувся до старшини і полковників з такою промовою:

“Чи чули, що казав князь? І таку пісню співають мені раз-у-раз у Москві і скрізь. Не попусти Боже, щоб сталося по їх думці!” Тут вже й старшина, почувши такеє, почала ремствувати: служать козаки Цареві без усякої противности, послушливим серцем, своїм коштом робили такі далекі походи у Інфлянти, Польщу, Литву, у Донські города і Казанське царство ... Козаки гинуть там, терплячи тяжку зневагу і образу від московських начальників, і за все це їм така дяка!” В додатку до цього Гетьман казав: “Я сам добре знаю, що думають заподіяти зі мною і з вами: мене хочять доволнити князівським титулом Російської держави, усю старшину викоренити, міста наші під себе підгорнути, посадити своїх воеводів або губернаторів; як що наші підуть навпроти то за Волгу усіх перегнати, а Україну своїми московськими людьми осадити”.

Це дуже збентежило усіх хто там був, і з того часу, з того банкету, почалося ще більше ремство на москалів. Старшина почала збиратись, то в обозного Ломиковського, то в кого з полковників або старшини. У полковника Апостола, котрий достав з бібліотеки Печерського монастиря “Гадяцькі пакти”, тобто умови Гетьмана Виговського про федераційну спілку України з Польщею, довго радились про це і перечитували ту умову. Козацьке поспільство теж було неспокоїне і гомоніло по хатах та шинках”¹³.

Але основні причини відвернення І. Мазепи від царя мали ще більш глибинну основу і були розкриті на засіданні в Жовкві у кінці квітня 1707 р. По-перше, гетьману було повідомлено про переведення українських міст в безпосереднє царське підпорядкування. По-друге, було підняте питання про переформування усього козацького війська —

створення “компаній”, тобто відбору п’ятої частини козаків до складу нового війська. Всі інші повинні залишатися вдома. Зовнішньо це обставлялося як реформи, пов’язані із посиленням обороноздатності у зв’язку із загрозою наступу армії Карла XII. Але військова реформа являлася лише “верхньою частиною айсберга”. Справа заключалася у тому, що автономія Гетьманщини ніяк не вписувалася в концепцію Російської імперії, яка все більше вимальовувалася в голові Петра I та в думках його оточення.

Як справедливо відзначає російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева, така постановка питання для Мазепи була рівнозначною краху усєї його двадцятирічної політики. Також важливим являється і вияснення юридичної правомочності тих змін, які бажав провести Петро та його оточення у відношенні до Гетьманщини. Зрозуміло, що в Росії початку XVIII ст. не задумувалися про таку “дрібницю”, як дотримання юридичних формальностей. Але у випадку з Україною вони мали справу з людьми, які отримали західну освіту й вихованими на тій системі цінностей, яка існувала в Європі на початку Новітнього часу. Не раз із уст Мазепи і його прибічників в момент гніву зривалися фрази: “Маємо право”, “Не шаблю нас взяли”. По суті, йшлося про природу відносин між Україною та Росією, як їх уявляла собі українська еліта. Їх не “завоювали” царі, а вони добровільно, на основі відповідних статей угоди прийняли “високу руку” царя і присягнули йому на вірність. Відповідно, порушення положень договору однією із сторін звільняло іншу від своїх обов’язків.

Після фатальної наради у Жовкві І.Мазепа був внутрішньо готовий “змінити напрям”. Іншого шляху для збереження своєї держави він вже не бачив.

Слід привести з цього приводу думку вищезгаданої російської дослідниці (щоб традиційно не звинуватили нас в “українському буржуазному націоналізмі”):

“Давно уже пора отказаться от политических анафем и проклятий в адрес Мазепы и постараться извлечь урок из трагедий наших предков. Не стоит следовать пропагандистским штампам, которые пытались объяснить русско-украинский конфликт начала XVIII века корыстью мужества и признать, что интересы и цели молодой Российской империи и ослабленной Гетьманщины были очень различными. В некотором роде Украина стала заложницей геополитических планов России. Петр стремился создать новое государство, способное как в военном, так и в экономическом плане соперничать с европейскими державами. Эта политика была возможна только при жесточайшей централизации. Военная и экономическая ситуация позволяла провести объединение Украины и вырвать из страшной бездны Руины Правобережье. Однако эти планы были принесены в жертву дипломатической игре. Перед лицом шведского наступления Левобережье должно было превратиться в выжженную землю, арену военных действий. Именно эти два фактора, наряду с личными обидами, и вынудили Мазепу на попытку союза с Карлом XII.

Еще одним фактором был план ликвидации Гетьманщины и включения ее в общую структуру Российской империи. Что бы не говорили о Мазепе, но ему был далеко не безразличен этот план, и не только потому, что он не хотел менять реальную власть гетманской булавы на пустой титул князя. Ему действительно было дорого то, что являлось частицей и его двадцатилетнего труда, иначе бы он почил на лаврах сво-

его огромного богатства. Правда заключалась в том, что многие старшины спокойно восприняли перспективу превращения в мирных русских дворян-помещиков, кем они и стали впоследствии. Именно эти люди из старшины и не поддержали Мазепу. Но были и такие, кому Гетьманщина, дитя Хмельнитчины, была дорога, например Д.Апостол, Д.Горленко, которые были искренне готовы сражаться за “стародавние вольности”¹⁴.

І все ж Мазепа тягнув з переходом на бік шведів до останнього. Він не вірив у союз з конаючою Річчю Посполитою і ще меше — в союз з “єретиками” шведами. Дуже добре він знав і те, як його ненавиділи власні козаки, запорожці й прості селяни — за надто велику вірність царю, введення жорстокої дисципліни, закріпачення тощо.

У жовтні 1708 р. шведи вступили у Стародубський полк. Не маючи можливості чинити опір, а також під впливом чуток про розгром військ Петра, Мазепа вирішив, що чекати більше нема чого. Разом зі своїми полками він перейшов Дніпро й з’єднався з Карлом.

Розрахунки І.Мазепи зазнали краху — Полтавська перемога росіян майже вщент зруйнувала гетьманську державність. Гетьману не вдалося підняти проти Москви український народ. Причини цього спробував розкрити М.Брайчевський. «І.Мазепі, — пише він, — теж аніскільки не пасує роль «народного героя»: це був великий феодал, який всю свою державну діяльність присвятив реставрації феодальних порядків на Україні... Спочатку він орієнтувався на Петра I і цим дискредитував російсько-український союз. Потім він виступив проти Росії і тим дискредитував національно-визвольний рух. Народ дійсно ненавидів Ма-

зепу, але природа тієї зненависті лежить в сфері не між-національних, а класових відносин. Жоден державний діяч не зробив стільки для закріпачення українського поспільства (за винятком, звичайно, Катерини II) як Мазепа, і саме це забезпечило йому всенародну відразу»¹⁵. Щоправда, необхідно пам'ятати, в які часи писалася ця праця. На думку академіка НАН України В.Смоля, «егоїстична соціальна політика привела до того, що в найвирішальніший момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів Мазепа. В пам'яті народній залишалися ще надзвичайно свіжими спомини про панування Польщі з її шляхетською анархією, жорстоким феодальним та національно-релігійним визиском»¹⁶.

Таким чином, тут ми маємо справу ще з одним цивілізаційним парадоксом. З одного боку, не викликає сумніву прогресивний характер виступу І.Мазепа на боці Карла XII в контексті можливого звільнення України з імперської неволі, а, з іншого, — цілковита неспроможність захопити цією ідеєю скільки-небудь значні соціальні верстви населення через відверто антинародну політику, яку провадив гетьман. Мазепа, як і всі його попередники з Б.Хмельницьким включно, зневажали той чинник, який завжди успішно використовувала проти них Москва. Як справедливо зазначає В.Липинський, характеризуючи добу Хмельниччини, «були натомість у тодішній політиці козацькій супроти селянства величезні хиби і помилки. Вони довели до того, що «чернь» українська, «права рука» гетьмана Хмельницького, стала правою рукою Московського царя і що Москва за допомогою цієї «черні», взятої в міцні московської держави шори, Україною опанувала й усю опозиційну старшину ко-

зацьку, а особливо тих, хто «черні» золоті гори обіщували, в Сибір позасилала, вимордувала і до тла іскоренила...»¹⁷.

Що ж стосується т.зв. «зради» Мазепи московській короні й протиставлення його «вірному союзнику Росії» Б.Хмельницькому, то в цій колізії найкраще розібрався М.Грушевський. «...Зовсім курйозом буде, — писав він, — протиставлення Хмельницького Мазепі немов двох полюсів українських настроїв, яке, власне дозволили собі різні землячки, присвоюючи собі назву богданівців в пику мазепинцям. Як відомо всякому, ознайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й досить свідомий носитель державної української ідеї. Стрівшись з першими реальними проявами московського централізму, був незвичайно збентежений ними, і став в рішучій опозиції московській позиції... Хмельницький, переконуючись в неприхильності московського правительства до української автономії, шукав опертя у інших держав і, нарешті, спинився на ідеї тісного союзу з Швецією... Він спочатку думав погодити свій союз з Швецією з протекцією московською, а далі — як московська політика (замиріння з Польщею) ввійшла в нову суперечність з політикою Швеції й Хмельницького (рішучої боротьби з Польщею) — Хмельницький і його старшина рішається йти з Швецією до кінця, хоч би прийшлося розірвати з Москвою зовсім і помагати Швеції проти самої Москви... Мазепина кон'юнктура таким чином тільки пов'язувала наново нитки політики великого гетьмана».

Грушевський робить висновок: «Богдан Хмельницький таким чином ніяк не надається, а ні в протиставлення мазепинцям, а ні на історичного патрона новітніх спеціалістів

від нищення історичного патріотизму. Не знайдуть вони взагалі ніякого чесного і шановного історичного імені, котре могли б дійсним правом взяти в патрони собі. Не дурно цар Петро зачислив в «изменники» всіх українських гетьманів, з незаслуженим виключенням Скоропадського, цього «гетьмана дурного», кажучи словами Шевченка, котрого й на гетьманство призначив цар Петро в тій надії, що він, як чоловік недотепний і безхарактерний, не підніметься на висоту національних українських домагань»¹⁸.

Для України фігура І.Мазепи, за визначенням того ж Грушевського, стала трагічною ще й тому, що після 1708 р. «московське правительство вважало себе надалі свобідним від усіх обіцянок і зобов'язань, які прийняло на себе перед Україною і не хотіло більше рахуватися ні з якими правами і «древніми обичностями» українськими»¹⁹.

Аналізуючи події XVIII ст. можна констатувати, що розвиток української цивілізації в Російській імперії в постмазепинський час свідчить про початок принципово нового етапу в історії української державності. Українська цивілізація відтепер існувала в рамках російської імперської цивілізації. Зокрема, уряд Петра I в 1709 р. створив в Україні інститут царських резидентів, поставивши таким чином гетьмана під контроль центрального апарату влади; активно втручався в кадрову політику гетьманату; поширював на українську територію деякі положення російського карного кодексу і регламентаційних указів у галузі торгівлі.

Створення у 1722 р. в Україні російської владної структури — Малоросійської колегії — і, особливо, здійснення нею реформ державного устрою Гетьманщини знаменувало собою ліквідацію автономного статусу Війська Запорозького,

оскільки основні ознаки адміністративної автономії, а конкретно — самоврядування при проведенні внутрішньої політики та його функціонування на основі власного законодавства — у цей час Україною вже було втрачено. Уряд Петра I “*de facto*” ліквідував в Україні інститут гетьманства та генеральної старшини, передавши їх функції Малоросійській колегії, українські фінанси в повному обсязі залучалися до загальноімперської скарбниці, в українське судо- та діловодство цілеспрямовано впроваджувало російські правничі кодекси та норми діловодства.

На початок 1725 р. Україна стояла на порозі повної інкорпорації її земель у склад Російської імперії та асиміляції її громадянства. І лише смерть Петра I, а також процес перегляду принципів державної політики (в тому числі й щодо України), який розпочався у постпетрівський період, загальмували здійснення цього процесу²⁰.

Та і самі українці продовжували боротьбу за відновлення свого державного статусу. У 1710 р. на козацькій раді під Бендерами гетьманом (першим в еміграції) було обрано П. Орлика. Тодіж між ним і старшиною укладається угода про взаємні права та обов'язки. Оскільки вона обґрунтовувала також державний лад України, то справедливо вважається в історіографії українською Конституцією. (Додаток). Її значення полягає в наступних моментах.

По-перше, «Конституція Орлика» («Бендерська Конституція») проголошувала поновлення суверенності козацької України під номінальною протекцією шведського короля: «Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілосності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених

угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтвержені силою договорів». З цього випливає, що з поля зору її творців випав західний регіон, а це в свою чергу засвідчує відхід навіть патріотично налаштованих політиків від виробленої в середині XVII ст. Б.Хмельницьким ідеї соборності Української держави в її етнічних межах.

По-друге, вона спрямовулася проти встановлення в державі монархічної форми правління в особі спадкоємного гетьманату й передбачала утвердження ідеї олігархічної республіки. Як підкреслювалося в одній із статей, було вирішено «навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині ... Цій генеральній старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». Визначальна роль у політичному житті країни відводилася Генеральній раді, що мала збиратися тричі на рік: на Різдво, Великдень і Покрову²¹. Але здійснитися означеним планам не судилося.

Цьому сприяли як зовнішні, так і внутрішні фактори, зокрема й позиція запорожців, які в 1734 р. відповідали П.Орлику:

«Ясне вельможний Мосце пане Филиппъ Орликъ, Гетьмане, нашъ вельце ласковій мосце Пане и добродееу ...

За чимь уже сего рады же для помощи къ вамъ нашего войска да не изволите большъ до насъ писати, за неже естество уже Ея Императорского Величества мы войско Запорожское слуги, а не Ганские, которой имемо до живота отъ рода в родъ служить и за счастливое Ея владеніе и всего посполитого Христианскаго народу становиться; тако отвествujemy и поклон нашъ войсковый вашей вельможности воздаючи назавше застаемъ...»²². «Імператорська величність» через кілька десятиліть «віддячила» своїх слуг, але про це трохи пізніше. Тут слід відзначити, що ще одна спроба відстоювання українського автономізму відбулася в часи останнього гетьмана К.Розумовського, коли знову була реанімована ідея спадкоємного гетьманату і зміцнились позиції патріотично налаштованого угруповання старшини. В 1763 р. були вироблені рекомендації щодо змісту «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії», до яких увійшли наступні положення:

- порушувалось питання про підтвердження попередніх прав і вольностей, особливо тих, які Олексій Михайлович визнавав «у час підданства гетьмана Богдана Хмельницького»;
- старшина намагалася домогтися самостійності у проведенні внутрішньої політики, прохала дозволу на скликання кожного року сеймів (генеральних рад) і місцевих сеймиків;
- звертає на себе увагу прагнення добитися повернення до складу Гетьманщини територій, втрачених у часи гетьманування І.Самойловича та К.Розумовського;
- висувалась ідея витворення самостійної судової системи;
- панівні верства намагались зміцнити своє становище в суспільстві тих часів;

- чітко визначилась тенденція сформувати власну фінансово-бюджетну систему з незалежними від російської скарбниці статтями прибутків і витрат;

- пропонувалося скасувати безплатне утримання на території України військ, що перебували тут усупереч «прав гетьмана Богдана Хмельницького пунктів»;

- духовенство мало дістати право на «вільні на духовні чини вибори» з наступним підтвердженням вибору імператрицею; належало підтвердити окремим містам магдебурське право та відкрити університети й гімназії «за зразком» іноземних;

- пропонувалося іноземцям, котрі не мають перед Україною заслуг, не давати земель і чинів; місцевому купецтву дозволялося вільно торгувати в межах Гетьманщини та за її кордонами, таке ж право повинні були отримати стосовно козацької України іноземні купці; мали бути поновлені митниці на кордоні з Росією й скасовані на польському та турецькому кордонах; відкупи та монополії слід було ліквідувати;

- українському народові належало виплатити компенсації за побори й утримання російської армії під час останньої війни, а в майбутньому щоб «все на готові гроші куплялося».

Попри всю соціальну обмеженість цього політичного маніфесту, безперечно, він відбивав національні інтереси розвитку козацької України. Якби його вдалося реалізувати, це, по суті, означало б не що інше, як укладання нового договору з Росією, котрий передбачав істотну зміну політичного статусу козацької України, а саме: з царини обмеженої автономії в складі імперії він переходив до царини міждержавних відносин за зразком протекції чи васалітету²³.

Це в повній мірі могло вписуватись у довготривалу зовнішню політику Української держави, правителі якої

часто визнавали одночасну підлеглість кільком сусіднім монархічним володарям. Так, гетьман Б.Хмельницький протягом 1654–1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітет. І.Виговський у 1658 р. спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Гетьман Ю.Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. П.Дорошенко протягом 1669–1676 рр. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана, а завершив московською протекцією. Гетьман І.Мазепа довгий час перебував під скіпетром російських монархів (1687–1708 рр.), а потім польського та шведського королів. Його наступник П.Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана, але у Конституції 1710 р. заклав положення про самостійне існування козацької держави. Витоки такої поведінки творців міжнародної політики гетьманів слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи в ті часи.

Більш ніж півстоліття українські правителі, зважаючи на суперництво сильних сусідніх держав, були вимушені проводити політику маневрування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність тогочасної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти

свою державу від інкорпорації до інших державних утворень²⁴. Цю політику вони намагались продовжувати і далі, але історична ситуація була не на українському боці.

Петербурзький двір вирішив добитися остаточної ліквідації політичної автономії України. У таємній інструкції генерал-прокуророві сенату Катерина II писала: «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями, порушувати ці привілеї зразу було б не пристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитися з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб цей час і назва гетьманів зникли».

У 1764 р. це і сталося. Інститут гетьманства було ліквідовано, а для управління Лівобережною Україною і Запорозжям створювалася Малоросійська колегія. До Січі справа дійшла 1775 р., коли її укріплення були знищені, архів вивезено, а представників вищої січової старшини жорстоко покарано. Після цього перейшли до ліквідації залишків української автономії: полково-сотенного військово-адміністративного устрою та козацького війська.

Але негативні моменти в тогочасній українській історії поєдналися і з важливим позитивним фактором. Як вже відзначалось на початку розділу, на кінець XVIII ст. в основному завершилося формування національної території України. Важливу роль в цьому відіграли міграційні процеси, які в окремих регіонах країни мали свої особливості. На Лівобережжі

бережжі, Слобожанщині й частково Правобережжі найінтенсивніше заселення відбувалось у першій половині, в Новоросії — у другій половині XVIII ст. Для західноукраїнських земель були характерні імпульсивні міграції, що мали час від часу і зворотний народний колонізаційний рух. Першорядне місце в освоєнні незаселених земель на території України належало українському народові. Поряд з ним активну участь брали вихідці з Росії, а також Білорусії, Литви, Молдови, Грузії тощо. Певну частину населення Правобережжя у цей період становили польські селяни та міщани, а на західноукраїнських землях — німецькі та угорські колоністи.

Заселення неосвоєних або запустілих земель проходило, як правило, двома шляхами:

- у вигляді стихійної вільнонародної колонізації;

- спрямовувалося та визначалося царським урядом і місцевою владою.

На характер і розвиток міграцій помітно впливала кріпосна політика, суть якої полягала в утрудненні переселення, в бюрократичній опіці пересування людності, в роздаванні (прямому або шляхом продажу чи оренди) земель можновладцям. Особливо активно вона почала використовуватись у час поступового знищення українських державних засад. Окрім того, важливе значення у формуванні української національної території мала поява нових, значних економічних, політичних і культурних осередків — міст. Вони ставали центрами консолідації українського населення²⁵. Говорячи про козацьку цивілізацію, ми зразу ж виділяємо серед прошарків населення пізньосередньовічної України цей стан як «локомотив» у розвитку тогочасної державності. Але й самі козаки ділилися на дві основні групи — власне за-

порожців та реєстрових. Зміст козацьких «прав і вольностей» полягав у їхніх економічних («майнових») правах на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволівщину» та іншу власність; на право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків, а також вдів. Вищевказані умови відносилися до реєстрових чи городових козаків. Але сюзерен повинен був виконувати певні зобов'язання і перед запорожцями Нижнього Дніпра: можливість здобування «козацького хліба» у морських та сухопутних походах, заняття уходництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з нього чиншу.

Таким чином, попри значні цивілізаційні здобутки на тлі національної самосвідомості провідної верстви України («шведська карта» І.Мазепи, конституція П.Орлика), Гетьманська держава, а з нею і козацька цивілізація наприкінці XVIII ст. опинилися в стані глибокої коми. Російська імперія поступово перетравлювала у своєму перетоплювальному казані залишки козацької республіканської вольності. Включивши українців за Катерини II в коло «теж росіян», вона просувалася до класичної ідеологічної тріади «православие-самодержавие-народность», про яку мова піде нижче. Проте, знищуючи залишки української самостійності на державному рівні, імперський уряд залюбки користувався надбаннями української цивілізації в культурній та релігійній сферах.

Міграція українських культурних діячів до Росії розпочалася в середині XVII ст. і особливого розмаху набула у його другій половині. Це був своєрідний ідеологічний рух, прагнення реалізувати свій духовний потенціал у державі, могутнішій у воєнному і політичному відношеннях, але менш розвинутій у культурному. Київські вчені принесли до

Москви власну модель системи освіти, сприяли появі нових жанрів у літературі, мистецтві, живопису, формуванню нового художнього стилю бароко. Вплив української культури на російську відбувся в межах цього стилю, але в умовах активного формування в Росії у першій половині XVIII ст. світської культури ситуація кардинально змінилася. Замість привнесення здобутків української культури в російську, творцями останньої як культури імперії стали й українці. Власне українська культура продовжувала розвиватися в межах барокового стилю, а процес формування нової світської культури був уповільнений внаслідок таких факторів, як поступова ліквідація автономного політико-адміністративного устрою (про що вже йшла мова вище), політики самодержавства, спрямованої на уніфікацію всіх сфер політичного, економічного, культурного життя, перетворення столиць імперії у провідні культурні осередки, куди прагнула інтелектуальна та творча еліта околиць.

Вихованці колегіумів, Києво-Могилянської академії та закордонних університетів поповнювали Генеральну військову канцелярію, займали полковницькі та сотенні уряди, були судьями, ставали священниками, приймали чернецтво й очолювали православну ієрархію не лише в Україні, а й у цілому в Російській державі. Значна частина освічених українців шукала (і знаходила) служби, чинів у столицях Російської імперії (О.Безбородько, наприклад, був на провідних державних посадах при Катерині II, а за Павла I стає канцлером). Поряд з чиновниками, канцеляристами це були перекладачі Синоду, Сенату, Колегії іноземних справ, викладачі Петербурзьких та Московських гімназій та університетів, кадетських корпусів, медичних академій. Вони ж —

видавці, літератори, вчені, медики, співаки придворної капели, художники. Столиці метрополії пропонували їм не тільки чини, дворянство — вони давали їм можливість реалізувати себе в інтелектуальній діяльності, чого вони були позбавлені на батьківщині. Часом такий відтік освічених талановитих людей мав примусовий характер, особливо це стосувалося набору серед вихованців Києво-Могилянської академії, колегіумів, оскільки всі вони не лише добре володіли латинською мовою, а й були справжніми фахівцями у своїй справі. Протягом 1754–1768 рр. лише з Києво-Могилянської академії близько 300 студентів було відправлено на навчання в медичні школи Росії. Докторами медицини стали понад 30 вихідців з Лівобережної України і Слобожанщини.

Відтік інтелектуальної еліти збільшився у 60-х роках XVIII ст., коли цьому сприяло кілька факторів. Один з них — ліквідація Гетьманщини. Козацькі старшини опинилися поза політичним життям й намагалися виправити становище службою в метрополії. Але, проживаючи й працюючи в Москві та Петербурзі, представники української інтелектуальної еліти змушені були пристосовуватися до нового середовища. Вони писали й видавали свої твори російською мовою, були урядовими службовцями, що вимагало від них лояльності до влади. Це впливало на трансформацію національної самосвідомості, розвитку так званого комплексу малоросійства — відмови від своєї мови, визнання власної культури меншовартіснішою за російську. Їх соціальна психологія була зорієнтована на злиття з панівними верствами імперської нації не лише у правах, а й у мові, звичаях, побуті. За цих умов відбувалися метаморфози тлумачення цивілізаційного змісту Переяславського договору

1654 р. Він все більшою мірою набував легендарного значення. Саме на цьому акцентував увагу В.Липинський. «На Переяславську умову, — пише він, — ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної Переяславської легенди. А власне треба виразно одрізняти ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда повстала під час руїни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавським погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що народ малоросійський під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття «одновірної» ще пізніше — бо тільки в кінці ХІХ століття — було замінено поняттям «однонаціональної». В той спосіб Переяславська легенда лягла в основу теорії «возсоєдіненія Русі»²⁶.

Липинський вказує і на об'єктивні причини популярності цієї проімперської версії. «Подібно як легенда Люблінська, про добровільну злуку Русі з Польщею, відіграла величезну роль в життю української аристократії в Річипосполитій — так само її рідна по духу сестра, легенда Переяславська, відіграла таку само роль в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії Російській. Як Люблінська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію — по банкрутстві її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут, і там дали нашій аристократії всі

права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала. Але ж треба твердо пам'ятати, що це тільки для отієї спеціально цілі пізніше видумані легенди»²⁷.

Проте цю тенденцію не можна абсолютизувати. Якщо для російського уряду Переяславська легенда була наріжним каменем включення українського народу до складу імперської нації за формулою «Московія+Україна=Росія», то для багатьох представників української національної еліти Петербурга і Москви ідеї відновлення автономії Гетьманщини залишалися актуальними. Про це свідчить, зокрема, проект В.Капніста, поета і сатирика, який 1791 р. поїхав з таємною місією у Берлін, щоб знайти там прихильників ідеї відновлення гетьманської держави і потенційних союзників.

Українці у часи, що розглядаються, творили російську культуру, яка, як кожна імперська культура, вбирала в себе духовні сили підвладних народів, при цьому їх власна культура втрачалась. Це особливо позначилось на культурному житті Лівобережної України другої половини XVIII ст., коли найкращі її представники працювали поза межами контексту української культури, але при цьому залишалися її яскравими постатями²⁸.

Треба відзначити, що культурний рівень Росії в XVII–XVIII ст. був значно нижчим, ніж в Україні. Так, наприкінці XVII ст. Петро I скаржився патріарху: «Священники у нас грамоте мало умеють... Ежели бы их... в обучение послать в Киевъ въ школы...». А академік О.Піпін відзначав інший факт: «Москва даже не хотела сознаваться въ недостатке своих образовательныхъ средствъ». Дійсно, справжньої школи в тогочасній Москві не було. Там навіть не знали, що воно таке. Ще 1640 р. київський митрополит Пет-

ро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати вчителів. Але цар проігнорував цю пропозицію²⁹.

О.Піпін, характеризуючи московське життя цього періоду, зазначав, що там були «церковный фанатизмъ, вражда къ науке, упрямый застой, нравственное одичаніе и ожесточение». Говорячи про взаємовідносини Києва і Москви на культурній ниві, професор П.Морозов відзначав, що і «Петръ видель, что московское духовенство в своёмъ образованіи стоит неизменно ниже Кіевлянъ, что въ Великороссіи видится только «заматерелое грубости чудо, всехъ ужасныхъ видовъ ужаснее», и неть людей, которые могли бы руководить просвещеніемъ духовенства, заботиться о школахъ, следить за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія в этой среде, онъ необходимо долженъ былъ обратиться к киевскимъ учёнымъ». А той же О.Піпін підкреслював: «Тем новымъ элементомъ, который съ конца XVI века и особливо въ теченіе XVII вмешался въ московскую книжность и въ конце концовъ возобладаль надъ нею, были образованіе и литература, развившіеся въ западной Руси и въ Кіеве... Но чемъ дальше, темъ необходимее становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно не доставало: изъ Москвы зовуть кіевлянъ для учёной работы... Къ половиніе XVIII века въ Москвіе было каждому понятно, что для книжного дела нужны настоящіе учёные люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Кіева»³⁰.

Одним з перших українських «десантів» до Московщини стали церковнослужителі, які швидко там піднялись і зай-

няли належні місця в тогочасній суспільній ієрархії. Так, «малорос» Стефан Яворський був призначений місцеблюстителем патріаршого престолу по смерті Адріана. Саме він переконав Петра I, що київські вчені можуть бути корисніші для російської освіти, ніж будь-хто інший. Відтоді українці зайняли місце викладачів у Московській академії, а навчання проводилося за київським зразком. Раніше Яворський працював професором, а потім ректором Києво-Могилянської колегії і виростив цілу плеяду майбутніх професорів, просвітителів, проповідників, адміністраторів. Серед них — вже згадуваний П. Орлик та майбутній його (С. Яворського) суперник при імператорському дворі Ф. Прокопович. Будучи екзархом патріаршого престолу, Яворський мав вирішувати особливо складну й важку проблему. Адже мусив співробітничати з деспотичним царем, який вперто йшов до того, щоб церкву цілковито підкорити своїй владі і з духовенства зробити державних службовців. Яворський же боровся за те, щоб зберегти церковну організацію з певною долею автономності. З цього боку він, хоча і не безпосередньо, обороняв і права людини, щоб у тотально деспотичній державі, яка намагалася перетворити населення на гвинтика у своїй машині, людина зберегла права і можливість бути індивідуальністю. Його опозиція проти царя мала тим більше цивілізаційне значення через те, що в тогочасній Росії це була єдина ідеологічно сформована опозиція, яка не мала реставраторських (реакційних) тенденцій.

Учнем Яворського, а потім супротивником його церковної політики був Феофан Прокопович, про якого М. Костомаров писав: «В історії Росії XVIII сторіччя серед осіб духов-

ного стану не було нікого, хто мав би таке важливе значення, як Феофан Прокопович; його значення особливе не лише в церковній сфері, а й усіх політичних справах держави». Прибувши 1716 року до Петербурга на вимогу Петра I, Прокопович стає архієпископом, а після встановлення замість патріархату Синоду, стає у ньому найважливішою особою. Крім того, він зайняв таке місце біля царя, що його можна було б назвати канцлером і шефом ідеологічного сектору.

Українці багато зробили і для нової московської літератури. На чолі цієї літератури стояв у той час Ф.Прокопович, який разом з Кантемиром і заклав її початок. Так званий класицизм у московській літературі був занесений з України: він з самого початку XVIII століття прослідковується у творах Прокоповича і Сковороди. А ще з початку XVII ст. у всьому слов'янському світі (в тому числі і в Росії) запанував той правопис, що подав його М.Смотрицький (із Смотрича на Поділлі) у своїй граматиці. У своїх лекціях професор О.Архангельський відзначав, що «влияние Грамматики Смотрицкаго действительно весьма ощутительно сказывается съ половины XVII в. на орфографии не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому между прочимъ въ значительной степени принадлежала наша грамматическая терминологія, удержавшаяся отчасти даже несмотря на попытки Ломоносова изменить её». І далі: «Киевляне, при всём предубеждении против нихъ Москвы, уже со второй половины XVII в. въ Московской Руси — хозяева положения, лучшие, наиболее выделяющиеся здесь деятели». Як відзначав професор І.Огієнко, «українці щиро оддавали Москві всі свої сили, всі свої знання, і протягом XVII віку підготували родючий ґрунт до реформ

Петра I, і вони ж таки були його найближчими помічниками, коли довелося ті реформи втілювати в життя»³¹.

Тож справедливо зазначав професор П. Безсонов, «пришельцы (малороссы) заняли здесь (въ Великороссіи) самыя видныя и вліятельныя места, отъ іерарховъ до управленій консисторій, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырских, до ректоров, префектов и учителей ими же проектированныхъ школь, до кабинетныхъ и типографскихъ учёныхъ, делопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформе, по крайности неотразимому влиянію: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе, дела раскола, церковная адміністрація, проповідь, храмовое, общественное и домашнее пеніе, ноты, внешность архіерейскихъ домовъ, образ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителіей, напр. певчихъ, видъ и составъ школь, предметы и способы ученія, содержаніе бібліотекъ, правописаніе, выговоръ речи истинной и въ чтеніи...»³². Таким чином, цивілізаційний вплив України був вирішальним кроком у піднесенні відрізаного від морів московського царства до рівня великої європейської країни. Це стосується також внутрішнього перетворення напівазіатської Московії на Російську імперію. Україна стала для Росії першим «вікном в Європу»: українські культурні впливи допомогли підготувати ґрунт під модернізаційні реформи Петра I³³.

Російське самодержавство мало як спільне з західноєвропейськими абсолютними монархіями — у соціально-економічних підставах, структурі влади, ідеологічному обґрунтуванні, так і відмінне. Об'єктивні процеси розкладу феодальних відносин, подолання феодальної розрібленості,

національного об'єднання, розвитку внутрішнього ринку, централізації, бюрократизації держави були спільними і для Західної Європи, і для Росії, хоч і відбувалися в різних формах та неоднаковому історичному “темпі”. Проте Росія не знала того бурхливого розвитку міст, що Європа, і відповідно — зростання сили буржуазії та банкірів: у цьому вона “запізнилася” на півтора-два століття порівняно з Францією, а порівняно з Італією — ще більше. В Росії не було найманої армії як однієї з опор монарха, що зменшувало його залежність від дворянства. А головне — в Росії селянство залишилося закріпаченим. Якщо в Західній Європі утвердження абсолютизму було “провісником” кризи феодалізму і розвитку капіталізму, то в Росії на першому етапі воно знаменувало зміцнення й поглиблення феодальної залежності селянства та феодальної системи, кризові ж явища виступили на поверхню лише в кінці XVIII ст.; взагалі самодержавство більшою мірою, ніж західно-європейський абсолютизм, ідентифікувало себе з феодалізмом, з його історичною долею (Окремо в європейській історії стоїть під цим кутом зору Англія. Страта короля Карла I в 1649 році знаменувала закінчення доби феодалізму в цій країні. А в Росії в той самий час “Соборное уложение” царя Олексія Михайловича остаточно встановлювало кріпацтво)³⁴.

Однак, незважаючи на цей вплив, Російська імперія як політична система на тлі інших європейських держав була цивілізаційним анахронізмом. Нестримне зростання Російської держави, яка поступово ставала все більш вибухонебезпечним «конгломератом» етносів, конфесій, історико-географічних регіонів, господарських систем, соціальних страт і культурних світів, було наслідком цілеспрямова-

ної діяльності російської влади, яка намагалася зберегти, з одного боку, найбільш одіозні підвалини абсолютизму, а, з іншого, підтримувати курс на розширення геополітичної експансії. В таких колізіях Імперія зародилася за Петра I й продовжувала функціонувати протягом всього свого існування. Для державницької діяльності наступних царів-реформаторів пріоритетними залишалися питання міжнародної і воєнної політики, а сам термін «політика» використовувався лише в галузі міжнародних відносин. З'язки уряду з підданими, таким чином, зводилися до рівня адміністративного нагляду, «наших домашніх справ»³⁵.

Пошук же у строкатому імперському соціумі — серед реально неспівпадаючих, різнопланових суспільних (станових, корпоративних, етноконфесійних, регіональних тощо) інтересів — єдиних основ державного ціледосягнення й спроби їх раціонального осмислення взагалі було вкрай ускладнено. «Кстати ли начинать... русское Уложение главою о правах гражданских, коих в истинном смысле не бывало и нет в России? — буде дивуватися на початку XIX ст. М.Карамзін — ...У нас дворяне, купцы, мещане, землевладельцы и проч. — все они имеют свои особенные права, общего нет, кроме названия русских»³⁶. Тому культ імперського будівництва, підпорядковуючи собі всіх правителів Росії, «знімав» для них проблеми визначення змістовної складової таких цивілізаційних понять як «росіяни», «українці», «Росія», «імперія» тощо. Спроби виведення «знизу» інтегральної формули «загальнонаціональної» урядової політики в періоди «ліберальних» царствувань траплялися, але вони лише підтверджували самодостатність необмеженої монархічної влади. Як справедливо зазначав П.Мілюков, «при

самом началі розвитку наших урядів ми наталкуємося на величезну різницю з Заходом. Там кожна область була коханим закритим цілим, зв'язаним особливими правами... Наша історія не виробила ніяких міцних місцевих зв'язів, ніякої місцевої організації. Немедленно після приєднання до Москви, приєднані області розпалися на атоми, з яких уряд міг лепити якісь зручні тіла. Але на перший раз воно обмежилось тим, що кожен такий атом роз'єднало від сусідніх і прив'язало адміністративними нитями до центру»³⁷. Таким чином, Україна, увійшовши до складу Росії, не в змозі була претендувати на повноцінний розвиток своєї цивілізації, оскільки вона стала одним з тих «матеріалів», з якого ліпилася російська імперія.³⁸

Взагалі, невідповідність внутрішнього устрою Російської імперії цивілізаційним критеріям у сфері державотворення призвели до того, що деякі сучасні дослідники заперечують саму тезу про існування імперської цивілізації. Зокрема, російський професор Л.Семеннікова у своїй фундаментальній монографії зазначає, що «Росія не є самостійною цивілізацією... Росія являє собою суспільство, що дрейфує на перехресті цивілізаційних магнітних полів»³⁹.

Звичайно, такі твердження є занадто категоричними. Не можна не погодитись з тим, що російська цивілізація детермінована православним типом духовності, євразійськими природно-ландшафтними умовами, самобутньою державністю, особливостями правової культури, типу господарської діяльності, ментальністю є повноцінним елементом цивілізації світової. Мова перш за все йде про те, що державний каркас імперії протягом трьох століть зазнавав

лише зовнішніх модифікацій, не реагуючи на потреби часу. Про це добре висловився А.Тойнбі: «Російській політичній будівлі двічі оновлювали фасад — спочатку Петро Великий, по ньому Ленін, — але суть залишилась тією ж самою».⁴⁰

Цивілізаційна тріада імперської ідеології — «православие — самодержавие — народность» — була сформульована в 30-ті роки ХІХ ст. міністром народної освіти Росії С.Уваровим.

Православ'я, вважав Уваров, є основою життя народу. Росіянин не уявляє свого життя без православної віри, яка охоплює всі аспекти його діяльності і буття. Він звик бачити в ній «залог счастья общественного и семейного». Уваров відзначав, що віра забезпечує кровний зв'язок між поколіннями, наступність традицій, оскільки «без любви к вере предков народ как частный человек должен погибнуть». Підкреслюючи щирість й глибину релігійних почуттів росіян, Уваров попереджав імператора Миколу І про небезпечність ослаблення народної віри: «ослабит в них Веру то же самое, что лишит их крови и вырвать сердце... это была бы измена в пространном смысле».⁴¹ Не випадково Віттенер, аналізуючи перший символ доктрини, відзначила, що «принципи православ'я більше відповідали своїй провіденціальній ролі й складали кращу основу для національного розвитку, ніж будь-яка релігія Заходу».⁴²

Таким чином, Уваров розглядає православ'я як один з основних засобів захисту Росії і росіян від проникнення з Заходу містично-релігійних і політичних ідей, здатних «развратить умы» і тим самим нанести непоправну шкоду російській нації та російській державності.⁴³

Самодержавство, за Уваровим, являє собою «главное условие существования России», це фундамент, на якому три-

мається вся Російська держава. «Рука, прикоснувшись к подножию, потрясает весь состав государственный», — для Уварова це аксіома. Історичну роль самодержавства міністр вбачав у тому, що воно «соединило расторгнутые члены Государства и уврачевало язвы его». Створивши сильну єдину державу, яка згодом перетворилася на імперію, самодержавство забезпечувало протягом століть її цілісність і політичну самостійність. Уваров вважав, що тільки самодержавство здатне підтримувати «целость в такой огромной массе, которой не было в Истории мира ничего подобного»⁴⁴. Самодержавство в доктрині Уварова безпосередньо впливало на інші основні принципи, зокрема, на народність. Уваров закликав в «монархических учреждениях искать той силы, того единства, той прочности, коих мы слишком часто думаем открыть в мистических призраках равно для нас чуждых и бесполезных, следуя коим нетрудно было бы наконец утратить все остатки Народности, не достигши мнимой цели Европейского образования».⁴⁵ Уваров вбачав у самодержавстві силу, здатну не тільки забезпечити політичну стабільність у суспільстві, але й зберегти залишки народності, тобто скріпити російську державність і консолідувати російську націю.

Третій принцип уварівської формули — народність. Він чудово розумів всю складність й багатогранність цього поняття. Це питання «не имеет того единства, какое представляет вопрос о самодержавии», — зазначав Уваров. Сутність поняття народності в працях Уварова зводиться до двох складових: російської нації і російської держави, які являють собою дві частини єдиного організму. Єдність народу і держави досягається шляхом спільного багатовікового роз-

витку. Причому розвиток будь-якої держави, яка «подобно человеческому телу, переменяет наружный вид по мере возраста», виступає у нього як природний процес, боротися з яким не має сенсу. Однак, за Уваровим, при всіх змінах рис державного ладу, сутність держави має залишатися незмінною.⁴⁶

Інша особливість принципу народності полягає в його динамічності. «Народность, — писав Уваров, — не состоит в том, чтобы идти назад или останавливаться; она не требует неподвижности в идеях». «Народність» таке ж давнє поняття, як православ'я і самодержавство, але, на відміну від останніх, вона зазнавала значних змін, зберігаючи старі й набуваючи нові риси, тому «относительно народности все затруднение заключается в соглашениях древних и новых понятий». Росія розвивалася й розвиватиметься завдяки своїй народності, спираючись на православну віру і монархію, без повернення до минулого, але й без рішучого руйнування «существующего порядка вещей». Уваров наголошував, що між «обветшалыми предрассудками (идеи XVIII в.) и новейшими предрассудками (революционные идеи Запада) находится обширное поле, на котором здание нашего благосостояния укрепиться может». А для цього, вважав Уваров, необхідно не тільки зберегти «святилище наших народных понятий», але й покласти їх в основу всієї державної політики.⁴⁷

Отже, тріада «православие — самодержавие — народность» стала офіційною ідеологією Російської імперії, її цивілізаційним стрижнем. Вона передбачала консервацію архаїчного режиму й унеможлиблювала будь-які прогресивні зміни існуючого ладу. Лібералів у формулі не влаштовував принцип самодержавства, проголошуючи який

міністр заявив про «твердое намерение возвращаться прямым путем к русскому монархическому началу во всем его объёме», поставивши хрест на сподіваннях про введення в Росії європейських політичних інститутів і представницького правління.⁴⁸ Уряд постійно акцентував увагу на неприпустимості розповсюдження в Росії ліберальних політичних ідей. Такі ліберальні принципи як обмеження монархії, парламентаризм, введення конституціоналізму, рівність станів, права національних меншин розглядалися ним виключно як руйнівські поняття. Спроби реалізації їх в Російській державі, вважали послідовники «Тріади», призведуть до загибелі імперії: «колосс не протянет и двух недель, более того, он рухнет прежде, чем эти ложные преобразования будут завершены».⁴⁹

Саме в Росії найбільш поширеними були теорії про те, що цар уособлює народ, а самодержавство — ідеальна форма народовоління (аналогічні ідеї Боссюе в Європі давно вже стали анахронізмом). Йдеться, передусім, про дві обставини.

По-перше, факт закріпаченості селянства, яке становило майже весь народ, змушував царя виступати в ролі свого роду посередника між селянством і дворянством, інколи обмежуючи останнє в його зловживаннях, хоч загалом і виражаючи його станову волю. З другого ж боку, селянин, будучи під безпосередньою владою поміщика, а не царя, міг мати ілюзії щодо царя як особи незацікавленої і справедливої; в усякому разі, тільки на нього йому залишалося покладати надії. І об'єктивно на верховну владу лягав обов'язок певного збалансування класових та станових інтересів для “добра держави”. Все це разом узятє і знаходило вираження в ідеологічному обґрунтуванні самодержавства як вишого предс-

тавництва народної волі (скоординованої з Божою волею: цар — по суті, посередник між своїм народом і Богом).

По-друге, в кінці XVIII та в XIX ст. історія, сказати б, кидає виклик монархізмові взагалі і російському самодержавству як його найбільшій твердині, головному оплотові. Той виклик — революційні рухи в Європі, потік республіканських і соціалістичних ідей з Європи, визвольна антикріпосницька й революційно-демократична думка та всіляка “крамола” й відповідні рухи в самій Росії. Самодержавство мусило відповідати на цей виклик не лише в своїй практичній політиці, а й у ідеології. І воно відповідало. Із зрозумілих причин ідеологічний контрнаступ вівся по двох головних напрямках: доводилося, що на Заході народ став жертвою плутократії і політичних партій, а в Росії він перебуває під опікою царя і завдяки цьому благоденствує; у зв’язку з цим стверджувалося, що тільки самодержавство, забезпечуючи життєві інтереси народу, тим самим забезпечує і громадянський статус особистості, її істинну, внутрішню свободу на відміну від західної фальшивої, формальної, зовнішньої. Порівняно з офіційними ідеологами самодержавства та його вченими апологетами слов’янофіли не обмежувалися ідеалізацією наявної моделі, а пропонували свою власну, немовби непомітно підмінюючи одну другою чи то сподіваючись привабити отією власною самого царя. Йшлося про те, що Росія не потребує парламентарних форм, оскільки цар безпосередньо відчуває і виражає дух, совість і волю народу, яку всяке проміжне представництво лише спотворює (формула, спільна для всіх монархістів); але цар зате чує голос народу через суспільну думку, носіями якої слов’янофіли хотіли б бачити себе; такого роду “соборний демократизм” і

був специфічним у слов'янофільській моделі самодержавства, являючи собою претензію на певне завуальоване обмеження і скеровування абсолютної влади царя.

Російське самодержавство поєднало в собі три елементи: загальноєвропейську ідею абсолютної монархії (не без урахування її еволюції в бік “освіченого абсолютизму”); форми східного, азійського деспотизму; особливості, зумовлені історією, соціально-економічною структурою, національним характером російського народу та багатонаціональним складом Росії. Тим-то великою натяжкою було виводити самодержавство з органіки саме російського життя і вважати його єдиною можливою формою влади для Росії; але ще більшою натяжкою було розглядати самодержавство як універсальний порятунок для всіх, що його несе світові російський народ. Власне, обидві ці догми виключали одна одну, не кажучи вже про абсурдність останньої, хоч її ще всерйоз проповідували монархісти-націоналісти і в кінці XIX ст.⁵⁰ Таким чином, українська цивілізація в Російській імперії могла розвиватися лише всупереч офіційній державницькій доктрині.

Ми не маємо наміру критикувати складові «Триади» російської державності: кожна з них в умовах, коли імперія складається з багатьох народів, які сповідували різні релігії, жили за різними цивілізаційними нормами, й, здебільшого, не усвідомлювали себе представниками «єдиного російського народу», не відповідала елементарним критеріям наукової коректності, й без відповідної трансформації та модифікації (чого не відбулося) ця формула мала привести — і привела, — російське самодержавство до краху. Першою «бомбою», вибух якої завдав «Триаді» непоправних руйнувань, став націоналізм, що з усією силою заявив про себе у

світовому масштабі в XIX ст. як засіб звільнення поневоле-них етносів.

Українська цивілізація отримала у вигляді націоналізму могутню зброю для захисту своєї незалежності.

Як справедливо зазначав член-кореспондент НАН України О.Реєнт, «вітчизняні політологи й історики, досліджуючи формування української нації, політичних ідей та організацій, як правило, розглядають ці процеси як дихотомію, на іншому боці якої — російська великодержавна політика, російський націоналізм. Однак якщо український націоналізм, хоч і стримано, все ж подається як вияв волі українців до самовираження, то російський — виключно в негативному ключі. Певна упередженість не дає змоги оцінити російський націоналізм чи історично виправдане прагнення Росії до утвердження та захисту власних позицій у світі, хоча ніхто не заперечує антиукраїнську спрямованість внутрішньої політики царизму. Нам здається, що глибокий теоретичний аналіз цих взаємопов'язаних явищ, їх впливу на розвиток й українського, і російського народів ще попереду. Це висуває до фахівців не лише суто професійні вимоги, а й необхідність переборення власних симпатій та амбіцій».⁵¹

Загальноприйнятих «істин» в теоретичних інтерпретаціях націоналізму як одного з елементів цивілізаційного процесу, отже, зовсім небагато. Найбільш популярною в зарубіжній історіографії нині є концепція Б.Андерсона, який вважав націю «уявленим суспільством»⁵². Уявленими він називає всі суспільства, члени яких не знають і звичайно не можуть знати особисто більшість інших його членів, однак мають уяву про таке суспільство, його образ. Андерсон поставив питання про те, в чому принципова новизна

націоналістичного способу уявлення суспільства і які фактори передували самій можливості уявити націю.

Він справедливо вказує на вторинний, імітаційний характер націоналізмів у Центральній і Східній Європі, які здебільшого позичали готові конструкції й адаптували їх до своїх умов. Деякі націоналізми, в тому числі й український, запозичували зразки у народів Центральної Європи, перш за все у чехів і поляків, у той час як російський націоналізм здебільшого шукав для себе зразки у Західній Європі через специфіку завдань, що стояли перед ними⁵³.

Цікаво, що і у ХХ ст. ця тенденція зберігалася. Не можна не погодитися з І.Лисяком-Рудницьким, який зазначав: «Найближчих родичів українського (інтегрального) націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних та урбанізованих громадянств, як скоріше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР... тощо»⁵⁴.

Запозичення готових ідеологічних «модулів» означає, що відставання в ідеологічній сфері було значно меншим, ніж в галузі соціально-економічного розвитку. Отже, у Східній Європі націоналістичні ідеї та образи виникали й функціонували в суттєво іншому соціальному середовищі у порівнянні з тими умовами, де ці ідеї попервах сформувалися. Іншими були можливості масової комунікації, механізми здійснення влади і засоби, які державна влада мала у своєму розпорядженні для вирішення нових завдань, що виникали з появою на політичній арені націоналізму. Як зазначає російській історик і політолог О.Міллер, «Андерсон вірно

вказав також на різницю між націоналізмом «панівних» націй і «офіційним націоналізмом» правлячих династій. За старого режиму французький, іспанський або російський націоналізми як суспільні рухи в розумінні владних відносин розвиваються так само «знизу», як і націоналізми «малих народів». І реально, і формально влада належить не націям, але династіям. По всій Європі старі династії з більшим або меншим успіхом, з більшим або меншим ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації. Вони змушені були піти на це. Старий світ, в якому вони одержували свою владу «від Бога» й здійснювали її над різними «языками и народами», був більш звичним і зручнішим, але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу й цивілізаційного чинника змушувало монархії компенсувати послаблення старих механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок нового, не завжди зручного для них джерела легітимації. Дуже важлива теза Андерсона, що цей офіційний націоналізм був реактивним в тому розумінні, що був відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, причому як тих, хто перебував у положенні гноблених меншин, так і тих, з яких складалося етнічне ядро імперій»⁵⁵. Україна для Російської імперії була найбільш значущою ланкою цього ядра, у великій мірі забезпечувала європейський генофонд держави.

Процес «націоналізації» династії Романових вельми затягнувся і зайняв практично все ХІХ ст., а наслідки цього погіршувалися самодержавним характером їх влади. В країні практично не існувало громадянських свобод. Як зазначав маркіз А.де-Кюстін, відомий монархіст, який втік з наполеонівської Франції до Росії, і якого аж ніяк не можна було

запідозрити у лібералізмі, «треба жити в цій пустелі без спокою, в цій тюрмі без відпочинку, яка зветься Росією, щоб відчути всю свободу, що надається народам в інших країнах Європи, яким би не був прийнятий там спосіб правління. Коли ваші діти здумають ремствувати на Францію, прошу вас, скористатися моїм рецептом, скажіть їм: їдьте до Росії! Ця подорож корисна для будь-якого європейця. Кожен, хто близько познайомиться з царською Росією, буде радий жити в будь-якій країні. Завжди корисно знати, що існує у світі держава, в якій неможливе щастя, бо за самою своєю природою людина не може бути щасливою, не маючи свободи»⁵⁶.

Власне, намагання зберегти самодержавство в його архаїчній формі і було головною причиною такої незрозумілої для європейця неволі. Романови запекліше, ніж більшість європейських династій, гальмували націоналізацію, тим самим надовго позбавивши процес формування націй, що входили до імперії, такої ключової складової як розширення політичного життя і становлення громадянського суспільства. Справжнього контакту і співробітництва самодержавства і суспільства у справі будівництва націй в XIX ст. не було. В інших великих європейських країнах державна влада залишала помітно більше простору для громадянської діяльності, в тому числі і з будівництва нації, та сама держава помітно раніше і активніше стала брати участь в цьому процесі. Коли ж після 1905 р. Микола II почав шукати союзу з російськими націоналістами, він вирішив спертися на найбільш екстремістські й одіозні організації, зорієнтовані не на будівництво чого б не було, а на погроми.

Між моментом, коли нація «уявлена», тобто коли її образ, або «ідеальна Батьківщина», виникає у представників еліти,

і моментом, коли національна ідентичність, що відповідає цьому, утверджується серед більшості членів цього уявленого суспільства й одержує політичне оформлення, зазвичай існує досить тривалий інтервал. Процес цей абсолютно не запрограмований на успіх, тобто зусилля по утвердженню того чи іншого варіанту національної ідентичності можуть закінчитися як перемогою, так і невдачею, а кінцеве втілення нації-держави навіть у випадку здійснення проекту може суттєво відрізнятись від первинного задуму.

Різні проекти націй можуть перебувати в конфлікті один з одним, зокрема претендувати на одну і ту ж територію. Найчастіше це являє собою суперництво з приводу прикордонних територій, де мова йде про те, якому з уявлених суспільств належатиме дана територія. За приклад тут може правити конфлікт російського й польського образів «ідеальних Батьківщин». Зіткнення може носити і тотальний характер в тому сенсі, що один образ «ідеальної Батьківщини» включав в себе всю територію й населення другого, заперечуючи альтернативний проект як такий. Найяскравіший приклад — конфлікт російського й українського націоналізмів⁵⁷.

Переходячи до конкретного висвітлення подій, що відбувалися в XIX — на початку XX ст., потрібно зафіксувати: в цей час Російська імперія була однією з наймогутніших структур у Європі. А тому в процесі творення унітарної держави було вироблено концепцію збирання «исконно руских» земель. Теорія «Москва — третій Рим», що з'явилася ще в XVI ст. під пером московських книжників, тепер почала підкріплюватись апеляцією до правонаступності й цінностей Київської Русі. Окрім того, зверненням до єднання православного світу. Але доцентрова орієнтація цього

політичного кредо наштовхнулась на досить відчутну відцентрову тенденцію. В даний історичний період імперія «...зустрілася із значним опором централізові, що змушувало її йти на поступки місцевим осілим і кочовим народам, а також порубіжним козацьким формуванням. Більше того, просуваючись на Захід, Росія набула території і народи, що вже мали добре розвинуті концепції регіональних і корпоративних прав та інституцій самоврядування. Цей міцний регіоналізм серйозно загрожував ідеям централізованої та унітарної Російської імперії. Великою мірою в Гетьманщині Росія вперше зіткнулася з таким типом західного регіоналізму та самоврядування»⁵⁸. Таке прагнення розбудувати сильну державу спонукало царизм поборювати авантюризм, ліквідувати регіональні соціально-економічні права, нівелювати їх територіальні відмінності. Характеризуючи курс правлячої царської династії по відношенню до нових підданих, М.Грушевський відзначав: «Ставлення уряду Росії до української народності взагалі було однією суцільною історією репресій. Поставивши на мету досягнення зовнішньої одноманітності замість внутрішньої єдиності... він з енергією і послідовністю, гідними кращого застосування, прагнув до того, щоб згладити, витравити історичні форми українського життя і національної особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу і загальним тоном відносин імперії»⁵⁹.

Ми не можемо повністю погодитися з категоричністю Грушевського. Не менш глибокий дослідник — М. Драгоманов — писав з цього приводу: «...обрусеніє не є система, яка витікає з духу національного великорусів або з спеціально російського державного ґрунту, а є, принаймні на добру час-

тину, наслідуванням певної фази всеєвропейської державної політики. Специфічно російським елементом в теперішній системі обрусення можна вважати певну брутальність, котра проявляється, напр. в повертанні уніатів в православіє або в забороні української літератури. Та й така брутальність видається російським специфіком тільки для нашого ХІХ ст., бо в ХVІІ–ХVІІІ ст. відносини Людовика ХІV до гугенотів або англійського уряду до гірських шотландців були ще більш брутальні. Та навіть тепер, коли порівнюємо відносини російського абсолютного, тобто тепер архаїчного, уряду до уніатів і українців з відносинами конституційного венгерського уряду до словаків, ще хтознакому треба буде віддати премію на конкурсі брутальності»⁶⁰.

Але російському уряду потрібні були й місцеві кадри, а тому він ішов на певні привілеї місцевій соціальній верхівці. Тож закріплені ще у Грамоті для дворянства 1783 р. права української шляхти стали величезним стимулом для подальшого злиття російської та більшої частини української еліт. Відкривши перед верхівкою українського суспільства можливість для військової або цивільної кар'єри, царизм і забезпечив собі лояльність цієї верстви. Поступово вона звиклася з думкою, що живе не в окремій державі, а у провінції, яка вмонтувалася в політичну систему імперії. А тому в основній своїй масі представники шляхти виступали не за повернення давніх прав для всього краю, а за власні корпоративні інтереси.

Слід також відзначити, що бажання потрапити до дворянства вимагало документального підтвердження. Тому вивчаючи й збираючи літописні свідчення про своїх предків, а також хроніки, грамоти, акти, геральдичні «дерева», претенденти на дворянство мимохідь поринали в часи розквіту

національної державності. Все це викликало патріотизм до своєї історії й сприяло українському відродженню. Тож можна погодитись з думкою Д.Дорошенка, що національне відродження першої чверті XIX ст., котре розпочиналось як чисто ідеологічний рух, було дворянським за своєю суттю⁶¹.

У середині XVIII ст. соціальна верхівка Гетьманщини складала приблизно 2100 чоловік. Однак до дворян було зараховано у декілька разів більше осіб, в тому числі тисячі дрібних службовців і заможних козаків (в 1795 р. кількість шляхти на Лівобережжі складала 36 тис. чол., тобто приблизно 9 тис. дорослих чоловіків). Сама наявність цього чисельного “середнього класу” і пом’якшувала тут соціальні антагонізми.

3 травня 1983 р. Катерина II видає рескрипт про закріпачення селян Лівобережної України. При цьому на Лівобережжі і Слобожанщині кріпаками стали меншість селян, а більшість з них так і залишились вільними. Майже на половину етнічної української території кріпосне право ніколи не розповсюджувалось. Йдеться про Новоросію — території сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорозької, Донецької, значної частини Луганської і Харківської областей, а також про Крим і Кубань — про всі території, історично пов’язані із запорозьким козацтвом. Зокрема, з сільських жителів Новоросійської губернії (451 тис. душ чоловіків) в 1801 р. найчисельнішою групою були державні селяни різних категорій (військові поселення, козаки, колоністи тощо) — 57%. До другої групи належали “поміщицькі піддані”, тобто непокріпачені селяни, що мешкали на поміщицьких землях (36,7%). Третю, найменшу групу складали кріпаки (не більше 6,3%). На відміну від районів старого заселення феодално-кріпосницькі

відносини на півдні України не одержали широкого розвитку. Це й зумовило більш швидкий тут процес розвитку буржуазних відносин⁶². Багато в чому завдяки цим обставинам українська цивілізація в Російській імперії одержала шанс на виживання, а згодом на здобуття власної державності.

Німецький дослідник А.Каппелер підкреслював, що концепція російської нації була дуже розпливчата. До неї могли входити: а) всі піддані Імперії; б) члени упривілейованих станів; в) великороси-православні; г) всі східні слов'яни (українці, росіяни, білоруси)⁶³.

На офіційному рівні перевага віддавалася останній трактовці. Поняття «росіянин» було таким чином більш широким, ніж його сучасне значення. Воно стосувалося всіх східних слов'ян й складало основу проекту т.зв. «великої російської нації», корні якої простежувались з Київської Русі. Будучи етнічною концепцією, яка передбачала чіткі грані між росіянами й іншими народами імперії, цей проект в той же час не визнавав якісний характер етнічних розбіжностей між велико-, мало- і білорусами, включаючи всіх їх до єдиної етнічної спільноти.

Малоросіяни і білоруси ніколи не дискримінувалися в Російській імперії на індивідуальному рівні. «Українцям і білорусам, — справедливо зазначає той-таки Каппелер, — які офіційно вважаються росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар'єра — за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перешкод і у дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Українці не вичленялися й не утискалися ані за конфесійними, ані за расовими ознаками»⁶⁴. В ієрархії різних етносів імперії, яку він уявляє у вигляді системи концентричних кіл, всі православні слов'яни

включались в єдиний центр системи. Це ставлення до українців як до частини російського народу збереглося як офіційна позиція влади й переконання більшості освічених росіян протягом всього XIX ст.

Розвиток тенденцій взаємовідносин української еліти з Росією призвів до появи на цьому історичному етапі двох груп. З.Когут умовно розділив їх за підходами до проблеми на «асиміляторський» та «традиціоналістський». Прихильники першого дотримувались думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу, а тому сприймали імперію як власну батьківщину, очікуючи від неї моральних та матеріальних дивідендів. А табір «традиціоналістів» не відзначався однорідністю. Найбільш послідовно проти імперської політики виступала група, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав. Основна ж група не заходила так далеко й обмежувалась лише відстоюванням залишків і традицій Гетьманщини. В цілому політичні настрої обох напрямів не були оформлені у системну ідеологію і знаходили своє відображення в епістолярному жанрі чи полемічних трактатах, що поширювалися й були популярними серед шляхти.

Війна з Наполеоном справила сильне враження на українську еліту. Свіжий подих революційних ідей, втілених, зокрема, у правових нормах, сприяв формуванню на слов'янських землях нового політичного та інтелектуального клімату. В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії «мав парадоксальний характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження й зміцнила лояльність до імперії, з іншого — пробудила ро-

зуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу сперечання вирости російські масони і декабристи, українські автономісти»⁶⁵.

Якщо говорити про територію України, то тут в 1823 р., у Новограді-Волинському, виникла таємна військова організація «Товариство об'єднаних слов'ян», у програмних документах якої з російським патріотизмом, слов'янською єдністю, переплітались також ідеї національного визволення взагалі. Разом з тим Україні місця в майбутньому федеративному союзі не знайшлося. Як справедливо зазначає О.Реєнт, це свідчило про тодішній рівень самосвідомості національної еліти.

Значно далі пішов у національному питанні М.Муравйов — автор «Конституції», що стала програмним документом Північного товариства. Про незалежність України в ньому не йшлося. Однак у майбутній федерації передбачалося створення Української й Чорноморської «держав» з центрами в Харкові та Києві. В той же час більш консервативно виглядали підходи до цього питання керівників Південного товариства, зокрема П.Пестеля, які він виклав на сторінках своєї «Руської правди». В ній поруч з проголошенням вірності республіканським і демократичним ідеалам знайшла відображення ідеологія макіавелізму, що виражалося в досягненні добробуту країни шляхом тотальної русифікації її народів за схемою «єдина територія — єдина держава — єдина мова — єдині закони»⁶⁶.

В той час в Україну із Заходу і Росії було занесене масонство. Члени окремих лож ввійшли до організацій декабристів та інших опозиційних таємних товариств, які ставили за мету боротися за права народів та їх справедливе влаштування.

Чим закінчилися виступи на півночі та півдні імперії декабристів загальновідомо — імператор Микола I їх жорстко придушив. Нема потреби тут детально зупинятися на характеристиці цих трагічних подій. Відзначимо лише, що думка М.Брайчевського про декабризм як про суто українське явище, що мало однак загальноімперський характер⁶⁷, з нашої точки зору, м'яко говорячи, є сумнівною.

Контактували росіяни і українці в середині XIX ст. не лише всередині імперії, а й на міжнародному рівні. Так, під час з'їзду слов'янських громадських діячів у 1848 р., коли польська делегація вступила в гостру полеміку з «українського питання», на боці галичан зокрема виступив М.Бакунін, який заявив: «Русинское население Белоруссии, Литвы и Галиции соединится с кем захочет, и никто не может теперь определить его будущую судьбу. Мне кажется всего вернее и желательнее, чтобы они образовали вначале с Малороссией отдельную национальную федерацию, независимую от Великороссии и Польши»⁶⁸. Це був політичний дебют українців на міжнародній арені в новій історії (хоч і не приніс вагомих результатів).

Дещо пізніше під час Кримської війни (1854–1856 рр.) українські землі стали найближчим тилом російської армії, що була задіяна на півострові. До її складу влилися значні людські ресурси — рекрутів та ополченців. Зокрема вони приймали участь в обороні Севастополя.

У даний історичний період піднесення національної свідомості з'явився такий феномен як Кирило-Мефодіївське товариство (1845 р.), яке виробило першу політичну програму для українства. В братстві зібрався цвіт української думки, люди, що мали величезний вплив на хід і розви-

ток українського відродження. Серед них був і геніальний поет Т.Шевченко, ще зовсім недавно викуплений його російськими заступниками й друзями із кріпацької неволі. Як відзначав Д.Дорошенко: «Соціальний склад Кирило-Мефодіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних кружків першої чверті століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були переважно діти середніх або й бідних дідичів, урядовці і навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає в 40-х роках у Росії і на Україні на зміну родовитого панства й яку в новіших часах почали називати інтелігенцією»⁶⁹.

Члени братства, насамперед Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Білозерський, стали тим поколінням, яке перетворило українофільство в модерну ідеологію українського націоналізму. Сам термін “українофільство” виник за зразком вже звичного для того часу “слов’янофільства”. Чи не вперше його було використано в секретній доповіді О. Орлова царю про розслідування справи Кирило-Мефодіївського товариства: “В Киеве же и Малороссии славянофильство превращается в украинифильство. Там молодые люди с идеею соединения славян соединяют мысли о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии, доходя даже до мечтаний о возвращении времен прежней вольницы и гетьманщины”⁷⁰. Сам Микола I прямо пов’язував виникнення товариства з впливом польської післяповстанської еміграції: “Явная работа той же общей пропаганды из Парижа; долго этой работе на Украине мы не верили; теперь ей сомневаться нельзя”⁷¹. Микола I вирішив зберегти у таємниці дійсні ідеї членів товариства. Його розпорядження

про підпорядкування Київського навчального округу безпосередньо генерал-губернатору Бібікову було дано “не оговаривая причин”⁷². В чому ж полягали основні ідеї кирило-мефодіївців і як вони вплинули на цивілізаційні й державотворчі процеси в Україні?

Головною метою своєї діяльності товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом у конфедеративній спілці з іншими незалежними слов'янськими державами. Київ мав стати центральним містом даної спілки, в якому раз на 4 роки збирався б найвищий спільний консультативний орган. Ідея визволення слов'янських народів та їх державно-федеративного єднання мала поширюватись мирно, просвітницькою пропагандою. Члени товариства виступали за повалення самодержавства і ліквідацію кріпацтва в Росії.

Програмні засади братства викладено у прокламації, написаній М.Костомаровим, під назвою «До братів-українців»: «Ми приймаємо, що всі славяни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани (хорвати. — Авт.), серби й болгари. Щоб був один сойм або Рада Слов'янська, де б сходилися депутати від усіх республік і тим розважали б і рішали такі діла, котрі належать до цілого Союзу Слов'янського. Щоб у кожній республіці був свій сойм, вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода, а станів щоб зовсім не було. Щоб депутатів і урядовців вибрано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті. Щоб

свята віра Христова була основою закону й усієї управи в цілому союзі і в кожній окремій республіці»⁷³.

Програмним документом товариства, на якому позначився вплив Т.Шевченка і М.Костомарова, була «Книга буття українського народу», цей твір відомий і під назвою «Закон Божий». Створений під впливом чеських і польських націоналістів, він написаний у дусі євангельських пророцтв та месіанізму. В термінах доктрини, випрацьованої християнськими отцями Церкви, тут наявне своєрідне бачення української історії, національних витоків українства. Під кутом зору ідеалізації та романтизації української цивілізаційної історії ця пам'ятка політичної думки була вперше проаналізована політологом Ю.Левенцем.

Коротко переказавши біблійну оповідь про походження світу, автори «Книги буття» зображують генеалогію українського народу. Благодать Божа, мовиться в документі, була дана усім народам, та спершу вона розповсюдилась на «коліно Яфетове». Зовсім не випадково те, що цей твір («Книга буття») називає саме біблійного Яфета першопредком слов'янських народів. У християнській традиції існувала легенда, що Європа вважалася за синів Яфета, Азія — Сима, Африка — Хама. Хам був предком селян, Сим — духовенства, Яфет — шляхетних сеньйорів. «Повість временних літ» також розпочинала родовід Русі від Яфета.

З плином історичного часу благодать Божа перейшла до грецького, романського, німецького, слов'янського племен, ведеться оповідь у «Книзі». Народ грецький не здатен був оправдати надію Божу, за пиху імператорську і панську Господь покарав їх. Романський народ занадто високо поставив Папу Римського, а німці дозволили, замість Папи і єпис-

копів, керувати Церквою королям і панам. Французи менше шанували Христа, ніж честь національну, англійці вклонялись золоту. Замість Бога, ці народи обожнили егоїзм чи інтерес. Це спричинилося до винищення королівської панської влади та до кривавої різни, і вони «втрапили у ще гіршу неволю». Слов'яни були меншим братом в сім'ї Яфета, але стали першими у Бога. Ще до прийняття віри слов'янський народ не мав «ані царів, ані панів, і всі були рівні»⁷⁴. Слов'яни мали два недоліки: незгоду між собою і те, що вони некритично переймали усе від старших, не розуміли переваг власного. Спочатку у слов'ян влада належала найрозумнішим старійшинам, проте згодом перейшла до панів. За це покарав Бог, але не остаточно. З плином часу він вивишив їх. За євангельським висловом «Камень его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу угла». Через багато літ на Слов'янщині стало три незалежних царства: Польща, Литва, Московщина. Польські пани жорстоко ставились до простого люду, Московщина піднесла свого царя вище за Бога. Україна належала Литві, потім Польщі.

Українське козацтво було справжнім християнським братством, усі вважались там рівними. Воно боронило християнську віру і визволяло ближніх з полону. «Закон Божий», ідеалізуючи козаччину, пише про неї так: «І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах міра сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, кого вони визволили з неволі».⁷⁵

З кожним днем козацтво збільшувалось. Незабаром могло статися, маює політичну утопію «Закон Божий», що всі стали б козаками, «усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного». Приклад Ук-

раїни наслідували б й інші слов'янські країни. Ідеальний суспільний устрій України полягав у тому, що тут ревно дотримувались Закону Божого, а чужоземці дивувалися, що в жодній країні світу немає такої широкій релігійності, любові між подружжям і дітей до батьків. Пани усіма засобами перешкоджали політичному зміцненню козацтва, а воно подолало разом з народом поневолювачів і на недовгий час всі стали вільними й рівними. Від польського протекторату Україна перейшла під московський. Далі ще раз рефреном підкреслено широкій й беззастережну готовність України до рівноправного партнерства з іншими країнами: «Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділимо і несмісно, на образ іпостасі Божої нерозділимої і несмісної, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою»⁷⁶. Союз України з Московщиною розпався, бо цар був «усе рівно, що ідол і мучитель». Прагнення українців, щоб слов'янські народи жили разом, об'єднавшись в один слов'янський народ, не збулось, зате поділено було Україну навпіл по Дніпру між Польщею і Московщиною.

І знову в «Книзі» змальовується Україна в піднесено-релігійних, апокаліптичних виразах і термінах. Боротьба українців за свободу зображується як найважливіша подія світової історії, як вселенська боротьба Добра і Зла, результат якої є доленосним для цілого світу. Україна поціновується як домінуючий суб'єкт світової історії, а її народ таким, що взяв на себе священну місію звільнити країни від політичного рабства і заснувати новий світовий порядок на принципах християнства, демократизму та політичної толерантності. «І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найс-

втіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії»⁷⁷.

Опісля зруйнування Січі царицею Катериною здавалось, що Україна вже в могилі, що вона не існує. Та, незважаючи на панування в Україні чужої влади і українських її прибічників, кожен «істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана», а повинен любити єдиного Бога Ісуса Христа. Слов'янська неволя не є її власним витвором, царська і панська влада походить з Німеччини і Татарщини. Месіанське покликання України, наголошується в тексті, полягає в тому, що вона закликає до свободи слов'янські народи. У Польщі та Московщині вже відбулись антицарські повстання, які закінчились жорстокою розправою, але голос України не затих. «І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя..., ні князя..., ні пана, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорватів, ні у сербів, ні у болгар. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждушии, той бисть во главу»⁷⁸. Такими пророчими словами закінчується цей один з перших в історії України глобальний політичний проект, що в узагальненому вигляді подав короткий огляд вузлових політичних подій, їх наслідків, зафіксував вади сучасної політичної системи і накреслив шлях до виходу з того суспільно-політичного небуття, в якому перебувала Україна.

Тут знову виразно звучить мотив «пропащого часу», але, спираючись на один з ключових євангельських принципів про те, що народи, які прийняли християнство опісля тих народів, що здійснили це раніше, будуть у Бога першими: «Багато з перших будуть останніми, а останні — першими» (Мт. 19, 30; 20, 16; Мр. 10,31; Лк. 13, 30), історія розвивається не за земною, а за сакральною, теологічною закономірністю. В християнській історії всі, хто пішов за Христом, набудуть вічне життя, і хоча може здаватись, що в земному житті вже все втрачено і Христові прибічники займають останнє місце, але вони все отримують сторицею і знайдуть у певний день набагато більше від того, що втратили. Це, здавалось би, алогічне з точки зору здорового глузду політичне передбачення, повинно було спричинитися до усвідомлення надзвичайної історичної місії України. Побожність українців, знання ними підтексту і тлумачення біблійних текстів, потрібно думати, при ознайомленні з текстом «Книги буття» викликало національну гордість. Цей твір пояснював читачеві, що українці «приречені» Божою волею бути провідником і лідером слов'янських народів і неодмінно привести їх до щасливого майбутнього.⁷⁹

Братство проіснувало трохи більше одного року. В 1847 р. дванадцять постійних учасників було заарештовано. Всіх їх розіслали по різних місцях, а Шевченку, як відомо, дісталось найбільше. Звичайно, цей розгром завдав відчутних втрат у лавах діячів українською національного руху.

Слід відзначити, що в другій половині XIX — на рубежі XX ст. взаємовідносини між представниками двох народів продовжували розвиватись у різних напрямках. З поширенням космополітичних та соціально-революційних ідей час-

тина української молоді (та і не тільки її) також підпадала під їх вплив. У порівнянні з широкими політичними і соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітницькі постулати здавались занадто скромними. Але, з іншого боку, на політичну арену виходили нові сили, виховані вже в поняттях безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі. Російський уряд починає помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходить на ширшу арену політичного життя.

Справа полягала в тому, що виклик з боку інших націоналізмів сприймався урядом і російською громадською думкою як виклик «іззовні», в той час як загроза українського націоналізму для прибічників загальноросійської нації була диверсією з середини «національного тіла». Як слушно відзначав О.Міллер, «в той момент, коли малорос приймав українську, що виключала загальноросійську, ідентичність, він, на відміну від представників інших етнічних груп, ставав в очах прибічників концепції великої російської нації відступником. В рамках цієї концепції справедливим було формулювання: «одним українцем більше — одним росіянином менше». «Возмутительный и нелепый софизм... будто возможны две русские народности и два русских языка, как будто возможны две французские народности и два французских языка!», — чітко визначав сутність побоювання з приводу українофільства Катков. Таким чином, сприйняття українського і білоруського, в тій мірі, в якій останній проявляв себе, національних рухів докорінно відрізнялося від сприйняття інших національних

рухів в імперії. Боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності імперії. Боротьба ж з українським рухом безпосередньо стосувалася ще й питання про цілісність російського народу... або того, які території і яке населення складають те ядро імперії, яке мало консолідуватись у російську націю. Тому політика Петербурга в Малоросії і Білорусі повинна порівнюватись саме з політикою Парижа в континентальній Франції і політикою Лондона на Британських островах...».⁸⁰

Попри справедливність такого висновку, не можна не відзначити, що цивілізаційний процес в Російській імперії мав свої суттєві особливості. На деяких з них ми зупинилися вище. Однак окремі нюанси потребують більш детального розгляду. Російська імперія не стала російською національною державою. Вона запроваджувала не «російськість», а «росіянізацію», тобто розвивала непохитну вірність та безпосереднє підкорення особі царя, Божою волею самодержцю та голові Церкви. Основа росіянізації — православ'я, а не російськість. Православна ідея у її візантійському варіанті, який визнавав царя «помазанником Божим» і необмеженим володарем всього суцього в імперії, а не російська мова чи культура, була *spiritus movens* царизму. Росія, в особі імператора, була передусім священною, а не російською. У цьому відношенні «росіянізація» нагадує політику «радянзації» пізніших часів з її принципом «національна за формою, соціалістична за змістом»⁸¹.

У німців, французів, іспанців були їхні власні імперії, але царська імперія ніколи офіційно не була «русской». Її формальною назвою була «Российская империя», а не «Русская» відповідно, і цар був «Император Российский», а не «Рус-

ский». Щоправда, деякі російські державні діячі виступали на підтримку «русской (национальной) идеи», інші обирали «российскую», тобто державну, точніше імперську. Зрештою, були й такі «що намагалися їх поєднати».⁸²

Окремою проблемою для держави, як вже зазначалося, було українське питання. Історичні і, зокрема, релігійні чинники, дозволяли уряду розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом, прояви української окремішності були особливим об'єктом для переслідування.

Внаслідок цієї політики виникло таке поняття як «малоросійство». Розтлумачуючи його, академік НАН України І.Дзюба зазначає: «Хоч первісне поняття «Мала Русь» означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старій Русі, України щодо Московії, Російської імперії. Таким чином, малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною завзятого вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів. І хоч в межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному, історичне малоросійство було ідеологічно, культурно і психологічно перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалось подолати його, воно й сьогодні ще вічутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах»⁸³.

Говорячи про кінцеву фазу в історії східноєвропейського царизму слід відзначити, що поняття «іногородці» вживалося в Російській імперії для означення більшості народів, які її населяли. Офіційно їх нараховувалося 8 груп, а саме: сибірські народи; самоїди; калмики Астраханської та Ставропольської губерній; киргизи; кавказькі верховинці; тубільці Туркестану; ординці Закаспійської області; євреї. Однак на початку ХХ ст. П.Столипін відніс до категорії «іногородці» і українців. Іншими словами, поняття «іногородці» з початку ХХ ст. стало використовуватись стосовно всього неросійського населення, а росіяни розглядались як «державна нація». Таким чином проект «великої російської нації», яку мали складати українці, росіяни і білоруси був похований самим самодержавним урядом, а інші проекти співжиття різних націй в одній державі були абсолютно нежиттєздатними.

«Інородцям», зокрема українцям, заборонялось створювати свої національні товариства, громадські організації, клуби, газети, школи, на них поширювалася ціла низка обмежень.

Переважна більшість авторів характеризує Російську імперію як конгломерат різних етносів, як «в'язницю народів», якій в етно-політичному плані були властиві цілковита безправність неросійського населення, його насильницька асиміляція, пріоритет принципу «поділяй і володай» в усій етнонаціональній політиці царизму, формування імперського мислення, агресивного ставлення до будь-яких виявів національної свідомості «іногородців».

Імперська політика Росії (як і Австро-Угорщини) щодо «некорінних» і «недержавних» народів супроводжувалась відомими міграційними явищами та денационалізацією.

Значні анклавні українців на рубежі XIX–XX ст. опинились за межами своїх етнічних земель: в Сибіру, на Далекому Сході та в інших місцях. Водночас імперські режими заохочували розселення неукраїнців (зокрема росіян) на українських землях.

Специфіка формування російсько-українських відносин, постійна паралельна колонізація обома народами велетенських територій, «вимивання» української інтелігенції з національного ґрунту та інтегрування її в імперську бюрократичну структуру давали підстави М. Драгоманову в кінці XIX ст. сумніватися в перспективах українського державного сепаратизму. На його думку, цивілізаційний поступ українського народу мав здійснитися через процес широкої автономізації. «От через те і я, — пише він, — не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (selfgovernment), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії»⁸⁴.

Визволення України М. Драгоманов небезпідставно пов'язував із загальнодемократичними процесами у самій Росії, оскільки вважав, що «до конституції в Росії уряд ніколи не дозволить навіть української проповіді в церквах ні мови в школі і на селі»⁸⁵.

Передбачення М. Драгоманова повністю справдилися. Українська ідея активізувалася лише під час подій революції 1905 р. і введення перших, хоча й кучих конституційних свобод.⁸⁶

Торкаючись спрямування та змісту політики царизму у сфері міжетнічних відносин, переважна більшість авторів

сходяться на тому, що вона мала на меті збереження цілісності монархії, поросійщення всіх народів на ґрунті гасла Миколи I: «один закон, одна мова, одна віра». Саме це гасло було в основі ставлення влади до українців, яких розглядали лише гілкою росіян, а українську мову — місцевим діалектом російської. Дослідники посилаються на циркуляр 1863 р. П.Валуєва за № 394, в якому стверджувалося, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може». А як вершиною українофобії вважають Емський указ Олександра II 1876 р., що категорично забороняв друкувати і видавати українські книжки, ставити вистави й виконувати українські пісні.

В той же час асиміляційний процес був малоефективним. Зважаючи на маразматичний характер Валуєвського і Емського документів, на місцях вони виконувались досить непослідовно. Водночас їх репресивний характер спонукав до відродження національної самосвідомості у все ширших мас українців. Так що всілякі «заборони», хоча і гальмували процес українського національного руху, врешті-решт відіграли роль тієї краплі, яка перепополнила чашу народного терпіння.

До того ж, колосальна відсталість Росії від провідних європейських країн у розвитку залізничного сполучення, промисловості й урбанізації вкрай ускладнювала реалізацію асиміляторського проекту. Вона обмежувала мобільність населення й знижувала потенційний вииграш від володіння пануючою державною мовою. Відсталість Росії обмежувала також людські і матеріальні ресурси, які були у розпорядженні уряду.

Модернізація запізнювалась не тільки порівняно з Англією або Францією. Не менш важливо, що вона запізнювалась у порівнянні з «пришестям націоналізму» на простір

Російської імперії — у Франції розвиток індустріальної революції на декілька десятиріч випереджав появу націоналістичного виклику, а в Росії — навпаки.

У Росії жоден інститут, які Франція успішно використовувала при реалізації свого проекту національного будівництва — а саме: школа, армія, місцева адміністрація, — ані за своїм станом, ані за рівнем державного фінансування не був в змозі виконати подібні завдання. В свою чергу, слабкість адміністративної системи обумовлювала непослідовність російської політики, яка суттєво змінювалась у зв'язку зі зміною не тільки самодержців, але й генерал-губернаторів. Незадовільний стан цих інститутів і державної машини в цілому поглиблювався обмеженістю можливостей використання суспільних ресурсів, хоча б для поповнення гостродефіцитних кадрів освічених чиновників. Це багато в чому пояснює ту непоступливість, з якою самодержавство намагалося зберегти свою політичну монополію, тобто залишитись самодержавством, навіть після відміни кріпацтва. Реформи 1860-х рр., якщо б мали своє продовження в політичній сфері, відкривали можливість подолати взаємне відчуження влади і суспільства. Перехід властей до контрреформаторської політики в 1870-ті рр., утвердження бюрократично-поліційного режиму і політичний конфлікт, який з цього часу зростав у суспільстві, неминуче підривав привабливість Росії як інтеграційного центру для національних еліт окраїн імперії, в тому числі й української.

Політика царизму викликала дедалі більший спротив з боку українського та інших національних рухів, призвела до виникнення різних громадських об'єднань («Громада», «Братство тарасівців», «Молода Україна»), а згодом і перших

політичних партій (Українсько-руська радикальна партія, Революційна українська партія). На базі останньої сформувалися Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська соціал-демократична спілка, Українська народна партія та інші. Оскільки на підросійській Україні легальна діяльність будь-яких політичних партій до 1905 р. була заборонена, а українська політична думка жорстоко переслідувалася, національно-культурним притулком для українства, за визначенням С.Єфремова, стала Галичина, де відкрито діяли політичні об'єднання, видавалися часописи і газети.

Для того, щоб з'ясувати, як Західна Україна стала відігравати роль вітчизняного П'ємонту, необхідно зробити історіографічний екскурс.

Правобережна Україна (без Києва) з 1712 р. була офіційно підпорядкована Польщі. На її теренах відновився колонізаційний процес, який відбувався під знаком реставрації суспільного устрою й загальних відносин з часів, що передували Визвольній війні під проводом Б.Хмельницького. Український народ не міг змиритися з цією реставрацією, але позбавлений власної провідної верстви, якою у добу Хмельницького було козацтво, він реагував на соціальні й релігійні утиски лише стихійними рухами, що дістали назву гайдамацьких. Їх коріння, як справедливо зазначає Д.Дорошенко, слід шукати в тих політичних умовах, в яких перебувала правобережна Україна під панським пануванням.

Найлегше було утвердитися в своїх старих володіннях панам-магнатам. Як і сто років тому на Правобережжі знову виростають величезні латифундії. Протягом XVIII століття найбільші земельні багатства на Правобережній Україні зосередилися в руках Потоцьких, Любомирських, Яблоновсь-

ких, Чорторійських, Тишкевичів, Браницьких та інших, які цілком нагадували «королеват» з дохмельницьких часів. Використовуючи ослаблення королівської й взагалі будь-якої влади в державі, магнати захоплювали й т.зв. королівщини, українські староства й робили їх своїми спадковими власностями. Шляхта опиняється у повній залежності від магнатів. Лише невеликій частині вдається повернути свої колишні землі; більшість дістає маєтки вже від магнатів на умовах васальної залежності або оренди, а то й просто вступає до них на службу в якості управителів, адміністраторів, економіків тощо.

Здобувши знову величезні простори землі в Україні, пани постали перед проблемою їх заселення. В селянському населенні нестачі не було. На заклик панських «осадників», які обіцяли за старим звичаєм певні роки свободи від всіх повинностей, потяглися селяни з західної Волині, з Полісся, Галичини, з лівобережної Гетьманщини. Вони осідали на порожніх землях, розбудовуючи нові села, здебільшого на руїнах колишніх. Приходили не тільки українці, але й поляки-мазури, які зливалися з масами українського населення, переймаючи його мову й звичаї, за винятком релігії. Пани приймали всіх втікачів і в перші роки, поки переселенці не налагоджували господарство, не вимагали ніяких повинностей. Навіть по закінченні «пільгових років» панщина була не дуже обтяжливою, бо власники великих маєтків, відчуваючи велику потребу в робочих руках, готові були йти на певні поступки.

Але з часом більшість земель латифундій була роздана дрібній шляхті в оренду або в заставу й селян, які вже звикли до повної волі, почали експлуатувати більш інтенсивно. Шляхта, яка тепер безпосередньо мала справу з селянами,

почала вимагати від них щораз більшої праці на свою користь. Зростала мережа панської адміністрації, яка все міцніше охоплювала життя селян з усіх боків. Відновилася й сумновідома політика переведення православних в унію. Все це дратувало народ й викликало з його боку негативну реакцію. Але тепер не було кому, як за часів козаччини, організувати опір і тим, хто не хотів миритися з кріпацькими порядками залишався вибір: або знову тікати з обжитих місць в Гетьманщину чи Молдавію, або ставати поза межі закону й мститися своїм соціальним гнобителям. У нещодавньому заселеному краї вистачало бродячого авантюрицького елемента, щоб сформувати численні загони гайдамаків, які грабували панські маєтки й винищували всі більш-менш заможні прошарки. Але в самих розбоях був помітний елемент соціальної боротьби — гайдамаки здебільшого не чіпали людей бідних і взагалі селян. Через це вони користувалися підтримкою селянської маси, що дивилася на них як на своїх оборонців і месників за панські кривди.

Був ще один момент, який відіграв важливу роль у цивілізаційному феномені гайдамаччини — близьке сусідство з Запорозжям. Запорозькі степи були тим запіллям, де гайдамаки переховувались від переслідувань з боку польських властей й відпочивали після своїх набігів. Правда, запорозька старшина офіційно була змушена переслідувати гайдамаків. Але серед рядового козацтва симпатії до цього руху були очевидні. Чимало запорозьців нелегально вступали до лав гайдамаків, були ватажками й організаторами гайдамацьких загонів, допомагали їм зброєю та реманентом. На боці гайдамаків було і співчуття православного духовенства, яке бачило в них захист від переслідувань уніатів.

Таким чином, в очах населення Правобережної України гайдамаки були не розбійниками, а оборонцями віри й народу. В моменти вибуху активного протесту з боку народних мас вони ставали на чолі руху як готові кадри, як організуючий провідний елемент.

Д.Дорошенко наводить, як приклад, особовий склад однієї з гайдамацьких ватаг, вважаючи його типовим: «1717 р. запорожець Дзюба сформував в околиці Києва на гайдамацькій території ватагу з 15 людей: тут були місцеві селяни, донські козаки, молдавани, жида-вихрести і навіть один шляхтич із своїм слугою. Отже, люди найрізномроднішого соціального стану, віри й національності. Удаючи з себе ватагу робітників, які хотіли десь найнятися на сільські роботи, вони перейшли на територію польської України й дійшли аж до Дністра. Їх радо приймали по панських маєтках як робочу силу, але вони ніде не найнялись, бо дожидали легшого заробітку: вони почали нападати на купецькі каравани й грабувати їх. Під час одного такого нападу вони здобули по 450 золотих на брата, добули собі коней. Тоді вони розійшлися по селах, поженилися й почали господарювати. Якби не те, що декого з них пізнали пограбовані купці, то гайдамакування проминуло б для них безкарно»⁸⁷.

Завдяки участі запорожців, гайдамаччина стає безперервною, організованою війною проти шляхти. Поруч з запорожцями, активну підтримку зброєю і харчами гайдамаки отримували й від населення Гетьманщини.

Треба зауважити, що Польща мала дуже обмежені ресурси аби протидіяти гайдамацькому руху. Ще 1717 року шляхта, аби не витратитися на військо, добилася обмеження постійної армії до 24 тис. вояків. Такий контингент був гарантований,

на основі конвенції, російським урядом, якому подібний розклад був дуже вигідним: Польща ставала практично обеззброєною проти нього й російські війська вільно перетинали її територію для проведення збройних операцій. Маленька Прусія мала постійну стотисячну армію, Росія — двохсоттисячну. Польща мала фактично всього 17–18 тисяч, що було абсолютно недостатньо для великої держави. З них у Правобережній Україні було задіяно менше чотирьох тисяч вояків.

Цього, звичайно, було замало для приборкання гайдамацького руху. Уряд вдався до спроби організувати міліцію з дрібної шляхти, а також наймав міліцію за гроші. Але цими заходами лише погіршив ситуацію: в мирний час такі загони грабували населення, а при загостренні боротьби переходили на бік гайдамаків. Єдиною опорою панської влади на Правобережжі були т.зв. «надвірні міліції» — загони, утримувані магнатами на свій кошт. Формувалися вони з власних селян латифундистів, яких звільняли для цього від кріпацької праці. «Надвірна міліція» мала козацьку організацію (виборні отамани, сотники, осавули). Лише начальник загону — полковник — мав бути шляхтичем. У деяких панів такі загони налічували до 5 тис. вояків.

Не маючи змоги придушити гайдамацький рух, польська влада постійно зверталася до російського уряду з проханням про допомогу. Останній наказав своїм адміністраціям у прикордонних регіонах не дозволяти гайдамакам переходити на російську територію, всіляко допомагати Польщі у боротьбі з ними. Запорозька старшина отримала аналогічні вказівки.

Все це стало однією з причин того, що Польща поступово ставала фактично залежною від Росії. Територія Речі Посполитої була базою для російських військ під час Се-

мирічної війни, а після неї російська воєнна присутність в цій державі стала постійною. 1768 р. було підписано так званий «Трактат про гарантії», який, зокрема, передбачав зрівняння в правах православних і католиків, зберігаючи за останніми права пануючої релігії. Цей Трактат юридично оформив російський протекторат над Річчю Посполитою.

Такий стан речей не влаштовував магнатів-латифундистів. Перш за все це стосувалося католицької церкви, особливо в Галичині та Правобережній Україні, де вона була інструментом прямого насильства над місцевим населенням. Для світських феодалів цього регіону Речі Посполитої зрівняння в правах дисидентів з католиками також було вкрай небажаним.

За цих умов 29 лютого 1768 року у містечку Бар фрондуєчі магнати на чолі з К.Пулаським оприлюднили маніфест про створення конфедерації з метою захисту «вольності і віри». Вони заснували щось на зразок лицарського духовного ордену під назвою «кавалерів святого хреста» й проголосили хрестовий похід проти «схизматиків». Король Станіслав-Август і польський сенат офіційно звернулись до імператриці Катерини II з проханням про допомогу проти конфедератів.

Попри перші успіхи останніх, королівські і російські війська в кінці червня 1768 року розгромили конфедератський рух. Рештки конфедератів втекли до Молдавії. Але Барська конференція викликала могутній спротив і в середовищі народних мас Правобережної України і Галичини. Висуваючи гасла найлютішої феодально-католицької реакції й анархії, вона кинула виклик всьому православному й уніатському селянству та козацтву української Польщі. Ви-

бухнула селянська війна, яка дістала назву «Коліївщини» (від слова «кіл» — основної зброї повстанців).

На чолі повстання стояв М.Залізняк. Він був родом з селян містечка Медведівка, став запорожцем, а в квітні 1768 р. зумів організувати численні прояви народного спротиву в потужну протидію магнатському пануванню. Ядро селянського війська склали вихідці з Запорожжя, але не реєстрові козаки, а різні наймити, які працювали по запорозьких зимівниках, займалися рибним промислом тощо.

Українські дослідники вважають, що гайдамаки мали певний план: охопити Київщину з усіх боків, а потім здійснити рейд через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. На своєму шляху повстанці вирізали шляхту та євреїв. До них цілими ватагами приєднувалося місцеве селянство. Головним об'єктом походу було місто Умань — на той час важливий економічний та культурний осередок, який належав магнатській родині Потоцьких. Місто було укріплене. В розпорядженні його управителя Младеновича був невеликий військовий загін, а головною силою — козацька міліція під командуванням сотника І.Гонти.

Коли повстанці підійшли до Умані, Младенович вислав загін Гонти їм назустріч. Але Гонти, переконавшись, що Залізняк почав повстання в ім'я народних ідеалів — визволення з кріпацької неволі, відновлення козащини й оборони православної віри — перейшов на його бік. Умань було взято й гайдамаки вчинили в ній страшний погром: за різними джерелами повстанці вбили від 2 до 20 тисяч його мешканців, в основному шляхтичів та євреїв.⁸⁸ Показово, що «зрада» Гонти, як вважає польська історіографія, насправді такою не була. Адже він виступив проти конфедератів на

боці короля. Бунт гайдамаків був спрямований проти магнатів, а не проти королівської влади. В цьому ще раз проявився світоглядний цивілізаційний феномен, який зберігся у народній свідомості з часів Хмельниччини: українці вважали, що королівська і царська влада обмежує панське свавілля й на тому історичному етапі завжди виступали на її підтримку.

Доля повстання залежала від того, як до нього поставиться російський уряд. Спочатку царська адміністрація ставилася до Коліївщини досить доброзичливо. По-перше, повстання реально ослаблювало Польщу, що було в руслі російської політики. По-друге, антиконфедератське спрямування бунту давало можливість усунути від каральних дій проти його учасників. Російський посол у Варшаві Репнін радив начальнику російського корпусу в Польщі генералу Кречетнікову заспокоювати повстанців, але не застосовувати проти них збройні сили. Це провокувало гайдамаків до активізації дій, бо вони були переконані, що діють в інтересах Росії й царський уряд в разі необхідності підтримає їх військово.

Така ілюзія тривала доти, доки один з повстанських загонів не перейшов турецький кордон й не спалив місто Балту, в якому намагалися сховатися втікачі від гайдамацького терору. Це викликало гострі протести з боку турецького уряду та кримського хана. Турки погрожували війною (війна таки почалася восени 1768 року). Але влітку Росія була ще не готова до бойових дій і Катерина II видала маніфест, в якому наказувала придушити повстання. Кречетніков стягнув свої війська, почав переговори з гайдамаками, під час яких арештував ватажків повстання, а потім захопив і гайдамаць-

кий табір. Повстанців, які були польськими підданими, на чолі з Гонтою, було видано полякам й жорстоко страчено. Російських підданих засудили в Києві до страти, але в останній момент присуд було замінено на тілесні покарання й довічну каторгу в Сибіру. Так закінчився один з найбільших виступів українського народу за своє звільнення від польського панування. Коліївщина остаточно розхитала і без того німічний архаїчний режим Речі Посполитої, що невдовзі, після перемоги Росії у війні з Туреччиною й рештками барських конфедератів, які виступили на боці останньої, призвело до першого поділу Польщі.

Він відбувся 1772 року. Згідно з конвенціями, підписаними в Петербурзі між Росією, Прусією та Австрією, до Росії відійшла частина Білорусії, частина Придніпров'я та польська частина Ліфляндії. До Австрії — Галицька Русь зі Львовом та інші землі. Прусія одержала прикордонні польські території.

Невдовзі, в 1793 р., Польща, яка так і не стала життєздатною державою, була поділена вдруге. В результаті Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії. В 1795 р. відбувся третій, остаточний розділ Польщі й державне існування Речі Посполитої припинилося більш як на 120 років.⁸⁹

Загалом, за три розділи Речі Посполитої Російська імперія одержала 463 тис. км² з 4-х мільйонним населенням; Австрія — 129 тис. км² з 4-ма мільйонами; Прусія — 141 тис. км² і 26 мільйонів чоловік). У Східній Європі виникла принципово нова геополітична ситуація. В імперій Романових, Габсбургів і Гогенцолернів з'явилися безпосередні кордони, а спільний “кістяк у шафі” став фактором, який багато в чому визначив взаємовідносини трьох імперій до їх краху в результаті I Світової війни⁹⁰.

Велике, якщо не вирішальне, значення у краху колись могутньої європейської держави відіграла козацька українська цивілізація. Протягом XVII та XVIII століть на теренах України не вщухало криваве цивілізаційне протистояння, в якому одна сторона (польська) вважала себе вищою в релігійному, соціальному й культурному відношенні, ніж інша (українська). Трагедія полягала в тому, що обидва слов'янські народи за століття спільного співжиття збагачували один одного в культурному плані, разом освоювали простори Дикого Степу, боронили його кордони від експансії ісламської цивілізації. Тобто виконували тотожні цивілізаційні функції. Однак релігійна нетерпимість, намагання змусити один етнос жити за законами та звичаями іншого, який вважав себе домінуючим, призвели до того, що шляхи українців і поляків надовго розійшлися. Обидва народи втратили свою державність. Українці змушені були понад триста років жити під домінуючим впливом цивілізації російської, що, як зазначалося вище, суттєво відрізнялася від загальноєвропейських стандартів. Тільки на початку XXI століття вони повертаються в лоно західної цивілізації. Поляки так само не мали можливості до останнього часу увійти до спільного Європейського Дому. Таким чином, непорозуміння між нашими народами, яке почалося ще у XVII столітті, на довгі віки загальмувало їх цивілізаційний розвиток.

Але повернімось у століття XVIII.

Як ми вже зазначали, 1772 р. західні українські землі перейшли під руку нового володаря — Габсбурзької імперії. У XVI ст. Австрія підкорює Угорське королівство, до складу якого прикордонною смугою входило українське Закарпаття. На підставі першого поділу Речі Посполитої ця монархія

отримала українсько-польські території, які увійшли до складу адміністративної одиниці з назвою, не вживаною від XIV ст. — «Королівство Галичини та Лодомерії (Володимирії)». У 1774 р. до імперії була приєднана Буковина.

Включення українських земель до Габсбурзької монархії співпало зі зміною політичного режиму імперії — утвердженням принципів освіченого абсолютизму, низкою соціально-економічних реформ кінця XVIII ст., що спричинило появу симптомів пробудження українського національного життя. Потреба самозбереження й рівноваги імперської політичної системи призвели до того, що, керуючись принципом «поділяй і володарюй», який став провідним у галузі міжнаціональної політики, Відень, поряд із обмеженням всевладдя місцевих феодалів, був змушений підтримати в числі інших українську громаду, не без успіху намагаючись цим зміцнити урядовий табір. В основному ареалі українства — Галичині, наданням українцям певних соціальних прав, підвищенням освіченості та зрівнянням в правах греко-католицького духовенства з католицьким, була підведена риска безроздільному польському пануванню, що обумовило на майбутнє цілком австролялістичну спрямованість національного громадсько-політичного руху.

Варто зауважити, що півтора століття перебування українських земель у складі Габсбурзької імперії мали досить суперечливі наслідки. З одного боку, українство, особливо після встановлення конституційного устрою з 1848 р., вперше отримало можливість, нехай і обмежену, прилучитися в якості суб'єкту до політичних процесів, що, безперечно, сприяло розвитку національного громадсько-політичного руху, формуванню сучасної політичної нації, отриманню

відповідного досвіду участі в державних справах, парламентарної діяльності, використаних у період державного будівництва 1918–1919 рр. Успіхи українства західного регіону в громадсько-політичній царині (створення національних організацій освітньої та господарської спрямованості, партійної системи, свобода видавничої діяльності в свою чергу викликали надзвичайне зацікавлення та потребу в наслідуванні серед приреченої на політичну пасивність української громади Росії.

Але, з іншого боку, українська меншина, подібно до словаків чи, скажімо, євреїв, продовжувала й надалі значно відставати від провідних національних загалів. До кінця існування «Дунайської імперії», не зважаючи на формальні можливості та існуючі конституційні механізми, так і не було вирішене українське національне питання (у вузькому розумінні, як зміцнення статусу меншини в складі Австро-Угорщини, чи широкому — створення національної держави). Внаслідок геополітичних інтересів Відня українська проблема не спромоглася одержати відповідного політичного резонансу.

Загалом, у конституційній Австро-Угорщині, де формально гарантувалися загальногромадянські та національні права народів, участь української меншини в системі політичних відносин була вкрай утруднена. Поряд із загальною відсталістю та поневоленним становищем у соціально-економічній та політичній сферах, що не дозволяло повною мірою скористатися з існуючих прав і свобод, ситуація ускладнювалася позицією Відня та Будапешта щодо захисту привілейованих націй, в першу чергу німців, угорців, поляків, чехів.

Нагадаємо, що українці-автохтони від початку входження до Австрійської імперії перетворилися на «національну меншину», поділену кордонами адміністративних земель. Після утворення федеративної Австро-Угорщини (1867 р.) з її досить відмінними політичними системами до складу Австрії входили як окремі коронні краї Галичина та Буковина, до Угорщини — українське Закарпаття, яке не мало статусу навіть окремої адміністративної одиниці. Згідно з офіційними даними останнього в історії імперії перепису 1910 р., українці нараховували 3,99 млн. чол. У Галичині їх було понад 3,2 млн (39,9 % населення краю, 62 % у Східній Галичині), 305 тис. у Буковині (38,3% краю, 65 % у Північній Буковині) та 472 тис. у Закарпатті (56% на етнічних українських землях). В австрійській частині імперії вони склали 12,5 % населення, в угорській — відповідно 2,3%. Ускладнювало ситуацію прилучення українців до домінуючих в регіонах інонаціональних загалів: в Галичині до поляків, Буковині — до румун, Закарпатті — до угорців.⁹¹

Віденський уряд неодноразово використовував українців для придушення революційних рухів в імперії. Перший раз це відбулося 1848 р., коли галичани допомогли австрійцям подолати польський рух спротиву. 1849 р. угорські русини вітали сотисячну російську армію Паскевича, яка брала участь у розгромі угорського повстання. Один очевидець згодом пригадував, як радісно зустрічали русини російське військо: «Наши селяне постоянно исполняли перевозку багажа, а осмелевшие дети выносили в лагерь яблоки, сливы, орехи и проч...». Русини, чиї контакти з зовнішнім світом досі обмежувались Угорщиною, були приголомшені тим, що «они свободно разговаривают с москалями и без затруд-

нення понимают их язык». Царські війська, зі свого боку, відзначали, що «руснаки зустріли нас довірливо», і хоча вони аж ніяк не сподівалися побачити в Угорщині слов'ян, — і найменше «руснаків», — але, як свідчать усі джерела, стосунки між ними встановились добрі і щирі». ⁹² Потерпаючи від угорського засилля, вони бачили у Паскевичі свого визволителя. Одному з провідних діячів українського руху А.Добрянському вдалося добитися призначення на посаду імператорського австрійського комісара при російській армії. Пізніше з його ініціативи до Відня було надіслано депутацію з переліком національних потреб угорських русинів та проханням про виділення їх земель в окремі «столиці», з утвердженням в них особливої русинської адміністрації, російської мови в управлінні і в школах. Просили також заснувати в Унгварі руську академію. Імператор, наляканий угорським повстанням й вбачавший в русинах своїх природних союзників, на все погодився. Добрянського було призначено «наджупаном» (намісником) чотирьох столиць. Він заснував російську гімназію, завів російськомовне діловодство й широко підтримував розповсюдження в краї російської культури.

Але такий стан речей тривав недовго. По придушенню угорського повстання й відновленню впливу угорської аристократії в імперії, на русофілів почалися гоніння. Самого Добрянського було звільнено з усіх посад.

У Галичині 1848 р. з ініціативи австрійського уряду було створено «Головну Руську Раду» — щось на зразок русинського парламенту. Рада видавала газету «Зоря Галицька» й заснувала Народний Дім у Львові. Та після замирення з поляками, імперський уряд припинив підтримку русинів. Рада

розпадається. Ця слабкість і безпорадність посилювала москвофільський рух.

Особливе піднесення москвофільства почалося з 1859 р., коли управління Галичиною повністю перейшло під польську адміністрацію, яка стала посередником між галичанами та віденським урядом. Призначений намісником Галичини польський граф Голуховський систематично переслідував все, що заважало колонізації краю. Його жертвами стали перш за все діячі русофільської партії, зокрема, Я.Головацький, який з 1848 р. посідав кафедру російської мови і літератури у Львівському університеті. Голуховський не тільки витіснив його з університету, а й звільнив з двох львівських гімназій та заборонив для використання складені ним підручники. Найбільше обурення галичан викликав висунутий Голуховським проект введення в дію латинської абетки, т.зв. «абецадла», який мав на меті остаточне спольщення краю.⁹³

Придушення 1863 р. польського повстання в Росії загострило національний антагонізм в Галичині. Представники культурного москвофільства стали схилитися до москвофільства політичного. Коли російський уряд почав запрошувати для боротьби з польським елементом на Холмщині на священницькі та вчительські посади галичан, сотні галицьких українців виїхали до Росії, що ще більше зміцнило москвофільські настрої. Після поразки Австрії у війні з Прусією в 1866 р. галицькі москвофіли відверто сподівалися й вимагали приєднання Галичини до Російської імперії. Цілий ряд видатних галицьких діячів, які раніше відстоювали принципи української автономії, заявили про національно-культурну єдність Галицької Русі з Великою Росією. Я.Головацький, І.Гушалевиц, І.Наумович, Б.Дідицький та інші наполегливо

пропагували москвофільські ідеї. Заснована 1861 р. газета «Слово», яка раніше не мала виразного москвофільського забарвлення, все частіше заявляла, що русини вважають себе за таких само «русских», як і великороси. Наумович у кінці 1866 р. відверто проголосив це з трибуни Сейму.

Австрія, аби не бути пошматованою між Росією й Прусією, мала шукати вихід у реформуванні своєї політичної системи. 1867 р. було укладено, а наступного року проведено в життя договір про створення дуалістичної монархії — Австро-Угорщини з центром у Відні. Ведення і фінансування закордонних справ і оборони вважалося «спільною справою» обох половин монархії, а всіма іншими адміністративними питаннями мали піклуватись, з одного боку, імператор і віденський парламент — у 17 австрійських коронних землях, а, з другого, — імператор (як угорський король) разом із будапештським парламентом — в Угорському королівстві. Незважаючи на те, що у конституції нової імперії формально гарантувалася рівність всіх національностей в обох половинах монархії, в Підкарпатті українці потрапили у повну залежність від угорської, а в Галичині — польської адміністрації. Російську мову було витіснено зі шкіл, повсюдно закривалися русофільські громадські організації.⁹⁴

У Відні було розроблено план приєднання до дуалістичної імперії всієї України в якості третьої складової Габсбурзької монархії — Українського королівства. Претендент на її трон принц Вільгельм Габсбурзький прийняв ім'я Василя Вишиваного й перейшов в уніатську віру. Для того, щоб перевести ці плани у практичну площину, віденська адміністрація почала підтримувати в Галичині т.зв. «народну» партію, яка мала поборювати москвофілів.⁹⁵

Це співпало в часі з тим, коли до Галичини докотилися хвилі українського національного руху з Наддніпрянщини. «Кобзар» Шевченка, твори Куліша, «Основа» та інші українські видання дійшли до Галичини, захопили галицьку молодь та підтримали народницький рух, аналогічний до руху у Великій Україні. Почали засновуватися студентські громади, твори Шевченка ставали народною біблією, з'явилася мода на національний одяг, національну культуру тощо.

У Галичині відкрилися народовські періодичні видання: «Правда», «Діло», «Зоря», «Батьківщина», «Мета» та ін. Почалися і особисті зв'язки з діячами з Наддніпрянської України — П.Кулішем, О.Кониським, М.Драгомановим. Коли москвофіли опанували такі поважні культурні установи як Галицько-Руську Матицю, Ставропігійський інститут і Народний Дім, народовці заснували в 1866 р. товариство «Просвіта», а в 1873 р. — «Товариство імені Шевченка».

Розвиток національного руху в Галичині невинно поширювався і набув великого значення в загальноукраїнському масштабі. Коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, то національну видавничу справу, яку заборонили в Росії, було перенесено в Галичину, де, в умовах вільнішого конституційного життя, існувала можливість її дальшого розвитку. І хоча в суспільно-політичних поглядах наддніпрянців і галичан існували значні розбіжності, зумовлені різницею обставин, в яких відбувалося громадське життя в двох імперіях, користь від такої взаємодії важко переоцінити: українці, розділені не тільки державними, але й цивілізаційними кордонами, почали відчувати себе єдиною нацією.

Більше того, галичани неодноразово показували наддніпрянцям приклади того, як відстоювати свої права.

1902 року галицькі студенти у відповідь на заборону влади відкрити у Львові український університет, припинили своє навчання в цьому місті й ухвалили рішення навчатися в інших країнах. Студентів підтримали широкі народні маси, передусім селянські. Повернувшись додому на канікули, студенти розгорнули по селах активну просвітянську діяльність. «І стало диво в світі: забитий хлоп почув в собі людину, — писав з цього приводу відомий український діяч, харківський адвокат М. Міхновський. — Літом того ж року відбувся грандіозний страйк, майже вся українська Галичина застрайкувала... Які великі наслідки для усієї української Галичини, для долі українського пролетаріату в ній, мав студентський національно-український рух за національну академію! Можна покласти як безперечну правду, що Галичина прокинулася до свідомого життя з того часу... Маленька Галичина, завбільшки Полтавської губернії, а проявила такий героїзм! Нам, російським українцям, великій 25-мільйонній масі, доводиться у галичан учитися. Дивлячися на Галичину, можна уявити собі, які колосальні наслідки були б і в нас, коли б наші студенти так само відверто і завзято виставили народний прапор за національну академію, за українську викладову мову в ній. Яка страшна хвиля пройшла б по всій Україні од краю до краю! Наша нація, несвідомий сільський і міський пролетаріат одкрив би собі очі і побачив би на собі пута і тавро рабства і дізнався б, хто його вороги»⁹⁶.

З огляду на інтереси панівних націй Австро-Угорської імперії, провінційним українським теренам була відведена роль аграрно-сировинного придатку «спадкових земель» монархії. Існуючий напівколоніальний статус стримував зростання продуктивних сил Галичини, Буковини та Закарпаття,

через що вони залишалися найбільш відсталими в економічному відношенні та жебрацькими регіонами Австро-Угорщини. Це призводило до консервації віджилих господарсько-економічних відносин у вигляді поширеного поміщицького землеволодіння, незначного розвитку місцевої промисловості й торгівлі, слабкої урбанізації, найнижчого рівня життя та найвищої надлишкової робочої сили в імперії, що в свою чергу стримувало висхідний розвиток української нації, її політичну самореалізацію. Тому не випадково на початку ХХ ст. до 94% української громади Галичини та Буковини займалися виключно сільським господарством (для порівняння, румунськомовне — 90%, сербо-хорватське — 86,9%, словенське — 75,4%, польське — 65,6%, чеське — 43,1%, німецьке — 33,5%). Крім того, саме з цих регіонів почалася масова трудова іміграція українців до Нового Світу.

Наявна національна та соціально-політична дискримінація стали причиною вкрай низького представництва українців у владних структурах імперії на рівні як загальноімперському, так і регіонів, у представницьких та адміністративних органах, до яких кожна національна спільнота намагалася провести власних представників для захисту відповідних соціальних груп і національних загалів.

Вкрай низьким залишалось представництво українців у сфері адміністративного управління. Так, до складу загальноімперських центральних органів управління та австрійського уряду станом на 1.01.1914 р. з 6293 осіб входило 25 українців (0,39%). Для порівняння: німці мали 75%, чехи — 10,3%, поляки — 4,9%, угорці — 4,4%, румуни — 0,4%. Зрозуміло, що українці посідали там другорядні посади.

Не кращою була ситуація й на регіональному рівні — в коронних краях. Згідно з даними 1914 р., в Галичині на 300 високопоставлених урядових чиновників-поляків припадало 25 українських. Подібною ситуація була й на Буковині. 1900 року в крайових установах нараховувалося 169 українців-службовців. Вони склали 9,2% від кількості всіх службовців, значно поступаючись іншим загалам: німцям — у 5,4 рази, румунам — в 1,2 рази, полякам, які поступалися кількісно українцям у десять разів, — в 1,44.

Із запровадженням у 70-х рр. ХІХ ст. «широкого провінційного самоврядування», що стосувалося виключно Австрії, становище українців досить ускладнилося. Оскільки Відень як верховний арбітр самоусувався, боротьба за панування на регіональному рівні — в коронних краях, що були переважно поліетнічними масивами, призвела до загострення національного протистояння, збільшила апетит «державницьких» націй до поглинання слабких меншин, до яких належали й українці.

Як наслідок попереднього домінування, не зважаючи на формальну рівність поляків і українців, з кінця 60-х рр. ХІХ ст. Галичина була перетворена на «польську» провінцію, де державна адміністрація, судочинство, органи крайового та повітового самоуправління, освіти й культури опановувалися польськими колами, які цілеспрямовано продовжували політику суцільної колонізації. Так, якщо в першій виборчій кампанії до Галицького сейму 1861 р. українці з 150 депутатських мандатів змогли отримати 49 (найбільший відсоток за період 1861–1913 рр.), то у 1876 р. до сейму пройшли тільки 14 українців, у 1883 р. — 11, 1899 р. — 16.

У суміжній Буковині адміністративне управління залишалося в руках німецької бюрократії, яка з часом була «роз-

мита» представниками інших націй — румунів, євреїв, поляків, частково українців. У краї ситуація складалась для української меншини сприятливіше. Це пояснювалося відсутністю відчутної переваги будь-якого етносу, що унеможливило монополію на владу й за умов конкурентної боротьби давало сприятливі шанси й українцям як найчисленнішому етносу.

Ситуація для українців дещо поліпшилася на початку ХХ ст., коли із введенням нового виборчого закону до віденського парламенту 1907 року було обрано 32 українці. Поступово зміцнювалися позиції українців і в сеймах. Однак, незважаючи на збільшення українського представництва в законодавчих та представницьких органах і на пов'язані з тим нові, хоч досить непевні перспективи, українці на початку ХХ ст. і надалі були усунуті від провідних політичних процесів держави. Низку вимог української громади щодо реальної рівності з іншими національними загалом, не говорячи вже про засади національного самоуправління, вирішення нагальних соціально-економічних проблем, що перетворювало «українську проблему» на політичну, так і не було вирішено.

Виходячи із цих реалій, український політичний рух імперії на зламі ХІХ–ХХ ст. висунув домагання наступної демократизації політичної системи держави, розширення участі в ній українства та вирішення українського питання шляхом утворення національно-територіальної автономії зі Східної Галичини та Буковини в складі федеративної Австрії. Про Угорську Русь питання не піднімалося аж до 1918 р. Національна автономія розглядалася як відповідний механізм, що мав допомогти українцям заволодіти місцевою

виконавчою та законодавчою владою, а це в свою чергу — сприяти досягненню політичної рівноправності з іншими народами, вільного й необмеженого розвитку української нації. Теза про політичну самостійність України в її соборницькому спрямуванні розглядалася провідними політичними партіями — національними демократами, радикалами та соціал-демократами — як максимальна програма.

До речі, подібні горизонти бачення вирішення національного питання були притаманні й іншим недержавним народам імперії. Зокрема, поряд із відродженням самостійної Польщі, провідні польські політичні сили головну увагу приділяли досягненню широкої автономії Галичини. Чехи здебільшого бажали об'єднання земель корони св. Вацлава (на той час окремі адміністративні одиниці — Богемія, Моравія, Сілезія) в національну автономію, в кращому випадку стати третім рівним партнером у триєдиній монархії. Подібну досить маловірогідну ідею триалізму, окрім створення власної держави поза межами імперії, висловлювали сербо-хорвати тощо.

Лише початок Першої світової війни викликав пильний інтерес уряду до українського питання. Зрозуміло, що причиною цього слугували суттєві військові та геополітичні чинники. Потреба внутрішнього зміцнення Австрії викликала до життя ініціативу уряду (серпень 1914 р.), в якій висловлювався намір після переможного завершення війни поділити Галичину на окремі українську та польську частини. Існували й складніші проекти модернізації Австрії, які також стосувалися долі українців. Для зміцнення німецьких позицій проти слов'янської більшості було запропоновано утворити з Австрії дві групи земель — Західноавстрійську

(німецько-чеську) та Східноавстрійську (польсько-українську) з двопалатними парламентами та спільними державно-адміністративними органами. До складу останньої, де українці мали отримати культурно-національну автономію, повинні були входити Галичина, Буковина, Конг्रेसова Польща, Волинь і Поділля.

Однак, розуміючи, що складовою успіху східної політики було вирішення українського питання, основний зміст якого зводився до української автономії, Відень мав намір ставитися до згаданої проблеми здебільшого в площині обіцянок, запевняючи українців у своїй прихильності. Адже будь-який варіант вирішення українських прагнень, самих по собі далеко не стратегічних, мав викликати небезпечні процеси, які б порушували баланс сил та цілісність імперії.

З появою нового стратегічного партнера — Польщі, питання української автономії було взагалі зняте з порядку денного політичного життя. Згідно з маніфестом кайзера Німеччини та імператора Австро-Угорщини (листопад 1916 р.) було проголошено утворення Конгресової Польщі на відвойованих у Росії землях. Намагання зберегти цілісність монархії примусило Відень проголосити неподільність Галичини та намір надати їй широку автономію. Це означало остаточну відмову поділу Галичини за етнічною ознакою, консервацію в ній пануючих позицій поляків, тобто брутальне нехтування правами українського народу. З втратою підтримки Відня українство виявилось цілком безпорадним, через що протягом 1916–1918 рр. було вимушене гарячково напружувати зусилля для недопущення поглинання українських земель Польщею.

До речі, в роки війни Буковина також стала об'єктом імперіалістичної експансії та суперечливих дій австрійсько-

го уряду, що повністю перекреслювало її державотворчі намагання. Ворожі блоки — Антанта та Центральні країни, не зважаючи на інтереси українців, розглядали буковинські українські землі як предмет торгу за потенційного союзника — Румунію. Лише вступ останньої у війну на боці Антанти в серпні 1916 р. усунув реальну перспективу поглинання Буковини Румунією з відома Відня.

Таким чином, роки війни, на які українці покладали великі надії щодо створення кардинальних умов для зміни свого становища в політичній системі, власного державотворення, принесли лише невтішні, але цілком передбачувані реалії.

Цілком природно, що революційні події в Росії та початок новітнього державотворення ряду європейських народів, перш за все українців на Наддніпрянщині, сприяло активізації національного руху в Західній Україні. Однак відчутні втрати, яких зазнало українство воєнної доби, російська окупація значних теренів Галичини та Буковини, яка тривала до другої половини 1917 р., стримували цей процес. Безрезультатно, за фактичного потурання сильнішим націям, завершилися численні раунди переговорів політичного проводу українства протягом 1917—1918 рр. з імператором, урядом, де, зокрема, виносилася на обговорення проблема утворення українського державного тіла в Австрії. Влада була не в змозі виконати українських домагань і не бажала брати на себе жодних зобов'язань.

Лише переконавшись у втраті будь-яких надій на легітимне вирішення українського питання, у прямій протидії імперській адміністрації та досить небезпечних аспіраціях інших національних загалів, у другій половині 1918 р. українське національне керівництво в особі депутатського

корпусу, лідерів політичних партій фактично вперше було вимушене відійти від легальних методів боротьби й розпочало таємну підготовку до реалізації права на самовизначення.

В ніч на 1 листопада 1918 р. (на той час вже проголосили свою державну незалежність Чехословаччина, Сербо-Хорвато-Словенська держава, Угорщина) за наказом новоствореної Української Національної Ради розпочалося повстання у Львові. Інтернований імперський намісник був вимушений формально передати державну владу до УНРади, яка фактично й юридично стала правонаступницею Австрії в українських областях. Процес самочинного перебрання влади українською адміністрацією відбувався й на Буковині. В історії західноукраїнського народу розпочалася нова сторінка — боротьба за утворення на власній землі незалежної Української держави, але за умов суцільної військової руйнації, міжнародного невизнання та початку зовнішньої інтервенції ця справа була майже безнадійною⁹⁷.

Але повернімося до становища українців у Російській імперії. Часткова лібералізація суспільно-політичного життя в ході революційних подій 1905 р. в Росії розглядається в новітній історіографії як реакція царизму на зростаючий національно-визвольний рух, одним з видів якого стало утворення Української думської громади в I і II Державних Думах, її вимоги щодо надання автономії Україні, запровадження української мови в школах, судах та місцевих адміністративних органах. На основі статті М.Грушевського «Наші вимоги», в якій йшлося про національно-територіальну децентралізацію Російської імперії, була розроблена Декларація про автономію України. І хоч текст цього документу досі не віднайдено, на підставі інших джерел

можна стверджувати, що Декларація закликала до чіткого розмежування повноважень центральних і місцевих органів, передбачала забезпечення в Україні прав національних меншин на підставі спеціального закону. Але достроковий розпуск Думи перешкодив реалізувати ідеї Декларації.

Своєю опорою в проведенні великодержавницької політики на окраїнах царизм розглядав насамперед росіян. З другої половини XVII ст. помітно стала зростати міграція росіян на Україну, особливо на Лівобережжя, Причорномор'я і в Крим, зумовлена двома чинниками: збільшенням військових залог після Березневих статей 1654 р. і стихійною втечею старовірів, що переслідувалися так званими реформами Никона. Після зруйнування Запорозької Січі і ліквідації Гетьманщини російська експансія набула політичного характеру, хоча із зазначених вище причин, була малоефективною. Наприкінці XIX — на початку XX ст. росіяни склали понад 8 відсотків населення України. Більшість з них проживали в містах Півдня та Слобожанщини. Їх численність зростала у зв'язку з розвитком промисловості і транспорту, спорудженням металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Царизм цілеспрямовано підтримував і захищав інтереси росіян, надавав їм різноманітні привілеї, особливо дворянам, поміщикам, військовим і чиновникам, розглядаючи їх як свою опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів.

Розповсюдженою є думка, що влада в значній мірі штучно стримувала економічний розвиток українських губерній, розглядаючи їх як сировинний придаток імперії і ринок збуту російських товарів. Але справедливості заради слід відзначити й позитивні тенденції в економічному відно-

шенні. Це, в першу чергу, відноситься до сільськогосподарського виробництва і пов'язано з аграрною реформою П.Столипіна.

Справа у тому, що українське село мало низку особливостей, що відрізняли його від російського. В Україні індивідуальне селянське землеволодіння переважало над общинним. Селянські громади були слабкими й не відігравали тут такої ролі, як у російському селі. Громадська форма землекористування в Україні не прижилася, а там, де її примусово насаджували, виникав активний спротив населення.

Ані реформи, ані розвиток капіталістичних відносин не змогли істотно змінити соціальну структуру в Україні. Навіть на рубежі XIX–XX ст. 93% українців залишалися селянами, що визначальним чином впливало на суспільну свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей українського народу.

П.Столипін протягом 1905–1910 рр. став запроваджувати нову аграрну реформу, головною метою якої було створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб піднести продуктивність сільськогосподарського виробництва. Розрахована на 20 років, реформа передбачала закріплення в приватну власність по всій імперії всіх ділянок надільної общинної землі, якими користувались селяни.

У результаті цієї реформи сільська община була позбавлена права виступати єдиною незаперечною розпорядницею в справі перерозподілу орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з громад, заможні селяни могли вимагати об'єднання належних їм у різних місцях земельних угідь в одне рівноцінне, яке називалося «відрубом», а то й

взагалі виселятися за межі села та створювати своє окреме хуторське господарство. Новостворений Селянський банк надавав «відрубникам» і «хуторянам» грошові кредити для господарського облаштування.

Столипінська аграрна реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян (найбільше — на Правобережжі й Півдні України), мала цілком позитивні наслідки. До 1917 р. 65% землі перебувало у власності селян. Реформа сприяла розвитку ринкових відносин, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства. Але значна кількість бідняцьких господарств була малопродуктивною й малотоварною, що обумовлювалося невисокою середньою врожайністю зернових. В той же час реформа не зачепила поміщицьких землеволодінь.

Одним із важливих її елементів була міграційна політика уряду, про яку вже згадувалось вище. Але чверть із переселенців повернулась назад. Незвичні природно-кліматичні умови, брак реальної допомоги з боку урядовців не дозволили їм закріпитися на освоєваних землях. Тому повного успіху заходи щодо переселення селян не мали.⁹⁸

Напередодні Першої світової війни в Державній Думі Росії проходила гостра дискусія щодо ставлення до українського національного руху. Депутат-чорносотенець Савенко звинуватив його активістів у тому, що вони нібито пропагують ідею відірвання від Росії Малоросії від Волги й до Кавказу та введення її до складу Австро-Угорщини на федеративних засадах, як автономної одиниці. Йому відповів відомий діяч кадетської партії П. Мілюков. На засіданні Думи 19 лютого 1914 року, коли обговорювалося питання про дозвіл на проведення Шевченківських свят в Україні, він,

зокрема, зазначив: «Український рух, без сумніву, існує, і спинити його не можна. Все питання в тому — кого ви хочете бачити в цьому русі — друга чи ворога?»

Сепаратичного руху ще нема на Україні. Коли і є зародки його, то дуже слабкі. Але сепаратизм можна виховати. І дійсні сепаратисти — це ті, хто справді робить на користь Австрії, це — Савенко та його політичні друзі.

У мене в руках книга Стєда, бувшого кореспондента «Таймсу» у Відні, про Габсбурзьку монархію. В цій праці, далекій від теперішньої теми нашої суперечки, Стєд каже з приводу питання про український університет: «Австрійський уряд не звертав ніякої уваги на вимоги українців, поки йому не прийшло в голову, що університет міг би служити могутнім центром притягання для 25 мільйонів малоросів Росії і міг би поширювати між російськими малоросами австрійський вплив. Коли австрійський уряд зрозумів велике значіння українського культурного центру в межах Австрії, то сам імператор вплинув у відомому напрямі на господарів цієї країни — поляків. Відбувалися довгі переговори між поляками й українцями і врешті сталася польсько-українська згода, наслідками якої може бути згодом те, що українці будуть мати львівський національний університет. Але коли? Стєд каже: «Коли відносини між Росією та Австрією поліпшають, українцям довго доведеться чекати свого університету. Хіба що, — додає він, — Росія поверне цю зброю проти Австрії, відкривши український університет у Києві». Чужинець стоїть на певному, справедливому шляху. Нам не треба гадати про майбутнє, бо в минульщині ми маємо увесь необхідний матеріал для перевірки його висновків. Коли почався український рух в Галичині, ворожий Росії? Це були 60-ті роки. Коли Валуєв заявив категорично, що

малоросійської мови не було, нема і не буде, зразу почала утворюватися українська літературна і наукова мова за кордоном.

Англієць Стед справедливо зазначає, ніби австрійці зрозуміли, що український університет у Львові — це могутній захід до поширення австрійського впливу на російській Україні. Але ви не тільки про український університет — ви й слухати не хочете про українську школу. Пригадайте, що як тільки року 1906 дозволили українські журнали, газети й книги, так інтерес до львівських видань зник. Тепер, коли українці починають голосно казати, що всяка надія на Росію — це утопія, їм доводиться шукати порятунку в сепаратизмі. Ми вертаємося до звичок дореформених часів. Ми віднімаємо в українців останню надію на те, що їх становище в межах Росії буде краще. Коли ви будете й далі провадити теперішню політику, то справжніх сепаратистів доведеться рахувати тисячами й мільйонами».⁹⁹

Як бачимо, навіть далекі від симпатій до українського руху, але освічені й розумні російські діячі, усвідомлювали: цивілізаційний процес неможливо зупинити заборонами та репресіями. Величезний український етнос, століттями законсервований в різних імперських структурах, з ослабленням останніх, неминуче мав просуватися по шляху до національного відродження з усіма його атрибутами: мовою, культурними традиціями, власними органами місцевого самоврядування. Тільки підтримуючи цей процес Росія мала шанси втримати Україну в імперській обоймі. Але, як ми вже зазначали, Російська імперія була побудована на зовсім інших цивілізаційних засадах, які заперечували будь-які прогресивні зрушення. А, отже, протиріччя між російським та українським націоналізмами ставали дедалі непримиреннішими.

Останній період існування Російської імперії — час Першої світової війни, коли Росія планувала силою зброї відвоювати західні східнослов'янські території (в першу чергу Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття), а Австро-Угорщина та Німеччина воліли приєднати до себе нові східні землі. Внаслідок свого географічного розташування Україна, як і в попередні століття, знову потрапила до виру подій, а еліта українства розділилась на кілька таборів.

Інтелігенція, що мешкала в межах Російської імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху й сприятиме демократичному розв'язанню українського питання. Так, редактор журналу «Украинская жизнь» Симон Петлюра в своїй статті «Війна та українці» відзначав, що серед українців немає австрійської орієнтації й вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Одночасно він висловлював сподівання, що по завершенню війни ставлення російського уряду до українців зміниться на краще та українське питання буде поставлене на порядок денний.¹⁰⁰

На це Головна українська рада у Львові відповідала: «Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу

розвитку. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України». ¹⁰¹

Були і такі, що виступали з гаслами типу «Геть війну!» і просто дотримувались нейтралітету.

Для народів Європи це були важкі часи. По відношенню до Правобережної України тяжкі наслідки воєнних операцій підсилювались ще й тим, що території переходили з рук у руки, а в результаті цього в першу чергу страждали маси простого народу. Для всієї Російської імперії це була катастрофа: вона програла війну і припинила існування.

А щодо українського руху, то він переходив у нову фазу практичних зусиль у справі завоювання за допомогою зброї права на відродження національної державності. Причому вся попередня діяльність учасників українського руху на дипломатичній, військово-політичній, культурно-освітній царині не минула марно.

У складних умовах бездержавності, різноманітних зазіхань з боку шовіністичних кіл сусідніх народів невпинно кристалізувалася національна свідомість широкого загалу українського суспільства. Засвідчена численними інтерполяціями до світової громадськості й урядів іноземних держав, воля українців до самовизначення мала як противників, так і співчуваючих. Зусиллями кількох поколінь борців у ХІХ — на початку ХХ ст. «українське питання перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ — з об'єкта на суб'єкт міжнародного права». ¹⁰²

Слід підкреслити, що Україна в цей час почала розглядатися зарубіжними геополітиками як самостійний гравець на

світовій арені. Зокрема, про неї йшла мова в проекті німецьких вчених «Середня Європа» («Mitteleuropa»).

Кінцевою метою цього проекту було створення на терені між Францією та Росією, між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями спільного економічного, культурного й правового простору, що охоплював би народи, які за більшістю характеристик — історичних, культурних, господарчих, релігійно-етичних тощо — засвідчували близькість.

Рух набув організаційної цілісності після виходу з друку у жовтні 1915 року книги Ф.Науманна «Середня Європа», яка мала величезний розголос; 1916 р. книга була перекладена французькою, англійською та угорською мовами, у наступні два роки — шведською, італійською та російською.¹⁰³

Ще напередодні виходу в світ «Середньої Європи», оцінюючи в низці статей наслідки російської агресії, Ф.Науманн висловлює стурбованість долею східноєвропейських народів — вимріяна мета самостійності, титанічні зусилля останніх десятиріч за умов здійснення російських планів будуть зведені нанівець: стосується це румунів і болгарів, так само як стосується це фінів, литовців, естонців, поляків, рутенців у Росії. Тверезо оцінюючи розстановку сил у центрально-європейському регіоні, він констатує, що розбудова державності поляками, чехами, литовцями, естонцями, рутенцями (українцями) залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії чи Німеччини — для самостійного існування вони ще надто слабкі, а тому — «як міжнародна сила, простягаємо ми меншим сусіднім середньоєвропейським народам руку й пропонуємо зважитися рушити разом з нами до майбутнього».¹⁰⁴

У праці «Середня Європа» Науманн розгортає своє бачення нової спільноти. Основоположним аргументом на її користь є належність усіх народів означеного регіону до єдиного «середньоевропейського типу»¹⁰⁵, єдиної «середньоевропейської людської групи (Menschheitsgruppe Mitteleuropa)»¹⁰⁶, гомогенність якої, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих структур, а також однаковою трудовою етикою — схожим «господарчим темпераментом», «господарчим характером», що надає змогу казати про єдиний «середньоевропейський господарчий народ»¹⁰⁷, який сповідує єдину «нову соціально-економічну конфесію»¹⁰⁸.

Водночас стан середньоевропейської спільноти характеризує, з огляду на сусідню західноєвропейську, певна незрілість, неостаточна сформованість, перебування у фазі становлення: «наш середньоевропейський тип ще не досяг довершеності, він ще формується. ... Ми, якби мені було дозволено так висловитися, історичний напівфабрикат, та очікуємо саме на день завершення. ... Ми маємо за собою багато сили, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньоевропейця».¹⁰⁹

Науманн впевнений, що кожен з середньоевропейських народів є носієм рис і якостей, яких дещо бракує іншим; мета Середньої Європи є поєднання німецьких та ненімецьких первістків таким чином, щоби, уникнувши зверхності німецького елемента, використати взаємну компліментарність на користь спільного блага: «Не панування, проте

поєднання! Ми маємо більше кінських сил, ви — більше мелодії. Ми міркуємо переважно кількостями, кращі з вас — якостями. Тож зіллємо разом те, на що ми здатні окремо...»¹¹⁰.

Ідеологічним підґрунтям Середньої Європи є сукупність принципів консерватизму та лібералізму, плекання існуючих традицій та інституцій, поєднане з реалізмом і прагматизмом щодо інновацій. Державно-політичний устрій Середньої Європи Науманн визначає як союз (Bund — спілка, федерація, конфедерація) — союз держав, союз народів, наддержава: «Жодна держава, що увійде до цієї наддержави, не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко здобутого й кров'ю захищеного суверенітету. ... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих»¹¹¹. Саме таку модель східноєвропейської спілки пропонував 1882 р. К.Франц: «Природно, з цього не постане жодне національне тіло та взагалі жодна держава. Це має бути союз (Bund) і то навіть з вельми різних елементів... Централізації та уніформності слід категорично уникнути»¹¹². З появою Середньої Європи скасовується актуальність небезпечних, з огляду на наслідки, різноманітних панславистських та всенімецьких проєктів, а також планів Великої Сербії, Великої Румунії і т.ін. Центром розташування адміністративних органів Середньої Європи мала бути Прага.

З культурно-цивілізаційних міркувань Науманн рішуче відкидає будь-яку можливість спілки Німеччини з Росією, яка лише компенсувала б поганий стан господарства остан-

ньої для подальшої військової експансії: «Наше культурне почуття протестує проти цього, й наші серця ніколи на це не погодяться. Краще бути малими та самотніми, ніж російськими»¹¹³.

Ідея Середньої Європи, проте, виявилася мало сумісною з тогочасною реальністю. Революція 1917 р. в Росії, а також поразка Німеччини у Світовій війні усунули з порядку денного це питання.¹¹⁴

Український народ у процесі його розвитку в складі різних імперій супроводжували, з одного боку, вироблення відносної національної єдності, а, з іншого — певні відмінності у психіці, культурі, політичному та економічному способах життя.

Протягом століть Галичина, Підкарпаття і Буковина належали до іншої держави, до іншої церкви, ніж Велика Україна, і жили під іншими (польськими, німецькими, угорськими, румунськими) культурними впливами. М.Грушевський зазначав, що якби Галичина і Велика Україна не піклувалися кожна про зближення, то за 20–30 років вони утворили б дві різні національності на єдиній етнічній основі, як серби і хорвати — дві частини сербського племені, що внаслідок політичних та релігійних обставин спромоглися розійтися до повного відокремлення. Наддніпрянці — це переважно люди східноєвропейської культури і свідомості. Вони, хоча і відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: спільність історичної долі, війни, трагедії і преремоги, релігія і культура, оскільки 10–12 і 7–8 поколінь українців відповідно на Лівобережній і Правобережній Україні формувалися разом з росіянами і у складі Російської імперії. В той же час — слушно відзначає ака-

демік НАН України Ю.Пахомов, — у Великій Україні, на противагу Росії, віками формувався індивідуалізм. Тут в більшій мірі, ніж в Росії, культивувалася приватна власність, кріпацтво було менш пригноблюючим й існувало не так довго. Соціальні відносини характеризувалися більшою демократичністю. Інтенсивною, як і в Росії, була взаємодія української культури й інших культур. Але тут, на відміну від Росії, мав місце не стільки синтез та ефект синергії, скільки конформізм, який компенсувався культом благоустрою.¹¹⁵

Цивілізаційні підвалини галичан і підкарпатців генетично формувалися під впливом західноєвропейської — австро-німецької, польської та угорської культур, звичаїв і традицій. Західні українці зазнали багатовікової асиміляції і виробили навіть типово західноєвропейські, щоправда з українським підґрунтям, культурні, релігійні та побутові традиції.

Переслідування російським царизмом всього українського перенесло центр національного руху з Києва до Галичини. Це мало подвійне значення. По-перше, літературна мова вироблялася на основі західноукраїнського діалекту, а не полтавського чи київського, тобто більш далекого від російських говірок. По-друге, польська мова, а не російська, стала джерелом нових абстрагованих і наукових словоутворень. Двоятий вплив на формування української цивілізації в Галичині мав і факт її багатовікового розвитку у складі Польщі. З одного боку, дискримінація галичан поляками як меншовартісної нації, на відміну від нівелюючого інтернаціоналізму російської імперської політики, яка довгий час вважала українців «теж росіянами» й допускала їх до російської дворянської адміністративної еліти, змушу-

вала галичан зберігати в усіх історичних катаклізмах «український дух» завдяки своїй близькості до Заходу та опори на уніатську церкву. Хоча слід зауважити, що католицька церква, яка утворила культурну спільність Західної Європи, де історично опинилась і Галичина, відвела останній роль своєрідного посередника між Сходом і Заходом. З іншого ж боку, західноукраїнська інтелігенція зберегла типові риси польсько-шляхетського панства, зокрема схильність до диференціації своїх земляків на «верхи» та «низи».

Цивілізаційні відмінності між українцями Наддніпрянщини і Галичини утворилися не лише у діалектах мови, психології та церковних конфесіях, а й у правосвідомості. Загальноросійське право у Наддніпрянській Україні, хоча й існувало завжди з українізованими рецензіями, було остаточно введене в 1840 р., проте на рівні звичаєвого права серед 90 % населення залишалося право українське з притаманним йому постулатом рівності. В Галичині з 1435 р. замість українського права був уведений католицький польський «Вісліцький статут», а в 1797 р. — австрійське право, з його заохоченням підприємництва і нагромадження.

Водночас, аналіз етнополітичних та етнопсихологічних відмінностей між наддніпрянцями і галичанами дає змогу зробити висновок, що народні основи у Наддніпрянській і Західній Україні залишилися, незважаючи на перелічені вище фактори, дуже близькими.¹¹⁶

Українська цивілізація витримала іспит існування в різних за своєю природою імперіях й після їх розвалу продовжила свій розвиток в нових соціально-політичних умовах.

Література

- ¹ Рафальський О.О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз. — К., 2004. — 294 с.
- ² Ростислав Лащенко. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським.// Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003. — С.83.
- ³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С.82–85.
- ⁴ Історія України. — К., 2002. — С.105.
- ⁵ Драгоманов Михайло. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876).// Драгоманов М.П. Вибране. — К., 1991. — С.570–572.
- ⁶ Sysyn F. E. Ukrainian — Polish Rebations in the Seventeenth Century: The Role of National Conscionsness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Potychny P. J. (ed.) Poland and Ukraine: Past and Present. — Edmonton, 1980. — P. 58–95; Subtelny O. Ukraine. A History. — Toronto, Buffalo, London, 1988; Ploky S. Tsars and Cossaks. A Study in Iconography. — Cambridge, Mass., 2002 тощо.
- ⁷ История Украинской РСР. Т. 1. — К., 1969; Історія Української РСР. — Т. 2. — К., 1979; Олійник Л. В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1954–1956). — К., 1963 тощо.
- ⁸ Смолій Валерій, Степанков Валерій. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; Яковенко Наталя. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997 тощо.
- ⁹ Див. про це: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1988; Россия —

- Украина: история взаимоотношений. — М., 1997; Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Сборник статей. — М., 2000.
- ¹⁰ *Степанков Валерій*. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — Вип.2. — К., 2002. — С.265–266.
- ¹¹ Западные окраины Российской империи. — М., 2006. — С. 50–53.
- ¹² *Кресін Олексій*. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин.— К., 2003. — С. 330.
- ¹³ *Аркас Микола*. Історія України-Русі. — К., 1990. — С. 276–277.
- ¹⁴ Таирова-Яковлева Татьяна. Мазепа. — М., 2007.— С. 238–239.
- ¹⁵ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання. Триптих.// Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — С.399.
- ¹⁶ *Смолій Валерій*. Іван Мазепа.// Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С.391.
- ¹⁷ *Липинський В'ячеслав*. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. — Відень, 1920. — С.67–68.
- ¹⁸ *Грушевський Михайло*. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство».// Діалог. Україна і Росія. — 2002. — № 3. — С.105–111.
- ¹⁹ Там само. — С.108.
- ²⁰ *Рафальський О.О.* Вказ. праця. — С.55.
- ²¹ *Смолій В.А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. — С. 218–219.
- ²² *Скальковський А.* История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. — Одесса, 1885. — С. 286–289.
- ²³ *Смолій В.А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. — С. 291–293.
- ²⁴ *Чухліб Тарас*. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних

- відносінах 1648—1714 років. — К., Нью-Йорк, 2003. — С. 359—360.
- ²⁵ Гуржій Олександр. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1993. — С. 117.
- ²⁶ Липинський В'ячеслав. Вказ. праця. — С.28.
- ²⁷ Там само. — С.28—29.
- ²⁸ Дзюба Олена. Українці в культурному житті Росії (XVIII ст.): причини міграції.// Россия и Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С.115—116, 118—122.
- ²⁹ Огієнко Іван. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1992. — С.43.
- ³⁰ Пытинъ А. Исторія русской литературы. — Изд. 2-е. — Т.2. — СПб., 1902. — С.260, 298, 316, 324, 380; Морозовъ П. Феофанъ Прокоповичъ. — СПб., 1880. — С.61.
- ³¹ Цит. за: Рафальський О.О. Вказ. праця. — С.69—70.
- ³² Безсоновъ П.А. Белорусскія песни. — М., 1871. — С.VI.
- ³³ Лисяк-Рудницький Іван. Переяслав: історія і міф.// Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1 — С.72.
- ³⁴ Дзюба Іван. Тарас Шевченко. — К., 2005. — С. 611—612.
- ³⁵ Див. наприклад: Rieber A. (ed.). The politics of autocracy. Letters of Alexander II to prince A.I.Variatinskii 1857—1864. — Paris, 1966.
- ³⁶ Карамзин Н.М. Записки о древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях. — М., 1991. — С.91.
- ³⁷ Милуков П.Н. Очерки по истории русской культуры. — СПб., 1909. — С.197.
- ³⁸ Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. — К., 2004. — С.191—192.
- ³⁹ Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. — Брянск, 1995. — С.109.
- ⁴⁰ Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. — СПб., 1996. — С.114.
- ⁴¹ Доклады министра народного просвещения С.С.Уварова императору

- Николаю І. — М., 1995. — Кн.1. — С.71.
- ⁴² *Виттнер Ц.К.* Граф Сергей Семёнович Уваров и его время. — СПб., 1999. — С.113.
- ⁴³ Див.: Обзорение действий правительства за истекшее пятилетие.// Журнал министерства народного просвещения. — 1839. — № 1. — С.8.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Доклады министра народного просвещения... — С.71–72.
- ⁴⁶ Десятилетие министерства народного просвещения. — СПб., 1864. — С.71.
- ⁴⁷ Там само. — С.3.
- ⁴⁸ Там само. — С.107.
- ⁴⁹ *Зорин А.Л.* Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции.// Новое литературное обозрение. — 1997. — Т.26. — С.98.
- ⁵⁰ Дзюба Иван. Вказ. праця. — С. 614–616.
- ⁵¹ *Решт Олександр.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — С.9.
- ⁵² *Anderson B.* Imagined Communitites: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. — London, 1983.
- ⁵³ Ibid. — Р.6.
- ⁵⁴ *Лисяк-Рудницький Іван.* Між історією і політикою. — Мюнхен, 1973. — С.239–240.
- ⁵⁵ *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000. — С.10–11.
- ⁵⁶ *Кюстин А.* Николаевская Россия. — М., 1998. — С.316.
- ⁵⁷ Див.: Миллер А.И. Вказ. праця. — С.12.
- ⁵⁸ *Козут Зенон.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С.259.
- ⁵⁹ *Грушевський Мих.* Украинство в России, его запросы и нужды. — СПб., 1906. — С.9,10.
- ⁶⁰ *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу.//

- Драгоманов М.П. Вибране. — С.554—555.
- ⁶¹ *Дорошенко Дмитро*. Нарис історії України. — К., 1992. — Т.2. — С.9,10.
- ⁶² Цивилизаційна структура сучасного світу. — Т. 1. — К., 2006. С. 143—145.
- ⁶³ *Kappeler A.* Bemerkungen zur Nationalbildung der Rassen.// *A.Kappeler* (Hg.). Die Rassen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. — Кцлн, 1990. — S.21.
- ⁶⁴ *Канпелер А.* Мазепинці, малоросси, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи.// *Россия и Украина: история взаимоотношений*. — С.134—135.
- ⁶⁵ *Грицак Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ—ХХ століття. — К., 1996. — С.29.
- ⁶⁶ *Реєнт Олександр*. Вказ. праця. — С.75.
- ⁶⁷ *Брайчевський Михайло*. Конспект історії України. — К., 1993. — С.112.
- ⁶⁸ Историческое развитие Интернационала. — М.-Л., 1966. — Ч.1. — С.350.
- ⁶⁹ *Дорошенко Дмитро*. Вказ. праця. — С.280.
- ⁷⁰ Цит. за: Кирило-Мефодіївське Товариство. У 3-х томах. — К., 1991. — Т. 3. — С. 309.
- ⁷¹ Цит. за: Запончковский П. А. Кирило-Мефодиевское общество (1846—1847) — М., 1959. — С. 118.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Цит. за: Дорошенко Дмитро. Вказ. праця. — С.281.
- ⁷⁴ Книга буття українського народу.// Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т. — Т.1. — С.160—162.
- ⁷⁵ Там само. — С.165.
- ⁷⁶ Там само. — С.166.
- ⁷⁷ Там само. — С.167.
- ⁷⁸ Там само. — С.168.
- ⁷⁹ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-

- політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX- початок XX століття). — К., 2001. — С.325–333.
- ⁸⁰ *Миллер А.И.* Вказ. праця. — С.40.
- ⁸¹ *Шпортюк Роман.* Імперія та нації. — К., 2000. — С.48.
- ⁸² *Kristof Ladis K.D.* The Russian Image of Russia: An Applied Study in Geopolitical Methodology.// Ch. A. Fischer (ed.). Essays in Political Geography. — London, 1968. — P.349–350.
- ⁸³ *Дзюба Іван.* Україна перед Сфінксом майбутнього. — К., 2001. — С.10.
- ⁸⁴ *Драгоманов М.П.* Листи на Наддніпрянську Україну.// Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т.1. — С.472.
- ⁸⁵ Там само. — С.479.
- ⁸⁶ *Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь.* Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. — К., 1996. — С.196.
- ⁸⁷ *Дорошенко Дмитро.* Вказ. праця. — С.252.
- ⁸⁸ *Манусевич А.Я.* Очерки по истории Польши. — М., 1953. — С.52; *Дорошенко Дмитро.* Вказ. праця. — С.258.
- ⁸⁹ *Манусевич А.Я.* Вказ. праця. — С.51–54, 68, 72.
- ⁹⁰ Западные окраины Российской империи. — С. 71–73.
- ⁹¹ *Яремчук В.Д.* Австрійська цивілізаційна місія і українство.// Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — К., 2004. — С.431–432.
- ⁹² *Магочій Павло Роберт.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). — Ужгород, 1994. — С.33.
- ⁹³ *Ульянов Н.И.* Происхождение украинского сепаратизма. — М., 1996. — С.210–214.
- ⁹⁴ *Магочій Павло Роберт.* Вказ. праця. — С.39; *Дорошенко Дмитро.* Вказ. праця. — С.307.
- ⁹⁵ *Ульянов Н.И.* Вказ. праця. — С.215.
- ⁹⁶ Цит. за: *Мірчук Петро.* Микола Міхновський апостол української державності. — Філадельфія, 1960. — С.42.

- ⁹⁷ Яремчук В.Д. Вказ. праця. — С.232–238.
- ⁹⁸ Історія України. — К., 2002. — С.160–161.
- ⁹⁹ Цит. за: Чикаленко Євген. Щоденник. — К., 2004. — Т. 1 — С.318.
- ¹⁰⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — Т.1 — С.184–187.
- ¹⁰¹ Левицький К. Історія визвольних змагань Галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. — Львів, 1929. — Т.ІІ. — С.489.
- ¹⁰² Реснт Олександр. Вказ. праця. — С.104.
- ¹⁰³ Див.: Науманн Ф. Середня Європа. — Пгд. — 1918.
- ¹⁰⁴ Там само. С.475
- ¹⁰⁵ Naumann F. Mitteleuropa. — Кцлн, 1915. — S.554.
- ¹⁰⁶ Ibid. — S.665.
- ¹⁰⁷ Ibid. — S.597.
- ¹⁰⁸ Ibid. — S.600.
- ¹⁰⁹ Ibid. — S.554–555.
- ¹¹⁰ Ibid. — S.627.
- ¹¹¹ Ibid. — S.735.
- ¹¹² Franz C. Die Weltpolitik unter besonderer Bezugnahme auf Deutschland. Chemnitz. — 1882. — S.69.
- ¹¹³ Ibid. — S.675.
- ¹¹⁴ Левицький Вадим. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Українська державність у ХХ столітті. — К., 1996. — С.130–134.
- ¹¹⁵ Пахомов Ю.Н. Мировые цивилизации: проблемы и перспективы.// Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — С.28.
- ¹¹⁶ Юрій М.Ф. Вказ. праця. — С.704–708.

Розділ 17.

**ІДЕОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ В ХХ СТ.
ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК**

Конкретні історичні події та глобальні процеси, які відбувалися на території Східної Європи в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. призвели й до ґрунтовних розробок на ниві українства як європейського явища. З'явилась ціла плеяда політиків і науковців, які вивели розробку цієї проблеми на новий фундаментальний рівень. Їхні ідеї та концепції в значній мірі не загубили своєї актуальності й сьогодні. Оскільки ж ідеологія є одним з наріжних каменів державотворчого і цивілізаційного процесів, ми присвячуємо її аналізу окремий розділ.

У зазначений період українську політичну думку репрезентувало чимало оригінальних мислителів, у яких підходи до проблем цивілізаційного державотворення багато в чому були відмінні. Такі постаті як М.Драгоманов, М.Грушевський, М.Міхновський, В.Липинський, Д.Донцов небезпідставно вважаються діячами європейського гатунку. Так, М.Драгоманову були властиві певні ліберальні погляди (хоч вони з часом зазнали відчутних змін), які, в свою чергу, відбивалися на його переконанні, що політичне життя значно ширше від державних стосунків. Ідея сильної держави сприймалася ним з великим упередженням. Надмірна концентрація влади, вважав він, неодмінно веде до відчуження централізованої влади від загальнонаціонального життя. Бу-

дучи переконаним федералістом, М. Драгоманов доводив на прикладах історії, як загальнонаціональні інтереси у цьому випадку неминуче перетворювалися на зовнішню машкару, за якою приховувалася (а інколи й не приховувалася) необмежена воля диктатора або самодержця. Найяскравішим доказом тут була історія Росії, котра збирала землі і концентрувала їх навколо єдиного центру, а потім знищувала рештки місцевого самоврядування і поневолювала народи.

Державництво М. Грушевського ґрунтувалося на вивченні проблем нації та національності в історичному контексті. Сам факт існування українського народу важив для М. Грушевського незрівнянно більше за будь-які історичні прецеденти, серед яких його опоненти виділяли Київську Русь або Галицько-Волинське князівство. «Мы исходимъ, — писав він, — прежде всего из того факта, что украинскій народъ, около 5/6 котораго (в числе свыше 25 миллионов) занимаетъ в Россіи скромную территорию с ясно выраженными этнографическими границами, — по своимъ психофизическимъ свойствамъ, по исторически сложившимся особенностямъ, своего частнаго и общественнаго быта, по складу экономическихъ отношений, по культурнымъ и общественнымъ традиціямъ, представляетъ вполне определенную этнографическую и национальную особь, которая... должна найти благопріятныя условія для своего культурнаго и общественнаго развития и національнаго самоопределенія».¹

Націонал-радикали, навпаки, висували на перший план позаісторичний характер нації. М. Міхновський, автор відомої праці «Самостійна Україна», публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми, пропонував облишити розмови про історію по-

ходження українців і росіян, а закликав до боротьби за визволення, при цьому виправдовуючи будь-які її форми. «...Доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, — писав він, — доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування»².

Автор "Самостійної України" закликав український народ всіляко плекати й розвивати націоналістичну ідеологію, вбачаючи в ній єдиний порятунок від сваволі імперської влади. "Головна причина нещастя нашої нації, — пише М. Міхновський, — брак націоналізму серед широкого загалу її. Націоналізм — це велетенська і непоборна сила. Під її могутим натиском ламаються, здається, непереможні кайдани, розпадаються великі імперії і з'являються до історичного життя нові народи, що до того часу були під чужинцями-гнобителями... Націоналізм еднає, координує сили, рве до боротьби, запалює фанатизмом поневолену націю в її боротьбі за самостійність. Націоналізм - ангел помсти для пануючих і визискуючих націй. Націоналізм, родючи альтруїзм поміж членами поневоленої нації, рівночасно родить пекучу ненависть до тих, що її поневолили. У нас на Україні націоналізм дуже припізнівся, наша нація, виключаючи небагатьох, не націоналістична. Вона не має тої могутчої зброї для захисту своїх інтересів і через те вона перебуває в найтяжчому рабстві... Та в останні часи хвиля націоналізму розливається щораз більше по Україні. Ця нова течія зараз повинна виповісти тяжку боротьбу старим течіям. Велика час-

тина української інтелігенції, запліплена "московською наукою", твердо обороняє свої позиції єдності з московськими революційними і ліберальними течіями. Але це не змінить логіки подій і законів еволюції національного поступу. Кінець цього уже останнього москалефільства можна побачити в недалекій будучині. Українська нація мусить піти шляхом націоналізму, перейде його і повалить все, що стоятиме перепорою на цій дорозі"³.

У чому тут можна погодитися з М. Міхновським, а в чому з ним посперечатися? З нашого погляду, автор абсолютно справедливо висунув тезу про те, що українському народові слід іти до незалежності второваними шляхами західної цивілізації. Це був на той час справжній прорив у суспільній думці, що панувала серед усіх течій слов'янської частини імперії. Навіть соціалісти, які обстоювали гасла всесвітньої солідарності трудівників й найширшого інтернаціоналізму, підсвідомо вважали, що Росія й приєднані до неї слов'янські народи мають якусь окрему історичну місію й еволюційні зміни у світі їх не стосуються. Ця вада менталітету дуже дорого коштувала і росіянам, і українцям, і білорусам.

Міхновський з жалем констатує брак націоналізму в українській нації, виводячи з цього всі її нещастя. Але поняття "українська нація" він сприймав у дещо ідеалізованому вигляді. В той період (як, зрештою, і в наші дні) формування української нації ще не завершилося й тільки починався процес перетворення етносу в народ. Певна інтеграція цього етносу відбулася ще в XVI -XVII століттях внаслідок включення його в чужорідне державне утворення (Польща) і як своєрідна реакція на цю чужорідність (передусім — релігійну). Міхновський значною мірою сприяв переоформленню

національної ідеї з релігійних рейок на гасла "суверенного народу" та "самостійної держави". Це був шлях, яким пройшли народи Європи, створюючи свої національні держави.

Але для того, щоб діяти за європейським сценарієм, необхідно було пройти відповідні стани соціального розвитку, які перетворюють населення на народ, трансформують доволі інертну і аморфну масу у громадянське суспільство, об'єднане не так спільним минулим і сучасним, як спільним майбутнім — переконливо привабливим для всіх громадян проектом спільного життя у власній державі. Певна річ, за тих умов об'єднати такою ідеєю населення, яке практично не мало національної еліти і лише у селянській масі відчувало себе українським, було надзвичайно важко. І Міхновський зробив ставку на романтичний націоналізм, який свого часу сприяв консолідації німецької та італійської націй.

Проте він не взяв до уваги того, що в Німеччині та Італії націоналізм поєднувався з боротьбою за загальнолюдські права та свободи, які завжди ставилися на перше місце. В нашому випадку ці фактори були проігноровані. І тепер, коли Україна намагається будувати своє майбутнє, виходячи з європейських стандартів, помилки романтиків націоналізму особливо помітні.

Вони яскраво проявилися у складеному Міхновським "Декалозі" українського націоналіста:

1. Одна Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей — це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя.

2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри і жиди — це вороги нашого народу, як давно вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів.

4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів.

7. Не зробися ренегатом-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допмагай своєму землякові поперед усіх і держись купи.

10. Не бери собі дружини в чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо цим додаєш їм сили й відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш"⁴.

З цього документа видно, що М. Міхновський не зумів розділити творчі й руйнівні складові націоналізму. Він отожднював гніт, що його відчувало пошматоване між імперіями населення України, гніт системи з суто національним, що було, принаймні у випадку з Росією, помилковим. Гасла, проголошені Міхновським, не вели до свободи людини та демократії, а ще більше обмежували їх. Він не враховував того, що на Заході у новітні часи панував принцип: "Здоровий глузд — проти голих емоцій, логіка — проти стихії". Історія довела, що лише такий принцип міг мати для України позитивні наслідки, а "чиста" національна ідея у мультинаціональному

суспільстві небезпечна не тільки для інородців, а й згубна для власного народу.

У "Самостійній Україні", яка вийшла друком у Львові 1900 р., М. Міхновський вперше розглянув проблеми взаємовідносин України і Росії з позицій державності. Він в емоційній формі характеризує утиски українського народу в царській Росії. "Яким правом, — пише він, — російське царське правительство поводитьсь з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами?.. На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість та ін.? І, нарешті, найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?"⁵.

Відповідаючи на ці запитання, автор доводить, що Росія порушує майже всі статті Переяславської угоди 1654 р., зводячи нанівець українську автономію. З цього робиться висновок про те, що невиконання договору однією стороною позбавляє іншу юридичного обов'язку дотримуватися його положень. А отже, "єдина неділима Росія" для України не існує.

Окреслюючи першочергові завдання нової української інтелігенції, яку М. Міхновський вважав рушійною силою національної революції, він констатував: "Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться... Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ,

до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок... "6.

Брошура Міхновського була першою спробою оформити скривджені національні почуття українців у рамках політичної програми. Власне, її важко назвати програмою, бо питання тактики і стратегії політичної боротьби окреслені в "Самостійній Україні" дуже побіжно. Скоріше, ми можемо розглядати твір Міхновського як дзеркало тих переживань, які нуртували в свідомості молодих українців, окрилених ідеями національного визволення напередодні революційних потрясінь початку ХХ століття. Звідси — переважачий вплив емоційного чинника, певний брак неупередженого аналізу, виразні шовіністичні акценти.

Але всі ці очевидні вади документа не можуть вплинути на загальну позитивну його оцінку щодо чіткої постановки питання про незалежну українську державу, а, отже, й відродження повноцінної української цивілізації. Заслугою М. Міхновського перед українською державою слід вважати те, що він публічно заявив про законне право українського народу вирішувати свої проблеми. Головним ворогом України М. Міхновський вважав Росію. Він застерігав захоплених соціалістичними ідеями земляків, що навіть у разі повалення самодержавства Україна залишиться в колоніальному стані, якщо не вийде зі складу імперії під час революції. Тому пропонував йти до незалежності протореними шляхами західних цивілізацій, використовуючи творчі потенції націоналізму європейського типу.

Але, слід відзначити, що на початку ХХ століття в Україні найвпливовішою ідеологією був соціалізм. Від перших спроб утворення політичних партій у Наддніпрянській Ук-

раїні та визвольних змагань 1917–1920 рр. (окрім недовгого періоду Гетьманщини) всі українські (і псевдоукраїнські) уряди в Наддніпрянщині були соціалістичними. Інтегральний націоналізм Донцова в цілому не мав значного впливу. Консерватор Липинський на своїй батьківщині був лише самотнім голосом у пустелі (про них докладніше мова піде далі). У часи Центральної Ради проблеми «буржуазних» міністрів, яка так турбувала російський Тимчасовий уряд на початку його існування, просто не було, оскільки практично не було несоціалістичних політичних діячів у Києві.

Культ соціалістичного інтернаціоналізму в Україні призвів до того, що чимало українських соціалістів боялися навіть думати про моделювання майбутньої української державності, оскільки перебували під постійним тиском — як внутрішнім, так і зовнішнім. Українські та російські партійці стояли на засадничо різних позиціях. У програмах українських соціалістичних партій важливе місце займали вимоги національно-територіальної автономії. Саме ці вимоги викликали шалений опір російських колег, які традиційно сприймали Україну як невіддільну частину Росії. Тому так легко записували українців до стану контрреволюціонерів, дрібнобуржуазників тощо. І як наслідок — останні почали на всі боки відхрещуватися від звинувачень в сепаратизмі, самостійництві й лякатися навіть тіні незалежної української держави. Зокрема, вони на початку століття являли собою класичний приклад соціально-некомплектного народу, тобто народу, де чужа домінація отримала структурний характер у тому сенсі, що навіть на територіях, де дана група складала переважну більшість населення, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, бу-

ли зайняті представниками інших народів⁷. Після Валуєвського циркуляра 1863 та Емського указу 1876 рр. підросійські українці не мали легального доступу до рідномовних школи та літератури (до 1905 р.). І навіть у невеликих містах, де у 1870 р. міщани розмовляли місцевими українськими говірками, на початку століття «переважала мова російська або суміш російської й української»⁸. Навіть у 1917 р. українці ще були переважно селянським народом, мало втягненим у індустріальний розвиток свого краю. Профспілки та робітничий клас були російськомовними. Так само міська торгівля та панський маєток. «Буржуазність» — ось те ключове слово, яке домінувало на той час в українській політичній думці. У 1909 р. один український активіст говорив, що український рух був слабосилим саме через відсутність української буржуазії⁹. А В.Винниченко у 1917 р. вихваляв «буржуазність» як чинник єдності народу, в змаганні за соціальну і національну справедливість¹⁰. Усі українські політичні діячі визнавали це доведеним фактом.

Закономірно, що з десятками мільйонів селян, двома десятками тисяч інтелігентів та індивідуалами серед інших класів тільки та ідеологія мала шанс отримати масову підтримку, яка могла дати артикуляцію національним та соціальним домаганням селянства, котре ще носило на собі залишки кріпацтва. Більш того, з другої половини ХІХ ст. у Європі взагалі домінував масовий соціалістичний рух, ідеологія якого здавалася найбільш «прогресивною», «модною», у контексті якого поневолені народи могли сподіватися знайти союзників у спільній боротьбі за свободу та справедливість.

У 1917 р., згідно з соціалістичним проектом, у російській державі вищі класи втратили свою політичну роль, посту-

пившись місцем на політичній арені «представникам трудящих». Такі «трудящі» в Україні фактично склалися з двох груп, які дуже мало розуміли одна одну: україномовне селянство (близько 80% тодішнього населення) та переважно російськомовний міській пролетаріат і солдати. В Україні розвивалися практично дві революції, цілі яких, поза ілюзорну схожість соціальних гасел, були, по суті, різні. У середовищі російськомовного робітничого класу революція в Україні мала всі загальні ознаки російської революції — ради робітничих і солдатських депутатів та місцеві організації головних російських політичних партій. Тут, по суті, розвивався лише місцевий варіант загальноросійської революції.

Три політичні партії домінували в організованому українстві, Центральній Раді і Директорії Української Народної Республіки — Українська соціал-демократична робітничача партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) і напівліберальна Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). УСДРП мала найбільш досвідчених партійних діячів, але прагнула представляти дуже нечисленну суспільну групу — україномовних пролетарів. Інші дві партії фактично постали й прийняли платформи тільки в 1917 р. Найсильнішою партією була УПСР, що походила від гуртка, який в 1903 р. прагнув примирити доктрини Драгоманова й Маркса. Вона була побудована на базі селянського кооперативного руху¹¹. УПСФ організувалася на основі Товариства українських поступовців з переважно старих культурних і наукових діячів і являла собою найпрагматичніше крило українського руху.

Українські соціалісти, як і всі соціалісти взагалі, вірили, що революція — це просто поширення демократії на сферу

економіки. Спершу треба встановити громадські права за так званою моделлю «буржуазної демократії», а тоді з підтримкою трудящої більшості населення забезпечити працюючих через розподіл економічних благ від багатшої меншини до бідних та усупільнення засобів виробництва. Вони ненавиділи «експлуататорів», вважали неминучою протидію їм у формі так званої класової боротьби, були готові застосувати насильство проти «нетрудящих» прошарків населення. Та для соціалістів була просто несприйнятною думка, що можуть виникати серйозні сутички та кровопролиття між самими трудящими та їхніми представниками. Вони щиро вірили, що зліва ворогів немає і не може бути. Ця політична культура зробила українських соціалістів дуже уразливими внутрішньо і відкритими для атак з боку російських революціонерів. У середині українського руху це ставало приводом для постійних сварок, розколів та боротьби за імідж справжніх соціалістів за принципом: хто більший, хто революційніший. Для російських проімперськи настроєних радикалів сприйняття такої політичної культури стало могутнім інструментом у боротьбі з національними рухами. Будь-хто в будь-яку мить міг бути оголошений націоналістом, реакціонером і на цій основі піддаватися політичному остракізму.

Члени УСДРП, як і російські меншовики та європейські соціал-демократи, взагалі, вірили в повне усупільнення (одержавлення) фабрик, заводів, та еволюцію сільського господарства до великомасштабного суспільного рільництва. Дивлячись, як і всі ортодоксальні марксистки, на селянство як на приречений дрібнобуржуазний прошарок, який капіталістичне фермерство неминуче витисне у небуття, вони вважали, що переділ землі від культурних маєтків до од-

ноосібника — селянина був би небезпечним реакційним кроком.

УПСР, навпаки, була партією свідомих селян і сільсько-господарських діячів, які поставили аграрну реформу на користь селянам у центрі своїх вимог. Як і російські соціалістично-революціонери, вони передбачали знищення приватної власності на землю й створення Земельного фонду, який контролювали б самі селяни і який мав би наділяти державні, церковні, поміщицькі землі одноосібникам. Вони вважали бажаним утворення великих зразкових господарств, як огнищ майбутнього соціалістичного господарювання, але при цьому наголошували, що «всі землі на Україні переходять без викупу в користування всього трудового народу, який порядкує ними через сільські громади, волосні, повітові, крайові та всеукраїнські земельні комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права»¹². УСДРП успішно блокувала цей проект УПСР, погодившись з ним лише в IV Універсалі.

Отже, основні політичні баталії в Україні у 1917 р. велися не навколо моделей майбутньої української державності (про це ніхто серйозно не думав, вважаючи, що соціалістична революція одним ударом перетворить імперію на сім'ю рівноправних братніх народів), а навколо соціалістичної трансформації суспільства.

Аж до кінця 1917 р. ніхто з головних діячів серйозно не думав про повне відокремлення України від Росії. Вони до останнього моменту хотіли перетворити Росію-імперію на федерацію, де Україна мала б повну внутрішню суверенність та окремі від російських Установчі збори для розв'язання всіх внутрішніх українських політичних питань.

В Україні роль батька нації і держави у цей час взяв на себе М. Грушевський — видатний історик, філософ, літературний критик. Людина надзвичайних здібностей і авторитету. І вкрай трагічної долі, в силу особистих обставин, а ще більш тому, що справа, за яку він боровся, виявилася приреченою через зовнішню ізоляцію, брак політичної культури й відповідну цивілізаційну ситуацію. Українські соціалісти, а може, насамперед сам Грушевський, просто не розуміли, що таке держава. Держава не лише, як твердили марксистки і підспівували леніністи, інструмент класового поневолення — це насамперед інструмент самозахисту нації.

Михайло Сергійович вважав, що завдання провідників українства полягає в тому, щоб гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу, робити все для розвитку різноманітних культур в Україні, не загострювати відносин гвалтівною українізацією, але й не поступатися принципом державності і становищем української мови як мови державної. З цивілізаційного погляду ці постулати не втратили своєї актуальності і в наші часи.

Він, висуваючи «грандіозні завдання» перед Україною, тут же застерігав, що «ми відокремлюємо поліційно-бюрократичний устрій і хочемо оперти лише правління на основах самоврядування, залишаючи адміністрації міністерські тільки функції загального контролю, координування й заповнювання тих прогалін, які можуть виявитися в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократій таким чином будуть дуже обмежені». Тобто, згаданий політик, сам того не відаючи, на самому початку існування держави обмежив її можливості як інструменту оподаткування, перерозподілу соціальних благ і виконавця соціальних програм.

Така позиція мала би призвести і, звісно, призвела до повсюдної анархії, виникнення різноманітних «незалежних республік», врешті-решт — до некерованого хаосу в новоствореній державі.

Грушевський не відкидав повністю роль армії, але вважав нормальною формою охорони держави всенародну міліцію. На армію він дивився як на явище перехідне, тимчасове, яке в будь-яку мить буде готове перейти від армійської до міліцейської системи. Утримування постійного війська він вважав «марнуванням часу», стверджував, що треба все зробити, щоб в якомога коротший час втиснути всю «технічну підготовку, доведену до рівня сучасних вимог, а потім усе далі здійснювати через учбові збори, організовані в різні пори року так, щоб вони найменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці»¹³.

Велику увагу у своїх працях він приділяв майбутньому територіальному устрою. Будучи переконаним федералістом, Грушевський думав над тим, яка модель дасть найкращі можливості для справжнього демократичного самоврядування. Він вважав, що існуючий поділ на повіти та губернії не придатний для такого завдання. Повіт — замала одиниця, щоб в її рамках можна було б організувати ширшу самодіяльність громадянства у всіх сферах життя, а губернія — надто механічне і штучне утворення, надто велике, яке фактично розпадається на окремі частини, органічно не пов'язані одна з одною. На його думку, оптимальним варіантом могло бути утворення округів з населенням приблизно до мільйона чоловік, спроможних організувати «справу санітарну, і шляхів, і сільськогосподарську, і земельну, і промислову, і культурну. У своїм районі вона буде спромож-

на організувати і сіть середніх шкіл, і якісь вищі школи, добрий музей, і порядний театр — все те, чого звичайне повітове місто своїми засобами зробити неспроможне». Такий територіальний устрій дасть можливість кожній окрузі посилати до Всенародних зборів України не менше десяти депутатів, таким чином стануть можливими і пропорційні вибори, і партійне групування. З іншого боку, оскільки округа достатньо невелика, то всі її частини будуть пов'язані і між собою, і з своїм центром, всі громадські, політичні, й культурні сили будуть на виду й на обрахунку, і все суспільне будівництво відбуватиметься за активної участі й під контролем громадянства. Грушевський запропонував план такого устрою, виходячи уже з усталеного на той час економічного і культурного районування, а також з історичних обставин і історичних назв, нехтувати які він вважав справою небезпечною, поскільки вони склалися «не капризом дипломатів чи урядовців, а виростили з умов географічних, природних — ці умови не змінюються так легко»¹⁴.

Грушевський не боявся небезпеки місцевої ідентичності, навпаки, він вважав, що самоусвідомлення усіх гілок українства як нащадків історичних українських племен древлян, полян, сіверян, волинян тощо, розмаїття культур і дух місцевого патріотизму дадуть могутній імпульс для розвитку цих регіонів.

Він вважав себе переконаним федералістом, цілковито в дусі соціалістичної ідеології, яку сповідував. Тому рішуче відкидав будь-які звинувачення в сепаратизмі і націоналізмі, але вважав, що майбутня українська держава повинна будуватися на основі домінуючого українського національного елементу.¹⁵

Грушевський і його соратники мислили глобальними категоріями. Будучи переконаними соціалістами, вони брали, як бачимо, відповідальність не лише за Україну, а й за долю усієї колишньої Російської імперії, всіх її народів. 21–28 вересня 1917 р., виконуючи квітневу постанову Українського Народного Конгресу про встановлення зв'язків з народами Росії, що домагалися, як і український народ, перебудови Росії на федеративних засадах, Центральна Рада провела у Києві так званий «З'їзд народів». У ньому взяли участь представники татарів, грузинів, латвійців, литовців, євреїв, білорусів, естонців, молдаванів, бурятів, донських козаків, а також представник Тимчасового уряду. Це ще раз підкреслює, з одного боку, цивілізаційні претензії України у період після повалення самодержавства в Російській імперії, а, з другого, виявляє наївність ідеалістичних сподівань української влади на необоротність демократичних процесів того часу.

На з'їзді відзначалося, що ідея федералізму глибоко запала в громадянство численних націй Росії і що з ґрунту федералізму колишні в'язні російської тюрми народів могли зійти лише в бік цілковитої самостійності. Спеціальною постановою з'їзд висловився за докорінну перебудову російської держави на принципах децентралізації, федеративного устрою, демократизму, визнання рівності прав усіх народів, а у тих випадках, коли національності, як, наприклад, євреї, розпорошені по всій державі, за надання їм екстериторіально-персональної автономії. З'їзд також висловився за рівноправність усіх мов, скликання Установчих зборів на демократичних принципах.

Тут також було обрано Раду народів, якій доручено керувати спільною боротьбою всіх народів за «храм волі народів»

— Російську федерацію. Головою Ради було призначено Михайла Грушевського. Федералістичні традиції в українській політичній думці того часу виявилися досить живучими і стійкими. Українським соціалістам довелося пройти довгий і трагічний шлях розачарувань, аби позбутися своїх ілюзій стосовно можливості жити самостійним і демократичним життям у рамках єдиної російської держави. Вони переоцінили інтернаціоналістські тенденції соціалістичної ідеології і недооцінили живучість та агресивність російського національного міфу щодо України. З'їзд народів ніяких наслідків не мав і не міг мати, російські радикально настроєні політики швидко просувалися до прийняття ідеї централізованої російської держави, і в цьому пункті не було практично ніякої різниці між ленінською проповіддю «зближення і злиття націй» та гаслом «єдиної і невідимої» білого генерала Денікіна.

Все ж Грушевський зробить ще одну відчайдушну спробу після жовтневого перевороту у Петрограді.

У III Універсалі Центральної Ради, написаному ним особисто, проголошувалося: «Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів»¹⁶. Центральна Рада не виступила проти більшовицького уряду, але й не визнала його офіційно як представницький уряд Росії, врешті, для такого визнання й не було ніяких підстав, якщо виходити з твердої федералістської позиції Центральної Ради і її голови.

6 грудня Генеральний Секретаріат звернувся до Ради Народних Комісарів і до крайових комітетів, які репрезентува-

ли різні регіони Росії з нотою, в якій пропонувалося вжити негайних заходів по створенню соціалістичного уряду Росії на такій платформі:

«Заключення загального демократичного миру та скликання в своїм часі Всеросійських Установчих Зборів. У разі вашої згоди, Генеральний секретаріат просить не відмовити і негайно повідомити безпосереднім проводом, до якого речення ваші представники могли б прибути до Києва для участі в нараді, яка скликається Генеральним Секретаріатом з вище вказаною ціллю»¹⁷.

З цієї пропозиції УНР також нічого не вийшло, оскільки Росія на той час уже стояла на порозі громадянської війни, поділена на різні ворожі табори, сповнені смертельної ненависті один до одного. Українська Центральна Рада для реалізації свого мрійницького проекту об'єднати те, що за своєю суттю не піддавалося до об'єднання, практично не мала прихильників у Росії. Усе, чого вона домоглася, це накликала гнів ленінських червоних гвардійців.

Відповідь Леніна — ультиматум (19 грудня), а через шість днів група більшовиків створює «Народний секретаріат УНР» в Харкові та отримує військову допомогу «старшого брата». Через місяць більшовики уже в Києві. Врешті беззахисна Україна змушена була, укладаючи мирну угоду з Центральними державами, просити їхньої допомоги проти більшовицької інвазії.

Втім держава, створена Четвертим Універсалом, була вже на першій своїй стадії приречена, поскільки цей Універсал відстоював есерівську позицію щодо аграрної реформи, а це унеможливило виконання Берестейської угоди щодо продажу хліба німцям. (Додаток). Закономірно, що німці, які ма-

ли реальну військову силу в Україні, шляхом гетьманського перевороту перебрали на себе владу політичну. Пізніше сам Грушевський ще раз поставив свої соціалістичні ідеали вище державності. У 1920 р., коли російськомовні більшовики боролись проти Директорії УНР на чолі з Петлюрою, він написав листа секретарю ЦК КП(б)У Косіору з наївним проханням до більшовиків України передати владу українським партіям, які стояли на радянській платформі¹⁸.

Директорія зіткнулася з тими ж проблемами, що і уряд Грушевського. З одного боку, сильний тиск так званих буржуазних держав Антанти, котрі взагалі були проти будь-якого соціалістичного експериментаторства, з другого боку — Радянська Росія, яка прагнула контролювати Україну. І, на рещті, був Денікін, який також з допомогою Антанти хотів реставрації «єдиної неділимої».

У цьому пункті історії українську державність могла би врятувати лише консолідація усіх проукраїнських сил, безумовні поступки і компроміси усіх політичних партій, рухів, лідерів заради однієї мети — незалежної держави й розвитку її власної цивілізації. Проте було вже запізно. Політичний розкол в Україні дійшов своєї критичної межі. В середовищі селян були сильні позиції боротьбистів, котрі підтримали радянську платформу, російськомовні робітники в своїй основній масі залишалися байдужими чи ворожими до українського руху.

Гетьманщина була знесена величезним селянським повстанням на чолі з Петлюрою, що знищило рештки української армії Скоропадського. Після падіння гетьманського уряду сільські повстанці просто поверталися до домівок і перероджена УНР залишилася майже без оборони. Петлюра був

змушений створювати армію майже з нуля. Тож він почав призначати отаманами Української Народної Республіки будь-кого, хто міг командувати, мав зброю і виявляв лояльність до уряду Директорії, сам же присвоїв собі титул Головного Отамана УНР. Винниченко мало що перебільшував, коли написав, що буквально будь-хто міг стати отаманом, треба було тільки оголосити бажання боротися з більшовиками — і Петлюра послав би грамоту й пару мільйонів новонадрукованих українських карбованців¹⁹. Ніякого оперативного контролю над цими отаманами не було. Результатом став епізод української революції, відомий під назвою «отаманщина».

В середині 20-х років націоналістичні ідеї трансформувалися у рух, що виник на західноукраїнських землях, які увійшли до складу Польщі. Його ідеологією став «інтегральний» або чинний націоналізм, автором якого був Дмитро Донцов.

На початку своєї політичної та публіцистичної діяльності цей політик віддав данину соціалістичним ідеям і навіть входив до української соціал-демократичної партії. Але ще перед Першою світовою війною у його творчості з'явилися виразні антисофійські тенденції, які зміцнювалися паралельно із відходом від товаришів по партії. Він наголошував на небезпеці для України наслідувати приклад північної сусідки й закликав українство повернути очі на Захід.

На основі цього висновку Донцов пропонує пов'язати геополітичне майбутнє України з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Зокрема, напередодні очевидного конфлікту цих держав з Росією та її союзниками, він закликав (у разі поразки останніх) до створення в межах Австрійської імперії «Українського коронного краю».

Вступаючи в третє десятиліття ХХ сторіччя, Україна опинилася в дуже складній ситуації. Галичина була у складі Польщі, в якій режим Пілсудського проводив жорстку політику щодо української етнічної меншості. Значні території відійшли до Румунії та Чехословаччини. Українська «державність» у всім відомому вигляді постала в формі УРСР. Звичайно, говорити про те, що остання могла самостійно вирішувати питання створення громадянського суспільства й повноцінної національної цивілізації ми не маємо жодних підстав.

Нелегку кризу переживала українська державницька ідея в середині 20-х років. На думку Донцова, її соціал-демократична модель була скомпрометована непослідовною, великою мірою руйнівською політикою Центральної Ради, а монархічна — такими ж діями гетьманського уряду Скоропадського. Необхідно було знайти нові імпульси для реанімації волі українського народу до суверенності. Донцов закликає забути минулі невдачі, позбутися традиційного українського комплексу меншовартості й нарікань на нещасливу долю. Натомість він пропонує рішуче долати всі перешкоди, не зупиняючись перед жертвами. «Хто дивиться на життя як на процес (Werden), той не відділяє різно вчора від нині, — читаємо в одній з його статей 1923 р., — людину від низших так само, як і від висших істот. Там, де ніщо не устанилось, де все тече, там бог може стати безсилим, як людина (Прометей!), а вчорашній підвладний — богом (як Зевс по подоланню Титанів). Там енергія не є ще бездушною силою, а все ще можна змінити власним зусиллям і боротьбою. Тому всяке лихо, біда викликає тут гнів і протест, як в скутого Прометея. Сама смерть не викликає рефлексій суму. Там, де сутю є непогамоване

стремління людського духа, там навіть смерть може стати тріумфом, як для єретиків на кострищі, в яких навіть вогонь не зміг знищити нездоланної думки. Там граються зі смертю, переконані, що безсмертний людський дух і поза її межами знайде нові краї, нове небо, може нового Бога...»²⁰.

Цього Бога він шукав в умовах, коли дедалі більшого поширення набували ідеї тоталітаризму, що їх уособлювали насамперед російський більшовизм, італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм. Політичні успіхи цих радикальних рухів у своїх країнах давали змогу сподіватися, що внесення їхніх постулатів до стратегічних концепцій будь-якої національної ідеї матиме позитивні наслідки. Ставку на це зробив і Д.Донцов, який з 1921 р. проживав у Львові. Квінтесенцією його теоретичних розробок став відомий твір «Націоналізм»²¹.

Як і раніше, публіцистично застосовуючи ідеї філософського ірраціоналізму — Шпенглера, Гартмана і особливо Ніцше, а також інших філософів — до України, автор «Націоналізму» закликав раз і назавжди відмовитись від раціонально-осмисленого світосприйняття. Натомість пануюче місце в ньому мала посісти воля до життя²². Виявлення волі, інтерпретував Донцов ідеї «філософії волі», «це ніщо інше, як насолода розросту, виступлення поза власні границі»²³. Бо «експансія — не тільки самоутвердження власної волі до життя, а й заперечення її в інших»²⁴. Звідси виводилися дві перші підстави чинного націоналізму: «зміцнювати волю до життя, до влади, до експансії» та «стремління до боротьби та свідомість її конечності».

Донцов окреслює як наступну вимогу вольового націоналізму — романтизм та догматизм у сприйнятті пропо-

нованої ідеології. Перший має «живитися легендою «останнього бою», запереченням того, що є і захоплюючою картиною катастрофи, що принесе нове. Другий — «з'явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху»²⁵.

Об'єднуючи ці поняття, Донцов зазначає: «ілюзіонізм є синтезом обох: він протиставляє «смисловому» — ірраціональне... доказам — голу афірмацію... він не дискутує... хоче здійснити ідею неіснуючу і принципіально протилежну конкретній». Все це умотивовує «його войовничість, антипацифізм»²⁶. Тому одним з головних вимог чинного націоналізму до його послідовників він вважав фанатизм і аморальність. На його думку, національна ідея мусила бути «аморальною», тобто не мала керуватися принципами загальнолюдських цінностей. Здійснювати ж таку політику має фанатик, що «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів»²⁷.

П'ята — «синтетична» вимога проголошеної доктрини полягає у піднесенні до рівня державної політики імперіалізму. «Імперіалізм, — заявляє Донцов, — це не тільки здирство, а й одночасно виконання громадських справ у громадських інтересах націями, покликаними і управленими до того... Є вищі і менш варті народи, ті, що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють... Право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації»²⁸.

Вищезгадане право пропонувалось здійснювати через «творче насильство ініціативної меншості», яка має підпорядкувати собі власний народ та змусити його до агресії проти інших. Це — шоста з вимог, на яких побудував свою

теорію автор «Націоналізму». Він певен, що «цей засіб (насилство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній» релігійній або національній ідеї»²⁹.

Підводячи підсумки свого основного твору, Д.Донцов твердить, повторюючи Ніцше: «мусимо провести основну переоцінку вартостей. «Фанатизм», «інстинктивні почування», «емоційність» замість «розумовості», дух національної нетерпимості, — все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство»³⁰. І, слід сказати, ці гасла, подані під флером боротьби за справді святу мету — визволення батьківщини, притягали до себе галицьку молодь, яка за авторитарного польського панування була поставлена в умови, що, по-перше, ускладнювали для неї одержання відповідної освіти, престижної роботи, обмежували правовий статус, а, по-друге, змушували боротися за свої національні та загальнолюдські права насильницькими методами.

Тоталітаризм у 20–40 роки правив політичним балом в Європі, і Донцов, фактично, спробував за допомогою своєї книги підпорядкувати його ідеології український національний рух. Слушно, на нашу думку, пояснив феномен успіху «Націоналізму» в молодіжному середовищі один з лідерів ОУН (Організації Українських Націоналістів) С.Ленкавський. Завданням політичних діячів, які намагалися очолити рух спротиву в Галичині, було, за його висловом, опанування течій, «що нуртують у душах покоління, яке шукає шляхів. Донцов намагається ті психічні процеси, що вибухають стихійно, як негачія наявної дійсності, скріпити й дати їм теоретичне обґрунтування та на їхній основі перетворити

душу нового українця. Грунт, на якому зросла ця ідеологія, наскрізь психологічний»³¹. На хвилі цієї «негації», використаної творцями майбутньої ОУН, і виникла 1929 р. ця організація. Формально не належачи до ОУН, провідним її ідеологом став Донцов. І хоча політична частина доцовського «інтегрального націоналізму» базувалась на класичних доктринах фашизму, ОУН, як ми вже зазначали, скоріше нагадувала аналогічні формування в країнах Східної Європи.

Таке кредо Донцова дорого коштувало ОУН, яка, принаймні до 1943 р., беззастережно сприймала його ідеологію. Український політолог А.Білинський вважає, що у згаданий період догмати Донцова склали «зміст, який в цілості перейняла ОУН. В усіх довоєнних писаннях ОУН славила Донцова як ідеолога українського націоналізму... «Донцовізм» проголосила ОУН своєю політичною релігією»³².

Та він був не єдиним оунівським ідеологом. Свою модель націократичної української держави в середині тридцятих років запропонував Микола Сціборський — на той час, фактично, друга після Є.Коновальця людина в ОУН. 1935 р. він видав у Парижі книжку «Націократія», в якій окреслив своє бачення української державності. У цій роботі було піддано гострій і подекуди справедливій критиці демократичний, соціалістичний, комуністичний та монархічний суспільні устрої. Натомість дуже схвально трактувався фашизм італійської моделі. Для нього «фашизм — це насамперед націоналізм — любов до власної батьківщини й патріотичні почування, доведені до самопосвяти й культу жертвовного фанатизму»³³.

Тут-таки Сціборський роз'яснює і сам термін «націократія»: «Націократією називаємо режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-

корисних верств, об'єднаних — відповідно до їхніх суспільно-продукційних функцій — у представницьких органах державного управління»³⁴. Здавалося б, життєздатна схема, яку цілком можливо реалізувати. Але — за однієї умови, а саме — наявності не абстрактної, а реальної політичної нації. Націократи ж вирішили це питання дуже просто: вони, не надто дбаючи про аргументацію, заявили, що «нація — це вічність», а, отже, бажане оголосили дійсним. Звідси випливає їхня неспроможність до будь-яких дискусій стосовно реальності пропонованого ними устрою. «Рішучим є те, що націоналізм — це не плитка партійна теорія; це універсальний і непримиримий у своїй внутрішній рації світогляд. «Погоджувати» його з якимись методами «конгресових дискусій» і торгів немислимо. Поєднання ідеологічного наставлення націоналізму з політичною тактикою «всеукраїнських конгресів» — було б для нього рівнозначне самогубству»³⁵.

Згідно з моделлю М.Сціборського, формою суспільної організації є для націократії державний синдикалізм. Націократія відкидає участь політичних партій в державному управлінні. Вона обстоює диктатуру, опорою якої має стати ударний, бойовий загін революції — організований націоналізм. Оскільки ж він був одним з найвпливовіших членів проводу ОУН, зрозуміло, яка організація мала у увазі. На відміну від фашистської доктрини, яка визнає диктатуру єдиною формою організації суспільства, Сціборський наголошував, що в націократичній державі влада диктатора буде тимчасовою. «Покладаючи на диктатуру надзвичайні історичні завдання в переконанні, що лише вона зможе їх виконати, націоналізм водночас усвідомлює собі не-

безпеку її самоконсервації і застарілості, коли вона стане ціллю для самої себе... У відмінність до інших авторитарних концепцій, він визнає диктатуру не за незмінний принцип, лише за виправдуваний доцільністю тимчасовий період»³⁶.

Націократична українська держава уявлялася Сціборському так: народні маси беруть участь у громадянському та політичному житті через представництво в органах місцевої самоуправи та в синдикалістських організаціях. Держава за адміністративним принципом має поділятися на краї, повіти й громади, що керуються власними органами самоуправи. Вибори до останніх відбуваються на засадах прямого, загального, рівного й таємного голосування. У всіх ланках адміністративного поділу є також загальнодержавні, адміністративні, господарські та інші установи, що виконуватимуть своє призначення під безпосереднім керівництвом державного уряду. Законодавчою установою є Державна Рада, яка обирається за тими ж принципами, що і місцеві, з кандидатів, визначених синдикатами. На чолі нації та державної організації стоятиме Голова Держави.

Сціборський декларував, що ОУН змагається не за панування над нацією — «лише за панування самої нації — ось місія, що перед нею стоїть і стоятиме організований націоналізм»³⁷. Однак згодом, коли фашистські режими в європейських країнах ще більш зміцніли, ОУН відкинула будь-які реверанси щодо свого слугування народові.

Стрижнем політичної програми ОУН стала монопартійність, тоталіризація усіх державних структур. На її Другому Великому Зборі, який відбувся 1939 р. в Римі, між іншим, зазначалося, що в новій Україні, побудованій на засадах донцовізму, «існування політичних партій буде забо-

ронено. Єдиною формою організації населення Держави буде ОУН — як підстава державного й чинник національного виховання та організації суспільного життя»³⁸.

Тільки в серпні 1943 р., коли бандерівці на власному досвіді переконалися, що, по-перше, зазнала краху їхня орієнтація на гітлерівський фашизм, а, по-друге, українці у своїй абсолютній більшості не схильні йти шляхом, вказаним автором «Націоналізму», вони змінили акценти. Саме тоді III Надзвичайний Збір бандерівського відгалуження ОУН прийняв нову програму, докорінно відмінну від донцовських постулатів. Цікаво, що зауваження Донцова до нової програми ОУН(б) на зборі не були взяті до уваги.

У цьому документі, зокрема, зазначалося, що «організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу, і тому їм чужі є всі ідеї панування над народом... ОУН бореться за свободу друку, слова, думки, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядових доктрин і догм... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру... За рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках»³⁹.

Отже, український рух за незалежність пішов новими, не передбаченими Д.Донцовим, шляхами. Спочатку це була лише декларація про наміри — адже виховані на «Націоналізмі» люди не могли відразу змінити свої погляди. Але основна ідея національно-визвольної боротьби українського народу рішуче змінилася. Замість тоталітарних засад «інтегрального» націоналізму її головним змістом стали принципи загальнолюдських прав і свобод, у тому числі і

національних. На думку М.Сосновського, «зв'язок між ідеологією українського націоналістичного руху та ідеологією «чинного націоналізму» можна було б графічно подати в формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремо-му відтинку майже сходяться чи одна одну перетинають, щоб незабаром цілком відділитися. Протягом 40-х рр. цей зв'язок остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм властивим їй шляхом, а розвиток ідеології «чинного націоналізму» припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова. Всі ці націоналістичні автори, які ідейно хотіли втриматися в межах, визначених ідеологією Донцова, не внесли до цієї ідеології нічого нового і справді оригінального. Ті ж автори, які вийшли за межі безкритичного наслідування Донцова, не тільки з ним рано чи пізно розійшлися, але навіть стали на позиції, цілком протилежні ідеології «чинного націоналізму»⁴⁰. Додамо, що до цього їх перш за все спонукала рішуча зміна цивілізаційних векторів в Європі, яка супроводжувала крах тоталітарних режимів (окрім радянського). Західна цивілізація визнала фашизм і нацизм злочинними режимами й відокремилася від останнього бастиону тоталітаризму «залізною завісою».

У першій половині ХХ століття українська ідея мала і свою класократичну версію. Її автором став видатний мислитель В'ячеслав Липинський.

Слід відзначити, що коли всі були федералістами, соціалістами та націоналістами, Липинський виступає як самостійник і монархіст. Його політичні ідеї та переконання суперечили духові часу, творили образ романтика-утопіста, політика-ізгоя, який захищає монархію. Тоді як «прогресис-

ти» висловлювалися за демократію та республіку, він оживляє такі поняття, як лицарська честь і гідність, коли на слуху в усіх були доцільність і утилітаризм, коли скрізь точилися розмови про свободу і рівність, він обстоював ієрархічну структуру суспільства.

Така позиція лицаря від політики призводила до того, що Липинський часто опинявся в політичній ізоляції, не знаходячи спільної мови з соціалістами, націоналістами або комуністами. Він гостро переживав невідповідність свого світогляду з модними на той час ідеями політичного істеблішменту, «потойбічність» і «нереалістичність» своїх ідеалів, ідентифікуючи себе із Дон-Кіхотом у політиці.

Поняття території є центральним у вченні Липинського про націю. До нього панувала думка, започаткована ще Геродотом, про націю як певну мовну групу, націоналізм сприймався як лінгвістичний політичний рух. Липинський, навпаки, вважав, що усвідомлення власної території і прагнення мати на ній власну державу є чинником, який спрямовує національний рух. Націоналізм і соціалізм — це не ідеологія території, а ідеологія громади, це почуття людей одного класу, одної віри, навіть якщо вони живуть на іншій території. Така екстериторіальна ідеологія є руйнівною для нації, що створює нову державність, оскільки вона призводить до протиставлення і боротьби різних етнічних груп і класів, що населяють цю територію.

У «Листах до братів-хліборобів» В.Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності в формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому надається висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насампе-

ред — оцінки різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: «Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла і тому ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими класами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одну ролю, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, — ролю посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомости вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати»⁴¹.

Політик з історичним сумом констатує: «Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об'єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла»⁴². У 1920 р. він напрочуд точно окреслив загальну соціально-психологічну атмосферу, яка супроводжувала кризу української державності періоду національно-визвольних змагань у 1917–1918 рр.: «Соціальна пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або все-національна-всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави й нації, — справедливо зазначив він. — Все, що посередині, це політично й економічно: грабіж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація. Тільки на ідейно й морально чистих підставах може народитись нова творча українська віра»⁴³.

Які ж рецепти для подолання перманентної для України кризи державності залишив нам В.Липинський? Перш за все він радить змінити методи державного будівництва: «Історія наша вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидющий, злобний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодинці іноді й гарні, здібні й чесні люде всі разом творили руйнуюче тіло, якому на ім'я — демократія»⁴⁴.

Тут маємо справу з емоціями послідовного державника стосовно руйницької діяльності доморощених демократів. І В.Липинський, і його однодумці робили марні спроби співпрацювати з Центральною Радою, допомагати їй будувати нову Україну. Більше того, В.Липинський вважав найліпшим для нашого народу скористатися в цьому будівництві цивілізаційним досвідом справді демократичної країни — США. Застерігаючи від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, в тих же «Листах» він писав: «Цементом політичним, спаюючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм — любов до спільної Батьківщини, а не Ваш, соціалізм, зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм — зненависть місцевих «Українців» до місцевих «не-Українців»...

Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у «нації українській»!) — зможе повстати Держава Українська. І тільки в Українській Державі — тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території — може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає, на наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав»⁴⁵.

Природно тому, що з таких самих позицій оцінював він діяльність соціалістів та націоналістів, нерідко ставлячи між ними знак рівняння. Ані перші, ані другі, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обґрунтував він це твердження у такий спосіб: «Ви — соціялісти і націоналісти — творити Україну хочете... поділом горизонтальним. Ви хочете відділити «чужі» верхи від «українських» низів і винищити верхи низами. При чим Ви не ріжнитесь між собою не психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки словесним, зверхнім гаслом. Соціялісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціяльним: «бий панів, бо вони буржуї», а Ви — націоналісти — хочете зробити те саме, тільки під гаслом племенно-національним: «бий панів, бо вони не Українці». І ціль та самісінька: владу на Україні при помочі «соціалістичного» чи «націоналістичного» народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціялістів Ви стаєте націоналістами і з націоналістів «зміновіховцями». І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині вип-

листи наверх — ось на що скеровані всі Ваші умові потуги. І тому Вас б'ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної Вашої соціалістичної чи націоналістичної України. Її не здобуде Ваш соціалізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, убагодження Вас самих і провідників»⁴⁶.

У цій перспективі В.Липинський аналізує роль українських зовнішньополітичних орієнтацій та їхнє співвідношення з внутрішньою політикою. «Орієнтацією серед політиків на Україні, — пише він, — (без огляду на їх національну приналежність) називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, запевнити його в своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цею допомогою владу над своїми земляками»⁴⁷.

Цілком виразно їм пропонувався пріоритет внутрішньої політики над зовнішньою, пріоритет, такий звичайний для західних цивілізацій і такий незрозумілий в Україні: «Від об'єднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить об'єднання та зорганізування цілої Української Нації»⁴⁸. Ця теза В.Липинського мала солідне підґрунтя у тогочасній дійсності. Всі інші соціальні верстви населення України не мали достатньо сил, щоб виконати об'єднуючу місію. Автор «Листів» вкрай точно визначив і одну з головних перешкод, які могли затримати подібний хід подій: «Тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цією своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі. Тільки соціалізація землі може знищити нашу теперішню класову

свідомість...»⁴⁹. Не важко побачити, що більшовики потягли саме за цей кінець мотузки. Проте головними загрозами українській державності В.Липинський вважав такі форми суспільного устрою як охлократія і демократія.

Вирішальне значення в житті кожної держави, за В.Липинським, надавалось діяльності провідної верстви — національній аристократії. Він пояснював, що вживає «слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково — чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь «вибрані народом» демократи»⁵⁰. З цієї позиції він тлумачить і охлократію, і демократію, спираючись при цьому значною мірою на Платона.

Охлократія, за В.Липинським, «це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформену, економічно і расово нездиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при допомозі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів»⁵¹.

Нарешті демократія для нього «означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експанзії, класово і расово настільки вже

перемішалась, що природне угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духовно і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно не зрівноважений тип мішанця-метиса, та, замість поділу на органічно спаяні класи, появився хаотичний конгломерат демократично «рівних» індивідумів-одиниць, взаємно собі зовні чужих, взаємно себе ненавидячих, і зв'язаних в одне національне ціле, тими останками національної і державної організації, що була витворилась під пануванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії»⁵².

Найбільш оптимальною Липинський вважав «класократичну» форму державного устрою, за якого інститут влади формується з кращих представників кожного класу на основі виборчо-професійних спілок. Всі відносини між державою і суспільством регулюються законом. Під ним вчений розумів загальні «обов'язуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і зло... В основі закону лежить взаємне обмеження права... тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки»⁵³. Запропонована ним система допускає такі суттєві елементи демократії як свобода економічної, культурної, політичної самодіяльності, свобода критики і опозиції. Однак, як слушно відзначають дослідники творчості В.Липинського, форма політичного режиму, який він вважав оптимальним, з сучасної точки зору можна охарактеризувати як «авторитаризм». Цю форму вчений вважав універсальною для будь-яких країн перехідного типу. І тому — найактуальнішою для України⁵⁴.

Безперечно, узагальнення автора «Листів» стосувалися насамперед України. Він мав відвагу першим піти проти й

досі модних націонал-патріотичних легенд, про ледь не «одвічність української нації», довести, що для її становлення просто небезпечно бундючитися своєю «древністю», а натомість нічого не робити для створення привабливої для продукуючих верств суспільства нації і держави. Історична місія України, за В.Липинським, полягає в тому, щоб стати синтезатором західних європейських та східних еліністично-візантійських культур. Реалізацією цього надзвичайно складного завдання Українська держава започаткувала б нову історичну епоху на сході Європи і забезпечила щасливіше життя не тільки для себе самої, але і для всіх сусідніх народів. Цю ідею автор «Листів» називав «українським місянізмом»⁵⁵.

Д.Донцов і В.Липинський — найвизначніші політичні мислителі України несоціалістичного напрямку в ХХ столітті. Обоє вони створили оригінальні наукові школи, які значною мірою формували українську політичну думку першої половини минулого століття. Втім, у питанні про державотворення погляди політологів суттєво різнилися.

В.Липинський, з цивілізаційного погляду, справедливо вважав, що не нація будує державу, а навпаки, етнос, якому поталанило її створити, завдяки існуванню держави перетворюється на націю. Д.Донцов у своїх працях переконував, що насамперед внаслідок пробудження у народу національних інстинктів, доведення їх до фанатизму створюється спочатку нація, яка потім вже розбудовує державу.

Наприкінці свого життя В.Липинський дійшов висновку, що найліпшою формою урядування в Україні може стати парламентська монархія на зразок британської. Він підкреслював, що «на землі українській і в державі українській мо-

же удержатись своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: монархія царствуюча, але не управляюча — монархія, убагроднююча українських отаманів, а не монархія, сама даюча приклад отаманства»⁵⁶.

Д.Донцов до кінця залишався вірним принципу вождизму, який він у різних інтерпретаціях обстоював як у «Націоналізмі», так і у «Дусі нашої давнини».

В.Липинський був послідовним консерватором, який пов'язував розбудову української держави з відродженням і модернізацією станового суспільства часів Богдана Хмельницького. Д.Донцов віддавав перевагу політичним системам, які очолювали партії «орденського» типу (італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм, ленінсько-сталінський більшовизм тощо). У своїх останніх роботах Донцов пропагував «кастовий» метод побудови суспільства, який буцімто існував за часів Київської Русі. На його думку, населення кожної країни поділяється на народ (а це, за Донцовим, — «юрба», «плебс», «обузданий скот» або «люди з касти жаб, черпах або свиней») і «окрему верству «луччих людей», з яких має складатися правляча каста»⁵⁷.

«Слово «каста» вживаю свідомо, — писав Донцов, — щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутування цієї верстви, добору її членів й її духовно-політичне обличчя, щоб підкреслити її докорінну відміну від маси народу або нації»⁵⁸.

Отже, можна констатувати, що обоє політологів були при-бічниками засновників теорії еліт Р. Міхельса, В. Парето, Г. Моски, Ж. Сореля та ін. Але до формування цих еліт та добору кадрів до них Донцов і Липинський ставилися абсолютно по-різному.

В.Липинський вважав, що кожна політична система, яка претендує на поступальний розвиток, мусить поповнювати свою еліту, кооптуючи до неї кращих представників різних класів і груп. Це має бути динамічний процес, який він визначав як «постійне відновлення аристократії», що у західній термінології має назву «кооптація еліт».

Д.Донцов, натомість, наголошував на неприпустимості «перемішування каст», бо це, мовляв, «веде лиш до хаосу. Вивчитися прикметам панівної касті, засвоїти її духа — касті смердів не вдасться ніколи»⁵⁹.

Таким чином, коли теорія еліт Липинського спиралася на загальноприйнятні закони суспільного розвитку, то постулати Донцова можна вважати політичною утопією й віднести до суто публіцистичної категорії.

Якщо застосувати термінологію В.Липинського, то найліпший, на його думку, класократичний (органічний) метод організації суспільства, характеризувався правлінням лицарської або військової верстви, яка заробляє на життя матеріальним виробництвом і є прикладом для еліт інших соціальних груп, кожна з яких інтегрована в корпоративний монархічний державний порядок. Липинський вважав Англію ідеальною країною для плекання класократичної системи і функціонування еліт. Він обґрунтовував це типологічне означення дещо суперечливим аналізом англійської класократичної системи, в якій вбачав гармонійний та ритмічний баланс функцій між консерватизмом старої аристократії та поступовістю й революційністю нових соціальних груп. Згідно з Липинським, англійська монархія та англійська парламентська система були кінцевим результатом цього динамічного балансу соціальних сил.

Д.Донцов, за тією-таки термінологією, обстоював охлократичну систему побудови суспільства. Згідно з цим «механічним», за окресленням Липинського, методом, влада належить не натовпу, а невеликій структурі — партії орденського типу, що стоїть над натовпом. Охлократична еліта з її обмеженим інтересом до матеріального виробництва та нездатністю підтримувати економічну і культурну творчість (творчу діяльність) найкраще окреслюється як ні до чого не прив'язана кочова соціальна верства. Члени цієї еліти, організовані в залізну, механічну і войовничу формацію (партію), яка мотивована фанатичною вірою (ідеологією) і вишколена особливо інтегруючою муштрою, здійснюють тоталітарне правління суспільством. Охлократична еліта експлуатує пасивність, слабкість і неорганізованість мас і править ними, застосовуючи силу, терор і демагогію. Система свідомо не дає повстати громадянському суспільству, а отже, не здатна створити модерну націю і цивілізацію. Вона є найпрямолінійнішим, найжорстокішим і найпримітивнішим соціо-політичним режимом.

Звідси випливає наступна розбіжність у підходах до державотворення і цивілізаційного процесу В.Липинського і Д.Донцова. Якщо перший вважав, що «без пориву до творення власної вищої техніки матеріального життя, що йде поруч з поривом до творення вищих форм громадської моралі і вищих форм організованости громадського життя, нації поневолені не визволяться ніколи з-під матеріальної і моральної переваги націй пануючих»⁶⁰, то другий, навпаки, переконував, що державу український народ здобуде лише тоді, коли керуватиметься засадами фанатизму і аморальності. Тобто Липинський керувався принципами позитивними, тоді як

Донцов закликав до цілковитої безпринциповості. Не важко дійти висновку, хто мав рацію в цьому дискурсі.

З цього випливає й ставлення політологів до такої категорії, як територіальний патріотизм української нації. Об'єднати її найкраще і найміцніше, вважав Липинський, можна тільки на ґрунті територіального патріотизму, тобто пробудження почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їхнього етнічного походження, класової приналежності, віросповідання, соціально-культурного рівня, національної свідомості тощо. Україна має стати батьківщиною для всіх її громадян — українців, росіян, поляків, вірменів, євреїв, німців та ін. Почуття любові до рідного краю — української землі, як до органічної цілості, було, на його думку, необхідною та єдиною можливістю створення того найтіснішого в світі зв'язку людей, який зветься нацією.

Донцов стояв на протилежних позиціях. Для того, аби силоміць накинати волю ОУН всім іншим течіям українського суспільного життя, він закликав «сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! Так, якраз це! Бо без цього — нема ніякого об'єднання, ніякої збірності»⁶¹. Як бачимо, і тут руйнуючий чинник залишився провідним в його цивілізаційних схемах.

Кардинально розрізнялися погляди Д.Донцова і В.Липинського на стосунки України та Росії. Перший ще з дореволюційних часів виключно негативно ставився до будь-яких контактів з Росією, закликаючи українців підтримати Центральні держави у війні з нею. Варто зазначити, що деякі з його антиросійських філіппік були досить влучними. Зокрема, у брошурі «Культура примітивізму», виданій 1918 року в Черкасах, він слушно критикував вади російського

політичного менталітету й цивілізації взагалі, притаманні внаслідок історичних умов розвитку й іншим слов'янським народам колишньої Російської імперії, підкреслював його антидемократизм і непослідовність.

«Рівність рабів перед сильним володарем і паном, — писав Донцов, — уходила за рівноправність вільних громадян, і легенда про «демократичну Росію» робила формальне спустошення серед вульгарно думаючої маси. До того прилучалася нова легенда — про Росію — носительку політичного і суспільного поступу. Імпульсивна гра сил у варварській, неукерованій суспільності, природний вибух незадоволення у деспотично правленім краю — бралось за прояву колосальної духовної енергії, безладне шамотання зламаного деспотичною хворобою організму — за ознаку його відпорності й великої життєвої сили. На Заході, з його усталеним порядком, кожна праця для його перебудови мусила пристосовуватися до залізних прав суспільного розвою, котрі диктували навіть її характер і тематику. В Росії сі права не обов'язували бодай для соціальних реформаторів, котрими там зачинають бути від гімназіальної лави. Там мріялося про раптовий скок з царства кнута в царство свободи, там два рази по два могло бути не так, як в «гнілім» Заході, чотири, аж часом три, але часом зате й п'ять і навіть десять! У газардовій психіці слов'янина взагалі, а українця зосібно, що не звикла шукати рятунку лише у власній силі (сим займаються «педанти» німці), Росія представлялася ще недавно країною мрій, а може, й землею обітованною. Дикість і некультурність там тягли до себе дикі і некультурні елементи тут»⁶². Саме тому, як ми вже зазначали, автор закликав українців орієнтуватися в першу чергу на європейські країни.

В.Липинський наполягав на тому, що «всякі т. зв. «міжнародні комбінації» Україна зможе повернути собі на користь тільки тоді, коли вона в питаннях «Руського Сходу» буде чинником позитивним, будуючим, а не негативним і руйнуючим, коли органічне, класократичне і національне відродження трьох Русей (в якому Україна має всі дані зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзну силу, а не ослабить цю силу в порівнянні з тією минулою «всеросійською» формою їх охлократичної і механічної «неділимої єдності», яку вони з великою шкодою для себе — були досі витворяли»⁶³. Таким чином, вчений відстоював тезу про те, що після розвалу Радянської імперії та створення в Росії, Україні і Білорусі політичних націй, тільки їхній подальший союз (без об'єднання в єдину державу) дозволить їм гідно репрезентувати себе на міжнародній арені.

Попри абсолютну негацію росіян як цивілізаційної системи й нації, Донцов вважав, що режим, який встановили більшовики, має бути взірцем для «інтегральної» України. ВКП(б) і НСДАП він апологетизував як партії «орденського типу», що накинули свою волю народові й залізною рукою утримують його у послузі.

Липинський не робив різниці між Російською і Радянською імперіями, передрікаючи неминучий крах останньої саме через те, що вона успадкувала всі вади своєї попередниці: відсутність громадянських свобод, тоталітарну систему організації суспільства, засилля бюрократичного апарату, механічне поєднання в одній державі багатьох етносів, які внаслідок історичних закономірностей врешті-решт мали трансформуватися в нації. Оскільки ж цей процес, на його переконання, не міг відбутися без попереднього створення

власних держав, розпад Радянського Союзу він вважав питанням часу. Що ж до росіян, то їх вчений бачив, як зазначалося вище, природними союзниками українців у постімперську добу.

І В.Липинський, і Д.Донцов були засадничими противниками демократичного ладу. Але якщо антидемократизм Донцова мав скоріше зоологічне, а не науково обґрунтоване коріння й впливав з його апологетики тоталітарних режимів, то стосовно Липинського ми не можемо оперувати такими категоріями. Свій вирок демократії він виніс під впливом невдачі визвольних змагань революційної доби, коли демократично налаштовані діячі Центральної Ради і Директорії не зуміли скористатися зі здобутків української революції й у черговий раз привели країну до національної руйни. Аналізуючи творчу спадщину Липинського, доходиш висновку, що його несприйняття вітчизняної моделі демократичного суспільства, яка була швидше карикатурою на цей політичний устрій, походило в першу чергу від розчарування діями доморослих демократів. Він критикував демократів, втім, як і соціалістів та націоналістів, з позицій послідовного державника, який бачив руйнівні для України наслідки їхньої політики.

Спільним для Липинського і Донцова є те, що вони надавали великого значення у поведінці й діяльності людей стихійним, ірраціональним інстинктам і почуванням. Але якщо Донцов апологетизував цілковиту відмову від осмисленого світосприйняття, висуваючи на його місце зоологічну волю до життя — «те фізіологічне Ні, яке мусить відчувати пес на вид kota, або жид на вид араба, або араб на вид жида»⁶⁴, то Липинський вбачав своїм завданням спрямовувати ірраціональні

хотіння людей в річище державництва. «Всяка соціальна теорія, — писав він, — мусить бути зразу продуктом індивідуальної творчости. Але мірилом її сили і вартости являється не її «оригінальність», «об'єктивність», «науковість», «льоґічність» — а здатність підіймати живих, реальних людей на творчі громадські діла. Для доказу правдивости всякої соціальної теорії більше варте одне добровільно віддане за неї людське життя, ніж сотні «науково» написаних томів. Але знов, щоб люде віддавали за якусь соціальну теорію своє життя, вона мусить бути для них усвідомленою, вона мусить захопилювати їх образом, який вона викликає в їх душах і який відповідає їх стихійному ірраціональному хотінню. Вона мусить бути сформульована в живім — усвідомлюючім слові, здатним порушувати стихійне хотіння людей»⁶⁵. Отже, і тут ми бачимо спробу видатного мислителя використати ірраціональні хотіння народу не для руйнації усталеного життєвого устрою, але скерувати їх на процес державотворення.

Державницькі теорії Донцова і Липинського великою мірою є абстрактними. Вони не накреслили відповідних до своїх ідеологій схем державницьких структур та конституційного устрою майбутньої України, не дали хоч трохи чіткої картини взаємодії в ній державних механізмів. Як справедливо зазначив М.Сосновський, у «Націоналізмі» Донцов «не дав завершеної чи суцільної ідеології українського націоналізму, бо не розвинув «позитивної частини», тобто того, що він окреслив як «українську ідею»⁶⁶.

Аналогічні претензії можна закинути і Липинському, але з суттєвим і, можна сказати, вирішальним застереженням: не давши конкретної моделі державного устрою в Україні, який би він вважав ідеальним, автор «Листів» висловив таку

величезну кількість конструктивних думок щодо поліпшення української політичної атмосфери, стільки слухних порад майбутнім будівникам незалежної України, що його теоретична спадщина ще довго використовуватиметься в практиці вітчизняного державотворення.

Ідеологічний вплив Донцова і Липинського на сучасне їм суспільство був неоднаковий. Якщо «чинний націоналізм» першого став у міжвоєнний період провідною ідеологією молоді на західноукраїнських землях, то теоретичні розробки другого тривалий час залишалися відомими хіба-що вузькому колу його однодумців-гетьманців. Загалом так воно і мало бути, бо радикалізм й метка фраза попервах завжди попереджають вдумливі й відповідальні концепції.

Але історія виявилася кращим суддею обом діячам. Більшість дослідників їхньої творчості дійшли висновку, що «інтегральний націоналізм», хоча і відіграв певну роль каталізатора, що спонукав до боротьби за незалежність, в цілому так і не спромігся стати цивілізаційним явищем в позитивному сенсі цього поняття.

Теоретичні ж побудови Липинського, що не знайшли належного використання його сучасниками, назавжди увійшли до скарбниці вітчизняної суспільно-політичної думки і лише нині торують свій шлях до свідомості нашого народу. Негативізм Донцова лише на незначний період спромігся стати тим знаменом, під яким західноукраїнська молодь намагалася вибороти національну незалежність. Позитивізм Липинського, як кожна теорія, спрямована на конструктивне втілення у державотворенні кращих зразків світового досвіду, залишається тим методом, яким, на нашу думку, мають користуватися будівничі сучасної України.

Д.Донцов вважав, що майбутня незалежна Україна має стати імперіалістичним хижаком або загинути. В.Липинський вбачав історичну місію України в тому, що вона має створити нову цивілізацію на порубіжжі Сходу і Заходу, яка б увібрала в себе все краще, що було на обох цивілізаційних полюсах людства. Таке глобальне завдання здавалося його сучасникам утопією. І тільки зараз в умовах глобалізаційної кризи світової цивілізації, перед якою тьмяніє навіть шпенглерівська песимістична оцінка перспектив Європи у ХХ столітті, ми можемо по-справжньому оцінити велич задумів вченого. Як це не парадоксально, але попри всі, здавалося б нездоланні перешкоди, Україна саме зараз має можливість виконати покладену на неї долею місію.

Як справедливо зазначає член-кореспондент НАН України М.Михальченко, українська політична цивілізація суперечлива, інколи контрастна, але досить динамічна і перспективна. Відходячи від євразійської бінарності, що була системоутворюючим фактором Російської імперії і СРСР, Україна не здатна одним кроком повернутися в Центральну Європу, як це могло бути три з половиною століття тому або трапилося для деяких частин України в першій половині ХХ ст. Вона має завершити етап внутрішньої селекції — коли єдність і цілісність цивілізації досягається за рахунок «відсікання», «відторгнення», «вилучення» з її складу тих «зайвих» частин та елементів (цінностей, норм, орієнтацій, ідеалів тощо), що є чужородними і неприродними. Селекція як політико-культурний регулятивний механізм відбирає ті політико-культурні компоненти розвитку, способу життя, що відповідають національному характеру, культурі народу.

Поряд з селекцією формотворчим конфігуратором політичного життя виступає конвергенція. Її функція — об'єднання й синтез різних (інколи протилежних) цінностей, смислів, наприклад, національного й інтернаціонального, слов'янської громади і європейського самоврядування тощо. Конвергенція як політико-регулятивний механізм протистоїть селекції, між ними точиться постійна боротьба, але в цілому суспільство виграє від їх конкуренції. Інакше селекція перетворювала б суспільство і державу на закриті від іншого світу організми і гальмувала розвиток внаслідок перешкод на шляху залучення світового досвіду.

Український цивілізаційний вибір зумовлений колізіями посттоталітарного розвитку політики, економіки й культури, що зумовлює його драматичний і переважно кризовий характер. Цивілізаційне роздоріжжя, на яке вийшла Україна, зберігається і в головах політиків, і звичайних громадян, що позначається на їхніх діях, які часом створюють небезпеку для України. І це не стільки небезпека ззовні — вона існувала сторіччями, — скільки зсередини, від поліетнічності, поліконфесійності, конфліктності соціальних і політичних сил. Щоправда, ця небезпека радше потенційна, ніж реальна.⁶⁷

Ми проаналізували три основні напрями української національної ідеї, які в тій чи іншій мірі позначилися на цивілізаційному розвитку країни в ХХ столітті: націократичний, класократичний та соціалістичний (про долю України під владою комуністів йтиметься в наступному розділі). В умовах незалежності Україна має всі можливості реалізувати в своїй цивілізаційній моделі не тільки все краще, що містилося в цих концепціях, але й найліпші зразки

цивілізаційного досвіду інших держав світу. Для цього потрібна лише політична воля нашого народу.

Література

- ¹ *Грушевский М.С.* Наши требования.// Освобождение России и украинский вопрос. — С.-Пб., 1907. — С.88.
- ² *Міхновський Микола.* Самостійна Україна. — Лондон, 1967. — С.26.
- ³ Цит. за: *Борис Р.* Микола Міхновський. Б. в. — С. 6.
- ⁴ Цит. за: *Мірчук Петро.* Микола Міхновський — апостол української державності. — Філадельфія, 1960. — С. 46.
- ⁵ *Міхновський Микола.* Самостійна Україна. — С. 26—27.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Див. *Kravchenko Bohdan.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — London, 1985. — P.1—45.
- ⁸ *Шевельов Юрій.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1919—1941). — Мюнхен, 1987. — С.17—18.
- ⁹ Українська хата. — 1909, №7—8. — С.383.
- ¹⁰ Революция и национальный вопрос в России и СССР в XX веке. — М., 1930. — Т.1. — С.157—158.
- ¹¹ Про УПСР див.: *Животко Арк.* До історії Укр. Партії Соціалістів Революціонерів.// Вільна Спілка: Неперіодичний орган УПСР. — 1927—1929. — №3. — С.128—132.; Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр. — Відень, 1921—1922, Т.1. — С.35—125.; *Boris Jurys.* Political Parties in Ukraine.// *The Ukraine: 1917—1921: A Study in Revolution.* — Cambridge, MA, 1977. — P.135.
- ¹² Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С.123.
- ¹³ Тут і вище аналізується стаття «Підстави Великої України», яка, на наш погляд, найбільш показова щодо поглядів М.С.Грушевського на майбутнє України як держави. — У кн.: *Грушевський Михайло.* На

- порозі нової України: статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк, 1992. — С.39–56.
- ¹⁴ *Грушевський Михайло*. Новий поділ України. — Там само. — С.99–103.
- ¹⁵ «Якої ми хочемо автономії і федерації». — У кн.: *Грушевський Михайло*. Вибрані праці. — Нью-Йорк, 1960. — С.142–149.
- ¹⁶ *Христюк Павло*. Вказ. праця. — Т.2. — С.51.
- ¹⁷ Там само. — С.55.
- ¹⁸ Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського. — К., 1992. — С.270–273.
- ¹⁹ *Винниченко Володимир*. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Т.3. — С.352.
- ²⁰ *Донцов Д.М.* Криза нашої літератури.// Наша доба і література. — Львів, 1936. — С.14.
- ²¹ *Донцов Дмитро*. Націоналізм. — Лондон-Торонто, 1966.
- ²² Там само. — С.230–231.
- ²³ Там само. — С.233.
- ²⁴ Там само. — С.235.
- ²⁵ Там само. — С.257, 263.
- ²⁶ Там само. — С.258.
- ²⁷ Там само. — С.263.
- ²⁸ Там само. — С.280, 283
- ²⁹ Там само. — С.284.
- ³⁰ Там само. — С.311.
- ³¹ «Розбудова нації», Прага, 1928. — Ч.7–8. — С.273.
- ³² *Білинський Андрій*. Світ і ми. — Мюнхен, 1963. — С.148.
- ³³ *Сціборський Микола*. Націократія. II видання. — Прага, 1942. — С.72–73.
- ³⁴ Там само. — С.109.
- ³⁵ Там само. — С.138.
- ³⁶ Там само. — С.141.

- ³⁷ Там само. — С.151.
- ³⁸ Програма і устрій Організації Українських Націоналістів. Б. м., б. в., 1940. — С.34.
- ³⁹ «Сучасність», 1983. — №7. — С.113–114, 127–128.
- ⁴⁰ *Сосновський М. Дм.Донцов*. Політичний портрет. — Нью-Йорк-Торонто, 1974. — С.23–24.
- ⁴¹ *Липинський В'ячеслав*. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. — Відень, 1926. — С.36.
- ⁴² Там само. — С.16.
- ⁴³ Там само. — С.17.
- ⁴⁴ Там само. — С.36.
- ⁴⁵ Там само. — С.16.
- ⁴⁶ Там само. — С.16–17.
- ⁴⁷ Там само. — С.65.
- ⁴⁸ Там само. — С.66–67.
- ⁴⁹ Там само. — С.72.
- ⁵⁰ Там само. — С.73.
- ⁵¹ Там само. — С.188.
- ⁵² Там само. — С.191–192.
- ⁵³ Там само. — С.385.
- ⁵⁴ *Приходько Сергій*. Модель політичної системи В.Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України. — К., 2002. — С.162–163.
- ⁵⁵ *Липинський В'ячеслав*. Листи до братів-хліборобів. — С.192.
- ⁵⁶ *Липинський В.* Розкол серед гетьманців.//Діло. — 1930. — 8 жовт. — Ч.223. — С.4.
- ⁵⁷ *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Прага, 1944. — С.154, 96, 6.
- ⁵⁸ Там само. — С.7.
- ⁵⁹ Там само. — С.96.
- ⁶⁰ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С.198.

- ⁶¹ *Донцов Д.* Хрестом і мечем. — Торонто, 1967. — С.123.
- ⁶² *Донцов Д.* Культура примітивізму. — Черкаси, 1918. — С.8.
- ⁶³ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С.329.
- ⁶⁴ *Донцов Д.* Націоналізм. — С.230–231.
- ⁶⁵ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С.117.
- ⁶⁶ *Сосновський М.* Вказ. праця. — С. 244.— С. 244.
- ⁶⁷ *Михальченко М.І.* Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект.// Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — К., 2004. — С.73–75.

Розділ 18.**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
В РАДЯНСЬКІЙ "ЦИВІЛІЗАЦІЇ"**

На початку минулого століття, справедливо зазначає О.Міллер, «драматичні повороти історії і нові обставини, які створювалися ними, перетворили проект великої російської нації в суспільний анахронізм. Поступово погляд на проблему, який визнавав особливу українську ідентичність, набуває в Росії все більшого розповсюдження. Вже 1905 р. Російська академія наук визнала українську мову самостійною розвинутою мовою, а не говіркою російської як офіційно на той момент вважалося. Після 1917 р. тільки в емігрантському середовищі деякі ортодокси залишалися на позиціях концепції великої російської нації в її чистому вигляді»¹. Але до революції, окрім відміни мовних обмежень і надання, як і всім мешканцям імперії, певних громадянських свобод, українці не одержали від уряду нічого, що бодай в якійсь мірі скидалося на автономію. Невдоволення народних мас посилювалося воєнною розрухою — адже головні бойові дії Першої світової війни відбувалися саме на теренах України. Тому не дивно, що українці з величезним ентузіазмом зустріли Лютневу революцію 1917 р. в Петрограді.

У вітчизняній історіографії перебіг подій української революції фундаментально висвітлено у працях члена-кореспондента НАН України В.Солдатенка.² До них ми і відсилаємо читача, обмежившись у цій книзі лише конспективним розг-

лядом подій 1917–1920 рр. та їх впливу на українську державність та цивілізаційний розвиток нації. Як слушно зазначає згаданий вище дослідник, українська революція стала одним із справжніх апогеїв нашого національного поступу. В один ряд з нею можна поставити хіба що два історичних феномени — національну революцію XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького і здобуття Україною державної незалежності на рубежі 90-х років XX століття. Події української революції 1917–1920 рр. мали глибоке коріння, були зумовлені цілою низкою історичних закономірностей і, по праву, займають своє місце серед визвольних процесів народів Європи і всього світу.

Революцією керувала створена на початку березня 1917 р. Центральна Рада, на чолі якої стояли такі національні лідери як М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов, С.Петлюра та ін. Її наріжним каменем стало прагнення до закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі з подальшим запровадженням української державності (широка національно-територіальна автономія), щоб спільно з націями і народами колишньої імперії (Федеративна Демократична Республіка Росія) здійснити перетворення, що впритул би підвели до соціалістичного ладу.

Тісне взаємопоєднання двох основних начал — національно-державотворчого і соціально-визвольного — найприкметніша риса головних документів Центральної Ради — всіх чотирьох її Універсалів. Вони стали віхами, що знаменують кроки української нації до власної державності: від декларування намірів запровадження широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній Російській республіці — до проголошення Української На-

родної Республіки самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу; від абстрактно-прихильного орієнтування на популярні соціалістичні гасла — до перетворення на державну політику засад справжнього народоправства і соціальних гарантій трудящому люду. (Додаток). Висуваючи гасла, які багато в чому нагадували положення платформи РСДРП(б), лідери українських соціалістичних партій все ж дистанціювалися від радикалізму більшовиків, віддавали перевагу поступальним, реформістським методам досягнення поставленої мети.

Сили ж, що гуртувалися навколо РСДРП(б), їх місцевих організацій, прагнули досягти власної мети, оголосивши в грудні 1917 р. на українських землях альтернативну — інтернаціонально-радянську державність, почали боротьбу за становлення Української Соціалістичної Радянської Республіки, за повалення УНР.³

Захопивши в листопаді 1917 р. державну владу в Росії, більшовики взяли курс на придушення національно-визвольних рухів неросійських народів, повалення місцевих урядів і поширення свого панування на так звані національні окраїни колишньої Російської імперії. При цьому вони вдало маскували свою політику гаслами пролетарського інтернаціоналізму й світової революції. Тричі російський раднарком намагався силою утвердити свою владу в Україні. Перша така спроба була здійснена наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., друга — наприкінці 1918 — початку 1919 рр., і, нарешті, остання, третя, яка завершилась встановленням в Україні більшовицько-радянського режиму, наприкінці 1919 — початку 1920 рр.

Керівництво РКП(б) і РСФРР прагнуло захопити Україну не лише з метою повернення імперської спадщини, а й щоб

використати її ресурси для експорту революції в інші країни. Не випадково в доповіді, виголошеній на II з'їзді КП(б)У в жовтні 1918 р. в Москві, відомий більшовицький діяч К. Радек підкреслював: «Україна... набуває вирішального значення для нашої радянської політики в справі перенесення революційної пожежі з Росії далі на південь і захід».⁴

Проте й суто економічні питання також турбували більшовицьких лідерів. Зокрема, Л. Троцький, посилаючи наприкінці 1919 р. в Україну спеціальних партійних агітаторів, так повчав останніх: «Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами».⁵

Тим часом Центральна Рада виявилась нездатною реалізувати на практиці оголошену стратегію і тактику, її керівники, ідеалізуючи федеративний устрій, намагалися зробити все, щоб перетворити колишню «тюрму народів» на оплот співдружності визволених націй, передусім, слов'янських. Що ж до власних національних домагань, українські політичні діячі прагнули виборювати їх на шляхах легітимності, часто-густо наївно будуючи стосунки з Тимчасовим урядом, а згодом з Радою Народних Комісарів на приматі демократизму, ілюзорної віри в обов'язковість і всезагальність торжества принципів демократизму і справедливості.

Така політика зумовила цілу низку прикрих прорахунків, зокрема, у питанні про збройний захист надбань революції. Центральна Рада виявилась неспроможною спрямувати визвольну енергію і революційний потенціал мас у бажане русло, не змогла ефективно протистояти домаганням на владу в Україні інших сил. Військова поразка у боротьбі з більшовиками,

Радянською Росією і розгін Центральної Ради запрошеними в Україну австро-німецькими окупантами стали гіркою розплатою за недалекоглядний курс. На сім з половиною місяців в Україні встановилася влада гетьмана П.Скоропадського, яка спиралась на багнети інтервентів.

Було сформульовано умови, за яких Німеччина зобов'язувалася надавати військову і економічну допомогу гетьманату, а саме:

- визнання П.Скоропадським чинності Берестейської угоди⁶;
- розпуск Центральної Ради, нові вибори вищого законодавчого органу мають відбутися лише після остаточного заспокоєння країни. Дата проведення виборів буде погоджена з вищим німецьким командуванням;
- створення української армії, кількість якої і спосіб дій буде погоджено з вищим німецьким командуванням;
- повноважними судами щодо всіх кримінальних дій проти представників союзних військ і проти розпоряджень командування союзних сил залишаються німецькі військово-польові суди;
- всі неблагонадійні особи усуваються від державного управління; земельні комітети розпускаються, натомість створюються відповідні державні й комунальні органи;
- поки в Україні відсутнє військове законодавство, буде чинним законодавство діючих армій;
- ліквідація всіх обмежень в торгівлі продовольством і сировиною та їх експорту до Німеччини та Австро-Угорщини, зокрема дозвіл на вільну торгівлю під сильним контролем союзників і українського уряду;
- ліквідація експортних заборон, контроль на залізницях, встановлення спільного прикордонного контролю;

- вирішення аграрного питання через відновлення приватної власності;
- селяни мають заплатити за надану їм землю. Збереження великих земельних володінь в інтересах забезпечення експортного потенціалу сільського господарства;
- врегулювання фінансових і валютних проблем відповідно до вже парафорованих угод;
- сплата за військову допомогу Україні і розміри її визначаються окремими угодами.⁷

П.Скоропадський письмово підтвердив, з незначними уточненнями, всі положення цього документа. Звичайно, український народ, який встиг вдихнути повітря свободи, не погодився на нове рабське ярмо й протягом всього періоду окупаційного режиму у безлічі стихійних повстань виступав проти нього. Організаційного начала дедалі наростаючому повстансько-страйковому руху надала Директорія на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою.

Позбавлений в результаті революції в Німеччині і розпаду Австро-Угорщини підтримки окупаційних військ гетьманат впав під ударами повстанського війська. На середину грудня 1918 р. було відновлено Українську Народну Республіку і зроблено нову спробу продовжити процес демократичних перетворень, започаткованих у 1917 р.

Ліва частина колишнього національного фронту (її очолив В.Винниченко) схилилася до радянського ладу і пошуків встановлення союзницьких відносин з Радянською Росією. В якості формули влади вона пропонувала трудові ради як основи для створення республіки трудового народу. Праві елементи політичного табору українства тяжіли до класичних зразків європейського парламентаризму. Звідси — прагнення до сою-

зу з країнами Антанти. Виразником цих тенденцій виявився С.Петлюра. За таких умов єдності поглядів на перспективи національно-визвольної боротьби, звичайно, бути не могло.

До того ж, як зазначає учасник подій того періоду Є.Чикаленко, на місцях революційні комітети здебільшого очолювали люди, яких навіть з великою натяжкою не можна було вважати за порядних. Висуваючи на керівні посади пройдисвітів, селяни керувалися такою логікою: «Він нам брат, мужик, а такий бувалий, на всі боки битий, що не дасться панам обманити».

«Не знаю, як по інших місцевостях, — пише Чикаленко, — а у нас і по сусідніх селах (мова йде про Херсонщину. — Авт.) майже скрізь наверх повипливало отаке сміття, такі шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, жандармами тощо і поставали провідниками народу, бо в щирість інтелігенції народ не вірив... Взагалі у нас по селах старіші чесніші селяни притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття; вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян, а коли ті обережненько докоряли їм за се, то вони нахабно кричали: Я на фронті кров проливав, а ви тут багатства збирали!.. За скільки років війни вони відвикли від мирної праці, розпаскудились, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім краю, тому-то вони й вибирали на своїх провідників людей, що вміли добре шахраювати здавна і мали на це досвід. «Совісним людям», як казали селяни, «стало тяжко жити на селі»⁸. Звичайно, такий стан речей аж ніяк не сприяв авторитетові української влади на місцях.

Після переходу в руки С.Петлюри лідерства в Директорії державною політикою стала т. зв. «отаманщина» — домінування військового начала над політичним, непокора польових

командирів державному прововоді, практика регіонального сепаратизму, супроводжувана військовим терором, єврейськими погромами тощо.

Непростим і суперечливим виявився і вплив на подальший розвиток української революції соборницького процесу, спроба об'єднання з наддніпрянським масивом українства його західних гілок. Довгий час лідери українського руху в Австро-Угорщині прагнули переважно до створення з етнічно-українських територій Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття коронного краю як складової автономної частини Габсбурзької імперії. Але, зневірившись у можливості задоволення своїх прагнень агонізуючим австрійським режимом, 1 листопада 1918 р. українські патріоти, як вже відзначалося, оволоділи стартегічними позиціями у Львові. Українська Національна Рада того ж дня звернулася з відозвою «До населення цілої держави», оголосивши про визволення українців з віковічної неволі і створення власної держави, яка пізніше дістала назву Західно-Української Народної Республіки. Відразу ж виявилися і тенденції щодо зближення з наддніпрянцями. Звісно, поляки не могли змиритися не лише з виникненням українського державного утворення, але й з самою ідеєю самовизначення українців. Тому з першого ж дня виникнення ЗУНР проти неї розпочалася військова агресія, підтримана зсередини польським населенням Східної Галичини.

Подібно розвивалися події і в Буковині. Проти проголошеної тут у перші дні листопада української влади було кинуте румунські війська, які досить швидко окупували весь край. На Підкарпатській Русі на початку листопада 1918 р. оформилась Руська Національна Рада, яка висунула гасло самовизначення. 21 січня 1919 р. віче у Хусті ухвалило приєднатись до Ук-

раїни. Але невдовзі Паризька мирна конференція вирішила прилучити цей край до Чехословаччини.

Однак об'єднавчий процес тривав. Відряджена до Фастова (де тоді перебувала Директорія) делегація ЗУНР запропонувала керівництву відроджуваної УНР вступити на шлях консолідації зусиль. 1 грудня 1918 р. представники ЗУНР і Директорії підписали передвступний договір про «злуку обох держав» в «одну велику державу». 3 січня 1919 р. сесія Української Національної Ради у Станіславові затвердила «Ухвалу», якою проголошувалося об'єднання обох гілок українського народу в одній республіці.

22 січня 1919 р. в Києві відбулося свято соборності. Представники Галичини, Буковини, Закарпаття передали голові Директорії В.Винниченку грамоту Національної Ради із вищезгаданою ухвалою. У відповідь було проголошено Універсал Директорії про злиття в єдине ціле ЗУНР і Наддніпрянської (Великої) України як торжество віковичної ідеї національної соборності. Однак до реального об'єднання у 1919 р. не дійшло.

Влада Директорії виявилась хиткою, поширювалась на обмежену територію України, що дедалі зменшувалась. Країна перетворилася на арену найжорстокіших битв.

На внутрішній нестабільності державницького життя УНР згубно позначилось суперництво в національно-визвольному русі, у його керівництві. Українська Радянська Соціалістична Республіка під керівництвом більшовиків як альтернативна національній за суттю і формою державності, дедалі виявляла свої чималі внутрішні потенції, сконсолідувала ворожі Директорії елементи і, об'єднавшись з іншими радянськими республіками в єдиний воєнно-політичний союз, дістала незаперечні переваги та завдала по УНР нищівних ударів. Нічим не

змогли зарадити ані антантівські сили в 1919 р., що зробили основну ставку на російську армію А.Денікіна, ані поляки в 1920 р., що мали за спиною ту ж таки Антанту.

Розглядаючи революційний процес в Україні, не можна не згадати і про такий соціально-історичний феномен як махновщина. Очолюючи протягом 1917–1921 років селянські маси півдня України, Н.Махно воював практично з усіма владами та режимами, які існували на той суворий час. Ведучи боротьбу проти військ Каледіна, Центральної Ради, Скоропадського, Петлюри, Денікіна, Врангеля, австро-німецьких та антантівських інтервентів самостійно або на боці радянської влади, він відіграв значну роль у громадянській війні. Нестор Махно, якого в народі шанобливо називали «батьком», був справжнім ватажком селян і стійко відстоював їхні інтереси. Його можна сміливо назвати Разіним або Пугачовим ХХ століття. Махно, як ніхто інший, відчував настрої селянських мас, щоразу повертаючи зброю проти тих, хто становив найбільшу загрозу селянину.⁹

Безкомпромісна боротьба з білими, союзи з червоними свідчили про те, що махновське повстанство цілком ототожнювало себе з революцією. Останнє твердження можна також прослідкувати на своєрідній махновській ідеології. Вона, як і ідеологія повстанства загалом, досить проста і відбита в гаслах, під якими воювали махновці. Нагадаймо окремі з них: «За експлуатованих проти експлуаторів!», «Геть білогвардійську сволоту!», «За вільні ради!», «Геть комуни!», «За ради без комуністів!». Активно виступивши проти політики «воєнного комунізму», махновці цілком лояльно ставилися до інституту радянської влади, виявляючи свою незгоду лише з її більшовицькою трактовкою. Для повстанців ради були повнокровними і

повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам; для більшовиків вони стали органами диктатури пролетаріату, безпосередніми провідниками політичної волі центру.

Послідовно відстоюючи інтереси селянина-виробника, махновщина не змогла знайти свого місця у створеній більшовиками системі «диктатури пролетаріату». Ядро махновського повстанського руху безперечно володіло окремими елементами політичної культури, що й підняло його на особливу висоту. Певна кількість махновців належала до різних політичних партій і течій, в тому числі більшовиків, лівих есерів та анархістів. Проте, вплив анархізму на повстанський рух в радянській історіографії не виправдано перебільшений. Навіть у махновському керівному ядрі не було однозначного ставлення до анархізму. Махно на різних етапах то наближав до себе ідейних анархістів, використовуючи їх як культурну силу, то віддаляв. Не ототожнювали себе з махновщиною і анархісти.

Махно уособлював тип народного вождя, народженого вибухом селянської стихії. «Батько» ніколи не виділяв себе з селянського середовища, і тут, певно, прихований секрет його популярності. Для селян він був простий, доступний і зрозумілий. Бентежний, імпульсивний, кмітливий по-селянськи, одночасно і тиран, і раб стихії, яка винесла його на гребінь слави, він увібрав у себе всі характерні риси повстанця. Його особистість безумовно наклала певний відбиток на характер руху. Та не настільки, щоб вважати Махна одноосібним диктатором. Диктатура у махновщині — нонсенс, викликаний нерозумінням суті повстанства. Слово «батька» було вагомим, але не єдиним і не завжди вирішальним.¹⁰

Махновщина, таким чином, стала цивілізаційною відповіддю українського селянства на суворі виклики часу. Збуджені революцією маси однозначно не бажали повернення старих порядків, але так само негативно ставилися до спроб більшовицької влади накинути їм свої. Махно став на чолі повстання тому, що зумів вловити й трансформувати в дію настрої українського селянства. Він був переконаний, що пробуджена революцією народна стихія врешті-решт виведе Україну на нові цивілізаційні обрії. У передмові до своїх спогадів, що вийшли друком у Парижі 1929 р., він з цього приводу зазначає: «Об одном лишь приходится пожалеть мне, выпуская этот очерк в свет: это — что он выходит не на Украине и не на украинском языке. Культурно украинский народ шаг за шагом идет к полному определению своего индивидуального своеобразия и это было бы важно.

Но в том, что я не могу издать своих записок на языке своего народа, вина не моя, а тех условий, в которых я нахожусь»¹¹.

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. завершилася поразкою. Перемогли започатковані більшовиками процеси соціальної перебудови суспільства, в яких національним аспектам відводилася другорядна роль. Однак, як справедливо зазначає В.Солдатенко, не досягши своєї мети, українська революція започаткувала формування модерної політичної нації, відродила традицію державності, перевела у практичну площину ідею соборності.

Тим часом Радянська Україна ввійшла до складу створеного в 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік і досить швидко втратила реальний суверенітет.¹²

«Яким же способом була радянська влада встановлена в Україні? — задає питання І.Лисяк-Рудницький. І сам дає, на наш

погляд, слушну відповідь. — Вона була насильно накинена Україні ззовні, з Московщини; однак — і це дуже важливе — це сталося під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму. Понаднаціональна ідея світової революції служила ідейним прикриттям для російської інтервенції. Советський режим мав в Україні всі ознаки чужинецької окупації, що її супроводжали грабіжницькі реквізиції, розгром українського освітньо-культурного життя та обсаження державного апарату чужими елементами, що або наплили з Московщини, або склалися з місцевих росіян, русифікованих жидів і українців»¹³.

Але попри всі негативи соціального експерименту, в який була втягнута Україна, де-юре вона отримала державність. Українська Соціалістична Радянська Республіка, хоча і керувалася постановами московського Раднаркому, набула формальне право входити в договірні стосунки з Радянською Росією. І перший такий договір, який можна вважати продовженням Переяславського процесу у ХХ столітті, було укладено 28 грудня 1920 р. на VIII з'їзді Рад. У мотивуючій його частині підкреслювалося, що обидві республіки укладають договір з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва. В статті I зазначалося, що РСФРР і УСРР вступають між собою у воєнний і господарський союз. Стаття II оголошувала, що Радянська Україна і Російська Федерація можуть взяти на себе спільні зобов'язання відносно якоїсь третьої держави, але ці зобов'язання будуть обумовлені лише спільністю інтересів обох республік, а не фактом колишньої приналежності України до території колишньої Російської імперії. Договір передбачав об'єднання наступних народних комісаріатів: воєнних і морських справ, ВРНГ, зовнішторгу,

фінансів, НКШС, праці, пошт і телеграфу (ст. III). Вказувалось, що порядок і форма управління об'єднаними наркоматами встановлюються особливими угодами між урядами обох республік. Об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому Російської Федерації і мали своїх уповноважених в Раднаркомі України (ст. VI). Керівництво об'єднаними наркоматами здійснювалось через з'їзди Рад РСФРР і ВЦВК, до якого Україна надсилала своїх представників¹⁴. В особливому доповненні до союзного договору вказувалось, що по необ'єднаних наркоматах кожна зі сторін має право дорадчого голосу. У лютому 1921 р. союзний договір між СРФРР і УСРР було ратифіковано V Всеукраїнським з'їздом Рад¹⁵.

Необхідно зазначити, що у вищому керівництві більшовиків не було однастайності у питанні про політичний статус окраїн колишньої імперії. Ідею про союз «незалежних» республік відстоював В.Ленін. Натомість, Й.Сталін вважав, що вони мають увійти до складу Російської Федерації на правах автономії. Для Сталіна характерними були вислови: «так звана незалежність так званих республік», «цих, з дозволу сказати, держав» тощо. Його схильність до обмеження суверенітету Радянської України виявилася ще у квітні 1918 року, коли він заявив Голові ЦВК Рад України В.Затонському: «Досить гратися в уряд і республіку, здається вистачить, пора кинути гру»¹⁶.

Але у «суверенність» волів гратися Ленін (за що Україна має бути певною мірою йому вдячна). Він не шукав прямолінійних рішень і турбувався про привабливість радянської схеми державного будівництва для світової громадської думки. Завдяки саме його зусиллям у Москві було прийнято рішення про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 26 вересня 1922 р. після розмови зі Сталіним про

утворення СРСР він зазначив у листі до членів Політбюро ЦК РКП(б): «Одну поступку Сталін вже погодився зробити. В п. 1 сказати замість «вступ» до РСФРР — «формальне об'єднання разом з РСФРР в союз радянських республік Європи і Азії».

Дух цієї поступки, сподіваюсь, зрозумілий: ми визначаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. І разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію»¹⁷.

Така постановка питання була надзвичайно важливою для України та її народу. Українці автоматично перетворювалися з «іногородців» на визнану Росією націю і діставали можливість, попри всю ілюзорність рівноправності зі «старшим братом», цю націю розбудувати. Цивілізаційний потенціал даної події для української нації важко переоцінити.

Рішення, прийняті з'їздами Рад України, Білорусії, Закавказької і Російської Федерацій завершили у 1922 р. підготовчу роботу з скликання першого загальносоюзного з'їзду Рад, який мав юридично оформити створення єдиної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік¹⁸.

І Всесоюзний з'їзд Рад відкрився 30 грудня 1922 р. в Москві. Делегати представляли всі республіки, що об'єднувалися в Союз РСР. З'їзд заслухав і обговорив доповідь Сталіна про Декларації, про утворення Союзу РСР і про Союзний Договір. (Додаток). Ці документи були схвалені одноставно¹⁹. Їх текст остаточно мав утвердити II Всесоюзний з'їзд Рад.

XII з'їзд РКП(б), який відбувся 17–25 квітня 1923 р. (підкреслюємо — з'їзд Російської комуністичної партії (більшовиків), рішення якого були обов'язковими і для республіканських парторганізацій), головну увагу засередив на питаннях національно-державного будівництва, прав і компетенції загальносоюзних і республіканських державних ор-

ганів. Поряд з Союзною Радою, що мала представляти інтереси всіх трудящих Радянського Союзу, передбачалося створити другу палату — Раду Національностей — орган представництва національних інтересів народів країни. Водночас було прийнято рішення про впровадження політики коренізації, що передбачала заходи, спрямовані на підготовку, виховання і висування кадрів корінних національностей, врахування національних факторів при формуванні партійного і радянського апаратів, організацію мережі шкіл усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей.

Створена після XII з'їзду РКП(б) розширена Конституційна комісія ЦВК СРСР, до складу якої увійшли представники ЦВК всіх союзних республік, підготувала зведений проект Конституції СРСР. Цей проект було розглянуто Конституційною комісією ЦК РКП(б) й схвалено черговим (1923 р.) Пленумом ЦК РКП(б). В кінці червня — на початку липня проект затвердили вищі органи державної влади союзних республік.

6 липня 1923 р. друга сесія ЦВК СРСР схвалила Конституцію СРСР і прийняла рішення про негайне введення її в дію²⁰. Сесія створила уряд союзної держави — Раду Народних Комісарів СРСР на чолі з В.Ленінім. Остаточна Конституція СРСР була затверджена 31 січня 1924 р. II Всесоюзним з'їздом Рад. Вона складалася з двох розділів: Декларації про утворення СРСР і Договору про утворення СРСР.

Так в СРСР було інститулізовано категорію політичної нації. Класичним для російських марксистів стало визначення нації, яке дав Сталін ще у 1913 р. в брошурі «Марксизм і національне питання». Звучало воно так: «Нация — это устойчивая общность языка, территории, экономической жизни и

психологического склада, проявляющегося в общности культуры»²¹. Показово, що навіть такий заклятий ворог Сталіна як Л.Троцький повністю схвалював таке трактування, зазначаючи: «Это комбинированное определение, сочетающее психологические черты нации с географическими и экономическими условиями ее развития, не только правильно теоретически, но и плодотворно практически, ибо обязывает искать разрешения вопроса о судьбе каждой нации в изменении материальных условий ее существования, начиная с территории. Фетишистского преклонения перед границами государства большевизм никогда не знал. Политически дело шло о том, чтоб царскую империю, тюрьму народов, перестроить территориально, политически и административно в соответствии с потребностями и желаниями самих народов»²². На жаль, вся історія Радянського Союзу підтверджує незаперечний факт — «бажання народів» комуністичні вожді визначали на свій розсуд за Кремлівським муром і безжалісно, не зупиняючись перед прямим геноцидом, втілювали свої проекти в життя.

Їх метою було створення сильної централізованої держави, яка б в нових умовах відродила Російську імперію й зробила її ще могутнішою. «Ленин был революционер до мозга костей именно потому, что всю жизнь исповедовал и защищал целостное, тоталитарное миросозерцание, не допускал никаких нарушений этой целостности, — назначав з цього приводу відомий російський філософ М.Бердяєв. — Отсюда же непонятная на первый взгляд страстность и яростность, с которой он борется против малейших отклонений от того, в чем он видел марксистскую ортодоксию. Он требует ортодоксальных, согласных с тоталитарностью мировоззрения, т.е. революционных, взглядов на познание, на материю, на диалектику и

т.п. от всякого, кто себя считает марксистом, кто хочет служить делу социальной революции... Для Ленина марксизм есть прежде всего учение о диктатуре пролетариата. Большевики же считали невозможной диктатуру пролетариата в сельскохозяйственной, крестьянской стране. Большевики хотели быть демократами, хотели опираться на большинство. Ленин не демократ, он утверждает не принцип большинства, а принцип подобранного меньшинства... Он строил план революции и революционного захвата власти, совсем не опираясь на развитие сознания огромных масс рабочих и на объективный экономический процесс. Диктатура вытекала из всего мирозерцания Ленина. Он даже строил своё мирозерцание в применении к диктатуре...

Целью Ленина, которую он преследовал с необычайной последовательностью, было создание сильной партии, представляющей хорошо организованное и железно-дисциплинированное меньшинство, опирающееся на цельное революционно-марксистское мирозерцание. Партия должна иметь доктрину, в которой ничего нельзя изменить, и она должна готовить диктатуру над всей полнотой жизни. Самая организация партии, крайне централизованная, была уже диктатурой в малых размерах, каждый член партии был подчинен этой диктатуре центра. Большевистская партия, которую в течение многих лет создавал Ленин, должна была дать образец грядущей организации всей России. И Россия действительно была организована по образцу организации большевистской партии. Вся Россия, весь русский народ (а також і всі інші народи, в тому числі й український, які увійшли до складу нової імперії. — Авт.) оказался подчиненным не только диктатуре коммунистической партии, ее центральному органу, но и

доктрине коммунистического диктатора в своей мысли и своей совести. Ленин отрицал свободу внутри партии и это отрицание свободы было перенесено на всю Россию. Это и есть диктатура миросозерцания, которую готовил Ленин. Ленин мог это сделать только потому, что он соединял в себе две традиции — традицию русской революционной интеллигенции в ее наиболее максималистических течениях и традицию русской исторической власти в ее наиболее деспотических проявлениях... Соединив в себе две традиции, которые находились в XIX веке в смертельной вражде и борьбе, Ленин мог начертать план организации коммунистического государства и осуществить его. Как это парадоксально не звучит, но большевизм есть третье явление русской великодержавности, русского империализма, — первым явлением было московское царство, вторым явлением петровская империя. Большевизм — за сильное, централизованное государство. Произошло соединение воли к социальной правде с волей к государственному могуществу и вторая воля оказалась сильнее... Но организовать власть, подчинить себе рабоче-крестьянские массы нельзя одной силой оружия, чистым насилием. Нужна целостная доктрина, целостное миросозерцание, нужны скрепляющие символы. В Московском царстве и в империи народ держался единством религиозных верований (Згадаймо класичну формулу: «православ'я-самодержавство-народність». — Авт.). Новая единая вера для народных масс должна быть выражена в элементарных символах. По-русски трансформированный марксизм оказался для этого вполне пригодным»²³.

Мислитель пояснює, чому саме на теренах Російської імперії тоталітарні ідеї більшовиків заволоділи свідомістю мас. «Уже война (Перша світова. — Авт.) выработала новый

душевний тип, — пише він, — тип способеный переносить военные методы на устроение жизни, готовый практиковать методическое насилие, властолюбивый и поклоняющийся силе. Это — мировое явление, одинаково обнаружившееся в коммунизме и фашизме. В России появился новый антропологический тип, новое выражение лиц... В новом коммунистическом типе мотивы силы и власти вытеснили старые мотивы правдолюбия и сострадательности. В этом типе выработалась жесткость, переходящая в жестокость. Этот новый душевный тип оказался очень благоприятным плану Ленина, он стал материалом организации коммунистической партии, он стал властвовать над огромной страной. Новый душевный тип, призванный к господству в революции, поставляется из рабоче-крестьянской среды, он прошел через дисциплину военную и партийную. Новые люди, пришедшие снизу, были чужды традициям русской культуры, их отцы и деды были безграмотны, лишены всякой культуры и жили исключительно верой. Этим людям свойственно было *ressentiment* по отношению к людям старой культуры, которое в момент торжества перешло в чувство мести... Ленин не мог бы осуществить своего плана революции и захвата власти без переворота в душе народа. Переворот этот был так велик, что народ, живший иррациональными верованиями и покорный иррациональной судьбе, вдруг почти помешался на рационализации всей жизни, поверил в возможность рационализации без всякого остатка, поверил в машину вместо Бога»²⁴.

Таким чином, в СРСР законом життя стала трансформована імперська доктрина, в якій «самодержавство» перетворилося на партійну диктатуру, очолювану «вождем», «православ'я» — у нову «релігію» — догматичний марксизм більшовицького

типу, додержання постулатів якого забезпечувалося з жорстокістю, що перевершувала жахи середньовічної інквізиції, а «народність» — у інтернаціоналізм, кінцевою метою якого теоретики нового ладу бачили зникнення націй і утворення єдиного «радянського народу». “Народність”, таким чином, стала тим універсальним чинником, який виправдовував застосування будь-яких засобів примусу і терору. Мовляв, все це робиться для блага народу. Звичайно, це був цивілізаційний катаклізм величезного масштабу. Український народ змушений був взяти участь у найграндіознішому соціальному експерименті в історії людства.

Як відомо, національна політика для більшовиків завжди була справою другорядною, вона цілковито підпорядковувалась їхнім стратегічним цілям, ідеї світової пролетарської революції, єднання світового пролетаріату, побудові нового суспільства. Недарма навіть призначений з Москви головою Раднаркому України, болгарин за національністю Х.Раковський на XII з’їзді РКП(б) змушений був констатувати, що вся національна політика партії, пов’язана зі створенням УСРР, розглядалася більшовиками України, а ще більше Росії, як стратегічна дипломатична гра (за що його того ж року зняли з цієї посади). До неї були залучені й національні меншини як протизвага українським визвольним змаганням та самостійницькому руху. Одним з фрагментів цієї гри стала політика коренізації, в ході якої переслідувалася мета схилити українців і національні меншини на бік радянської влади, заручитись їх підтримкою для утвердження тоталітарної системи.

У програмі коренізації національним меншинам відводилась роль «крапленої карти», безперспективність якої, як і самої політики коренізації, була обумовлена стратегією більшо-

віків на злиття націй. Тим не менше, сам факт такої політики цілком слушно розглядається в об'єктивній історіографії як реальний шанс національних меншин на здобуття політико-правових гарантій для задоволення своїх національно-культурних потреб. Водночас титульні нації союзних республік отримали можливість включити могутній механізм мовно-культурного відродження.²⁵

У діяльності КП(б)У щодо здійснення цієї політики можна виділити два аспекти: українізація і створення необхідних політичних та економічних умов для розвитку національних меншостей. На той період українці в складі КП(б)У становили 30%. Із 3702 відповідальних працівників губерньського, округного і районного масштабів українською мовою вільно володіли лише 797. Ще меншим був відсоток українців серед відповідальних працівників республіканського масштабу. У зв'язку з усім цим питання підготовки й висування кадрів української національності, як і національних меншостей, що мешкали в Україні, стояло особливо гостро.²⁶

Політика «коренізації», як справедливо зазначає професор Ю.Шаповал, значно вплинула на розвиток неросійських народів тодішнього СРСР, зокрема українського, оскільки на практиці вона означала дерусифікацію. Незважаючи на те, що «українізація» була неоднозначним і доволі специфічним явищем, вона була схвально сприйнята представниками інтелігенції, насамперед тими з них, які прагнули навіть в рамках бутафорської радянської державності підтримувати і зберігати національні традиції. Звичайно, не варто переоцінювати наслідки «українізації», але не слід водночас ігнорувати її цивілізаційні здобутки, до яких можна віднести розквіт мистецтв, особливо літератури, театру, музики, кіне-

матографу, поширення письменності та розвиток освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивченням гуманітарних, природничих та технічних наук.²⁷

Показовою, на наш погляд, є оцінка тієї доби американським професором Г. Грабовичем: «З багатьох джерел видно, що в очах широкої публіки такі інституції, як Українська академія наук, набули надзвичайно високого авторитету. Таке ставлення до гуманістики могло в принципі стати парадигмою національного відродження в цілому, бо ж тогочасний гуманістичний дискурс, хоч і перевантажений авторитарною, волюнтаристською риторикою, міг бути (принаймні за своєю зовнішньою формою) дискурсом хай не відкритого, а все ж нетоталітарного суспільства. Попри всі труднощі цієї доби, ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ в, советській державі воно не мало жодного шансу на виживання) — суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована широкому усвідомленню національних завдань...»²⁸.

Звичайно, картина, намальована Грабовичем, виглядає дещо ідеалістично. Ось що писав у своєму щоденнику за 1926 р. віце-президент ВУАН С.Єфремов: «Громадські з'їзди (йдеться про з'їзд Головнауки. — Авт.) ніколи, доки моя пам'ять сягає, не одбувалися з такими настроями, як тепер. Навіть до 1904 р., не кажучи вже про весь період після 1905 р., коли ми вже навчилися були говорити мовою мужів і громадян. І от тепер, за «комуністичного ладу», все це забуто, люди розучилися говорити одверто й сміливо, харамаркують по-старечому й дивуються чеховським афоризмам. Коли б ми не бачили інших наслідків сучасного режиму, а тільки оце загальне на всіх язиках мовчання та хвалу та горлання партійних нахаб, то

вже з одного цього можна б справедливо скласти ціну нашому комунізмові»²⁹. Отже, до «громадянського суспільства», про яке згадує Грабович, Україні було дуже і дуже далеко.

Як би там не було, а політика українізації дозволила мільйонам українців відчутти себе членами «уявленого суспільства» — нації. А звідси виникла потреба захищати свої національні інтереси. З'явилися умови для виникнення національної еліти — навіть кадри, надіслані Москвою (згадаймо того ж Х.Раковського), не говорячи вже про місцевих функціонерів (В.Чубар, М.Скрипник тощо), почали мислити не тільки більшовицькими, а й національними категоріями. Той же Єфремов занотував у щоденнику 9 травня 1925 р.: «На всесоюзній конференції в Москві вийшов, кажуть, конфлікт поміж комуністами-централістами та комуністами-сепаратистами. У цих ватажком був... Чубарь! Окраїнні республіки нападалися на Москву за те, що вона собі забирає лев'ячу частку всього, а іншим кидає свої лише недогризки. Коли хтось з москвичів сказав, що так і буде, то Чубарь запропонував: «Ну, що ж — тоді нам лишається одгородитись кордоном, завести власний бюджет і монету, щоб не залежати од вас». «Чим же ви одріжняєтесь од Петлюри?» — вигукнув обурено хтось із централістів. Життя і з комуністів робить самостійників»³⁰. Цього в Кремлі терпіти не могли.

У квітні 1925 р. першим секретарем ЦК КП(б)У за наказом Сталіна «обрали» Л.Кагановича. Він відразу ж почав втілювати в життя сталінську тезу про «загострення класової боротьби» в міру успіхів соціалістичного будівництва, відстоювати свій власний постулат, згідно з яким буржуазно-націоналістична ідеологія і культура неминуче випереджатимуть у темпах розвитку пролетарську ідеологію й культуру.

Ситуація загострилася після того як О.Шумський (тодішній нарком освіти УСРР) поставив перед Сталіним питання про заміну Кагановича на посту генерального секретаря ЦК КП(б)У. Не важко здогадатися кого підтримав Сталін у цьому питанні. У лютому-березні 1927 р. об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У розцінив погляди Шумського на українізацію як «націоналістичний ухил».

З цього, власне, і почався курс на ліквідацію українізації та коренізації. Тривалий час історики вважали, що край українізації було покладено у 1933 р., коли розгорнулася інспірована Кремлем боротьба з т.зв. скрипниківщиною, тобто з наслідками чергового «національного ухилу», лідером якого було оголошено колишнього Наркома освіти УСРР Миколу Скрипника (покінчив життя самогубством 7 липня 1933 р.). Але, на нашу думку, більш правий в даному випадку професор Ю.Шаповал, який зазначає: «Недоступні раніше документи засвідчують, що протидію політиці «українізації» було започатковано значно раніше. Причому до цього прямо була причетна комуністична спецслужба, яка прагла відігравати дедалі значнішу роль в житті суспільства. 4 вересня 1926 р. було підписано службовий обіжник під назвою «Про український сепаратизм»... Він орієнтував на збір усебічної інформації про прихильників «українізації», насамперед із представників «правої» української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема тих, хто повернувся (або ще хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої «українізації». Автори цього закритого листа відверто пояснюють, чому це слід робити: «Та обставина, що українські націоналісти припинили відверту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно

примирилися з теперішнім станом речей і широко відмовились від ворожих задумів»... Термін «культурної боротьби» заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилася.

«Культурна боротьба» набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидатніших представників укр[аїнської] контрреволюції»³¹.

У листі згадувалося про найнебезпечніші, на думку ГПУ, осередки українства, які використовують «українізацію» у власних цілях. Головними серед них названі Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) — «могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя» та Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яка «зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР»³².

«Отже, — продовжує Ю.Шаповал, — паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників, ГПУ задовго до відкритого наступу на «українізацію» розгортало (зрозуміло, з відома того самого парткерівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично точно ГПУ-НКВД пізніше, вже з кінця 20-х років, буде трошити українську інтелегенцію, представники якої проходитимуть по справах «Спілки визволення України» (1929–1939), «Українського національного центру» (1931–1932), «Української військової організації» (1933) та ін»³³. Додамо, що всі ці справи було інспіровано саме ГПУ-НКВД. Вершиною сталінського цинізму стало те, що всі політичні процеси того періоду в Україні велися українською мовою.

Така лінія диктувалася переходом до політики прискореної індустріалізації (що потребувало централізації влади), поси-

ленням націоналістичних настроїв серед неросійських народів (вони вже уявили себе націями) та форсовано-примусовою колективізацією, від якої значно більше, ніж Росія, потерпіли тодішні неросійські республіки, перш за все, Україна.

Дуже слушно з цього приводу висловився, на наш погляд, академік НАН України В.Литвин. «Партія більшовиків, — пише він, — була унітарним централізованим політичним утворенням, що здійснювала диктатуру в кожній радянській національній республіці. Тому конгломерат незалежних, а з 1922 р. — союзних радянських республік насправді являв собою унітарну країну з не меншим рівнем централізації державної влади, ніж той, що існував в Російській імперії. Єдиною поступкою національно-визвольному руху з боку більшовиків була національна радянська державність. Вона містила у собі повний набір ознак, що за інших умов були б свідченням державної самостійності: наявність кордонів, столиці, уряду, державної символіки.

Щоб зміцнити свою диктатуру, московський компартійно-радянський центр розпочав у союзних республіках багаторічну кампанію коренізації, тобто укорінення влади на місцях. Коренізація в Україні — українізація в 1920-х рр. виявилася — і це беззаперечний факт — надзвичайно ефективним знаряддям дерусифікації (тобто знищення залишків царської владної системи. — Авт.) всіх сфер громадсько-політичного життя радянської України. Однак її основним і вирішальним завданням була не українізація як така, а укорінення режиму компартійної диктатури. Це завдання більшовики успішно виконали, хоч деякі патріоти радянської українізації й дотепер надто захоплюються сюжетами, пов'язаними з дерусифікацією, забуваючи при цьому про основне — владу»³⁴.

Поки «українізація» залишалась різновидом загальносоюзної кампанії коренізації влади центр ставився до неї поблажливо. Тим жакливіших репресій зазнала Україна після того, як Сталін переміг усіх своїх суперників, покінчив з новою економічною політикою і розпочав форсоване насадження директивної економіки, яка відповідала політичному режимові. Апофеозом сталінського «реформування» стала колективізація села, за рахунок якого здійснювалася індустріалізація. В основу цієї політики була покладена грабінницька концепція «первісного соціалістичного нагромадження». Згідно з нею, СРСР повинен був у найкоротші терміни «пройти період первісного нагромадження, дуже щедро черпаючи із джерел досоціалістичних форм господарювання... Завдання соціалістичного господарювання не в тому, щоб брати з дрібнобуржуазних виробників менше, ніж брав капіталізм, а в тому, щоб брати ще більше»³⁵. В українського селянина, керуючись цією політикою, більшовицький режим взяв усе...

«Факти свідчать, — зазначає професор С.Кульчицький, — що Україна перебувала в епіцентрі сталінських репресій. Щоб перетворити українських селян-власників на колгоспників, було застосовано не тільки експроприацію заможного прошарку села, як повсюди в СРСР, а й терор голодом — конфіскацію всіх без винятку продовольчих запасів, нагромаджуваних у кожній селянській садибі до нового врожаю. «Натуральні штрафи», як їх було названо у відповідних директивних документах, стали карою за те, що заготівельні бригади не знайшли хліба у «боржників». Внаслідок цього голод, від якого в 1932—1933 рр. потерпало багато місць країни, переріс у двох регіонах — Україні та на Кубані — у страхітливий голодомор»³⁶.

Професор В. Солдатенко абсолютно правий, коли зазначає: «Кількість жертв (демографічних втрат), хоч як це гірко, встановити бодай наближено, навіть з допустимою похибкою (хоч це звучить украй цинічно, по-блюзнірському), скажімо у сотню тисяч — нереально»³⁷. Публіцисти — нефахівці як в Україні, так і за кордоном — оперують цифрами 7–10 і навіть 13 млн загиблих від голоду. Звичайно — це перебільшення. Кваліфіковані західні дослідники проблеми «демографічних катастроф 30-х років» вважають, що в той період в СРСР від голоду загинуло 2–4 млн чоловік. Російський історик Р. Медведєв припускає, що в країні від голоду загинуло 6 млн чоловік. На нашу думку, найбільш близькі до істини автори фундаментальної колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні», які вважають, що на селі 1932 р. загинуло не менше 150 тис. осіб, а кількість тих, хто помер голодною смертю 1933 р. становить 3–3,5 млн осіб. Ці втрати на порядок вищі, ніж в інших місцевостях Радянського Союзу, що постраждали від голоду 1933 р.³⁸

Та якою б не була остаточно цифра жертв більшовицького соціального експерименту в тогочасній Україні, доводиться констатувати одне: в республіці практично повністю було репресоване або знищене покоління людей, які брали участь в українській революції, з яких мала повстати її нова політична еліта. Голодомор став для українського народу цивілізаційною катастрофою, наслідки якої відчуються й дотепер.

Далеким від ідеалу було і становище українців на землях, які у міжвоєнний період входили до складу інших держав. Як ми вже зазначали, крах імперії Габсбургів призвів до нового розчленування західноукраїнських земель. Галичина, західна частина Волині, Полісся і Холмщина відійшли до

Польщі, Буковина — до Румунії, Закарпатська Україна — до Чехословаччини.

До Польщі було прилучено понад 120 тис. км² української етнічної території, на якій, за переписом 1931 р., проживало майже 9 млн осіб. Територія Буковини площею близько 8 тис. км² увійшла до складу однієї з румунських провінцій з центром в Чернівцях. Більшу частину цієї провінції склали етнічні румунські і молдавські землі. Лише в Закарпатській Україні, яка опинилася у складі Чехословаччини, на основі чотирьох колишніх українських комітатів було створено єдину адміністративно-територіальну одиницю — Підкарпатську Русь з центром в Ужгороді, площею майже 14 тис. км². Таким чином, в кінці 30-х років ХХ століття поза межами УРСР перебувало близько 150 тис. км² українських етнічних земель, де проживало понад 14 млн осіб, з яких майже дві третини становили українці. В міжвоєнне десятиріччя кожна з вищезгаданих держав намагалася у різні способи розв'язувати українське питання. Окрім Чехословаччини, у складі якої русини домоглися справжньої автономії й згодом створили власну державу — Карпатську Русь, становище українського етносу в чужих державах було вкрай важким.³⁹

Найбільших утисків українці зазнавали в Польщі. У міжвоєнний період у Галичині мешкало 5 млн 587 тис. українців, що складало 62,6 % населення краю. Польський уряд проводив політику осадництва та пацифікації, яка передбачала, з одного боку, створення вздовж кордону Польщі та СРСР потужної смуги з польських осадників, які отримували у власність українські землі, а, з іншого, придушення за допомогою військової сили та каральних операцій будь-якого спротиву з боку галичан. Як зазначає професор М.Панчук,

«жорстока пацифікація, що обрушилась на нескорені «східні креси», переслідувала мету фізичної розправи над революційними елементами села. Спеціально організовані загони поліції та осадників нападали на села й цілі повіти. Фізичні розправи поєднувалися з «ревізіями» культурно-освітніх, економічних, спортивних товариств, які, на думку карателів... «підбурювали» селян.

З 31 липня по 30 листопада 1930 р. пацифікацією було охоплено 221 село у Львівському, 89 — у Станіславському, 121 — у Тернопільському воєводствах. 6-й, 9-й, 14-й полки уланів, 10-й артилерійський полк та інші підрозділи регулярної армії були кинуті на неозброєних мирних жителів. Всього ж окупаційне «втихомирення» відчули на собі селяни 493 сіл 17 повітів Західної України»⁴⁰.

Посилювався тиск і в духовній сфері. В березні 1938 р. військові у Люблінському воєводстві закрили 39 українських церков, а 41 церкву і молитовний будинок було знищено взагалі.⁴¹ Руйнування українських церков тривало до 16 липня 1938 р. За цей час лише в цьому воєводстві було знищено 91 церкву, 10 каплиць і 26 молитовних будинків. Католицькій церкві було передано 3 православних церкви і 4 каплиці. Всього ліквідовано 127 культових об'єктів.⁴²

Звичайно, таке ставлення властей не могло не викликати спротив галичан, який відбувався під проводом різних політичних партій. Найвпливовішою серед них було Українське націонал-демократичне об'єднання (УНДО), створене 1925 р. У польському сеймі УНДО у 1930 р. отримало 17 місць, за нього проголосувало майже 650 тис. виборців у Галичині і майже 62 тис. на Волині. У підпіллі діяли Комуністична партія Західної України (КПЗУ), Українська військова ор-

ганізація (УВО), а з 1929 р. — Організація Українських Націоналістів (ОУН).

КПЗУ традиційно орієнтувалася на СРСР, мала свій осередок на вигнанні у Харкові й була рупором більшовицької пропаганди в Галичині. УВО ж і особливо ОУН мали виразну антикомуністичну забарвленість й виступали проти свавілля польських властей під націоналістичними гаслами.

Як зазначав один з оунівських провідників С.Ленкавський, діяльність УВО (заснована 1920 р. полковником українських січових стрільців Є.Коновальцем) можна поділити на два періоди: перший — від 1920 до 1923 рр.; другий — від 1923 до 1929 рр. Протягом першого етапу УВО розгорнула широку революційну акцію, спрямовану проти польської політики осадництва. При цьому використовувалися як пасивні, так і активні методи боротьби. До пасивних дій відносилися бойкотування 1920 р. присяги на вірність Польщі, яку мали складати урядовці й службовці державних і самоуправних установ, бойкотування 1921 року загального перепису населення, бойкотування 1922 р. виборів до польського сейму та сенату та набору до польського війська.

Активний опір полягав у проведенні різних бойових і саботажних акцій. Було здійснено кілька терористичних замахів на державних діячів Польщі, підпалів поміщицьких маєтків, партизанських рейдів з метою нищення польських постів тощо. Діяльність УВО знайшла масову підтримку населення.

Після того, як 1923 р. Галичина офіційно увійшла до складу Польщі, УВО була змушена дещо згорнути свою активність, й головну увагу, не припиняючи поодиноких терактів та експропріацій, приділяла поширенню націоналістичних ідей. В цьому величезну роль, як ми відзначали в попередньому розділі, відіграв Д.Донцов.⁴³

У лютому 1929 р. у Відні відбувся I конгрес українських націоналістів, який створив ОУН. ОУН об'єднала всі націоналістичні організації західноукраїнських земель. Про ідеологічні та організаційні засади ОУН ми вже згадували. Тут варто зупинитись на завданнях, які вона програмово накреслила перед собою:

«1) Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави (УССД) в підставу свого політичного діяння, — читаємо в програмі ОУН, — та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-державного розірвання створили та закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляється, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад.

2) Не обмежуючись в своїй діяльності на той чи інший термін, але змагаючи до опанування української національної дійсності на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями, ОУН вестиме політику державництва без придавання їй партійного чи якого-небудь іншого суспільно-групового характеру та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і класовим угрупованням з їх методами політичної праці.

3) Опираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи коло українського національного ідеалу, ОУН ставить собі за завдання уздоровити внутрі нації відносини, викликати в українському народі державно-творчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину й таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших народів світу»⁴⁴.

Таким чином, ОУН ставила перед собою великі завдання. Вони вже не обмежувалися опором польському гнобленню, а передбачали створення власної держави, яка б охоплювала всю етнічну територію України. Популярність ОУН в Галичині, особливо в молодіжному середовищі, швидко зростала. Вона проводить низку терористичних акцій проти польських чиновників та радянських дипломатів, продовжуються експропріації. Незважаючи на репресії з боку влади, ОУН створює по всій Галичині розгалужену підпільну мережу.

Що стосується Закарпаття, то події там розвивалися дещо в іншому плані. Українська автономізація в межах Чехословаччини досягла свого розквіту в жовтні 1938 року, коли було сформовано перший уряд Карпатської Русі. 26 жовтня його очолив Августин Волошин.

Менш ніж через тиждень роботи його кабінет зазнав першої кризи. 2 листопада 1938 року відповідно до рішень Віденської арбітражної комісії, до якої входили міністри Німеччини та Італії, на підставі Мюнхенської угоди, уряд Волошина був змушений погодитися на передачу південних районів Закарпаття Угорщині. Крім міст Ужгород, Мукачеве та Берегове з округами, у володіння Угорщини було передано Іршавську та Севлюшську округи, всього 1500 км² території, де проживало близько 173 тис. осіб. Столицю Підкарпатської України довелося перенести до Хусту.⁴⁵

Після переїзду до Хусту, уряд Волошина почав зміцнювати й перетворювати край на справжню автономну державу. Для оборони від наскоків угорських терористів нещодавно засновану Українську національну оборону було перетворено на військову силу — Карпатську Січ, яку очолили Дмитро Кметуш та інші завзяті українські націоналісти — Іван Роман, Іван

Рогач, Степан Росоха. Січ була визнана чехословацьким урядом і її члени отримали право носити уніформу і зброю. Щоб поживити контакти з Прагою, підкарпатський уряд вислав до чехословацької столиці урядову місію. 22 листопада 1938 р., коли парламент затвердив конституційний акт, автономна провінція одержала законний статус. За цим актом колишній адміністративний апарат було розпущено і вся влада зосередилася в руках трьох підкарпатських міністрів. В найближчі п'ять місяців планувалося провести вибори до сейму. Сейм мав вирішити питання про офіційну назву і мову краю. Але ще до того, як зібрався сейм, уряд Волошина пішов уперед і українізував шкільну освіту, а також численні офіційні й неофіційні друковані видання.

Автономний край залишив також свій слід — дарма, що нетривкий — на міжнародній арені. У сусідній польській Галичині українці з величезною надією поглядали на Підкарпатську Русь. Підкарпаття вони вважали першим «українським» краєм, який здобув собі волю, і для оборони цих завоювань чимало галицьких добровольців перетнуло кордон і вступило до Карпатської Січі. Слід, однак, зауважити, що їх завзяття не завжди належним чином трактувалося підкарпатським керівництвом і місцевим населенням. З одного боку, волонтери вважали чехословацьке врядування подібним до польського режиму в Галичині, а, з другого, ставилися до всіх підкарпатських русофілів (серед останніх було чимало шанованих місцевих патріотів) як до зрадників, котрих треба знищувати або принаймні позбавити будь-якої влади. Хустський уряд також був невдоволений втручанням галичан, і у відповідь став обстоювати тезу про те, що після двадцяти років чехословацького врядування підкарпатські українці досягли

більшого ступеня зрілості, ніж галичани, а сам він як єдиний український уряд в Європі слугуватиме маяком для решти українських земель. Міністр уряду Волошина Ревай полюбляв у той час зазначати: «Звичайно говорять, що сонце сходить зо сходу, цим разом зійде воно від нас!».

Волошин звернувся по допомогу й до емігрантів у Сполучених Штатах Америки, де ще в жовтні 1938 року було створено спеціальний Комітет оборони Карпатської України. Цей комітет перебував під впливом українських емігрантів з Галичини. З іншого боку, підкарпатська емігрантська громада, на чолі якої стояли Греко-католицьке об'єднання і Карпаторуський союз Геровського, посилювала «протести проти утвердження України на споконвічних руських землях, яке проводить прем'єр Волошин». Громада вважала, що батьківщина перетворюється на центр пронацистського українського націоналізму.

Як вважає П.Магочій, підстави для таких звинувачень були. Гітлер загалом цікавився українською проблемою — в тій мірі, в якій її можна було використати для його власних цілей, тобто ослаблення Радянської Росії. Отже, деякий час Берлін розглядав Підкарпатську Русь в контексті широкого українського питання і під час Віденських арбітражів в листопаді 1938 р. німецький міністр закордонних справ фон Ріббентроп запевнив Волошина, що Німеччина політично й економічно підтримуватиме його уряд. З'явилася думка, що, можливо, невелика карпатська провінція зможе стати П'ємонтою для створення об'єднаної України під німецьким протекторатом. Берлін відкрив у Хусті консульство, а в грудні 1938 р. в німецькій столиці було підписано дві економічні угоди, в яких йшлося про торгівлю та видобуток німцями карпатських корисних копалин. Проте зрештою край не став наріжним каме-

нем вільної єдиної України. Сподівання на те, що «Німеччина збудує самостійну Карпатську Україну» виявилися марними.

Незважаючи на перевагу українофільської орієнтації, підкарпатські русофіли теж проявляли політичну активність. 14 листопада 1938 р. вони заснували в Хусті Центральну руську народну раду. Метою цієї організації було боронити «російські» інтереси в автономній провінції. Вона надіслала до Праги меморандум, вимагаючи щоб уряд Волошина був замінений кабінетом, який би очолив міністр Едуард Бачинський.

Тим часом кабінет Волошина зазнавав все більших труднощів у стосунках з центральним урядом. 30 листопада 1938 р. парламент обрав новим президентом Чехословаччини доктора Еміля Гаху, відомого своїм антиукраїнським налаштуванням в підкарпатських справах. Проте, він залишив на посадах міністрів Волошина і Ревая, усунувши тільки русофіла Бачинського. 16 січня 1939 р. Гаха призначив на його місце генерала Лева Прхалу, чеха за національністю. По всій Карпатській Україні піднялася хвиля протестів.

Хустський уряд поступово проводив підготовку до виборів до автономного сейму. Вони відбулися 12 лютого 1939 р. Переважна більшість виборців підтримала новостворену партію — Українське національне об'єднання, яка відстоювала інтереси українофільського руху.

Успіх, здобутий Волошиним, був нетривкий, оскільки сам уряд протримався після виборів лише чотири тижні. В лютому 1939 р. стало ясно, що Гітлер прийняв рішення про остаточну анексію Чехословаччини. Карпатська Україна при цьому віддавалася Угорщині. 14 березня словацький прем'єр-міністр Тісо проголосив незалежність Словаччини, а угорські війська вступили в Карпатську Україну. Коли 15 березня розпочалися

сутички між загонами Карпатської Січі й угорцями, Волошин скликав сейм. Було схвалено постанову про створення держави Карпатська Україна. Президентом обрали Августина Волошина. Але декларація про незалежність мала лише символічне значення. Опинившись у безвихідній ситуації (адже угорські війська захоплювали країну), члени карпатоукраїнського уряду вже через кілька годин після проголошення символічної незалежності мусили тікати за кордон. За наказом з Праги, чеські війська не чинили опору окупантам.⁴⁶

Недостатньо озброєна і малонавчена армія закарпатців п'ять днів чинила опір агресорові. 18 березня 1939 р. угорці захопили Хуст, однак бої тривали. Закарпатці та галичани вдалися до партизанської боротьби. В горах Закарпаття окремі загони Карпатської Січі вели збройну боротьбу до кінця травня 1939 р.⁴⁷

У боях за незалежну Карпатську Україну полягло близько 5 тис. закарпатців і галичан. Хортістський режим вдавня до етнічного геноциду. Понад 10 тис. українців було кинуте до тюрем та таборів, майже 5 тис. з них загинуло. За роки угорсько-фашистського поневолення в 1939–1944 роках зазнали репресій 183 тис. українців, з них 115 тис. загинуло.

Героїчна боротьба за українську державність напередодні Другої світової війни змусила заговорити про український фактор світову громадськість. Коротка історія існування Карпатської України стала прикладом відстоювання національних інтересів перед переважаючими силами ворога. Закарпатські українці створили самобутню політичну систему в рамках триєдиної Чехословаччини, вписали свою сторінку в цивілізаційну історію України. Проте, оригінальна українська держава під Карпатами в черговий раз стала «розмінною картою» у великій політичній грі могутніх світових зверхників.⁴⁸ Закарпаття майже

на шість років потрапило під угорське панування, за якого становище українців було тяжчим, ніж будь-коли.

На кінець тридцятих-початок сорокових років минулого століття в цивілізаційній історії України, яка попри зовнішні атрибути державності все більшою мірою перетворювалася на одну з провінцій сталінської сатрапії, відбулася ще одна знаменна подія. Після укладення 23.08.1939 р. «пакту Ріббентропа—Молотова» та секретних протоколів до нього про розподіл сфер впливу між СРСР і Німеччиною, Червона армія 17 вересня 1939 р. розпочала свій т.зв. «визвольний похід» проти Польщі в результаті якого Західна Україна і Західна Білорусія увійшли до складу СРСР. У червні 1940 р. Радянський Союз добився від Румунії повернення Бессарабії, силоміць відторгнутої у 1918 р., і передачі йому Північної Буковини — споконвічної української землі. Вперше в історії народ України було майже цілковито возз'єднано в одній, нехай і буффорській державі. Соборність стала реальністю, хоча, як і все, до чого торкалася рука Сталіна, зроблено це було напрочуд цинічно і брутально — через змову з таким самим тоталітарним хижаком — Гітлером. За звичним сценарієм, відпрацьованим за двадцять років радянської влади до автоматизму, на територіях, що увійшли до України, було проведено народні збори, які ухвалили декларації про входження до УРСР.

Проте обіцяного радянською владою щастя галичани у складі УРСР не знайшли. За два довоєнні роки Західна Україна на собі відчула всі «принади» колективізації й масових репресій. Вже з грудня 1939 р. розпочалася підготовка до депортації населення західних областей України і Білорусії до віддалених районів Радянського Союзу. Перших мешканців було депортовано у лютому 1940 р. разом з родинами польських

військових осадників і лісничих. Друга депортація у квітні 1940 р. охопила родини репресованих. Третя і четверта відповідно у червні 1940-го і травні-червні 1941 — переважно біженців. Всього за 1939—41 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було вивезено близько 550 тис. осіб. Жертвами насильницького переселення став майже кожний десятий житель Західної України⁴⁹.

Така «доброзичливість» радянської влади не могла не викликати обурення великих мас населення цього регіону. Зважаючи ж на те, що саме на західноукраїнських землях у міжвоєнний період активно діяла Організація Українських Націоналістів, лідери якої сподівалися добитися незалежності за допомогою гітлеровської Німеччини, можна собі уявити як останні чекали початку війни.

Слід сказати, що певні підстави розраховувати на подібний перебіг подій оунівці мали. Нацистське керівництво Німеччини розглядало два основні варіанти стосовно майбутнього України. Перший відстоював відомий нацистський ідеолог Альфред Розенберг: він передбачав створення маріонеткової «української держави» під повним контролем рейху з подальшим використанням її у війні проти СРСР. «Відновлення» української державності мало б відіграти роль каталізатора національних революцій на теренах Радянського Союзу й прискорити перемогу Німеччини. Інший сценарій, до якого схилився сам фюрер та його найближче оточення, повністю ігнорував такі «складні» схеми й розглядав Україну як звичайний політичний простір, позбавлений будь-якої самостійності.

На початку 1941 р. керівництво бандерівської ОУН доручає своєму емісару в Берліні Ріко Ярому встановити контакти з керівництвом вермахту з тим, щоб заручитися дозволом на

створення українського спецпідрозділу у складі німецької армії. Шукало своїх шляхів співпраці з німцями й друге крило ОУН — мельниківське. Саме воно згодом виступило ініціатором створення дивізії СС «Галичина», брало найактивнішу участь в її формуванні.

А поки ж українським націоналістам дозволили сформува-ти дві диверсійні частини абверу — легіони «Нахтігаль» і «Роланд». Аналогічно до абверівських легіонів, весною 1941 р. були створені «похідні групи ОУН». Згідно з задумами німецького командування, вони мали відігравати роль допоміжного окупаційного апарату, бути своєрідною сполучною ланкою між окупаційною владою й українським населенням. Оунівці розраховували, що участь у «похідних групах» дасть їм змогу займатись певною політичною діяльністю, не зазнаючи надто великих неприємностей з боку гестапо. Крім того, завдяки «похідним групам» і мельниківці, і бандерівці планували якнайшвидше потрапити до України і відразу, тільки-но пройде фронт, політично заволодіти територією. Звичайно, це був блеф, бо німці ніколи не дозволили б оунівцям скористатися перемогами вермахту. Жодної влади «похідні групи» на захопили, але окупаційну владу розлютили й спонукали до суворих репресій відносно оунівських активістів.

Інакше й бути не могло. Бо ж цілі українських інтегральних націоналістів й німецького керівництва були абсолютно різні. Про це свідчить і зміст секретної інструкції, яку провід ОУН(б) розіслав своїм представникам у травні 1941 р. Уже першим реченням цього документа поставлено перед організацією найголовніше завдання: «ОУН використає війну з СРСР для розгортання боротьби за Суверенну Соборну Україну, для прискорення її здобуття». І далі: «Якщо фронт бо-

ротьби третіх держав з Москвою буде пересуватися через українські землі, тоді військова окупація України подібними чужими військами неминуча...

Наше завдання в такій ситуації: не допустити, щоби Україна була тільки тереном поєдинку чужих сил з нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння. Навпаки, власною боротьбою, будуванням власної Держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі ролю підмета і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах Московської імперії...

Для того держави, які ведуть боротьбу з Москвою і не ставляться вороже до України, трактуємо як природних союзників...

Дальше відношення України до тих держав залежатиме від того, як вони будуть трактувати і шанувати права та життєві вимоги України».

За тиждень до початку німецько-радянської війни ОУН(б) підготувала меморандум для офіційного Берліна. Але потрапив цей документ у рейхсканцелярію лише на другий день після німецького нападу на Радянський Союз.

У меморандумі наголошено, що розв'язання української проблеми має відповідати українським інтересам і що тільки за такої умови вирішення українського питання принесе користь і Німеччині. Проте, німецькі інтереси не мають переважати над інтересами України.

З аналогічною пропозицією до німців звернулося й мельниківське відгалуження ОУН — Провід українських націоналістів. Як зазначав відомий український військовий діяч М.Капустянський, ПУН через полковника А.Бізанца, колишнього командира 7-ї галицької бригади, що мав зв'язки з керівництвом вермахту, звернувся до німецької ставки з пла-

ном відновлення української армії «як союзної, під українською політично-стратегічною кермою. В парі з цим ішли й наші плани відновлення суверенної України. На горі собі, зарозуміла вища німецька команда не узгляднила нашої далекойдучої цілеспрямованої пропозиції»⁵⁰.

Один з авторів цієї книги відзначає, що «німецьке командування, м'яко кажучи, було здивоване появою такого «могутнього» союзника. Легше було уявити «союз» пацюка з удавом, аніж ОУН з рейхом. Та в перші дні війни гітлерівському удавові було не до пустощів інтегральних націоналістів. Скориставшись цим, оунівці й проголосили «відновлення української незалежності»⁵¹.

Від німців на зборах, які було проведено 30 червня 1941 р. в будинку «Просвіти» на львівській площі Ринок були присутні майор Айкерн і представник відомства Розенберга в групі армій «Південь» капітан Ганс Кох. Саме їх присутність видавалася бандерівцям за лояльність офіційного Берліна до «акту 30 червня». Проте, німецькі офіцери виконували зовсім іншу функцію. Зокрема, Г.Кох, після того як зачитали Акт відновлення Української Держави та декрет про призначення Я.Стецька головою уряду, попередив присутніх в залі українців, що вони не повинні займатися політикою, що тільки Гітлер може віддавати накази в Україні.

Як згадував на сторінках журналу «Самостійна Україна» один з очевидців цієї події, Кох «зборів не вітав, говорив щось грізно й накінець заявив: «Будете робити те, що вам скаже німецький уряд!»⁵². До речі, подібний перебіг подій передбачав навіть такий апологет нацизму, як Д.Донцов. Коли 1941 р. С.Бандера запропонував йому стати президентом української держави, Донцов, не бажаючи брати участь у відвертому

фарсі, відповів: «Я радо прийму цю посаду, але не з ваших рук, пане Бандера».

Німецька реакція на непослух інтегральних «союзників» була блискавичною. Вже 2 липня в секретній депеші за підписом начальника поліції безпеки СД Р.Гейдріха констатувалося: «Елементи з групи Бандери під проводом Стецька і Равлика організували (у Львові) міліцію й муніципальне управління. Айнзацгрупа створила на протигагу групі Бандери незалежне управління міста.

Готуються подальші заходи проти групи Бандери й особливо — проти самого Бандери. Вони будуть якнайшвидше реалізовані».

3 липня до Кракова прибуває заступник держсекретаря Кундт, де зустрічається з провідними діячами Українського національного комітету, а також з Бандерою. По суті це був справжній допит. Насамперед Кундт безапеляційно заявив: «...фюрер — єдиний, хто керує боротьбою, і ніяких українських союзників не існує. Можливо, що українці особисто відчувають велике піднесення і почувають себе нашими союзниками, але в розумінні державної термінології ми не є союзниками, ми є завойовниками російсько-радянської території». І вже далі кілька разів наголосив, що створювати український уряд і взагалі вирішувати все, що має надалі відбуватися в Україні, може тільки «фюрер, який завоював цю країну».

Через два дні німці арештували С.Бандеру і відправили до Берліна для подальших допитів. Невдовзі затримали і Я.Стецька, а також багатьох членів Українського національного комітету в Кракові.

Український історик Петро Мірчук цілком справедливо зазначав, з цього приводу: «Німці не мали наміру толерувати

створення української держави, ані тим більше допомагати в її творенні»⁵³. Це повинні були розуміти і бандерівці. Адже, як наголошує той же автор, «всі друковані за нацистських часів праці німецьких авторів про Україну підкреслювали природні багатства української землі та плодючість українського чорнозему і дбайливо промовчували факт, що ту землю замешкує від віків український нарід, який завжди змагав і змагає до збереження своєї державно-національної суверенності. Після прочитання таких творів малося завжди враження, що це не познайомлювання німців з батьківщиною та історією українського народу і з його національно-політичними змаганнями, але — опис багатої «нічией» землі, яку повинні собі взяти, прогнавши більшовиків, німці. Ті, яким пощастило познайомитись з гітлерівською пропагандою на внутрішньонімецькому ринку, знали, що таке питання про Україну не випадкове, а плянове, бо гітлерівські вожаки насправді збиралися йти в Україну тільки для того, щоб перетворити її в німецьку колонію»⁵⁴. Саме про це свідчать події, які відбувалися на українському театрі воєнних дій Другої світової війни.

У поглибленому осмисленні історії Другої світової війни на особливу увагу заслуговує розгляд «українського фактору», тієї ролі, яку Україна відіграла у кінцевій перемозі Радянського Союзу. Розглядаючи проблему з цього боку, не можна не відзначити дуже відчутного впливу на динаміку воєнно-політичних подій саме «українського фактору».

Ми вже відзначали, що керівники рейху розглядали Україну як своє колоніальне придбання, свого роду «німецьку Індію». Крім того, німецькі стратеги вважали, що, відірвавши Україну від Росії, вони завдадуть останній смертельного удару, назавжди зачинять перед нею двері в Європу й водночас

перетворять Німеччину на країну-гегемон на континенті. Напередодні Другої світової війни Г.Герінг у розмові з американським дипломатом недвозначно заявив: «нас більш за все і насамперед цікавить Україна». Цей геостратегічний плацдарм вважався керівництвом вермахту одним з основних у «бліцкригу» Німеччини проти СРСР. Саме тут, за планом «Барбаросса», мали бути знищені великі угруповання радянських військ. «З цією метою головною удару завдається з Любліна у загальному напрямку на Київ». А по завершенні цієї операції німецьким військам належало «своєчасно зайняти важливий у воєнному та економічному відношенні Донецький басейн»⁵⁵.

Сталін також приділяв колосального значення південно-західному угрупованню радянських військ, вважаючи Україну найважливішим майбутнім театром воєнних дій. Саме тут у 30-ті роки було споруджено розгалужену систему з 16 укріплених районів, оснащених новітнім озброєнням. На новому жордоні 1939 р. спішно будувалася потужна оборонна «лінія Молотова».

Необхідно відзначити, що українська економіка була найважливішою складовою радянського військово-промислового комплексу. Наприкінці 1940 р. вона виробляла 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, 64,7% чавуну, 48,8% — сталі, 67,6% — залізної руди, 25,7% — електроенергії тощо. До того ж Україна була житницею всього СРСР.

На українській і взагалі південній ділянці в ході війни практично ніколи не наставало затишшя, не було стабільної лінії фронту, «окопної» війни, постійно тривали активні бойові дії. Саме тут відбулися такі великомасштабні операції 1941 р., як перша танкова битва в районі Луцьк-Броди-Рівне-Дубно,

Київська, Одеська, Донбаська оборонні операції. У тяжкому першому році війни радянські війська зуміли цими, хоч загалом і невдалими операціями, поставити під сумнів графік гітлерівського «бліцкригу».

Стратегічне значення Україна зберегла і у 1942 р. Німецький генеральний наступ «Блау», що мислився як вирішальний для долі війни, мав наслідком затяжні й виснажливі воєнні операції — на Волзі та Північному Кавказі, у яких Німеччина зазнала непоправних поразок, їх результатом став початок визволення території України у грудні 1942 р.

Значення українського воєнно-стратегічного чинника зросло після Курської битви (вона також географічно пов'язана з Україною, бо закінчилася 23 серпня 1943 р. здобуттям Харкова). Видатний український письменник і кінорежисер Олександр Довженко, який перебував на той час на Південно-Західному фронті, мав всі підстави занотувати у своєму щоденнику: навколо України «точиться добра половина світової війни»⁵⁶.

Це й справді було так. Війна на Україні не припинялася протягом 40 місяців — аж до 28 жовтня 1944 р. На її території проведено майже половину стратегічних операцій радянсько-німецького фронту. Лише в одній оборонній, 11 стратегічних і 23 фронтових наступальних операціях у січні 1943-жовтні 1944 рр. на українській землі загинуло й було поранено 3,5 мільйона бійців Червоної армії. Територія республіки впродовж майже всієї війни була місцем найбільшої концентрації військ та озброєння воюючих армій. Так, в боях 1943—1944 рр. з обох сторін брали участь понад 6 млн чоловік, 85 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків, самохідних артилерійських установок та штурмових гармат, 10 500 літаків.

Коли битва за Україну досягла апогею (з осені 1943 до осені 1944 рр.), тут було зосереджено до половини всього особового складу діючої радянської армії. В цій кампанії брали участь шість фронтів (1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські, 1-й і 2-й Білоруські, а також Чорноморський флот, три військові флотилії тощо). І це були найдобірніші війська — з 10 гвардійських армій того часу 8 діяли на українських теренах.

З німецького боку в битвах за утримання України також взяли участь кращі сили у складі групи армій «Південь» — «Північна Україна» і «Південна Україна», ударні есесівські танкові з'єднання: 1-й танковий корпус СС, дивізії і бригади «Рейх», «Велика Німеччина», «лейб-штандарт Адольф Гітлер», «Валлонія», «Вікінг», «Мертва голова», а також 14-та гренадерська дивізія СС, 8-а кавалерійська дивізія СС тощо. Саме на Україні великою мірою вирішувалася доля Другої світової війни.

Після кампанії 1943–1944 рр. в міру просування на Захід, радянська армія дедалі більше українізувалася. На завершальному етапі війни чимало з'єднань і підрозділів на 50–70% складалися з українців, шойно мобілізованих до війська.

За час гітлерівської окупації німецькі власті робили все для того, щоб скасувати саме поняття «Україна», позбавити її хоча б і умовної суверенності. Україна, як така, по суті перестала існувати. Більша її частина під назвою «рейхскомісаріат Україна» (назва не території, а інституції) розглядалася як складова «великонімецького простору». Галицький район («дистрикт Галіцієн» — також назва інституції), включено як округ до «генерал-губернаторства», створеного на території Польщі. Східні області передано у військове управління. Південь під назвою «Трансністрія» віддано Румунії як плату за участь у

«східному поході». За те саме Угорщина отримала Закарпатську Україну. І коли в 1942 р. намісник Гітлера Еріх Кох зрік: «України немає. Ми — народ панів — тут господарі... Два центнери української пшениці варті для мене значно більше, ніж усі національно-державні проблеми України разом узяті», то він лише констатував реальний факт⁵⁷.

Пограбування багатств України набуло безпрецедентних масштабів. Тільки худоби різних видів фашисти вивезли з України 28 млн голів, 60 млн штук свійської птиці, багато мільйонів тонн зерна, інших сільськогосподарських продуктів. Недарма той же Еріх Кох якось промовився: «... Якщо дійсно колись був поворотний пункт у цій війні, то це були бої при Умані, Києві та Ростові, які передали у володіння Німеччини багату Україну з її важливими базами харчування та сировини... Наші вояки не пролили свою кров у цій країні за які-небудь ідеї, що повинні були ошчасливити людство, але для того, щоб наявні тут багатства поставити на службу фронту та фатерлянду»⁵⁸.

Та окупанти не задовольнилися самим грабунком. Жертвами їх терору стали до 4 млн жителів республіки, 1 366 тис. радянських військовополонених з таборів, розташованих на території України, 2,4 млн молоді, силоміць вивезеної на примусові роботи до Німеччини.

Від цілковитого знищення українців, як й інші нації світу, врятувала Червона армія. Вище ми зазначали, що у її складі воювало близько 50% українців. Тому, на нашу думку, абсолютно правий професор М.Коваль, коли зазначає: «аж ніяк не виглядає науково-обґрунтованою теза про так звану окупацію території України Червоною армією. Ця теза не витримує критики ні з точки зору міжнародного права, ні з етичного

погляду. Адже на той час реально існувала унітарна держава — Радянський Союз, до складу якого входила, поряд з іншими національними республіками, і Україна. Західні кордони цієї держави, визначеної міжнародним співтовариством, були підтвержені в лютому 1945 р. спеціальним рішенням Кримської конференції, а пізніше й на Паризькій мирній конференції.

Сьогодні ці кордони є кордонами Української незалежної держави. І порушувати питання про так звану окупацію Радянським Союзом чи то всієї України, чи то окремих її земель — означає навмисно чи мимоволі ставити під сумнів легітимність кордонів сучасної України, іншими словами — робити підкоп під її соборність»⁵⁹. (Над цим варто було б замислитися тим “просунутим” діячам України сучасної, які 2007 р. відкрили у Києві “Музей радянської окупації”. Адже, якби перемогли німці, такі “музеї” влаштовувати було б нікому. Українська нація припинила б своє існування).

Поява згаданої тези відбиває сумний факт: українське суспільство ні на початку німецької окупації, ні в кінці її не було єдиним. Його розколола незрима ідеологічна барикада, причому цивілізаційний розлом поглиблювали різні історичні, соціальні, релігійні умови, в яких розвивалися обидві гілки єдиної української нації. Тяжка провина висить і на сталінському режимові, який своєю нелюдністю штовхав в обійми ворога тисячі потерпілих громадян. Поділивши гірку долю інших роз’єднаних націй, українці нерідко воювали у військових формуваннях супротивних сторін. Певна їх частина в Українській повстанській армії зі зброєю в руках відстоювала ідеали державної незалежності України. Переважна ж більшість у складі радянських збройних сил билася саме за

існування України як такої, за існування українського етносу. Між цими цілями, безперечно, була генетична спорідненість.

Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції, його величезні загальні людські жертви — до 8 млн чоловік, колосальні матеріальні збитки, як це не парадоксально, сприяли поглибленню національної свідомості як у радянській, так і національно-патріотичній формах, висвітили розуміння його місця серед інших народів, а відтак активізували процес поступового реального наповнення державницького потенціалу України, формування її соборності, виходу на світову арену, зміцнення престижу республіки і в СРСР, і за рубежем навіть в умовах жорсткої централізації унітарної держави. Як неформальний член антигітлерівської коаліції, Україна стала однією з країн-фундаторів Організації Об'єднаних Націй, а її представник Д.Мануїльський очолив 1-й Комітет ООН⁶⁰.

Як ми вже зазначали, восени 1944 р. вся територія України була звільнена від гітлерівських загарбників. Але війна закінчилась не для всіх. На території Західної України продовжувався повстанський рух проти радянської влади. Він був викликаний прагненням до незалежності й радянською політикою «чисток» у 1939–1941 рр., колективізацією та загрозою нової депортації.

На той період в Україні збереглася досить потужна підпільна організація ОУН. Вище ми згадували, що на початку війни оунівці сподівалися на допомогу німців. Переконавшись, однак, що німецька влада менше всього переймається створенням незалежної української держави, ОУН погодилася на роль допоміжної окупаційної адміністрації, за що німці озброїли УПА й укомплектували її керівне ядро

професійними абверівцями з колишніх легіонів «Роланд» та «Нахтігаль».

У липні 1944 р. у зв'язку з вступом Червоної армії в Західну Україну ОУН створила Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). Командуючим Української повстанської армії став один з лідерів ОУН(б) гауптман вермахту Роман Шухевич під ім'ям генерала Тараса Чупринки (він же «Тур»).

Лідери ОУН сподівалися на взаємне ослаблення Німеччини і СРСР, а також на те, що Англія буде активно протистояти встановленню гегемонії СРСР в Європі. На порядку денному стояло питання про всенародне повстання, яке б підтримали інші народи СРСР. Але, як і попередні плани оунівців, цей також на ділі виявився блефом. ОУН була змушена проводити військові операції власними силами. Головним завданням УПА став захист західноукраїнського населення від загрози терору і масової депортації. Населення західних областей України підтримувало УПА, що дозволило їй вести збройну боротьбу протягом тривалого часу вже після закінчення Другої світової війни.

При вступі Червоної армії на територію Західної України радянське командування й уряд УРСР закликали повстанців скласти зброю, обіцяючи їм амністію. Однак звернення не дало вагомих результатів. Протягом 1944–1947 рр. було шість такого роду звернень з продовженням строку амністії. В 1945 р. основні сільськогосподарські райони Західної України, глибинка, контролювалися повстанцями. У лютому 1946 р. населення Західної України в своїй більшості бойкотувало перші повоєнні вибори до Верховної Ради УРСР, хоча в офіційних повідомленнях як завжди стверджувалося, що населення одностайно голосувало «за».⁶¹

Окрім ведення збройної боротьби, повстанці розповсюджували листівки, здійснювали спеціальні пропагандистські рейди в Словаччину, в східну частину України, в Білорусію і навіть у Румунію. Повстанці чинили безжальну розправу з офіцерами і солдатами військ НКВС, радянськими і партійними активістами, які потрапляли до їх рук, вчителями, що направлялися в Галичину зі східних областей України. Жорстокість з обох сторін була звичайним явищем.

За підрахунками відомого українського дослідника історії ОУН-УПА В.Кучера, кількість повстанців на території Західної України наприкінці війни перевищувала 300 тис. бійців.⁶² У порівнянні з могутньою збройною машиною Радянського Союзу, це, безумовно, було не дуже багато. Але керівництво ОУН-УПА ухвалило рішення не відходити на Захід і продовжувати боротьбу з більшовицькою владою на українських теренах.

Звертаючись до особового складу УПА і підпільної мережі ОУН, обґрунтовуючи необхідність боротьби за власну державу Р.Шухевич наголошував: «Коли Ви раз вступили на шлях боротьби зі сталінським режимом, то не на те, щоб перед ним капітулювати, бо з ворогом, що загрожує існуванню нації, треба боротися на життя і смерть. Я певний, що зброї, яку Ви одержали з рук нації, не посоромите і прийдешнім поколінням передасте своє ім'я, вкрите безмерною славою».⁶³

Знаючи тяжких втрат у збройній боротьбі з радянською владою на західноукраїнських землях, а також з метою розширити соціальну базу повстання й експортувати його на східні терени України, Р.Шухевич висуває 1948 р. гасло «обличчям до Сходу!». На Лівобережжя засилаються оунівські емісари, які мали вести агітаційну та розвідувальну роботу. Тогочасна

політична платформа ОУН-УПА передбачала запровадження суспільної власності на засоби виробництва, усунення експлуатації людини людиною, утвердження безкласового суспільства. Заперечувалися диктатура і тоталітаризм, поліцейське свавілля, проголошувалися принципи відповідальності влади перед народом, свобода слова, друку, зібрання, сумління, рівноправність національних меншин.⁶⁴

В такий спосіб керівництво ОУН-УПА намагалося залучити до повстання широкі маси населення по всій Україні. Однак скільки-небудь значного успіху у цій справі оунівські агітатори не досягли.

Складні умови, викликані масованим наступом на повстанців радянських регулярних збройних сил, військ МВС і МДБ, змусили вояків УПА перейти до партизанських методів боротьби. Пояснюючи цей крок, відомий оунівський ідеолог П.Полтава наголошував, що в умовах терористичного ладу в СРСР національно-визвольні сили мали можливість діяти лише у підпіллі. Саме тому підрозділи УПА, поділившись на невеликі бойові групи, змушені були переховуватись у лісах, болотах, горах, підземних криївках. Така тактика вважалася оунівцям єдино правильною й універсальною для всіх поневолених більшовиками народів.⁶⁵ Слід підкреслити, що подібна тактика за підтримки місцевого населення мала певний успіх: українське підпілля за період партизанської боротьби вчинило 14 424 акції, внаслідок яких загинуло 30 676 військовослужбовців, радянських і партійних працівників, господарників, вчителів тощо.

Безповоротні втрати підпілля за цей час становили 155 108 осіб, з них у східних областях 1746. За той же період вийшло з повинною 76 753 особи. У 1943–1956 рр. за всіма «забарвлен-

нями» було заарештовано 103 866 осіб. За 1944–1952 рр. з регіону було депортовано 203 тис. осіб.⁶⁶

Голод в Україні 1947–1948 рр. змусив десятки тисяч селян Східної України перейти в Західну, де вони ставали резервом повстанського руху. Проти нього радянська влада застосувала найрізноманітніші заходи: військові операції, масову депортацію до Сибіру, переселення цілих сіл з районів, що були під контролем повстанців, до східних областей України, колективізацію, заборону уніатської церкви. Останню було фактично ліквідовано 1951 р. й вона на довгі роки припинила своє легальне існування. Збройна боротьба у Галичині у все менших масштабах тривала до середини 50-х років.

Більшість депортованих з західноукраїнських земель були селянами, непричетними до будь-яких злочинів. В регіоні було проведено колективізацію й посилено індустріалізацію (улюблена методика Й.Сталіна), які супроводжувалися масовим переселенням в Галичину т.зв. східняків, а також росіян з РСФСР. Склад населення змінився, повстанці вже не мали його підтримки, до того ж зазнали невідшкодовних втрат в особовому складі. Лідерів УПА було або знищено (Шухевич), або арештовано (Кук). Для того, щоб назавжди покінчити з ОУН, радянськими агентами було знищено у Західній Німеччині її лідерів Лева Ребета (1957) та Степана Бандеру (1959). Так закінчився період збройної боротьби на західноукраїнських землях, яку з великою долею ймовірності можна вважати громадянською війною проти більшовицького панування.

Збройно-політичне протистояння між радянською владою і національно-повстанським рухом у повоєнний період за своєю суттю було унікальним цивілізаційним явищем. Українські повстанці вперше після громадянської війни кину-

ли такий масштабний виклик могутній радянській тоталітарній владі, кілька років боролися за незалежну соборну державу. Це був непримиренний цивілізаційний конфлікт тоталітаризму з рухом «за вільну Україну» у бандерівському трактуванні цього поніття. Намагаючись силоміць встановити на західноукраїнських землях порядок сталінської імперії, більшовики спровокували зіткнення двох гілок українського народу — західної та східної, на довгі роки поселили в них взаємну недовіру і відчуженість. Як образно зазначав О.Довженко, «у тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році возз'єдналась Україна східна і західна... Обнялися, зітхнули, притиснулися одна до одної й... не зійшлися. Розімкнулись обійми, радість поступилася місцем ненависті, непевність — сумніву, сумнів змінився здивуванням, здивування розчаруванням, а потім гнівом і обуренням... Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів і про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло. І як народ український фактично був тут ні при чім»⁶⁷.

У ці ж роки остаточно завершився процес соборності України. В 1945 р. до УРСР ввійшла Закарпатська Україна, яка з 1919 р. перебувала у складі Чехословаччини, а з 1939 р. — Угорщини. Нарешті, 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про передачу Кримської області РСФСР в склад Української РСР». (Додаток). У результаті цього й сформувалися нинішні територіальні межі України. Як слушно відзначив академік НАН України Іван Курас, «незважаючи на переважно номінальний характер державності УРСР в складі СРСР, вона дозволила не тільки зберегти, а й значно розширити адміністративно-територіальні кордони України»⁶⁸.

Українська соборницька цивілізаційна ідея завжди мала справедливий і гуманний характер. Адже вона на відміну від інших (наприклад, російської чи всепольської) ніколи і нікому не загрожувала, не реалізовувалась за рахунок поневолення інших народів, ущемлення їхніх інтересів, зазіхання на чужі території. Сформувавшись в надрах унітарної держави, якою був Радянський Союз, соборна Україна підтвердила геніальне передбачення Пантелеймона Куліша, який ще в середині XIX століття у листі до О. Гацука писав: «Пусть Москвичи ведут русское дело по-московски. История доказала, что без московского способа делать дела славянам не принадлежало бы ныне и столько земли, сколько принадлежит. Настанет пора, когда по-московски не нужно и нельзя будет вести русское дело, но пока такая пора не наступила, напрасно пытаться вырывать палицу из рук Геркулеса. Что касается безобразия, то оно неизбежно в таком хаосе, в котором находится славянский мир вообще и русский в особенности. Но рассердясь на вшей, не бросают шубу в печь»⁶⁹. З гідністю перенісши всі соціальні експерименти під орудою «старшого брата», український народ дочекався поки палиця випала з рук Геркулеса й менше ніж через п'ятдесят років після остаточного оформлення соборності України (строк за історичними категоріями майже непомітний) добився державної незалежності й справжнього суверенітету.

Та це було потім, а відразу по війні Сталін вирішив скріпити розхитане нечуваним катаклізмом суспільство випробуванням ще за царських часів засобом — російським великодержавним шовінізмом. 24 травня 1945 р. на урочистому прийомі з нагоди Перемоги він дав старт новій кампанії такими словами: «Товариші! Я хотів би підняти тост за здоров'я нашого радянського

народу, і передусім російського народу. Я п'ю передусім за здоров'я російського народу, бо він є найвидатнішою нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу! Я піднімаю тост за здоров'я російського народу, бо він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не лише тому, що він керівний народ, а й тому, що в нього є ясний розум, стійкий характер і терпіння»⁷⁰.

Наступного дня вийшла передова «Правди» «Великий російський народ», яку передрукували всі газети країни. З номера в номер вся радянська преса почала публікувати статті про абсолютний пріоритет російського народу в літературі, мистецтві, науці і техніці. Іншою темою пропагандистської кампанії стало цькування т.зв. безрідних космополітів, які буцімто нехтують великими талантами російського народу.

Особливо активно пошуки «націоналізму» в Україні стимулював Лазар Каганович, який з березня по грудень 1947 р. очолював ЦК КП(б)У. Він постійно тероризував партійних працівників республіки, вимагаючи від них, по-перше, безжалісно проводити хлібозаготівлі (у 1946–1947 рр. в Україні було вдруге «організовано» голодомор), а, по-друге, активніше поборювати «націоналістичні» прояви. В результаті 1946 р., за офіційними даними, в Україні від голоду померло 282 тис., а в 1947 р. — понад 520 тис. чоловік⁷¹. Нову хвилю гонінь на українську інтелігенцію було започатковано в липні 1947 р. доповіддю заступника Голови Ради Міністрів УРСР Д.Мануїльського «Проти українського буржуазного націоналізму», яку він виголосив перед активом інтелігенції Львова. Політика «закручування гайок» продовжувалась в Україні до смерті Сталіна (1953 р.).

Характеризуючи сталінський період, відомий російський письменник Борис Васильєв відзначав: «Все покоління соведських людей рождалось, жили и воспитывались в ходе непрекращающейся гражданской войны. Их нравственность, мировоззрение, представления о правах и правопорядке, их философия и их психология сложились в процессе нескончаемых боевых условий существования и постоянно действующего военного положения: просмотрите наши уголовные законы недавнего прошлого. Именно это обстоятельство сформировало государственный управленческий аппарат как командно-административную систему, рассчитанную на работу в экстремальных условиях постоянного военного положения, на борьбу и подавление, на приказ, главенствующий над законом (что характерно для военного положения), и закон, который для самой этой системы был и остался неписанным. Война предполагала наличие врага, и его постоянно находили, меняя лишь наименования: сначала это были белые, потом - кулачество «как класс», затем — троцкисты, зиновьевцы, бухаринцы, немцы Поволжья и крымские татары, чеченцы и ингуши, калмыки и балкары, безродные космополиты и убийцы в белых халатах и т.д. и т.п. Бездонная прорва ГУЛАГа все время пополнялась пленными этой бесконечной войны с собственным народом, а проживавшее в гигантской казарме пока еще «свободное» население было всего-навсего заложниками этой системы»⁷².

«Новий курс» щодо України було започатковано з приходом до влади в СРСР М. Хрущова, який у передвоєнні й воєнні роки обіймав найвищі посади в республіці. З України було відкликано останнього сталінського емісара Л.Мельникова. Першим секретарем ЦК КПУ став О.Кириченко (чер-

вень 1953 р.). Відтоді й до розпаду СРСР республіку очолювали лише місцеві кадри (українці склали переважну більшість й у партійному керівництві обласного, міського та районного рівнів, обіймали ключові посади в уряді республіки). Це призвело до об'єктивного процесу формування національної політичної еліти, яка почала усвідомлювати власні й народні інтереси та поступово навчилася їх захищати.

Звичайно, еліта ця була досить своєрідною, що пояснюється як способом її формування, так і умовами функціонування. Вона не мала можливості ані на крок відступити від партійних догматів або бодай подумки не виконати наказу старшого за рангом «партайгеноссе». Що ж стосується М.Хрушова, то опора на місцеві кадри була йому потрібна для заміни на всіх поверхах партійної та господарської ієрархії представників сталінської «гвардії». Як привід для усунення останніх з постів все частіше використовувалось звинувачення в порушенні «ленінських принципів національної політики».

Як справедливо зазначає І.Лисяк-Рудницький, «можна догадуватись, що інтенсивніша участь українців у партійному й державному апараті спричинилася до ослаблення масового протиукраїнського терору. Не зважаючи на те, що пропагандивні кампанії проти т.зв. «буржуазного націоналізму» не припиняються, не було в останніх роках повторення тих масакр, що ними так трагічно позначилися в історії України 1930-ті роки. Гідно уваги, що різні письменники, учені й інші культурні робітники, що їм ще недавно робили прилюдні закиди в «націоналістичному ухилі», могли викрутитися «самокритикою» й залишатися при житті, а навіть на своїх попередніх становищах... Бачимо теж деякі концесії в області культури, що між ними можна відмітити такі: збільшення ролі ук-

раїнської мови у шкільництві, зокрема вищому; подібне явище, мабуть, теж в адміністративній практиці; пожвавлення видавничого руху українською мовою; поширення діяльності Академії наук УРСР не тільки у природничо-технічних, але наново також у суспільно-гуманістичних дисциплінах»⁷³.

Велику увагу політолог приділив і факту передачі 19 лютого 1954 р. Кримської області зі складу Російської РФСР до складу Української РСР. Він підкреслював, що «геополітичні й економічні чинники обумовлюють органічну приналежність Кримського півострова до українського материка. Україна має історичні й етнічні права на цю територію, позаяк її розвиток від найдавніших часів відбувався у тісному зв'язку з життям українських земель, а серед її строкатого населення українці творили, поруч з татарами, автохтонне ядро. Хоч українці були в Криму тільки меншиною, проте його політичне значення для України більше, ніж деяких теренів, що мають, або мали в недавньому минулому, український етнічний характер. Наприклад, можна собі легко уявити існування самостійної української держави без західних окраїн — Пряшівщини, Лемківщини, Посяння, Холмщини. Проте українська державність немислима без Криму»⁷⁴.

На думку дослідника, Москва, передаючи Кримську область Україні, керувалася такими мотивами: «Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи у них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка в Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася

на жист, що усунув би одну з причин українського невдоволення. Треба вважати, що українська громадскість сприйняла прилучення Криму з сатисфакцією, як задоволення давнього і справедливого українського політичного постуляту. А Москва по суті теж нічого не втратила, бо гейже ціла Україна й так перебуває під її владою. Однак, певна річ, сучасна приналежність Криму до УРСР улегшуватиме в майбутньому розв'язку кримської проблеми по лінії українських інтересів, коли б це питання, що сьогодні є внутрішньою справою Радянського Союзу, мало котрогось дня виринути на міжнародному форумі»⁷⁵. Історія довела справедливість даної сентенції.

В цей же час офіційну концепцію історичного розвитку України було сформульовано в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)». (Додаток). У них цілковито заперечувалася концепція історії України, розроблена М.Грушевським. Будь-які форми української державності, крім УРСР, не визнавалися, а Україна розглядалася фактично як частина Російської держави.

Якщо для Сталіна існував лише один «великий народ» — російський, то з прийняттям «нового курсу» мова йшла вже про «два рівноправних великих народи» — російський і український. Відносно інших народів СРСР цей термін не вживався. Зі сталінських часів незмінним залишився лише постулат про те, що своїм «щастям» українці завдячують виключно «братерській дружбі й безкорисній допомозі» Росії.

Про те, яких гротескних форм набуло це формулювання, свідчить цитата з книги першого секретаря ЦК Компартії України (з 1963 по 1972 рр.) П.Шелеста «Україно наша Радянська». Книга ця, до речі, послужила формальним приводом для усунення його з України за «національний ухил».

«Полтавська битва, — читаємо в ній, — продемонструвала силу братерської дружби українського і російського народів. Вона піднесла міжнародний авторитет Російської держави. Переможна битва врятувала український народ від загрози поневолення Польщею і Швецією»⁷⁵. І це писалося тоді, коли загальновідомою істиною був союз І.Мазепи та запорожців зі шведами. На час Полтавської битви ще й року не минуло, як російські війська під проводом О.Меншикова, завдяки зраді, зтерли з лиця землі гетьманську столицю України — Батурин, винищивши до ноги всіх його мешканців та захисників (загалом близько 20 тис. чоловік). Та ба, навіть така суперлояльна трактовка здалася у Москві не досить переконливою.

Звичайно, помилково було б вважати, що Шелеста забрали до Москви через його літературні вправи. Петро Юхимович брав активну участь у заколоті проти Хрущова (разом з М.Підгорним та Л.Брежнєвим — також вихованцями української компартії). Коли ж останній став генеральним секретарем ЦК КПРС й трішки «обжився» на новій посаді, йому здалося небезпечним «тримати» на чолі другої за всіма показниками республіки СРСР людину, схильну до політичних авантур.

Сам П.Шелест у своїх мемуарах, як і годиться, звинувачує Л.Брежнєва в упередженому ставленні до України, а також як до нього персонально, так і до М.Підгорного (обидва входили до Президії ЦК КПРС). Почалося це, за його твердженнями, вже 1965 р. «Боячись збільшення авторитету Підгорного і великого впливу української партійної організації, Брежнєв почав різні інтриги поступово проти Підгорного. Я в усіх заходах підтримував Підгорного, оскільки бачив його розумні пропозиції», — читаємо у щоденнику Шелеста за цей рік⁷⁶.

Для нашого дослідження, проте, не так цікаво простежити особисті стосунки найвищих представників правлячих еліт України та Радянського Союзу. Важливіше інше: «новий курс» відкрив доступ для українських функціонерів до найвищих посад у всесоюзній партійній ієрархії. Тобто московські «боги» визнали їх достойними Олімпу. Недарма часи правління Л.Брежнєва дістали назву «дніпропетровської епохи», коли на ключових посадах республіканського і союзного рівнів опинилися вихідці з дніпропетровського владного клану. Вихідець з України на чолі Радянської імперії — це черговий парадокс цивілізаційного процесу на теренах СРСР.

Характеризуючи той період, І.Лисяк-Рудницький зазначає: «Ми були б дуже наївними, коли б у сучасній українській радянській бюрократії хотіли бачити затаєних «мазепинців» або хоч би навіть комуністичних націонал-ухильників у стилі 1920-х років. Ці люди — вихованці сталінської школи, що в ній вони зазнали довгого й ґрунтовного дресирування й приглушення морального інстинкту та здібності до незалежного політичного думання. Ми не помилимося, якщо цих людей уважатимемо передусім за безоглядних кар'єристів, а в кращому випадку за добрих адміністраторів та господарників, що позбавлені широких ідейних обріїв. Правляча верства в УРСР, хоч сьогодні складається переважно з людей українського походження, з національного погляду досить індиферентна; її члени залюбки користуються російською мовою, на кожному кроці демонструють свій «всесоюзний» патріотизм і не виявляють тієї енергії в обороні національної індивідуальності своєї країни, що її при різних нагодах засвідчили комуністичні правителі «сателітних» держав (маються на увазі країни т.зв. соціалістичної співдружності. — Авт.). Проте

скупчення крайових економічних інтересів в одну організовану спільноту сприятиме поглибленню «територіального патріотизму» (термін В.Липинського. — Авт.) серед верстви, що управляє Українською РСР»⁷⁷.

Дійсно, ані М.Підгорний, ані П.Шелест, ані В.Щербицький, ані В.Івашко (останні керівники Компартії України) й гадки не мали про якусь «суверенізацію» республіки. Однак об'єктивні націотворчі процеси, цивілізаційні закони та логіка соціально-економічного розвитку УРСР проти їхньої волі все в більшій мірі перетворювали Україну на справжню державу.

Цьому сприяло й те, що головну увагу керівництво КПРС стало приділяти закордонному чиннику. Треба було утримувати «світовий соціалістичний табір», а на внутрішні проблеми «імперії», здавалося, можна не звертати уваги, позаяк партійна «вертикаль» виглядала непорушною. Побудована Сталіним система, модифікована під нові віяння, продовжувала досить ефективно обслуговувати інтереси комуністичного «істеблішменту». Як слушно підмітив О.Солженіцин, партійна еліта виходила з такого постулату: «Близорукие наивные люди представляют себе коммунизм как царство сытости и свободы от необходимости. Но это было бы невозможное общество, все на голову сядут, такой коммунизм хуже буржуазной анархии! Первой и главной чертой истинного коммунизма должна быть дисциплина, строгое подчинение руководителям и выполнение всех указаний. (И особенно строго должна быть подчинена интеллигенция). Вторая черта: сытость должна быть очень умеренная, даже недостаточная, потому что совершенно сытые люди впадают в идеологический разброд, как мы видим на Западе. Если человек не будет заботиться о еде, он освободится от материальной силы исто-

рии, бытие перестанет определять сознание, и все пойдет кувырком.

Так что, если разобраться, то истинный коммунизм у Сталина уже построен»⁷⁸.

Як справедливо зазначає професор Л. Нагорна, тоталітарна влада в СРСР будувалася на суцільній уніфікації соціуму, монополізмі у політичній, ідеологічній, культурній сферах. Схема боротьби добра зі злом була доведена до абсурду — все «не наше» оголошувалося ворожим. Вихована у тоталітарному цивілізаційному полі людина легко мирилася із проникненням у всі пори суспільства духу «надзвичайщини», погоджувалася із будь-якими культами, вороже зустрічала інакомислення, при звичаїлася до репресій. Своєрідна жертвовність, уповання на «соціальні чудеса» уживалися в її свідомості з сакралізацією влади, із звичкою коритися будь-яким розпорядженням «згори».

На цій основі виник цивілізаційний феномен «тоталітарної людини» — з особливим, властивим лише їй комплексом атрибутів і параметрів свідомості, відмітних рис, установок, стереотипів поведінки, морально-етичних і цінностних орієнтацій. Система використовувала дифузний стан суспільної свідомості, її надлом для підпорядкування людини раціонально-утопічному началу, втіленням якого виступала держава. Будь-які її дії і ціннісні орієнтації розглядалися під кутом зору лояльності до влади й були підставою для звинувачень у неблагонадійності з усіма наслідками, які з цього випливали.

Зовні політична культура тоталітарної доби в СРСР мала вигляд гомогенної. Видимість культурної, релігійної і навіть етнонаціональної гомогенності створювалася зруйнуванням традиційної соціальної стратифікації, рішучим викоріненням іна-

комислення, репресіями проти широких верств інтелігенції. Заперечуючи релігію, оголосивши її «опіумом для народу», більшовизм замінив її чимось на зразок релігійного фундаменталізму з властивою останньому нетерпимістю, фанатизмом, схильністю до зовнішньої обрядовості. Офіційна ідеологія пропагувала зречення людини від особистих інтересів на користь державних. Участь у масових заходах та виборах мала характер своєрідної літургії або політичного спектаклю.

Як теократична у своїй основі система поглядів, більшовицький тоталітаризм постійно потребував підтвердження своєї «єдиноправильності», а тому приділяв велику увагу «перекроюванню» минулого. Схема історичного процесу вироблялася і затверджувалася на найвищих щаблях партійного керівництва. Але головним знаряддям підтримування стабільності системи був страх. Він виступав не тільки як інструмент залякування і розправ, але і як засіб створення специфічної атмосфери «воєнного табору», де найменше відхилення від загальноприйнятих догм каралося як злочин. Комплекс «оборонної» свідомості і абсолютизація насильства призвели до постановки на конвейер навіть процесу фізичного знищення тих, кого режим вважав не досить лояльним і тому небезпечним для себе. Масовий терор став рутинною, звичайною справою, якою була, скажімо, колективізація чи «культурна революція». Наслідком став своєрідний «державний геноцид».⁷⁹ За підрахунками В.Нейгана, в СРСР протягом 1917–1987 рр. за безпосередньої участі держави загинуло десятки мільйони громадян.⁸⁰

Система управління радянськими республіками з Москви будувалася на гарантіях адміністративних: другий секретар кожної республіки — росіянин. Росіянами мали бути голови КДБ й командуючий військовим округом. Однак най-

надійнішою гарантією вірності республік Москві було те, що перший секретар ЦК й інші «тубільні» партійні й державні керівники, як ми вже зазначали, вірою і правдою слугували радянській владі. «Номенклатура» національних республік була віддана Москві — бо ж саме там перебував центр їх влади. Знову ж таки, національний нобілітет змушений був всіляко підкреслювати свою відданість центру, щоб мати легітимне право на будь-яку посаду в Кремлі. Росіяни, що проживали в національних республіках, не відчували себе представниками раси панів-колонізаторів, якими відчували себе англійці в Індії. В той же час в Москві, в Політбюро, в кінці 70-х років ключові позиції перебували в руках етнічних українців. Домінуючою стала не російська, а радянська культура. Українці в Політбюро найзатятіше проводили не українську, а радянську політику.

В «Одеських оповіданнях» Бабеля Бенья Крик відповів рабину, який дорікав йому, що єврей не повинен їздити на коні: «Єврей, який сів на коня, перестає бути євреєм». Так і в Політбюро: осідлавши номенклатурного «коника-горбунка» новоявлений «небожитель» за мановінням чарівної палиці перетворювався на нібито безнаціональну істоту. (Що не заважало йому на домашніх «вакаціях» миттєво перетворюватись або на середньоазіатського бая, або закавказького князька).

Українець, грузин, вірмен, казах, ставши секретарем ЦК, «дострибнувши» до вершин влади, втрачав свою національність — ставав частиною влади партії. Кожний удар по цій владі він сприймав як удар по самому собі. Це, як ми вже відзначали, ставало тим об'єктивним протиріччям, яке, з одного боку, не давало національним елітам можливості адекватно здійснювати свої функції, а з іншого — прирікало ра-

дянську владу на кінцевий крах, бо суспільства, які розвивалися за своїми цивілізаційними законами, змушували лідерів дедалі частіше порушувати кланові заповіді, а, отже, руйнувати систему.

В середині 70-х років минулого століття партійні ідеологи оголосили, що в СРСР побудоване розвинуте соціалістичне суспільство. Що ж до національного будівництва, то кремлівські теоретики взяли на озброєння американську практику «перетоплюючого казана», згідно з якою національні ознаки кожного народу мали нівелюватися й зникати. «В перехідний період від капіталізму до соціалізму, — читаємо в монографії того часу, — на основі зближення і розвитку націй і народностей в СРСР склалася в основному нова історична спільність людей — радянський народ. Політичною основою її є радянський державний лад, провідна роль робітничого класу, керованого Комуністичною партією. Економічною основою цієї спільності стала єдина загальнонародна соціалістична власність, ідеологічною основою — марксизм-ленінізм. Для радянського народу як нової історичної спільності характерні наявність загальнорадянської національної гордості, почуття територіальної єдності всіх націй і народностей, розуміння того, що національна територія є перш за все складовою території всього радянського народу»⁸¹. Звичайно, це була чистої води утопія. Партійні ідеологи, з притаманним їм невіглаством, вважали, що, коли вони самі є лідерами радянських республік і в той же час перебувають на чолі СРСР, то їх народи також автоматично увійдуть до «нової спільності людей». Насправді ж, цю «нову спільність» уособлювали лише самі партійні бонзи.

У пострадянській науково-публіцистичній літературі дедалі частіше вживається термін “радянська цивілізація”.

Один з його пропагаторів, відомий російський публіцист Сергій Кара — Мурза видав 2004 р. досить об'ємну монографію “Советская цивилизация”⁸². В ній автор, слушно критикуючи методи, за допомогою яких в Російській Федерації відбувалося первісне нагромадження капіталу, нищилися соціальні здобутки громадян, апологетизує “переваги” соціалістичного способу життя, який, мовляв, приніс щастя більшості населення СРСР. Вдаючися до механічного переліку досягнень радянської науки і техніки, прав громадян на безкоштовну освіту, працю, медичне обслуговування, інші соціальні здобутки, він наполягає на тому, що соціальний експеримент більшовиків призвів до появи нової світової цивілізації.

На нашу думку, якщо говорити про “цивілізацію” в Радянському Союзі, то, умовно, до неї можна віднести лише “брежневський період”. Адже у ленінські та сталінські часи йшла руйнація цивілізації старої, винищувалися цілі класи населення, країна перебувала у перманентному стані війни як із зовнішніми ворогами, так і з власним народом. За Хрущова намітилася певна стабілізація, яка плавно перейшла у т. зв. “застій”. Він і був уособленням “радянської цивілізації”, бо у часи Горбачова почався її розклад і занепад.

Розмірковуючи на цю тему, Ю.Павленко зазначає, що розуміння цивілізаційної структури сучасного людства та нашої власної цивілізаційної ідентичності передбачає відповідь на запитання: чи було створено в СРСР нову цивілізацію? Відповідаючи на нього він нагадує: ми добре пам'ятаємо офіційну тезу радянських часів «радянський народ — нова історична спільність». Обидві її складові, а вона в цілому і пототів, безпідставні.

По-перше, безглуздо було казати про «радянський народ» як народ у власному розуміння цього слова, коли народами залишалися узбеки, естонці, українці, башкири, інші. По-друге, та історична спільність, що до певної міри склалася в межах СРСР, не була такою вже новою, її ознакою вважалася, перш за все, приналежність до величезного державного утворення (неоімперського типу), з наявністю в його підданих відповідної («радянської») надетнічної самосвідомості. У «радянського народу» було значною мірою спільне економічне, соціальне та, до певної міри, культурне життя, панування офіційної комуністичної ідеології та загальнозрозумілої російської мови, мови в якомусь сенсі сакральної — такої, якою написані тексти В.Леніна, Й.Сталіна, Л. Брежнєва та офіційні партійні документи.

Багато в чому подібні надетнічні спільності історія вже знала. Майже всім наведеним ознакам відповідали Візантійська імперія, Арабський халіфат, імперії Китаю, починаючи з часів Хань. В усіх трьох випадках бачимо поліетнічну (багатонаціональну) державу імперського типу, певний рівень соціально-економічної й культурної інтеграції, офіційну ідеологію (православ'я, сунітський іслам, конфуціанство) та пануючу мову, якою укладалися сакральні тексти та видавалися державні укази й спілкувалася провідна політична й соціокультурна верства. Аналогічні тенденції, хоча й менш виразно (через політеїзм та греко-латинський мовний дуалізм) спостерігаємо і в Римській імперії.

Подібне бачимо й у США (макродержавна потуга з інтегрованим політичним, соціально-економічним і культурним життям, поліетнічним і багаторасовим складом, офіційною

ідеологією (в чомусь не менш жорсткою, ніж радянсько-комуністична) і мовою.

Отже, враховуючи стадійні та соціокультурні особливості названих спільнот, можемо стверджувати типологічну подібність до них надетнічної спільності, що утворилася в СРСР. А оскільки Візантія, Арабський халіфат і конфуціанські імперії Китаю з залученими до їх силового поля периферійними народами і державами склали певні цивілізації (Східнохристиянську, Мусульманську, Китайсько-Східноазійську), то може скластися враження, що і СРСР репрезентував власне цивілізаційну спільність.

Проте, при глибшому погляді такий висновок прийнятним бути не може. Річ у тім, що будь-яка справжня цивілізація ґрунтується на певних загальноцивілізаційних архетипах і базових цінностях (етичних, естетичних, інтелектуальних, сакральних), на власному, спільному і органічному, природному для її представників ідейно-ціннісно-мотиваційному підґрунті. Саме це, а не військово-політична могутність наддержави, утримує цивілізаційну спільність навіть тоді, коли імперська система розпадається й гине (прикладів достатньо дає історія Східнохристиянського, Мусульманського чи Китайсько-Східноазійського світів). Втім, СРСР такого духовного підґрунтя, попри всі зусилля офіційної пропаганди, не мав і мати не міг. Не міг тому, що комуністична ідеологія не відповідала (а через свою матеріалістично-атеїстичну природу не могла відповісти) на головні смисложиттєві, екзистенційні питання людського буття, її відповіді не здатні були задовольнити глибинні духовні запити, а відтак вона не могла запропонувати дієві ідейно-ціннісно-мотиваційні підстави людською життям.

Радянський Союз, як і попередні на просторах Євразії Російська Імперія, наддержавна Чингісхана і його нащадків, Тюркський каганат тощо, не був окремою цивілізацією через брак власного ідейно-ціннісно-мотиваційного, релігійно-духовного підґрунтя. СРСР охоплював частини різних цивілізаційних систем, прагнучи нівелювати їх викорінюванням наявних у них такого роду основ і насадженням власних квазі-цивілізаційних цінностей. У негативній частині цей проект значною мірою вдався. Якщо духовні підстави життя народів СРСР і не були цілком знищені, то принаймні зазнали значних втрат і найсильнішої руйнації. Але штучні цінності комуністичної ідеології не поталанило нав'язати жодному народові. Комунізм виявився не тільки деструктивним щодо традиційних цивілізаційних цінностей, а й неспроможним створити нові.⁸³

Мало того, що радянські республіки перебували на різних щаблях суспільно-політичного розвитку — пересічний громадянин СРСР мав дуже слабке уявлення про культуру й побут інших народів радянської імперії. Єдине, що якоюсь мірою могло слугувати об'єднуючою ланкою, була російська мова, яку вивчали в школах всіх республік. Але й тут бажане видавалося за дійсне, бо в Середньоазіатських, Закавказьких республіках та Прибалтиці і російську мову населення знало погано. Все трималося на партійній вертикалі, яка з року в рік ставала все абсурднішою, а, отже, нежиттєздатною.

Однак система боролася за виживання й одним з напрямів цього процесу стала політика «русифікації». Знаменно, що пік її активності припав саме на роки, коли у Кремлі володорювали Л. Брежнев та інші представники «дніпропетровського клану» — вихідці з України. Розгорнутий аналіз

даного явища дав академік НАН України І.Дзюба (в той час — молодий науковець). У трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який він 1965 р. надіслав керівництву УРСР і СРСР, автор з цілком марксистських позицій критикував національну політику тогочасних лідерів Радянського Союзу та України. В праці зазначалося, що на практиці конституційно-державні права України постійно порушуються на союзному і республіканському рівнях, українська культура і мова зазнають утисків і перебувають в занедбаному стані. І.Дзюба доводив, що звинувачувані у «націоналізмі» українські інтелігенти «не якісь гендлярі, казнокради чи хулігани. Це, кожен в своїй справі, люди компетентні, авторитетні і шановані...». До того ж віддані ідеям соціалізму та радянській владі⁸⁴.

Автор підкреслює, що керівники КПРС-СРСР відступили від основних положень марксистсько-ленінського вчення з національного питання. «Марксизм-ленінізм, — пише він, повторюючи сталінську «аксіому», — визначає націю як історично сформовану спільноту, що характеризується єдністю території, економічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі»⁸⁵. Радянське ж керівництво, роблячи акцент на засилля російської мови, надмірну централізацію влади з Москви, невиправдану міграцію російського населення в Україну й масове фрахтування українців для колонізації Сибіру, приниження української культури, дискримінує постулати засновників марксизму-ленінізму. Наслідком цього, на його думку, стала глибока цивілізаційно-національна криза в Україні.

І.Дзюба робить досить наївний, з нашої точки зору, висновок про те, що проголошений партією курс на злиття націй,

штучне створення т. зв. нової історичної спільності — радянського народу — «нічого спільного з марксизмом і комунізмом не має і є їхньою прямою і цілковитою протилежністю»⁸⁶.

Особливу увагу І.Дзюба приділив періоду т. зв. українізації, який також ідеалізував. Він вважав, що «українізація» — це «справді інтернаціоналістська ленінська політика, що забезпечувала інтереси і повноцінний розвиток соціалістичної української нації»⁸⁷. Вище ми вже зазначали, що процес цей був зовсім неоднозначним.

Торкаючись сучасної йому «русифікації», І.Дзюба підкреслює, що нею просякнуті всі сфери життя українського суспільства. Найбільшу небезпеку він вбачав в тому, що політика «русифікації стала державною, а, отже, ні про який інтернаціоналізм в Радянському Союзі й мови бути не може». З «русифікацією» автор пов'язував і соціально-економічні проблеми республіки, які, на його думку, в першу чергу спричинялися штучним розривом у розвитку між українським селом і «зрусифікованим» містом⁸⁸.

З усього викладеного І.Дзюба робить наступний висновок: «...В національній справі рано чи пізно, а доведеться повернутися до Леніна, до ленінського благородства і ленінського почуття справедливості, до ленінської національної політики»⁸⁹. Отже, і тут автор залишається наївним націонал-комуністом, який не побачив за гучними фразами більшовиків про національну рівноправність, їх цинічного задуму — спочатку, за допомогою популістських гасел, посилити партійну владу в республіках, а потім, спираючись на віддані режимові місцеві кадри, повернути до зміцнення унітарної держави. При цьому найдієвішим механізмом скріплення нової імперії неминуче мала стати саме «русифікація».

Автор закликав керівництво КПУ не боятися захищати українські інтереси як в республіці, так і за її межами, відійти від безумовного виконання директив Москви, що, на його думку, відповідало б ленінським принципам національного будівництва. «Не дотримуючись ленінських принципів національної політики та національного будівництва, не виконуючи своїх власних законів і постанов, прийнятих у двадцяті роки і не скасованих досі, не забезпечуючи повноти національно-культурного життя українського народу і фактичної рівності української культури й мови, занедбавши справу національно-культурного будівництва і справді інтернаціоналістського виховання, уряд Української РСР тим самим не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імені якого діє, коштами якого диспонує і якому підзвітний»⁹⁰.

Як справедливо зазначає професор В.Кафарський, «у своїй ідеологічній схемі І.Дзюба намагався поєднати національні ідеї з ідеологією комунізму, що дозволяє нам оцінити його працю як продовження націонал-комуністичної традиції в умовах 60-х років»⁹¹. Від себе додамо, що абсолютно неадекватна реакція влади на цей, написаний з марксистських позицій твір (І.Дзюбу було заарештовано, а по республіці розгорнулася нова хвиля боротьби з «українським буржуазним націоналізмом»), довела: будь-які дискусії з тоталітарно-номенклатурним режимом у ті часи були неможливими, система відповідала на них випробуваними методами політичних репресій.

Однак зовсім придушити прояви спротиву вона була вже нездатна. На політичному обрії з'явився дисидентський рух, здолати який виявилось важче, ніж потопити в крові будь-які збройні повстання. Цивілізаційний процес ще раз підтвердив

біблійну істину: «Спочатку було Слово». Каталізаторами дисидентського етапу національно-визвольної боротьби в Україні, як справедливо вважає професор М.Обушний, були світовий процес деколонізації в 50–60-х роках, важливою складовою якого став правозахисний рух, заохочений прийняттям у 1948 р. загальної Декларації прав людини, а також антикомуністичні виступи в Угорщині, НДР, Чехословаччині та Польщі. В цей процес, хоча й меншою мірою, були залучені й інші народи соціалістичного табору, в тому числі й український.

Перші прояви дисидентства в Україні зафіксовані вже наприкінці 50-х років. Його розгортання мало свої специфічні особливості. Українські правозахисники висували вимоги національної незалежності. Стрижневою ідеєю, яка цементувала весь рух, було гасло національного самовизначення, без якого будь-яке національна ідентифікація немислима.

Дисидентство формувалось і під впливом внутрішніх взаємопов'язаних факторів: по-перше, поразка масового національного руху в західних областях України, яка показала безперспективність збройних методів боротьби в тоталітарній державі; по-друге, обмеженої лібералізації політичного режиму, що відкрила надію на можливість поступового реформування діючої системи. Дисидентство було загальносоюзним явищем і виросло з десталінізації і ослаблення «паралічу страху» в період хрущовської «відлиги».

Перші осередки українського дисидентства складали так звані шестидесятники — нове покоління інтелігенції, що здобуло собі визнання непересічними художніми талантами та високою громадянською позицією. Серед них варто згадати Ліну Костенко, Василя Симоненка, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Аллу Горську, Івана Дзюбу, Василя Стуса, Михай-

ла Осадчого, братів Горинів, Левка Лук'яненка, Івана Кандибу, Святослава Караванського, В'ячеслава Чорновола, Олексія Тихого, Валентина Мороза, Петра Григоренка, Валерія Марченка, Юрія Бадзьо, Юрія Литвина та багатьох інших. Одна за одною виникали різні підпільні групи та організації: Українська робітничо-селянська спілка, Об'єднана партія визволення України, Український Національний Комітет, Український Національний Фронт, Українська громадська група Сприяння виконанню Гельсінгських угод (Українська гельсінгська група) та ін. 1970 р. з'явився перший випуск українського позацензурного (самвидавного) журналу «Український вісник», який став рупором вітчизняного дисидентства.

У питанні про шляхи і форми реалізації Україною свого права на самовизначення погляди представників дисидентського руху помітно розходилися. Частина з них, як, наприклад, історик Валентин Мороз, виступала з позицій інтегрального націоналізму, закликала до повалення радянської системи та створення Української національної держави. Інші, зокрема Левко Лук'яненко та очолювана ним Українська робітничо-селянська спілка, вважали, що Україна, не маючи перспектив розвитку у складі СРСР, має вийти з нього конституційним шляхом. Загалом, у переважній більшості своїй, українські дисиденти закликали до проведення в СРСР реформ і конституційного вирішення питання про самовизначення націй, виступали проти національних репресій в Україні. При цьому багато з них висловлювалися за доцільність збереження СРСР, але за умови перетворення його у спілку справді вільних і рівноправних народів.⁹²

Незважаючи на постійні репресії з боку влади, дисидентський рух проіснував в Україні аж до початку т. зв. «перебудови».

ви», коли він трансформувався в Народний Рух, який боровся з радянською системою вже легальними методами.

«Започатковуючи «перебудову», — пише В.Кафарський, — М.Горбачов, як і його попередник М.Хрущов, намагався модернізувати та удосконалити існуючу радянську систему, не торкаючись при цьому її основ. Однак проголошені офіційним керівництвом свободи започаткували політичні процеси, які швидко вийшли за межі, встановлені «перебудовою». Таким чином, з політики вдосконалення існуючого ладу «перебудова» переросла у політичну революцію»⁹³.

На нашу думку, М.Горбачов і сам не сподівався, що його новий курс призведе до таких наслідків. Він намагався подолати системну кризу, яка охопила радянське суспільство у 60–80-х рр. минулого століття. Як зазначав відомий американський радянолог М.Маля: «протягом цих двадцяти років криза поглиблювалася... І не тільки тому, що країною правила зашкарубла геронтократія, якій бракувало бажання для здійснення реформ. Хоча це старіння складало лише частину проблеми, воно стало логічним наслідком номенклатурної системи, а не просто фатальним збігом обставин. Фактично, більш глибоку причину «застою» слід шукати в базових структурах самої радянської системи. Кожна з цих структур — економіка, управління, ідеологія, «блок» народних демократичних держав — почала розпадатися. Усі інститути, утворені у 30-х і 40-х роках, досягли максимального потенціалу у 60-ті, і хрущовське керівництво намагалося їх зберегти»⁹⁴.

«Перебудова» 80-х років покликана була вивести країну з глухого кута «казарменого комунізму». Однак тут виникли несподіванки — розвиненість у радянському суспільстві соціальних зв'язків (крім власне класових) на рівні общин,

корпорацій та груп, утворених часто за національною ознакою. Общинна, кланова, прихована структурна мутація поступово розривала зсередини сферу виробництва та управління. В умовах економічної ситуації, що постійно погіршувалася, після вичерпання екстенсивних можливостей розвитку, соціальна напруженість почала вилитися у спалахи жорстокого насильства проти представників інших етносів. У ряді районів певні сили трансформували вияв природних національних почуттів у крайні форми національної нетерпимості і погроми.

Деформації національних суспільних відносин в СРСР стали зовнішнім виявом класових, групових і корпоративних конфліктів. Причини цього полягали насамперед у тому, що плоди господарського життя країни, замість задоволення насушних потреб народу, тривалий час забезпечували інтереси бюрократичних та місницьких структур. Створення командно-бюрократичної системи управління, ігнорування специфічних інтересів регіонів, засилля бюрократизму спричинили затискування ініціативи й самостійності не тільки трудових колективів, а й цілих етносів. Апарат управління привласнив собі право вільного (а отже, й самовільного) розпорядження усією масою додаткової вартості, виробленої суспільством. Водночас суспільство було позбавлене права вирішувати питання про способи та пропорції розподілу інвестиційних та споживчих фондів, зокрема й у міжнаціональному аспекті. Соціалістична держава — і в цьому полягає іронія історії — стала сукупним експлуататором. Не тільки природи, а й людей.

У період застою керівництво СРСР виявило безпорадність у розв'язанні завдань піднесення народного добробуту. Звідси

— хронічний дефіцит, спекуляції, крадіжки та безпрецедентне зростання тіньової економіки — фактично підпільного капіталістичного виробництва, що супроводжувалося криміналізацією. З цієї трясовини суспільство так і не змогло вибратися. Саме на цьому ґрунті виникли локальні кліки, клани, мафієподібні організації та корумповані групи. В їхньому середовищі сформувалися власні ідеологічні настрої та уявлення, які можна було визначити як бюрократично-корпоративне місництво, що виступало під гаслом націоналізму.

В умовах наростання економічної кризи, порушення компенсаційних механізмів соціального захисту на хвилі лозунгу «рятуйся, хто як може» націоналізм почав набирати форми етнічного відчаю. За цієї ситуації етнос підносився до рангу найнадійнішого захисного середовища індивіда. Згодом на повну потужність включилися основні ідеологічні догмати націоналізму: пріоритет національних (етнічних) цінностей над особистісними; пріоритет своєї національної культури над іншими (особливо такими, які можна оголосити «де-націоналізованими», «космополітичними» та ін.); пріоритет державності над усіма іншими формами соціальної організації етносу; пріоритет національного минулого та очікуваного майбутнього над сьогоднішнім «вивихом історії»; пріоритет «народної» самобутності над настановами «безкореневої» інтелектуальної еліти і т. ін.⁹⁵

М.Горбачов вважав, що запропоновані ним «відкритість», «демократизація» і «гласність» стануть тими ліками, які дозволять реанімувати конаючу систему. Та витягши ці три цеглини з фундаменту заборон, на якому стояв режим, він зненацька обрушив усю будівлю. З тоталітаризму, який продовжував бути головним інструментом здійснення владою своїх функцій,

керманіч «перебудови» витяг його душу — страх пересічного громадянина перед неминучими репресіями за прояв будь-якої незгоди з офіційним курсом.

Тут слід повернутися до часів становлення радянської держави і процитувати авторів книги «Політичний терор і тероризм в Україні»: «Як більшовики утвердили свою диктатуру в селянській країні? Адже відомо, що нема більших супротивників комунізму, ніж селянство. Можна було зусиллями пропаганди заморочити його свідомість до такої міри, що воно радо вітало більшовиків і люто ненавиділо комуністів, але за будь-яких умов та пропаганда мусила спиратися на силу, на поширюваний нею страх. Тому побудований партією більшовиків апарат влади органічно включав у себе органи державної безпеки. На різних історичних етапах вони мали різні назви, але ніколи не змінювали своєї суті: охороняти та зміцнювати диктатуру і всевладдя компартійних комітетів, включно з Центральним. Останні займалися так званим радянським будівництвом і здійснювали керівництво через повсякденну управлінську роботу виконавчих комітетів рад різного рівня. Найвищою їхньою інституцією був Раднарком на чолі з В.Ленініним»⁹⁶. Це «спрацьовувало» протягом десятиліть і було зламане лише в горбачовські часи. Якщо ж додати до цього дозвіл на перші прояви ринкових відносин, яким миттєво скористалися молодші представники номенклатури (переважно комсомольські лідери), та загальне невдоволення старшої генерації партійної еліти політикою Кремля, стало ясним: Радянський Союз було приречено на розпад.

Можна погодитись з Ю.Павленком: «СССР изначально и по своей сущности был не цивилизацией, а лишь геополитическим квазичивилизационным монстром. Действительной

(а не только лицемерно декларируемой, идеологической) духовной, идейно-ценностно-мотивационной, актуальной для большинства ее граждан на уровне внутреннего мира повседневного поведения цивилизационной основы он не имел. Вместо нее обществу навязывался пропагандистский суррогат, в принципе не способный, выражаясь словами Платона, заполнить пустоту акрополя человеческой души»⁹⁷. Як тільки перестав діяти силовий чинник, який понад 70 років тримав у послузі КПРС «народы и язичи», остання світова імперія «наказала довго жити».

Вищенаведену думку філософа слід доповнити роздумами історика Ю.Березкіна, який розглядав цю проблему на більш широкому фоні: «Живя в одной из последних в истории и при этом в самой обширной и неоднородной по своему составу империи, мы стали свидетелями, и в той или иной мере, участниками попытки преобразовать общество на иных началах. Хотя мы склонны осмысливать этот процесс сквозь призму насущных политических и хозяйственных задач, его глубинное содержание выходит за рамки даже таких кардинальных проблем, как переход к рыночной экономике и к демократизации парламентского образца. Речь идет об изменении основных форм самоорганизации общества на огромных пространствах евразийского материка. В нашем веке (XX ст. — Авт.) этот процессе начался с распада Османской, Австро-Венгерской, Германской, Российской и Циньской империй, а затем был продолжен в ходе разгрома Третьего рейха и Японии во второй мировой войне, ликвидации Британской империи и колониальной системы в целом. Исторически единовременное, на протяжении жизни одного-двух поколений, крушение имперских структур в глобальном

масштабе єсть явно єдиний процес, механізм і содержание котрого невозмозно верно понятъ, если рассматривать события лишь исключительно в национальных или даже региональных рамках»⁹⁸.

Характерно, що Україна у період «перебудови» не виявляла якоїсь особливої активності щодо власної незалежності. У Грузії та Прибалтиці радикали від суверенітету виводили на вулиці тисячі людей, які ладні були добиватися державності ціною власного життя. У нас же, як слушно підкреслює В.Литвин, «брак перемін в компартійно-державному керівництві УРСР після березня 1985 р. (час приходу до влади М.Горбачова. — Авт.) став однією з вагомих підстав для поширення твердження: республіка — заповідник застою»⁹⁹.

Звичайно, це не означає того, що українці не хотіли незалежності. Сотні вітчизняних пасіонаріїв — від націонал-комуністів до відчайдушних націоналістів, багатолітніх в'язнів радянських концтаборів, які наприкінці «перебудови» вийшли з-за ґрат, — намагалися якомось розколіхати здавалося б байдуже до змін населення. Але викликати якісь надзвичайні події їм не вдалося.

Виникає запитання: чому республіка, яка поклала на вітвар незалежності більше життів, ніж всі разом узяті «братні народи» не стала тим локомотивом, який би «переїхав» СРСР? На наш погляд, однозначної відповіді на нього немає. З одного боку, винищення цілих поколінь пасіонаріїв, трішки вищий за загальносоюзний рівень життя в УРСР не налаштував населення на кардинальні зміни. З іншого, досить високий освітній рівень українців дозволяв їм бачити те, чого не бачили експансивні грузини та флегматичні, але нетерплячі, прибалти: крах СРСР — це питання часу.

Так чи інакше, але «підштовхували» падаючого колоса в Україні не дуже активно. Мабуть, у народній свідомості почали відбиватися пророчі думки П.Куліша, які він висловив у листі до В.Шенрока від 14 жовтня 1889 р.: «Самые сильные умы обнаруживали свое благотворное действие только в обществе, подготовленном постепенно и последовательно к тому, чтобы воспользоваться их силою. Вместо того, чтобы командовать запальчиво: «Ребята, вперед!» — мы сделаем больше для успехов здоровой цивилизации, становясь в ряды мужественных подвижников свободы и обрекая себя на роль скромную... Не мудрено выступить резко с проповедью общественной свободы; но всякая резкость, не поддержанная широким общественным мнением, отдалит предположенную цель и усилит оппозицию эгоистических властей... Когда... общество сделается многочисленно-просвещенным, оно попросит у верховной власти того, что сознает необходимым, а в близком или далеком будущем и потребует. Так как в политике не открыто еще точных начал, то, по мнению людей опытных, первые условия успеха суть: компромисс, взаимный обмен услуг, практичность и уступки»¹⁰⁰.

Саме таку «скромну» роль виконав Голова Верховної Ради України Л.Кравчук, коли 24 серпня 1991 р. підписав Акт про незалежність України, незабаром підтверджений всенародним референдумом та біловезькими угодами. (Додаток). Україна напрочуд безболісно вийшла з надскладної ситуації «розлучення» із «старшим братом», а її народ дістав можливість (хотілося б вірити, що остаточно) розбудовувати власну державність й розвивати самобутню цивілізацію.

Таким чином, у ХХ столітті українська цивілізація тричі виходила на рівень державництва. Перша спроба, коли після по-

валення самодержавства в Російській імперії виникла Українська народна республіка, завершилася крахом останньої й появою Української соціалістичної республіки у складі СРСР. Цей надзвичайно суперечливий і трагічний період новітньої історії ознаменувався, з одного боку, формальною легітимізацією українського державництва, створенням відповідного державного апарату, управлінських кадрів, завершенням процесу української соборності й утвердженням сучасних кордонів України. В надрах Радянського Союзу, попри всі історичні катаклізми, пов'язані з природою радянського режиму, завдяки логіці цивілізаційного поступу абсолютно безправна у сталінські часи Україна перетворилася на закаті радянської імперії на могутнє постіндустріальне формування, подальший розвиток якого був несумісним з перебуванням у квазідержавному стані. Українська політична еліта, яка у післявоєнні часи тривалий період очолювала СРСР, одержала відповідну підготовку, можливості створити власну державу й утримати в ній владу. Тому після розпаду Радянського Союзу Українська держава відразу стала невід'ємним членом світового співтовариства. Третя спроба здобути державність у ХХ столітті виявилася для України вдалою. Проте проблем у молодій країні, чому ми є свідками, теж вистачає. Аналізу їх розв'язання присвячено наступний розділ монографії.

Література

- ¹«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) СПб., 2000. — С.238.
- ² Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — К., 1999; Він же. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999 та ін.

- ³ *Солдатенко Валерій*. Феномен української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.// «Діалог. Україна і Росія». — 2002, № 3. — С.152–153.
- ⁴ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 17–22 октября 1918 года. Протоколы. — К., 1991. —С.86.
- ⁵ Див.: *Гошуляк Іван*. Україна в політиці РКП(б) наприкінці 1919 року.// «Діалог. Україна і Росія». — 2002, № 3. — С.161.
- ⁶ Згідно з угодою між Центральною Радою і Німеччиною, підписаною 9 лютого 1918 р. у Бересті, Україна зобов'язувалася постачати німецьку сторону сировиною і продовольством (60 млн пудів хліба), а німці — гарантувати невтручання Радянської Росії в українські справи. На це, до речі, погодилася і російська делегація, з тактичних міркувань фактично віддавши Україну під німецький протекторат..
- ⁷ Telegramm Nr. 275 des Herrn von Princig an das K.U.K. Ministerium des Aussern, Kiev, 30 April 1918. — HHSt. A.P.A. 152 Rusl. Xid. Ausfertigung.
- ⁸ *Чиканенко Євген*. Щоденник. —К.,2004. — Т.1. — С.371.
- ⁹ *Волковинський Валерій*. Нестор Махно: легенди і реальність. — К., 1994. — С.3.
- ¹⁰ *Верстюк В.Ф.* Махновщина. — К., 1991. — С.351–352.
- ¹¹ *Махно Нестор*. Воспоминания. — Кн.1. — Париж, 1929. — С.6.
- ¹² Див.: *Солдатенко Валерій*. Феномен української національно-демократичної революції... — С.153–155.
- ¹³ *Лисяк-Рудницький Іван*. Новий Переяслав.// Історичні есе. — Т.2. — С.294.
- ¹⁴ Сборник узаконений УССР, № 1. — С.13.
- ¹⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків, 1932. — С.102.
- ¹⁶ Цит. за: Мельниченко В. Чи був Раковський конфедералістом?// Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С.289.
- ¹⁷ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т.45. — С.201.
- ¹⁸ Де-факто національні окраїни входили до цієї держави відразу після встановлення на їх теренах влади більшовиків, а рішення з'їздів Рад писалися під диктовку Москви її ж ставлениками у вищезазначених

республіках.

- ¹⁹ Про союзний договір 1922 р. протягом майже семи десятиліть аж до кінця 80-х рр. ХХ ст. практично не згадувалося (Див.: Мироненко В.І, Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення: невитребуваний потенціал. — К., 1997. — С.410.
- ²⁰ История Советской Конституции (в документах). 1917–1956. — М., 1957. — С.423–424.
- ²¹ Цит. за: *Троцкий Лев*. Сталин. — М., 1990, Т.І — С.216.
- ²² Там само.
- ²³ *Бердяев Н.А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С.97–100.
- ²⁴ Там само. — С.101–102.
- ²⁵ Див.: *Рафальський Олег*. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К., 2000. — С.118–119.
- ²⁶ Діброва С.С., Панчук М.І. Вогонь і попіл.// Про минуле заради майбутнього. — С.76.
- ²⁷ Шаповал Юрій. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С.26.
- ²⁸ Грабович Г. Советизація української гуманістики.// Критика. — 1997. — № 1. — С.19.
- ²⁹ *Єфремов Сергій*. Щоденники. 1923–1929. — К., 1997. — С.332.
- ³⁰ Там само. — С.233.
- ³¹ *Шаповал Юрій*. Вказ. праця. — С.27–28.
- ³² Об украинском сепаратизме. Циркулярное письмо Государственного политического управления Украины. — Харьков, 1926. — С.3.
- ³³ *Шаповал Юрій*. Вказ. праця. — С.28.
- ³⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С.871.
- ³⁵ *Преображенский Е.* Новая экономика. — М., 1926. — С.63–64.
- ³⁶ *Кульчицький Станіслав*. Три Переяслави.// «Дзеркало тижня». — 2002.

— 31 серпня.

- ³⁷ *Солдатенко Валерій*. Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси.// «Дзеркало тижня». — 2002. — 28 червня.
- ³⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. — С.386.
- ³⁹ *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. — Луцьк, 1995. — С.45–46.
- ⁴⁰ *Панчук М.І.* Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. — К., 1982. — С.167.
- ⁴¹ *Ярош Б.О.* Вказ. праця. — С.46.
- ⁴² Centralne Archiwum Woyskowe. — Dok.II. 371.2.173
- ⁴³ *Ленкавський Степан*. Український націоналізм. Твори. — Т.1. — С.65–70.
- ⁴⁴ Там само. — С.73.
- ⁴⁵ *Ярош Богдан*. Карпато-Українська держава і кроки по шляху національної соборності на початковому етапі Другої світової війни в контексті геостратегічних процесів.// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2004, Вип 26 — С.206.
- ⁴⁶ *Магочій Павло Роберт*. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. — С.144–148.
- ⁴⁷ Довідник з історії України. — К., 1995, Т.ІІ — С.18.
- ⁴⁸ *Ярош Богдан*. — Карпато-Українська держава... — С.207–208.
- ⁴⁹ Політичний терор і тероризм в Україні. — С.586.
- ⁵⁰ *Капустянський Микола*. Військова підготовка ОУН.// Організація українських націоналістів. 1929–1954. — На чужині. — 1955. — С.138.
- ⁵¹ *Горелов Микола*. «Українська держава» на львівському Ринку.// «Діалог. Україна і Німеччина». — 2000. — №1 — С.151.
- ⁵² «Самостійна Україна». — Чікаго, США. — 1981. — № 7–8. — С.8.
- ⁵³ *Мірчук Петро*. Акт відродження української державності 30 червня

- 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення). Друге видання. — Мюнхен, 1953. — С.60–61.
- ⁵⁴ Там само. — С.13.
- ⁵⁵ СССР-Германия, 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 по июнь 1941 гг. — Вильнюс, 1989. — Ч.2. — С.138.
- ⁵⁶ *Довженко Олександр*. Україна у вогні. — К., 1990. — С.253.
- ⁵⁷ Україна у Другій світовій війні. Уроки історії і сучасність. — К., 1995. — С.8.
- ⁵⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. — К., 1951. — С.195.
- ⁵⁹ *Коваль Михайло*. Український театр воєнних дій Другої світової війни.// «Діалог. Україна і Німеччина». — 2000. — № 1. — С.148.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ *Геллер М., Некрич А.* Утопія у власті. — London, 1989. — С.501.
- ⁶² *Кучер Володимир*. Збройно-політичне протистояння: радянська влада проти національно-визвольного руху у повоєнні роки.// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Вип. 26. — С.238.
- ⁶³ УПА в світлі документів боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. (Збірка документів). — Мюнхен, 1957. — Ч.2 — С.134.
- ⁶⁴ *Веденєв Дмитро*. Погляди українських націоналістів на проблеми державотворення.// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Вип. 26. — С.78.
- ⁶⁵ *Полтава П.* Хто такі бандерівці та за що вони борються. — Дрогобич, 1991. — С.21.
- ⁶⁶ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. — С.770.
- ⁶⁷ *Довженко Олександр*. Вказ. праця. — С.197–198.
- ⁶⁸ *Курас І.Ф.* До проблеми української соборності.// Етнополітика. Історія і сучасність. — К., 1999. — С.245.

- ⁶⁹ ГАРФ. — Ф.109. — Оп.1. — Ед.хр. 1769. — Л.2 об.
- ⁷⁰ Цит. за: Дружбинський Валерій. «Союз нерушимый республик свободных...» Спогади.// «Дзеркало тижня». — 2002. — 21 грудня.
- ⁷¹ *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 рр.// Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С.29.
- ⁷² *Васильев Борис.* Покаянные дни. // «Родина». — 1990. — №10. — С.10–11.
- ⁷³ *Лисяк-Рудницький Іван.* Новий Переяслав.// Історичні есе. — Т.2. — С.288–289.
- ⁷⁴ Там само. — С.290.
- ⁷⁵ *Шелест П.Ю.* Україно наша Радянська. — К., 1970. — С.28.
- ⁷⁶ *Шелест Петро.* «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. — К., 2003. — С.215.
- ⁷⁷ *Лисяк-Рудницький Іван.* Україна в еволюції радянської системи.// Історичні есе. — Т.2. — С.311.
- ⁷⁸ *Солженицын А.* В круге первом. — М., 1990. — С.154.
- ⁷⁹ *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К., 1998. — С.134–136.
- ⁸⁰ *Нейган В.* Толерантність та міжнародний правопорядок.// Політична думка. — 1995. — № 2–3. — С.11.
- ⁸¹ *Лихолат А.В.* Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма. — М., 1976. — С.359.
- ⁸² *Кара-Мурза С. Г.* Советская цивилизация. — М., 2004. — 797 с.
- ⁸³ *Павленко Ю.В.* Чи було створено нову цивілізацію в СРСР?// Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. К., 2004. — С.175–177.
- ⁸⁴ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація?. — К., 1998. — С.21.
- ⁸⁵ Там само. — С.28.
- ⁸⁶ Там само. — С.52. (Вище ми наводили солженіцинські думки з приводу сталінської моделі комунізму, що могла успішно функціонувати лише у тоталітарно-номенклатурній формі, кожний відступ від якої

руйнував підвалини режиму. Здійснені варіанти втілення в життя комуністичних постулатів мали таку ж само природу. Тож ідеалізація комуністичної доктрини в її первісному вигляді навряд-чи має право вважатися об'єктивною).

⁸⁷ Там само. — С.63.

⁸⁸ Там само. — С.185.

⁸⁹ Там само. — С.201.

⁹⁰ Там само. — С.191.

⁹¹ *Кафарський Володимир*. Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ, 2002. — С.628.

⁹² *Обушний Микола*. Дисидентський рух 60–80-х рр. ХХ ст. — вияв невдоволення обмеженим суверенітетом України.// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Вип.26. — С.253–259.

⁹³ *Кафарський Володимир*. Вказ. праця. — С.677.

⁹⁴ *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 рр. — К., 2000. — С.382.

⁹⁵ *Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь*. Україна і проблеми самоорієнтації. Критика історичного досвіду. — К., 2003. — Т.1. — С.330–331.

⁹⁶ Політичний терор і тероризм в Україні. — С.871.

⁹⁷ *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. — К., 2002. — С.700.

⁹⁸ *Березкин Ю.Е. Инки*. Исторический опыт империй. — Л., 1991. — С.213–214.

⁹⁹ *Литвин В.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). — К., 2000. — С.20.

¹⁰⁰ Цит. за: *Губський П.П.* (Могілянський М.). Вихід П.О.Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (1882–1891 рр.): За архівними матеріалами.// Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. — К., 1927, Кн.13/14. — С.162–164.

Розділ 19.

УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНІСТЬ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Цивілізаційна структура пострадянського простору складається нині з кількох світів (східнохристиянського або поствізантійського — православного, мусульманського і західнохристиянського), що вказує на досить складну конфігурацію цієї частини Євразії. На ній домінує православно-постправославний світ, що сполучається з мусульмансько-постмусульманським, головним чином, тюркомовним, на всьому просторі степової смуги даного материка. Практично вся ця територія (з угасанням від заходу на схід) тривалий час перебувала і перебуває в межах західного впливу. Роки більшовицького панування глибоко підірвали тут власне цивілізаційне підґрунтя (і східнохристиянське, і, меншою мірою, мусульманське). В останні роки їх ерозія збільшується квазіамериканізацією, що нав'язується засобами масової інформації.

Тож розмови про наявність радянського, пострадянського чи навіть євразійського цивілізаційного світу безпідставні. Євразія, в розумінні євразійців, перетинає не тільки макроетнічні спільності, зокрема — слов'янську і тюркську, але й устояні традиційні цивілізаційні світи. Власного глибинного ідейно-ціннісно-мотиваційного підґрунтя вона не має, що і засвідчено відсутністю в її ме-

жах релігійної спільності. Тривале ж домінування православної традиції (у її вихолощеній петровсько-катеринівською секуляризацією формі) свідчить лише про перевагу тут російського етносу з його національно-релігійними традиціями. Масового навернення в православ'я тюркських чи монгольських народів не відбулося.

Однак не слід ігнорувати реалії Євразії як природно-кліматичного, економіко-географічного і геополітичного цілого, раніше сформованого в державних рамках старої Росії та СРСР, а тепер (у своїй основній частині) такого, що перебуває у невизначеному, погано структурованому симбіозі СНД. Цей радянсько-пострадянсько-євразійський феномен можна було б визначити поняттям «квазіцивілізація».

Крах Радянського Союзу в сполученні з різким зростанням світової ролі транснаціональних компаній, що маніпулюють спекулятивним капіталом, і багатьма іншими обставинами визначив дезорганізацію євразійського простору з тенденцією до дрейфу його частин до споріднених їм цивілізацій. Це яскраво виявилось в країнах Прибалтики і в багатьох державах зі стійкою багатовіковою мусульманською традицією. Однак Росія, Україна і Білорусь, а також Казахстан і Киргизстан опинилися в складнішій ситуації. Через глибинні цивілізаційні (крім економічних, соціальних, ментально-ціннісних та ін.) особливості три перші держави в принципі з труднощами різних порядків можуть інтегруватися у світ Заходу. Подібно до них і дві інші (як і, скажімо, Татарстан чи Башкортостан у складі Російської Федерації) не відчують себе цілком «своїми» ні в Мусульманському, ні, тим більше, у Християнському світах. Цивілізаційна природа цих країн глибоко підірвана й деформована трагічними експериментами ХХ ст., що випали на їх долю.

Відтак, як вже відзначалося, маємо підстави стверджувати, що СРСР, тим більше сучасний пострадянсько-євразійський простір єдиною цивілізацією не був і не міг бути. В цьому радянсько-пострадянсько-євразійська спільнота принципово відрізняється від великих, за багатьма зовнішніми ознаками схожих на неї, традиційних цивілізаційних світів.¹

Але така глобальна і важлива проблема є темою окремої фундаментальної праці і тому тут розглядатися не буде. Мета даної книги — розкриття основних сторін української державницької цивілізаційної історії, до якої й повернемось.

Як відзначив академік НАН України В.Литвин: «Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України увінчало всю попередню історію українського народу. Розтягнуті на довгі віки визвольні змагання за вільне життя на власній землі у суверенній державі переможно справдилися на зламі тисячоліть». При цьому він згадав слова голови першого українського уряду ХХ ст. В.Винниченка: «О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими нелюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, лютю й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки».²

Україна виходила на рівень реального державотворення кілька разів. І незмінним «співучасником» цих подій виступала Росія. В останньому випадку слід бути вдячними якраз їй за те, що вона показала всім іншим союзним соціалістичним республікам приклад, як скористатися своїми конституційними правами, аби стати незалежними державами. Не можна не ро-

зуміти, що ситуація 1990–1991 рр. уможливилася тільки завдяки унікальному збігові політичних обставин і чинників. Тоді дуже швидко, протягом кількох тижнів, у Москві припинилося протистояння двох принципово різних державних організмів, і вона визначила свою політику щодо колишніх національних республік СРСР. Визначили свою політику щодо Москви й колишні союзні республіки. Ця політика різна: від Туркменістану до Білорусі, але її основоположна складова всюди однакова — захист державного суверенітету.

Довгі роки Україна боролася, аби її кордони були визнані Росією. Біловезький процес, який розпочався 1991 р., закінчився підписанням 1997 р. та наступною ратифікацією Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між двома державами. Найважливішою для української сторони була стаття 2: «Високі Договірні Сторони, відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту наради з безпеки й співпраці в Європі, поважають територіальну цілісність одна одної та підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів».

Ми ще повернемося до більш детального розгляду цього важливого документа, а тут лише приведемо думку академіка НАН України І.Кураса, що «...нема у світі двох інших держав, історичні долі котрих переплелись би тісніше, ніж долі України та Росії. Спільне етнічне й цивілізаційне коріння, що проростають в Київську Русь, довгочасове перебування в одній державі, спільне переборення світових катаклізмів, подібні економічні системи — це далеко не повне перерахування наших глобальних зв'язків. В той же час двом великим слов'янським народам було тісно в одній зверхдержаві. Закони еволюції вимагали, щоб у ХХІ століття наші держави ввійшли самостійними одиницями, а нації — в кінці-кінців — стали політично повноцінними. «Розлу-

чення» 1991р. було історичною закономірністю й пройшло на диво цивілізовано».³

Вийшовши зі складу СРСР і проголосивши незалежність, Україна зустрілася з великими труднощами саме цивілізаційного плану. В ній не існувало громадянського суспільства, населення західних областей й решти країни значно відрізнялися як за своїм менталітетом, так і за політичною культурою. Український дослідник М.Рябчук, на наш погляд, адекватно проаналізував коло проблем, які повстали перед Україною в контексті створення громадянського суспільства. Сучасна наука визначає громадянське суспільство, наголошує він, як сферу суспільного життя, у якій люди як приватні громадяни взаємодіють між собою, витворюючи власні організації, невідпорядковані державі. Інакше кажучи, це суспільство, в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання своїх колективних інтересів. З-поміж різних, безумовно важливих, аспектів громадянського суспільства найсуттєвішим для утвердження демократії є здатність людей узгодженими й осмисленими діями впливати на уряд. Поступова інституалізація цього суспільного виклику (спершу — ліберально-буржуазна, згодом — соціал-демократична) у всевладній державі власне й отримала на Заході назву «громадянського суспільства».

Розвинене громадянське суспільство є, таким чином, інституціалізованим виявом суспільного плюралізму і водночас його ефективним гарантом перед авторитарними чи тоталітарними тенденціями держави або певних суспільних сил. Інакше кажучи, громадянське суспільство не просто передбачає формальний роз-

поділ влади та баланс інтересів, а й своїми інституціями забезпечує громадський контроль за цим розподілом та підтримує згаданий баланс. З одного боку, громадянське суспільство привчає громадян до того, що вони можуть і мусять впливати на суспільне життя осмисленим, цілеспрямованим і легальним чином через відповідні самодіяльні інституції. А з іншого боку, привчає державу до відповідальності і звітності перед громадянами, відіграючи таким чином не лише посередницьку, а й важливу формотворчу роль у плані виховання певної політичної культури і вдосконалення механізмів взаємодії між особою і державою.

Громадянське суспільство в Україні має свої зародкові традиції в елементах місцевого самоврядування давньоруських міст та спробах суспільної, зокрема економічної, емансипації в рамках кодифікованого права. Ці елементи стають особливо помітними в XVI–XVII ст., після включення українських земель у великою мірою європеїзований юридичний простір Речі Посполитої. В Україні поступово розвивається місцеве самоврядування і незалежне судочинство, з'являються громадські організації (церковні братства, цехові об'єднання) та освітні заклади (школи, колегіуми) тощо. Водночас процеси зародження громадянського суспільства в Україні і подолання середньовічної станової системи суттєво обмежуються невисокою урбанізованістю краю, економічною відсталістю та загальним колоніально-упослідженим статусом українського населення. Наприкінці XVIII ст., після інкорпорації Росією Правобережної України та ліквідації гетьманської автономії на Лівобережжі, процеси громадянської емансипації в Україні взагалі перериваються — в умовах жорстко-авторитарної, деспотичної імперії.

Єдиним винятком стають західноукраїнські землі, головним чином Галичина, котрі після поділу Польщі наприкінці XVIII ст.

потрапляють до складу Австрійської імперії Габсбургів. Тут, в умовах конституційної, парламентської монархії та дарованих нею відносних ліберально-демократичних свобод, громадянське суспільство формується більш-менш за тою самою моделлю, що й у інших країнах Центрально-Східної Європи. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в Галичині вже існує практично весь спектр інституцій громадянського суспільства: молодіжні, жіночі, спортивні, релігійні, культурно-освітні і навіть наукові (НТШ) організації, кредитівки й кооперативи, професійні спілки, незалежна преса і, зрештою, повноцінні політичні партії.

У міжвоєнний період ці інституції збереглися під авторитарним польським режимом і лише в 1939 р. були знищені тоталітарною радянською владою. Традиція відносно тривалого розвитку громадянського суспільства в Галичині виявилась, однак, вирішальною для подальшого відновлення його інституцій через півстоліття, в умовах відносної суспільної лібералізації, викликаній в СРСР політикою «перебудови». Характерною рисою інституцій громадянського суспільства, що почали масово виникати наприкінці 1980-х рр. у Галичині (швидше й масовіше, ніж деінде в Україні), була їхня всіляко підкреслювана спадкоємність щодо реальних, а часами й міфічних попередників із передвоєнної Галичини (газети «Віче» та «Поступ», журнали «Дзвін», «Літопис Червоної Калини», Записки НТШ, товариство «Просвіта», Маріїнське товариство милосердя, молодіжні організації СНУМ та «Пласт», Студентське братство, футбольний клуб «Галичина», театр-кабаре «Не журись!» тощо).

Становлення громадянського суспільства у Східній Україні відбувалось у значно складніших умовах, внаслідок чого його повноцінне існування у більшості регіонів, особливо на периферії, залишається досі проблематичним. У деспотично-авторитарній

Російській імперії зародки громадянського суспільства змогли з'явитися лише в другій половині XIX ст. (після відносно ліберальних реформ 1860-х рр.), проте в Україні вони стали справді помітними лише після революції 1905 р. Невдовзі, однак, більшовицький режим ліквідував ці зародки, виявивши, зокрема, характерну відмінність між авторитаризмом, який лише обмежує (більше чи менше) становлення і діяльність інституцій громадянського суспільства, та тоталітаризмом, який ці інституції повністю знищує або ж одержавлює (всі т.зв. «громадські організації» не відіграють за тоталітарного «соціалізму» жодної самостійної ролі, а є лише додатками до партійно-державного апарату).

Дослідники відзначають, як правило, три головні перешкоди на шляху формування повноцінного громадянського суспільства у сьогodнішній Україні. По-перше — це етатистська спадщина радянських часів, звичка населення до державного патерналізму, його громадянська пасивність та відчуженість. По-друге — це мовно-культурна різномірність населення, яка великою мірою розділяє інституції громадянського суспільства за мовно-етнічним принципом, замість робити їх загальнонаціональними/загальногромадянськими. І, по-третє, — це відсутність справжніх економічних реформ, а отже, й відсутність економічних підстав для емансипації громадян від тотально регулюючої-розподіляючої, патерналістської держави. Як і в усіх домодерних суспільствах, переважним джерелом добробуту в сьогodнішній Україні є близькість до влади, а не справді легальна та ефективна господарська діяльність. Відтак, утвердження самодіяльного, економічно незалежного від держави і непідвладного її примхам громадянина — як основи повноцінного громадянського суспільства — залишається в сьогodнішній Україні проблематичним.

З одного боку, як уже зазначалося, західні українці, завдяки відносно сприятливішим умовам для соціального й національного розвитку, спромоглися пройти в ХІХ столітті типовий для більшості бездержавних народів шлях націєтворення і вийти з «доби націоналізму» цілком модерною європейською нацією — з чіткою національною самосвідомістю й повноцінним громадянським суспільством.

Натомість, жителі Наддніпрянської України в умовах незрівнянно репресивнішої Російської імперії (котра взагалі не визнавала українців окремим народом) виявилися фатально затриманими чи навіть зупиненими в своєму національному й громадянському розвитку — на рівні домодерного етносу з низьким рівнем національної самосвідомості й практично без жодних громадянських інституцій. Східні й західні українці ввійшли таким чином у ХХ століття як, по суті, дві різні нації, а точніше — як дві історичні іпостасі одної нації, домодерної і модерної, — репрезентуючи унікальний випадок синхронного співіснування діахронних, по суті, явищ.

Більшовицький режим, хоч і «возз'єднав» українські землі в одній державі, не згладив, а радше поглибив суттєві відмінності між «двома Українами» — східною й західною. Практично не утискаючи українців за етнічною ознакою (радянська влада не відрізнялася під цим оглядом від царської, трактуючи українців як «своїх», тобто де-факто як «різновид» росіян), більшовики, однак, усіяко дискримінували українців за ознакою мовною та регіональною, ставлячись до західних (і взагалі україномовних) українців як до «націоналістів», тобто потенційних «зрадників». Не зумівши ефективно асимілювати модерну українську націю, що сформувалася за Збручем, більшовики досить успішно русифікували й советизували домодерний український етнос на

сході, прищепивши йому своє власне (російсько-імперське) підозріливо-упереджене ставлення до «західняків», а відтак і до всіх їхніх ініціатив — не лише «націоналістичних» (мовно-культурних), а й суто громадянських (суспільно-політичних, економічних тощо).

І все ж навіть незначного ослаблення тотального контролю й терору з боку Держави та, відповідно, розрідження атмосфери повсюдного страху та підозрливості після смерті Сталіна було досить для поступового відродження певних елементів громадянського суспільства в СРСР. «Неформальні» громадські організації — як політичного, так і аполітичного характеру (від дисидентських груп до різноманітних «неформальних» об'єднань — рокерів, хіпі, футбольних фанатів, шанувальників інтелектуальних фільмів та езотеричної філософії, клубів туристів тощо) — пережили брежньовські репресії й бурхливо розквітли наприкінці 80-х років, у добу горбачовської «перебудови». Емансипація новонародженого громадянського суспільства від тоталітарної держави збіглася з емансипацією національних республік від наднаціональної імперії. У рамках цього двоєдиного процесу відбулося природне поєднання національно-визвольних і загальнодемократичних програм і вимог у так званому «націонал-демократичному» русі, що виник у багатьох радянських республіках, включно з Україною.

1991 року, після розпаду СРСР, з'ясувалося, однак, що ні українські «націоналісти», ні «демократи» не є досить сильними і впливовими, щоб відсунути від влади правлячу комуністичну номенклатуру. Незалежна Україна постала таким чином як наслідок тактичного компромісу між «націонал-демократами» й прагматичною частиною номенклатури (названої згодом, не без певного перебільшення, «націонал-комуністами»). Обидва

партнери потребували одне одного, щоб визволити Україну з-під контролю Москви й нейтралізувати протидію консервативнішої, проімперської частини номенклатури. Контрольний пакет акцій залишився, однак, в руках «націонал-комуністів», котрі зреклися марксизму й розпустили компартію, проте зберегли криптокомуністичну політику, номенклатурні зв'язки, позиції, інституції, навички мислення та поведінки.

В Україні так і не відбулося правдивої декомунізації й десоветизації, а, отже, й жодних по-справжньому ефективних і послідовних реформ не було здійснено — ні в економіці, ні, зрештою, в інших сферах. Водночас посткомуністична номенклатура («партія влади» за Кравчука й «олігархія» за Кучми, “любі друзі” за Ющенка) напрочуд успішно маргіналізувала націонал-демократичну опозицію, кооптувавши й скомпрометувавши її лідерів і зруйнувавши її організаційно. А головне — вона досягла неабияких успіхів у «прихватизації» державної власності, перекачуванні грошей за кордон і утриманні влади найрізноманітнішими засобами.

Цивілізаційна дилема українських націонал-демократів, спокушених амбітним проектом «розбудови держави» (після численних історичних невдач) під проводом посткомуністичної номенклатури стала ще одним парадоксом становлення незалежної України. Йдеться тут передусім про наслідки їхньої внутрішньої амбівалентності і, відповідно, двоїстого характеру їхніх цілей і їхньої політичної поведінки. З одного боку, як «демократи» вони зобов'язані були начебто захищати громадянське суспільство й демократичні цінності від авторитарної держави. З іншого боку, як «націоналісти» вони відчували потребу захищати націю, себто (великою мірою) ту ж таки державу. Поки всі загрози і для демократії, і для нації походили ззовні, від мос-

ковського «Центру», в їхній позиції не відчувалося двоїстості. Але як тільки тоталітарна імперія розвалилася й обидва завдання — громадянського й національного визволення — виявилися начебто виконаними, двоїстість їхньої позиції відразу обернулася двозначністю. У формально незалежній українській державі їм довелося робити нелегкий вибір між двома несумісними пріоритетами: захищати і далі демократію та громадянське суспільство від усе ще радянської й великою мірою антидемократичної держави, а чи навпаки — заради захисту незміцнілої ще української держави заплющувати очі на її криптокомуністичний, олігархічно-мафійний характер і фліртувати з некомпетентною, скорумпованою номенклатурою задля потреб вельми сумнівної «національної єдності».

Ще більшу загрозу для української незалежності становить вкрай низька («домодерна») національна самосвідомість населення, котре складається з великої російської меншини (понад 20 % громадян) і ще більшої групи русифікованих українців (приблизно 30 % населення). Ця остання група, суттєво відрізняючись за своїми цінностями й орієнтаціями і від власне росіян, і від україномовних українців, великою мірою зумовлює загальну амбівалентність українського населення й суттєво ускладнює процеси державонацієтворення та розвиток громадянського суспільства.

До останнього часу Україна перебувала ніби у зачарованому колі: повноцінне громадянське суспільство й модерна політична нація не мали шансів повстати без усунення від влади посткомуністичної олігархії, а усунути цю олігархію було практично неможливо без достатньо дозрілого громадянського суспільства й розвиненої національної самосвідомості.⁴ Революційні події, які супроводжували перемогу на виборах президента у 2004 році

В.Ющенко, замість того, щоб розірвати це коло, ще більш ускладнили ситуацію, бо до влади прийшли політичні авантюристи, нездатні до справді державотворчої діяльності. Вони великою мірою дискредитували в цілому справедливі гасла Майдану, вкрай розбалансували систему влади в державі.

Як слушно відзначає член-кореспондент НАН України М.Михальченко, чергова зміна режиму призвела до того, що сьогодні в Україні існує конгломерат дезорієнтованих, неконсолідованих соціальних верств та груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси, необ'єднані в певну цілість, що здійснює міжгруповий узгоджений проект майбутнього. Ті загальні декларації, що закладені в Конституції України, не є конкретною програмою дій, практично для жодного суспільно-політичного руху. На жаль, приклад зневажливого ставлення до Основного закону країни подає його гарант — В.Ющенко, який своїми указами вщент зруйнував правове поле держави.

Оскільки інтереси соціальних спільностей в конгломерації під назвою “Україна” не усвідомлені як позитивні ідеології, то і немає відправних точок для їх порівняльного аналізу. В суспільстві фактично відсутні повноцінні соціальні суб'єкти. У такій ситуації створюються громадські організації та партії на вузько суб'єктивістській, волонтаристській основі, чії лідери представляють самих себе, а не соціальні спільності. Виникає феномен фальшивої ідентифікації, коли люди голосують за лідерів, ситуативно об'єднуються на тимчасових солідарницьких основах (харизматичний лідер, популістська програма), не особливо уявляючи собі, наскільки це відповідає їх інтересам і загальному благу. Тому українське суспільство у його нинішньому вигляді — це скоріше конгломерація, яка або стане справжнім суспільством, або розпадеться під тиском дезінтеграційних процесів.

У такому слабко організованому суспільстві держава покликана відігравати роль інтегруючої, цементуючої сили. Але українська держава в результаті протиборства президентської та парламентсько-кабмінівської гілок влади перебуває чи в стадії напівхаосу, чи то в політичній прострації. Вона малоефективно виконує свої функції, не забезпечує повноцінну дію законів (в тому числі Конституції), збір податків і соціальний захист населення, не виступає повноцінним арбітром у відносинах особистості і суспільства, в міжособистісних і міжгрупових відносинах тощо. Та організація, яку ми зовемо “держава”, значною мірою стала полем битви кланів, мафій, груп еліт, що намагаються встановити свій політичний режим. Мета цих режимів — убезпечити себе від суспільства, підкорити його своїм цілям. Занепокоєння загальнонаціональною долею, майбутнім країни — не пріоритетні завдання режимів, а лише демагогічні димові заслони, оскільки у політичних режимів досі немає стратегічних відповідей на виклики ХХІ століття і на бажання мас вирватися із злигоднів⁵.

Не дивно, що за згаданих вище обставин, за останні 16 років Україна випробувала майже всі демократичні форми правління. У 1990-91 рр., коли функції глави держави здійснював голова Верховної Ради, вона була парламентською республікою. Цей час експерти вважають періодом колективної безвідповідальності прокомуністичної більшості. В грудні 1991 р. першим президентом став Леонід Кравчук. Він не мав широких повноважень і тому склалася парламентсько-президентська республіка. Потім до влади прийшов сильний президент — Леонід Кучма. Спочатку було підписано Конституційний договір з широкими повноваженнями президента, а згодом прийнята Конституція — і правління на практиці стало президентським. Після вступу в

силу конституційної реформи 1 січня 2006 року Україна знову стала парламентсько-президентською республікою. А після волюнтаристських указів В.Ющенка 2007 року, спрямованих на знищення у державі парламентаризму як такого, на обрії вимальовується вже зовсім не демократична форма правління, а відверта диктатура.

Характеризуючи сучасний стан українського політикуму, перший президент України Л.Кравчук слушно відзначає: “Люди, які зараз при владі, живуть не за законами людської і політичної логіки. Вони живуть так, як хочуть! І правлять країною на свій розсуд, а не керуючись Конституцією і законами. На жаль. Тому відповісти на питання, коли це закінчиться дуже важко.

Коли маєш справу з людьми, які додержуються законів, логічно розмірковують, можна передбачати дату і результат. Але якщо людина грає у шахи, як грав Остап Бендер, який знав лише один хід (є 2 — є 4), будь-які здогадки щодо його подальших дій можуть виявитися хибними. Він робив другий, абсолютно нелогічний хід. А ті, хто з ним грав, хапались за голову, думаючи, що це... геніально.

Зараз у нас відбувається приблизно те ж саме. Влада здійснює нелогічні кроки, які не базуються на аналізі нашого внутрішнього і міжнародного становища, а впливають з її особистого розуміння ситуації. А це розуміння, знов-таки, має дуже мало спільного з аналізом, законами і Конституцією. І це є проблемою”⁶.

Завдяки політичному хаосу, що панує нині в Україні й негативно позначається як на всіх сферах її функціонування, так і на світовому іміджі, сподіватися на швидке входження нашої держави як повноправного суб’єкта до Європейського Дому, попри оптимістичні декларації політичних лідерів, навряд чи варто. Дії

українського естеблішменту нібито реанімують підзабуту вже теорію професора Гарвардського університету Семюеля П. Хантінгтона, який заперечує можливість інтеграції східнослов'янських народів у європейську цивілізацію: «розлами між цивілізаціями замінили в Європі колишні політичні та ідеологічні кордони часів «холодної війни» в якості рубежів криз і кровопролиття, — зазначає він. — Початком «холодної війни» став політичний та ідеологічний розподіл Європи, який виник з встановленням «залізної зависи». А з його зникненням закінчилася і «холодна війна». Але в той же час як ідеологічний розподіл Європи перестав існувати, тут знову дався взнаки кордон між культурами — західним християнством, з одного боку, і православним християнством та ісламом — з іншого...»⁷.

Схожі думки висловлював й відомий дослідник історії економіки Фернан Бродель: «У XVII ст. східний кордон європейського світу економіки проходив на сході Польщі, — писав вчений, — він виключав [з нього] величезну «Московію». Остання була для європейця краєм світу»⁸. Отже, цивілізаційний кордон, який встановився ще в XVII ст., є актуальним для європейського політикуму і в наші дні як з економічної, так і з світоглядної точок зору. На наш погляд, він не є зоною конфлікту як протистояння в прямому розумінні цього слова, а, швидше, фактором конкуренції.

Щодо теорії Хантінгтона про «конфлікт цивілізацій», то, з нашої точки зору, її оприлюднення й широка популяризація в західній науковій літературі кінця минулого століття мали на меті законсервувати в суспільній свідомості як Західного, так і Східного світів думку про природну неможливість їх цивілізаційної інтеграції. Реальна ж дійсність спростовує подібні теоретичні побудови, принаймні, стосовно Євросоюзу. Сучасна Європа актив-

но опановується арабами і африканцями зі швидкістю у декілька мільйонів осіб за рік. Приблизно з такою ж швидкістю скорочується й кількість білого християнського населення.

За підрахунками демографів Європейської комісії, вже через 20 років англійці, німці, французи, італійці стануть національними меншинами у власних державах. Причому вік майже половини з них перевищить 60 років. До того ж показово, що, погоджуючись підпорядковуватись законам нової батьківщини, мігранти не відмовляються від своєї мови, релігії, культури, тобто трансформують традиційну західну цивілізацію згідно з глобальною перебудовою світу й утворенням цивілізації глобальної. Отже, теза про «несумісність» Східної і Західної цивілізацій виявляється некоректною. Якщо, звичайно, її не “підкорегує” сьогodenня України.

Як справедливо зазначають М. Михальченко та З. Самчук, у науці поступово сформувалися два основні критеріальні підходи до націй-цивілізацій: громадянсько-територіальний та етнічний. Громадянсько-територіальна модель формування націй-цивілізацій закладає в основу фактор громадянства та території: можна бути етнічним англійцем, французом, китайцем, проте водночас — політичним американцем, тобто мати громадянство США. Етнічна ж модель віддає перевагу етнічному аспекту, мовним та культурним чинниками функціонування етнічних груп: наприклад, провансальці, бургундці, гасконці й бретонці складають єдиний французький етнос.

Розвиток першої та другої моделей націй-цивілізацій має тенденцію до поступового зближення, синтезу. «Якщо дивитися концептуально, — пише Е. Д. Сміт, — то нація має поєднувати дві низки вимірів: з одного боку — громадянські та територіальні, а з іншого — етнічні й генеалогічні, причому, в кожному випадку

в різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність виявляється такою гнучкою силою в сучасному світі й політиці, ефективно поєднуючись з іншими могутніми ідеологіями та рухами»⁹.

Наведені моделі нині йменують політичною та етнічною. Втім, інколи віддають перевагу розмежуванню за історико-географічною ознакою, називаючи їх французькою та німецькою. Згідно з першою, нація являє собою громадян держави (нація-держава), згідно з другою вона є кровно-мовною, культурно-історичною спільнотою.

У 1792 р. Франція була централізованою державою, однак етнічні французи не складали й половини її населення. Тому Велика Французька революція актуалізувала потребу прискореного перетворення провансальців, бургундців, бретонців, корсиканців, гасконців та інших субетносів на французів з єдиною мовою спілкування. Французька мова була оголошена «мовою свободи»: вона жорстко впроваджувалася в адміністративну й судову практику, армію, освіту, інші соціальні інститути. Французами були визнані всі громадяни Франції, а французька мова проголошена безальтернативною. Інші ж мови поборювалися як «реакційні й контрреволюційні».

Безумовно, для сучасної України яacobінський екстремізм не може слугувати еталоном політичного праксису: дух і буква ХХІ ст. заперечують поборювання інших мов з огляду на їхню нібито «реакційність і контрреволюційність». Однак значну частину французького досвіду можна й треба застосувати: адже, здобувши свободу, пригноблені нації неухильно силою обставин змушені акцентувати увагу на власній етнічності, мові та інших атрибутах новітньої державності. Це — категоричний імператив самоідентифікації кожної повноцінної молоді держави, її оче-

видна захисна й компенсаційна реакція на історію та сучасність. Проблема лежить дещо в іншій площині, а саме: в мірі категоризму, з яким педалюється етнокультурний аспект, і в динаміці коригування історичної справедливості в сенсі відновлення етнокультурної і в цілому духовної автентичності.

Німці пішли іншим шляхом, ніж французи. У XVIII ст. на території, заселених німецьким етносом, існував конгломерат держав, проте сам етнос був розколотим на католиків та протестантів. Виникла неухильна потреба об'єднати квазідержавні утворення в єдину державу, створити німецьку націю. При цьому німецька мова як спільна мова німців ледь-ледь жевріла, оскільки домінували численні діалекти. Однак поступово «німецький національний дух» трансформувався в німецьку етнічну єдність, а етнос отримав потужну німецьку державу.

Отже, не існує єдиного принципу розвитку націй: одні проходять шлях від етнічності до політичності (німці, італійці, українці, болгарі), інші — від політичності до етнічності (французи, англійці, росіяни, іспанці). В другому випадку політична нація формується не спонтанно, а зусиллями корінної нації, яка втягує в орбіту своїх національних інтересів політично залежні від неї етноси. Зрозуміло, шлях від політичності до етнічності нації може мати різну як тривалість, так і форму — це залежить від конкретно-історичних умов та національного духу народу.

На сучасну пору поняття цивілізації окрім культури обов'язково охоплює ще й економіку та політику. В цілому ж, цивілізованим суспільством нині вважається таке, яке досягло відповідних нормативних рівнів економічного та культурного розвитку, соціальної ефективності та політичної стабільності. Значна частина нормативів цивілізації закріплена в міжнарод-

них документах — статутах ООН, ЮНЕСКО, документах ОБСЄ, міжнародних угодах тощо.

Людство пройшло тривалий шлях від локальних до регіональних (в політичному та географічному розумінні), а згодом і до глобальних цивілізацій. Глобальною цивілізацією вважається всесвітня людська цивілізація, яка включає в якості основних елементів дві регіональні цивілізації — європейську та північно-американську. При цьому варто враховувати, що сучасну всесвітню цивілізацію складають й інші регіональні цивілізації — китайська, японська, індійська, євразійська (з центром у Росії), а також локальні цивілізації (в тому числі й українська).

Розв'язання цієї інтриги полягає у визначенні внеску, який українська локальна цивілізація може й повинна зробити у вирішенні глобальних, універсальних для людства проблем. Існує українська реальність та інший, неукраїнський світ, який істотно чи не дуже, проте відрізняється від нашого, характеризується багатоманітністю й суперечливістю тенденцій розвитку. З цим світом ми змушені контактувати, взаємодіяти. Існує і всесвітня цивілізація, до складу якої Україна також входить. Ця цивілізація не вважає за доцільне рахуватися з внутрішньою самоізоляцією регіональних та локальних цивілізацій, жорстко спонукаючи їх вступати в діалог мовою ідеології, політики, економіки, культури тощо.

Таким чином, на початку XXI ст. склалася нова конфігурація цивілізацій, яка не вкладається в прокрустове ложе формули «західна/ незахідні цивілізації»; вона також заперечує тезу, що єдиним шляхом розвитку людства є перехід на західні моделі розвитку і засвоєння західних цінностей. Глобалізація всесвітньої цивілізації паралельно супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, які

структуруються за релігійним, економічним, політичним та іншими критеріями.

Основна проблема сучасної теорії цивілізацій та історії української цивілізації полягає в тому, що в умовах плюралістичної пізнавальної традиції практично неможливо створити єдину, несуперечливу концепцію формування і взаємодії цивілізацій. Тому необхідно шукати компроміси, консенсус на основі наукової толерантності й зваженості. По відношенню до цивілізацій і культур необхідно сполучати або хоча б узгоджувати дві істини: екзогенну (зумовлену зовнішніми причинами) та ендогенну (результат внутрішніх факторів). Оцінки ж народів, цивілізацій та їхніх культур зсередини та ззовні (з точки зору зовнішнього світу) збігаються не часто. Особливо важко гомогенізувати суб'єктивну самооцінку цивілізації та її об'єктивні параметри: тут спрацьовує надзвичайно велика група факторів, тому досягти співпадіння як зовнішніх, так і внутрішніх оцінок і установок надзвичайно складно.

Зрештою, цей стан не слід надміру драматизувати: зіткнення різних концепцій, теорій, гіпотез та підходів стимулює евристично сприятливу атмосферу наукового пошуку й діалогу цивілізацій. Це означає, що перехід у другій половині ХХ ст. від класичних концепцій історії людства (наприклад, позитивістської та марксистської), які будували єдину картину світу на основі категорично-уніфікованого критерію, до неокласичних (модерністських та постмодерністських), які відкидають можливість створення єдиної картини світу, містив значний креативно-евристичний потенціал. Світ почав тлумачитися як єдність багатоманітності, де жодна цивілізація не має беззаперечних переваг, а є лише конкуруючим сегментом світового процесу розвитку.

Зазначимо, що наступну уніфікацію всесвітньої цивілізації передікав ще О.Герцен. Як зазначив 1905 р. в своєму есе

«Грядущий хам» Д. Мережковський, в майбутньому людство має виробити якісь середні критерії поведінки, зручні для більшості, й привести врешті-решт весь світ до спільного знаменника. «Мещанство победит и должно победить», — пише Герцен в 1864 году в статье «Концы и начала». — Да, любезный друг, пора прийти к спокойному и смиренному сознанию, что мещанство — окончательная форма западной цивилизации». Почавши цією цитатою своє есе, Д.Мережковський продовжує: «Трудно заподозрить Герцена в нелюбви к Европе. Ведь это именно один из тех русских людей, у которых, по выражению Достоевского «две родины: наша Русь и Европа». Может быть, он и сам не знал, кого любит больше Россию или Европу. Подобно другу своему Бакунину, он был убежден, что последнее освобождение есть дело не какого-либо одного народа, а всех народов вместе, всего человечества, и что народ может освободиться окончательно, только отрекаясь от своей национальной обособленности и входя в круг всечеловеческой жизни»¹⁰.

Проблема специфіки, характерних рис української регіональної цивілізації, яка інколи визначається неологізмом «українська політична нація», значною мірою залишається *tabula rasa* соціального пізнання. Дехто може заперечувати цю тезу на тій підставі, що українська регіональна цивілізація має надзвичайно багато складових: і анамнез (спомин про героїчне та знеславлене минуле), і почуття другорядності (синдром «молодшою брата» Росії), і стійку толерантну компоненту традиційної свідомості, і амбівалентне відношення до Сходу та Заходу, і небажання з наукових позицій витлумачувати геополітичне й гео економічне становище України, і мрійливо-химеричні міркування про унікальність України, і сучасний правовий нігілізм.

Суспільні науки в сучасній Україні — породження європейської історії і науки в цілому. В них панує європоцентричний підхід, ними часто ігнорується специфіка локальних цивілізацій та місцева історична реальність, в тому числі й українська. Для нас ситуація ускладнюється ще й тією обставиною, що спочатку Російська імперія, а згодом більшовизм впродовж тривалого часу фальсифікували українську історію. Вітчизняна ж історія і реальність не тотожна ні західноєвропейській, ні російській історії та соціальній реальності в цілому. У цьому — специфіка й велика проблема України як «мосту» між Заходом та Сходом, «санітарного кордону» між НАТО та Росією, «міжцивілізаційного простору» між європейською та євразійською культурами. Цивілізаційна реальність України гетерогенна: в ній химерно поєднані певні модернізаційної проективності Заходу та традиційної стереотипічності Сходу. Тож не дивно, що здебільшого світоглядно-аксіологічний формат України вживається в контексті категорій-символів: Захід/Схід, Європа/Азія, цивілізованість/дикунство (варварство).

Якщо закони фізики, відкриті в Англії, в Україні діють бездоганно, то економічні закономірності, сформульовані Смітом і Рікардо, у нас спрацьовують все-таки специфічно, оскільки вони не настільки універсальні, щоб безапеляційно здолати національну специфіку, культуру, ментальність і т. ін. Якщо ринок в Англії має природні й усталені ознаки, то в сучасній Україні ринок спочатку повинен виграти конкуренцію з колгоспами, з попередніми традиціями господарювання й стереотипами світогляду, а вже потім виявляти ту чи іншу ступінь гомогенності з «універсальними законами ринку». Отже, плідність сучасних дискусій щодо України як нової країни і локальної цивілізації залежить від уміння вийти за межі край-

нощів метаісторичних схем та релятивістських (а частіше — по-верхово-споглядальних) підходів.

Визначальними ознаками суспільства є функціонування механізмів самовідтворення й самозбереження. Чому, наприклад, Швейцарія в минулому знайшла такі механізми, а Україна — ні? Невже різниця лише в державах-сусідах? Хіба сусіди Швейцарії — Франція, Німеччина, Австро-Угорщина та Італія — були менш агресивними, ніж Польща, Росія та Кримське ханство? Тут ми підходимо до одного принципового визнання: при цивілізаційному аналізі на перший план виходить дослідження здатності (і здатність як така) підтримувати свої відтворювальні механізми та потенціал вище критичного рубежу, який відділяє суспільне життя від смерті, виживання від деградації. Саме тут прихована сутнісна, фундаментальна різниця між одними спільнотами, які всупереч зовнішнім та внутрішнім небезпекам продовжують ефективно самовідтворення, та іншими, які втратили здатність відтворювати себе як суб'єкти історії. Останні, між іншим, є не якимось прикритим непорозумінням чи випадковістю, а складають величезний список-мартиролог зниклих народів і держав.

Ефективність відтворювальної діяльності людства і конкретних суспільств визначається, головним чином, такими факторами: а) зовнішніми небезпеками, які можуть підірвати потенціал самовідтворення суспільства або стимулювати його внутрішню дезорганізацію; б) внутрішніми небезпеками, які дезорганізують життєздатність (громадянські війни, нецивілізовані форми боротьби за владу, вичерпання національних ресурсів, етнічні та релігійні конфлікти тощо).

У кінцевому результаті функціонування суспільств залежить від здатності його членів зберігати потенціал відповідності своїх

можливостей зростаючій складності зовнішніх та внутрішніх проблем, спроможності відповісти на реальні та потенційні загрози. Водночас, життєздатність суспільств у сучасну епоху багато в чому залежить від спроможності сприймати позитивні, креативні інновації, встановлювати зв'язки з іншими країнами на рівні вимог часу.

Різниця між закритими та відкритими цивілізаціями містить чимало аспектів. Виявляється вона й на рівні особи. Зокрема, в тоталітарних та закритих суспільствах особа повністю підпорядкована цілому, оскільки системи цінностей таких суспільств вимагають придушення інновацій, заперечення свободи мислення і дій вище встановленого владою або традицією рівня (зрізати все, що вище певної межі, — своєрідна модифікація «закону газонкосарки»). Відкрита ж цивілізація орієнтує особу й соціальні групи на розвиток здібностей до інновацій, на свободу мислення, дій, слова, прав і обов'язків. Якщо в першому випадку функції особи жорстко підпорядковані державній або традиційній структурі, то в другому держава прагне забезпечити простір розвитку особи й людських спільнот у форматі демократичного розвитку.

Поки що важко однозначно стверджувати, до якої цивілізації нині належить Україна. Це зумовлено співіснуванням тоталітарної та ліберальної культури мислення і дій, конфронтацією і розколом орієнтацій на системи цінностей. Більше того: характерною рисою не лише українського суспільного життя, а й культури та способу життя кожної людини залишається традиціоналізм, тоталітаризм та лібералізм, які переплетені в настільки химерних поєднаннях, що інколи здається, ніби і суспільство, і окрема особа зависли в своєрідній добі межичасся, у вакуумі міжцивілізаційного простору.

Самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації, а також «політичного українця» як громадянина України заважають деякі історичні та цивілізаційні фактори. Наприклад, історично склалося так, що доля України визначалася нашими сусідами — Росією, Польщею, Австро-Угорщиною. Безперечно, це наклало істотний відбиток на спосіб мислення й поведінки, на оцінку місця України в історії. Втім, не варто перебільшувати: особливості України не є доказом винятковості, унікальності чи месіанізму української цивілізації — насправді самотність України не вища самотності Португалії, Греції, Шотландії або Норвегії.

Цивілізаційна цілісність України також поки що не беззаперечна. Досить, пригадати, що існують протестні настрої частини населення проти «українізації» (яка *de facto* відсутня); крім того, збереження соціокультурної багатоманітності як духовного багатства країни не завжди виявляється перевагою українського державотворення. Втім, цивілізаційна цілісність України можлива лише через суперетнічний (політична нація), суперкультурний цивілізаційний характер форм національної свідомості й самосвідомості. Питання стоїть жорсткіше, ніж просто абстрактні рефлексії на тему майбутнього України: чи зможуть органи влади та етнічні громади країни знайти нові підходи до міжкультурного спілкування, до обміну символами та нормами різних культур без взаємознищення, зі збереженням ціннісних змістів?

Висновок, що Україна йде шляхом загальноєвропейського розвитку, виявиться уразливим, якщо ми не звернемо увагу на беззаперечний факт: українській локальній цивілізації притаманні багато рис цивілізації порубіжної. До таких цивілізацій відносять ті, що відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетінням характеристик базової національ-

ної культури та двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими локальна цивілізація перебуває. В Європі до країн порубіжної цивілізації можна віднести пострадянські країни, більшість країн Балкано-Дунайського регіону, навіть Іспанію та Португалію, які запозичили чимало зразків культури своїх колоній.

Держави-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших специфічним способом розв'язання контраверсійних проблем буттєвості, більш багатоманітною, синтетичною культурою. З одного боку, це містить значний потенціал позитиву, з іншого ж — в окремі періоди історичного розвитку порубіжність може виявитися істотним негативом, ускладнюючи механізми співіснування культур, релігій та мов. Крім того, домінування багатоманітності може набувати дестабілізуючих для єдності суспільства й держави ознак.

Якщо класичним цивілізаціям притаманна деяка цілісна основа — наприклад, духовно-релігійний фундамент цивілізації, то в порубіжних цивілізаціях така основа є неоднорідною і хиткою, а тому й проблеми, що виникають, розв'язувати значно складніше. Наприклад, Великобританія набула рис порубіжності тоді, коли на проблеми міжнаціональних відносин нашарувалися ще й проблеми релігійного розколу (йдеться про протистояння католицької та англіканської церков).

Для класичних цивілізацій більш характерним є синтез, а для порубіжних — складна взаємодія симбіотичних та синтетичних складових. Якщо у випадку порубіжних цивілізацій перемагає синтетична складова, то така цивілізація прямує до класичних цивілізаційних форм (або цивілізацій-держав); якщо ж перемагає симбіотичний чинник (Австро-Угорщина, Росія, Югославія і т.д.), то цивілізація-держава приречена на розпад. Тому в Ук-

раїні важливо всіма можливими цивілізованими засобами підтримувати синтетичні процеси соціокультурного та політичного розвитку: взаємозбагачення культур, релігійну й загалом національну толерантність, недопущення расового та міжетнічного протистояння.

Залежно від конкретно-історичних обставин у формулі цивілізаційного синтезу можуть домінувати різні складові. Звідси — гнучке корелятивне співвідношення між економічною, політичною, культурно-духовною підсистемами цивілізаційної системи. Вихід на перший план тієї чи іншої складової визначає міру динаміки та телеологічну акцентованість цивілізаційного процесу. Наприклад, культурна складова діє повільніше, проте глобальніше. А от політична та економічна складові підштовхують динаміку цивілізаційного процесу, однак вони більш уразливі до впливів зовнішнього характеру (воєн, світових криз і т.ін.), а також значно частіше виявляються причиною соціальних конфліктів.

Усі порубіжні цивілізації характеризуються незавершеністю історичного формату. Сучасна українська цивілізація також перебуває в процесі становлення. Основні її риси остаточно ще не структурувалися; в ній ще живуть залишки субцивілізацій (російської, австро-угорської та ін.), до яких входили різні частини України. Західноєвропейський вплив в українській цивілізації хоч і присутній, проте не визначальний. У соціокультурний і генетичний код нашої цивілізації він закладений приблизно в однаковій пропорції з іншими геополітичними й цивілізаційними впливами. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства залишається телеологічно й аксіологічно невиразною і суперечливою. Виникає запитання: чи перетвориться Україна на складову західно-європейської цивілізації, не засвоївши при цьому західні цінності як домінантні? Будь-яка

відповідь на сформульоване запитання поки що виявиться верифікаційно небездоганною і аргументаційно уразливою.

Цивілізаційна ідентифікація України цікава і з наукової точки зору, і з точки зору формування свідомості й самосвідомості соціальних груп. Можна зустріти як аргументовані позитивні оцінки західної та східної цивілізацій, так і жорстку критику курсу України на зближення із Західною Європою та Євразією. Також існує думка, яка взагалі заперечує український проект входження в світову цивілізацію, ставить під сумнів реальність побудови демократичної, соціально-правової держави. Логіка мислення така: по-перше, Україна настільки відстала від країн, які є лідерами світового розвитку, що ніколи не зможе їх наздогнати; по-друге, спосіб життя в Україні склався як євразійський, аутсайдерський, ізоляціоністський, як наслідок багатоміліонного панування Росії, і такий спосіб життя, на жаль, переважною більшістю визнається нормою; по-третє, українська еліта зорієнтована на пограбування власного народу, а народ звик до цього і спокійно дозволяє над собою знущатися.

На зламі тисячоліть потребує переосмислення сам ідеал гуманізму. За попередні півстоліття світ настільки змінився, що деякі соціально-культурні, політичні, естетичні, правові, економічні ідеали в цілому, і гуманізму зокрема, необхідно переглядати й уточнювати — особливо у зв'язку із загальною перебудовою світових економічних, політичних, військових, інформаційних відносин. Істина необхідності цивілізаційної ідентифікації України, створення в ній повноцінного відкритого суспільства потребують якомога швидшого засвоєння спочатку суспільною елітою, а згодом і масовою свідомістю України в цілому.

Це — саме той Виклик часу, на який Україна або сформулює переконливу відповідь і цим підтвердить статус локальної цивілізації,

або не зможе запропонувати креативну концептуалістику, визнавши необґрунтованість цивілізаційних претензій¹¹.

Цивілізаційний вектор розвитку України багато в чому залежатиме від адекватного розв'язання протиріч і можливих конфліктів. Як справедливо зазначає В.Котигоренко, наша держава розташована на свого роду цивілізаційному перехресті. Носії присутніх тут етнічних протиріч, які, в разі загострення останніх, можуть стати сторонами конфлікту, є одночасно і носіями певних цивілізаційних ідентичностей. Відмінності між ними виразно виявляються у відмінностях їх систем цінностей. Це слід враховувати при вивченні етнічних конфліктів та причин їх виникнення, розробці рекомендацій щодо розв'язання конфліктних ситуацій. Адже ціннісні, цивілізаційні конфлікти розв'язуються, зазвичай, з великими труднощами. Серед причин цього є те, що внаслідок незбігу ціннісних орієнтацій і психологічних характеристик цивілізаційно відмінних конфліктантів утруднюється віднаходження для них спільної позиції як основи і предмета переговорів з приводу тих або інших інтересів і потреб¹².

Етнічна структура українського суспільства характеризується, з одного боку, безперечним кількісним переважанням корінного автохтонного українського етносу, з іншого — багатушою палітрою національних меншин і етнічних груп, які представляють основні мовні сім'ї світу. Це засвідчує «українськість» української держави, а також її відкритість людям з різних частин світу. При цьому розмаїта етнічна палітра не лише збагачує українське суспільство, а й ставить до кожної зі сторін (відповідно — до корінного етносу та меншин) взаємні зобов'язання по налагодженню оптимальних умов щодо гармонізації міжетнічних взаємин та адекватної інтеграції мігрантів в українське суспільство.

Тенденція до «європеїзації» з'явилася в незалежній Україні як відповідь на виклик певних політичних кіл Росії, які в середині 90-х років минулого століття почали активно розробляти ідею посткомуністичної неоімперської соборності під гаслами цивілізаційного протистояння Сходу і Заходу. Обґрунтовуючи «необхідність» нового об'єднання, російські науковці зазначали, що єдиний шлях до подолання кризових явищ в пострадянських країнах з переважно слов'янським населенням це «путь реінтеграции большей части бывшего СССР в форме новой России. Я думаю, первыми на этот путь будут вставать хлебнувшие самостоятельного лиха наши братья из Казахстана, белорусы, украинцы. Они, сами, я надеюсь, избавятся от своих местечковых политиканов и начнут давить на московский центр, требуя объединения»¹³.

Для аргументації своєї позиції апологети «об'єднання» використовували й висновки популярних істориків: «Весь XVIII в. соседние народы..., — писав свого часу Л. Гумільов, — воспринимали Россию как страну национальной терпимости... И потому все хотели попасть «под руку» московского царя, жить спокойно... То, что приобрела в XVII в. Украина, не пожалевшая крови ради присоединения к России, безо всяких усилий получили и казахи, и буряты, и грузины, страдавшие от набегов соседей. Так старая московская традиция привлекла целый ряд этносов, органично вошедших в единый российский суперэтнос, раскинувшийся от Карпат до Охотского моря»¹⁴.

На таке розуміння проблеми в Україні висловлювалися протилежні думки типу: «Загроза українській державі і українській нації з боку Росії існуватиме до того часу, доки існуватиме московське месіянство. Річ в тім, ...що месіянство московське органічно в усіх відношеннях (і генетично, і структурно, і функціонально) пов'язане з московським імперським експансіонізмом і мос-

ковським гегемонізмом»¹⁵. І далі: «Третій Рим» став власне, граничним звуженням, а не поглибленням православної свідомості. Москва, іменувавши себе «третім Римом», прагнула не до утвердження і поглиблення Християнства, а тільки до самоутвердження. Сама ідея «третього Риму» аж ніяк, зрозуміла річ, не відповідала реальній значущості Москви, зате створила якийсь ореол значущості у власних очах. Уже у той час на рівні буденної свідомости закорінювався автостереотип власної величі»¹⁶.

У взаємовідносинах між Україною і Росією склалася ситуація, яка не може не викликати занепокоєння демократичної громадськості обох країн. Так, академік НАН України І.Дзюба зазначає, що «поки офіційна Росія розглядатиме Україну як сферу свого впливу і фактично свого сателіта (попри всю риторику про стратегічне партнерство), а в Росії «неофіційній» (серед широкого спектру політичних сил, від комуністів до нацистів, за винятком вузького демократичного прошарку) пануватиме мотив повернення України в «исконное лоно»... доти в Україні житимуть недовіра і тривога щодо намірів могутнього сусіда, а то й страх перед ним»¹⁷.

За таких умов, європейський вектор зовнішньої політики України став тією протиположною, якою вона намагалася збалансувати загрози з Півночі. При цьому привертає увагу розуміння українським суспільством поступовості, євроінтеграційного процесу. До цього спонукали, очевидно й провали радикальних спроб лібералізації економіки з ставкою на імітацію американських чи американізованих форм життєдіяльності. Відчутною стала й тенденція до відторгнення «вестернізованих» форм масової культури, соціокультурних норм і духовних настанов широкими верствами української громадськості. Популяризована західними радниками думка про потрібність радикальних реформ для досягнення гарантованого успіху не була підтверджена

практикою. Нерідко такий радикалізм наражався на нездатність суб'єктів економічного життя швидко адаптуватися до форсованих змін, обертався своєю кризою адаптації, нездатністю забезпечити стабільність розвитку на нових засадах. Першими жертвами кризи адаптації виступали якраз складні виробничі і науково-технічні системи, а також наявний в Україні значний гуманітарний капітал. А це, в свою чергу, викликало інстинктивне відторгнення як політики інтенсивних реформ, так і культурних цивілізаційних засад Заходу¹⁸.

Проте, як слушно зазначає М. Михальченко, взаємовідносини України з ЄС перспективніше розглядати в аспекті глобалізації, під якою розуміється об'єктивно зумовлений процес посилення загальної взаємозалежності країн і союзів країн в умовах розширення господарсько-економічних, комунікативних та інших перспектив сучасного світу. Сприйняття або несприйняття процесу глобалізації на ідеологічному й психологічному рівнях не позначається на його об'єктивності. Цей процес не потребує визнання чи заперечення з боку країн, партій або індивідів. Він має як позитивні, так і негативні аспекти, перші з яких слід якомога повніше використовувати, а другі — мінімізувати.

Економічна складова глобалізації складається з трьох аспектів. По-перше, процес глобалізації ґрунтується на експансії західної (європейсько-американської) моделі економічного розвитку в усі регіони Землі. По-друге, в процесі глобалізації преважують економічний зміст і економічні наслідки (ТНК, домінування кількох валют у світі, товари, послуги тощо). По-третє, економічна перевага групи могутніх держав призводить до соціальної і освітньої однорідності світу, поглиблення прірви між багатими та бідними країнами (хоча економічні еліти різних країн за рівнем прибутку зближуються, гомогенізуються). За-

гальна модель економічного розвитку за рахунок уніфікуючого потенціалу детермінує схожі соціально-економічні зміни й наслідки в різних країнах і регіонах.

Політична складова глобалізації є продовженням економічної і виявляється в політичній взаємозалежності країн світу і в можливостях контролю за політичним розвитком окремих країн і регіонів з боку супердержав або політичних блоків. Вона не базується на демократичних цінностях, як часто намагаються довести політики, і не є змогою «світового капіталу» чи «масонів». У політичній глобалізації закладено дві головні тенденції: а) формування оптимальних політичних умов функціонування світової системи капіталізму та типів держав, які цю систему влаштовують; б) зближення народів в умовах нових засобів транспорту, інформації, освіти, науки тощо. Рівність та нерівність націй і держав, справедливий світопорядок, ліквідація конфліктів — усе це похідні від двох головних тенденцій. Навіть нав'язування народам периферійних країн «демократичних політичних систем» є своєрідним засобом реалізації головних тенденцій економічної і політичної глобалізації, хоча й доволі ефективним і багатofункціональним.

У сучасну епоху все більшу роль відіграє культурна складова глобалізації. В її основу покладена нова технологія розвитку культури людства — нові технології виробництва товарів, знань, засобів спілкування, самої людини. Глобалізація зближує народи з культурного погляду, сприяючи утвердженню культурної комунікативності, одноманітності, уніфікованості. Культурна багатоманітність відступає, що часто з жалем констатують антиглобалісти й культурологи. Однак зупинити процес формування світової цивілізації як синтезу національних культур, становлення системи загальнолюдських цінностей практично не-

можливо. Можна частково загальмувати його в деяких регіонах і країнах, та й то лише тимчасово.

Глобалізація як єдність економічних, політичних та культурних процесів зближує економічний розвиток країн (проте не згладжує істотну відмінність між бідними і багатими), робить світовий ринок товарів і послуг єдиним, руйнує традиційні способи життя, модернізує традиції управління, поступово витискає тоталітаризм і диктатуру з політичного життя, проте водночас нав'язує політичне домінування супердержав, уніфікує й нівелює форми культурного життя націй, спонукає до змагання моделі суспільною розвитку. Питання лише в тому, хто більше, а хто менше користується результатами глобалізації. Між іншим, саме нерівними умовами використання економічної, політичної і культурної глобалізації спричинені протестні рухи антиглобалістів.

Сьогодні антиглобалісти критикують Захід як джерело експансіоністських тенденцій, як головну силу, що збирає плоди позитивних аспектів глобалізації. Але ця критика безперспективна: адже суспільства, які не демонструють позитивні результати економічної і політичної модернізації, а також соціальні групи і рухи, які неспроможні пристосуватися до змін, ще ніколи не перемагали, не ставали першопроходцями для інших народів. Навіть такі грандіозні утопічні проекти, як комуністична революція, лише тимчасово можуть ввести народи в оману. Критика ж сучасних об'єктивних процесів здебільшого поверхова, а тому не може виробити позитивної програми дій.

Одночасно варто враховувати, що цінності, на основі яких здійснюється глобалізація, хоча і є універсальними, проте не абстрактними, а конкретно-історичними: ринкова економіка, демократія, соціально-правова держава, освітні цінності — різні

в різних країнах, тобто реалізуються в конкретному вигляді в конкретній країні. Їх реалізація — історична та національна — залежить від культури суспільства і традицій життя в ньому. Тому, будучи в первісному варіанті продуктом західної (євроатлантичної) цивілізації, вони не без труднощів «проростають» за інших історичних та культурних умов.

У контексті прискореної глобалізації Україна має врахувати вирішальну роль Західної Європи і США в цих процесах, з'ясувати і аргументовано викласти всі позитиви євроатлантичної моделі суспільного розвитку і взяти на озброєння її нові економічні та політичні, наукові та освітні технології, однак не шляхом знищення національної культури, а її збагачення. Безумовно, це дуже складно. Але якщо Україна справді прагне бути сучасною країною, то в неї немає іншого вибору.

У новому історичному протистоянні об'єднаної Європи і США, яке на сьогодні тільки штрих-пунктирно позначається, для Європейського Союзу важливу роль відіграють великі (за європейськими мірками) постсоціалістичні та пострадянські країни. Скільки б не висловлювали своє невдоволення країни Балтії та інші малі країни, вони завжди залишаються малими: їх економічний, політичний та інтелектуальний потенціал не матиме великого значення в урегулюванні проблем Європи й світу в цілому. Такі ж країни, як Польща та Україна, є досить помітними гравцями в європейській політиці. Наприклад, вступ Польщі до Європейського Союзу істотно підвищив як політичну, так і економічну значущість ЄС.

Україна поки що залишається запасним політичним і економічним гравцем Європи, однак від її позиції в недалекому майбутньому значною мірою залежатиме розклад сил в Європі. Будувати європейську стратегію без урахування ролі України

вкрай недалекоглядно. Візьмемо гіпотетичну ситуацію. Варіант А: Україна об'єднується з Росією і Білоруссю в нову державу. У Європейського Союзу на Сході з'являється небезпечний сусід, і взагалі європейська ситуація стає непередбачуваною. Варіант Б: Україна входить у Європейський Союз. Стабільність в Європі істотно підвищується, оскільки без України Росія ніколи не зможе перетворитися на наддержаву. Варіант В: Україна залишається «вільним агентом». В цьому разі зберігається лімітрофна зона нестабільності.

Отже, Україна є перспективним запасним гравцем, який може посилити будь-яку «команду», тобто будь-яке державне об'єднання.

Поки що Україна поводить себе як дисциплінований, старанний запасний гравець ЄС — тієї «команди», в складі якої вона хоче грати. Вона відмовляється від усіх запрошень з боку Росії повернутися до попередньої «команди». Але якщо перетримати цього запасного гравця на лаві запасних, то він може переглянути свою позицію: краще грати в слабшій «команді», ніж бути вічним запасним і не мати перспективи у сильнішій.

Функції «тренера» цього гравця виконує насамперед, українська влада, яка обіцяє українському народові що вступ до ЄС дасть змогу вирішити багато проблем, що Україна як повноправний член європейської спільноти будуватиме сильну, вільну Європу.

Головними перевагами інтеграції України до ЄС для останнього слід визнати такі: по-перше, об'єднана Європа буде мати значно більший економічний простір для розвитку, ніж тепер. Об'єкт модернізації — народне господарство України — настільки великий, що дасть змогу створити велику кількість робочих місць не лише для України, а й для ЄС, причому і для науковців,

і для проєктантів, і для фахівців інших професій. Український економічний простір може виявитися плацдармом економічної співпраці з Євразією та країнами Кавказу, де українські товари конкурентоспроможні. По-друге, політична вага ЄС значно підвищується. Тут матимуть значення географічний, людський, інтелектуальний, ресурсний та інші фактори. По-третє, істотно зростає військовий потенціал Європейського Союзу. НАТО в Європі зможе спиратися винятково на європейські збройні сили. Що ж стосується США, то вони дістануть можливість повернути свої війська з Європи і значно скоротити військовий бюджет на користь цивільних (зокрема соціальних) програм.

Можна дискутувати, чи вдасться Заходу створити гомогенний і контрольований як політично, так і економічно світ, проте таке завдання сформульовано. Зрештою, ідея створення нового світопорядку зовсім не оригінальна. Вона запозичена, хоча і в новій інтерпретації, у соціалістичної системи і комуністів, які теж проголошували тезу створення гомогенної комуністичної цивілізації.

Нова стратегія Заходу поки що не проголошується відкрито. Вона маскується гаслами «відповідальності» Заходу за мир на Землі, за тріумф демократії, за утвердження прав людини, програмами боротьби зі світовим тероризмом, тоталітаризмом тощо. Певною мірою ці гасла й програми мають гуманістичний зміст, а частково є ідеологічним і політичним прикриттям нової стратегії Заходу, і, насамперед, — США.

Безумовно, вступ України до ЄС може відкрити їй шлях до вступу в «клуб багатих країн». І це надзвичайно приваблива перспектива. Але Україні доведеться стати активним гравцем у здійсненні глобальної політики світової перебудови міжнародних відносин. Україна вже зробила перші кроки в цьому нап-

рyamі, коли направила своїх військових до Югославії, Африки, Лівану та Іраку. Хоча, звичайно, вона поки що залишається запасним гравцем НАТО і ЄС, якого вже почали випускати на поле світової політики, однак лише як малозначущого.

Всебічний аналіз політичних, економічних, військових і культурних процесів у Європейському Союзі та Україні показує, що в Україні непогані шанси вступу до ЄС: стратегії цього союзу розуміють, що це сприятиме підвищенню загальної безпеки об'єднаної Європи.

Реально ж інтеграція України в ЄС не здійсниться раніше 2020–2025 р. Якщо враховувати, що ФРН знадобилося 10 років, щоб інтегрувати східну частину країни, то приблизно стільки ж років триватиме інтеграція кандидатів ЄС першої хвилі в нього. І тільки після цього Європейський Союз зможе розглянути конкретну програму інтеграції в свої структури України. Потім доведеться почекати ще 10–12 років, аби здійснити цю програму практично. Вступ до НАТО може відбутися раніше лише в тому разі, якщо підвищиться рівень загроз ЄС.

Виклавши деякі аргументи на користь тісної співпраці ЄС з Україною, а відтак — і прийому України до Союзу важливо наголосити на тому, що ні владі, ні еліті, ні народу не слід робити трагедії з приводу неможливості найближчим часом вступити до НАТО і ЄС. Необхідно забезпечити підвищення життєвого рівня населення, демократизацію і дотримання прав людини, розвивати охорону здоров'я, науку, освіту та ін. За таких умов вступ України до ЄС перетвориться на суто технічне питання¹⁹.

Вищевикладене не означає, що задля інтеграції у Західну цивілізацію Україна має якомога далі дистанціюватися від Росії. З цього приводу хотілося б ще раз звернутися до теоретичної спадщини В.Липинського.

Співвідношення «нація — держава» розглядалися ним дуже ретельно. В.Липинський вважав, що «без своєї власної суверенної державної орієнтації не може бути нації. Власна держава — це синонім влади власної аристократії, і як не може бути нації без своєї власної національної аристократії, так не може бути національної аристократії, а значить і нації, без своєї власної держави. Тільки у власній державі моральні організаційні форми даної нації можуть йти паралельно й ритмічно з розвитком її матеріальної техніки та культури. Тільки власною державою може дана нація захистити свою власну матеріальну і духовну культуру од знищення її чужими націями, однаково, чи ці нації хочуть її знищити силою якоїсь національної чи «інтернаціональної» держави, іншими словами, чи хочуть вони одірвати дану національну аристократію від її пасивних мас, від тіла її нації, гаслами чужонаціональними та денационалізацією чи гаслами інтернаціональними та інтернаціоналізацією. І тому протиприродний розділ понять нація і держава — теоретичне шукання формули практично неможливого мирного співжиття кількох націй в одній державі... — все це новочасна схоластика, породжена тими самими причинами, що і схоластика середньовічна... Отже, відкидаючи схоластичне одділення нації від держави — початок нації розглядатиму як початок власної окремої державної організації активних елементів серед даної пасивної маси на даній, зайнятій цією масою, території»²⁰.

Міркуючи про майбутнє суверенної України, В. Липинський постійно звертав увагу на її стосунки з Росією та Білоруссю. Він обстоював тезу про те, що «політичний союз з Білорусею і Великокорусею — це категоричний імператив закордонної політики нашої будучої держави, нашої будучої правлячої аристократії. Тільки активною політикою в справах «Руського Сходу» Україна

зможє забезпечити собі — здобує її внутрішніми силами — незалежне державно-національне існування. Пасивне ставлення приведе нас неминуче до руїни, до нового загарблення нас активнішими в цьому напрямі націями. Така політика може бути трояка: 1. або як авангард демократичного Заходу в руйнуванні і розлаганні Руського Сходу. 2. або як авангард охлократичного Сходу в руйнуванні Заходу. 3. або врешті як авангард в органічній класократичній відродженні Руського Сходу в його обороні як перед західною демократією, так і перед азійською охлократією. Перша політика вже змонополізована Польщею, друга змонополізована Москвою і, ставши на перший або другий шлях, ми зможемо бути тільки пасивними попіхачами Польщі або Москви, гарматним м'ясом в їх боротьбі між собою. Тільки третій шлях єсть нашим старим традиційним національним шляхом, від часів держави Галицько-Володимирської, Литовсько-Руської і козацької, в добі її могутності, за великого Богдана. Як політика традиційно національна — вона мусить бути політикою всіх нас, українських консерваторів-класократів. Україна, як окрема незалежна держава, мусить або загинути, або стати на чолі великого грядучого руху — органічного і національного відродження всіх трьох Русей»²¹.

Так само продуктивною є і теза Липинського про історичну роль України на Сході Європи. «Маючи в своїй нації і Схід і Захід, — писав він, — ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі весь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми гинемо як нація: підпадаєм — не завойовані ніколи чужою державою, а завжди власним внутрішнім розладом — під впливи то східної Москви, то західної Польщі. Гинемо, покарані за невиконання того завдання, яке дано тільки нам, бо ці дві

наші, загарбуючі нас в часах слабкості душі нашої, сусідки — одна по своїй східноправославній, друга — по своїй західнокатолицькій ексклюзивності — його виконати не в силі»²².

Пояснюючи ці думки, український історик І.Мірчук писав, що за Липинським, перед Україною «стоїть велике завдання синтези двох культур, двох цивілізацій, об'єднання Сходу з Заходом. Щоби навіть поляки і росіяни з походження служили вірно цій державі, на якій території вони живуть, мусить ця держава мати моральні цінності, якусь притягуючу силу. І ось цю притягуючу силу дав українській нації Липинський у формі месіянстичної ідеї. Досконала синтеза Сходу із Заходом — це коротка формула, в яку він вбирає українську месіянстичну ідею»²³.

Важко сказати, чи виконає Україна цю місію. Також проблематично побачити її на чолі майбутнього союзу «трьох Русей». Тим більше, що й сам цей союз, на нашу думку, справа досить віддаленої перспективи.

Але у процесі глобального розвитку людства, коли Західна цивілізація буде в змозі просунути на Схід, ідея Липинського має всі шанси на практичну реалізацію. В рамках ЄС ми бачимо приклади того, що близькі за історичною долею країни утворюють між собою субоб'єднання, які тільки поліпшують загальний клімат об'єднаної Європи. Очевидно, що Україна потрапить до Євросоюзу першою й буде дороговказом для Росії та Білорусі.

Що ж стосується нинішньої ситуації, то фактор геополітичної доцільності, якщо й і не віддаляє Україну від Росії, то в усякому разі стримує від нового зближення та посиленого співробітництва з нею. В основі цього твердження лежить принаймні два незаперечних факти. Доцільність, про яку йдеться, передбачає перебування на боці переможця, або ж того, в чиїх руках знаходиться в той чи інший конкретно-історичний момент геополітична

ініціатива. Не менш важливим є створення умов для забезпечення стабільності власного державного розвитку. Росія сьогодні і з першої, і з другої точки зору достатньо вразлива. Вона, по-перше, втратила значну частину своєї привабливості як інтеграційного центру, виступивши у ролі правоприемниці колишнього СРСР, який програв “холодну війну”. По-друге, перебуває в епіцентрі чергової сутички за простір і ресурси в рамках нового перерозподілу світу. Цей перерозподіл, який почався з Центральної Європи і Балтії й продовжився Південно-Східною Європою і Кавказом, вже захопив Східну Європу, втягнув в свою орбіту Україну й впритул наблизився до кордонів Росії. Якщо гіпотеза про те, що справжньою ціллю й головним об’єктом цього перерозподілу є саме Росія з її колосальними запасами енергоносіїв, то зближення з нею несе серйозні загрози і виклики всім, хто на це зближення ризикне піти.

У сучасній, дуже непростій для неї, ситуації Росія має досить ресурсів для того, щоб за певних умов переломити хід подій й перейти у геополітичний контрнаступ або принаймні зупинити наступ конкурентів й зафіксувати геополітичний “фронт” в його нинішньому стані. Такий поворот може відбутися уже в найближчі часи, хоча гарантій того, що він дійсно стане реальністю, немає і не може бути.

Якщо події розгортатимуться саме таким чином, Україні варто було б переглянути й суттєво підкорегувати свою позицію відносно Росії. Поки ж цього немає, Київ змушений виходити з того, що пряме зближення з Москвою не є для нього оптимальним. Значно привабливішою виглядає модель відносної рівноваги у стосунках з Росією і Заходом на чолі з США, яка передбачає приблизно однакове приближення до кожної з сторін й суп-

роводжується перманентним пошуком ситуативного балансу у цих відносинах.

Фактор геополітичної доцільності для української влади, незалежно від її політичного кольору, вкрай важливий. Приклад останніх років президентства Леоніда Кучми свідчить про те, що цей фактор слід розглядати як, по суті, головну обставину, яка визначає її — влади — долю. Будь-які спроби поліпшити відносини з Росією для українського керівництва чреваті в кращому випадку висуванням обвинувачень з боку Заходу у “відході від демократії”, а в гіршому — розгортанням тим же Заходом кампанії з дискредитації “проросійської” державно-політичної верхівки в Києві (як це було під час “помаранчевої революції”) з подальшим усуненням її від влади²⁴.

На думку відомого політолога Збігнева Бжезинського, Київ і Москва не повинні синхронізувати свої кроки в євроінтеграційному процесі. Впливові політичні кола Росії й досі бачать Україну потенційною складовою нової імперії. Сучасна Росія проявляє тенденції до перетворення у націоналістичну державу, намагаючись поширити свій вплив від Польщі до Китаю. За таких умов, якщо Україна залишиться в сфері впливу “старшого брата”, надії на те, що ЄС схоче мати у своїй структурі геополітичного монстра, немає. Отже, в Європу вони мають входити поодиночі. Якщо Україна увійде до ЄС раніше Росії, вона позбавить останню імперських амбіцій й спонукає її погодитись на участь у співтоваристві у ранзі рівноправного партнера. Американський експерт вважає, що сама така постава України приведе Росію до Європи. Від нашої держави залежатиме, чи буде Європа в 2050 році простягатися не тільки до Уралу, а від Карбо да Рока (Португалія. — Авт.) по Камчатку. “Україні судилося зіграти

історичну роль в революційному відродженні Росії”, — резюмує Бжезинський²⁵.

Ці ж думки стали лейтмотивом форуму “Україна: загальна оцінка 16 років незалежності”, що пройшов у лютому 2008 р. в США і був організований Комітетом партнерства між США і ЄС з питань України. Незважаючи на жорстоку політичну кризу в Україні, ініційовану нинішньою владою, експерти, серед яких був і З.Бжезинський, запевняли Конгрес США в тому, що Україна є прикладом для інших бувших радянських республік, а прогрес, досягнутий Україною у будівництві демократичного суспільства, не викликає сумнівів. Всі ці моменти, вважають американські політологи, можуть стати каталізатором змін в Росії. А це дуже важливо для Заходу. Тому учасники форуму рекомендували Конгресу і Білому дому “в середньостроковій перспективі сприяти економічному і політичному розвитку України”. Політика США, вважають вони, по відношенню до України має будуватися на двох фундаментальних принципах: власна важливість України та її конструктивний вплив на еволюцію Росії. Щоправда, аналітики звернули увагу української влади на необхідності більш продуманої конституційної, економічної та судової реформ²⁶.

Потреба економічного й політичного реформування є для Києва дійсно об’єктивною. Успіх євроінтеграційної стратегії безпосередньо залежатиме від наслідків здійснення реформ, а також оцінки цих наслідків Євросоюзом. Внутрішнє реформування, отже, слід розглядати як одну з передумов наближення до Європи. Іншою мало б стати просування європейської ідеї з рівня органів державного управління на рівень інститутів громадянського суспільства. Державну стратегію європейської інтег-

рації, відтак, мала б у нових умовах доповнити загально-національну євроінтеграційну програму.

На закінчення хотілося б знову звернутися до В.Липинського. “Збудована на нашому непочатому і буйному “дикому полі” сильна Держава Українська має дані перейняти від старіючої Західної Європи — може так, як колись Візантія від упадаючого Риму — весь її многовіковий досвід, всі здорові зерна її великої культури і ці зерна на своєму родючому ґрунті до ще більшої височини виростити. Тільки Держава Українська мешканцям нашої нещасної землі — яка досі була “окраїнами” Азії і Європи і полем герців для цих двох світів — має дані забезпечити нарешті людське громадське існування не “при битій дорозі”, а в своєму власному гнізді. Свідомість величі цього завдання і його правди та справедливості може захопити людей сміливих та чесних — людей, які люблять велике і шанують справедливість”²⁷.

Гадаємо, що до влади в Україні врешті-решт прийдуть такі сміливі і чесні люди, а український народ навчиться реально контролювати їх дії, спрямовуючи останні виключно на благо Батьківщини.

Література

- ¹ Павленко Юрій. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР.// Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. К., 2004 — С.177–184.
- ² Литвин В.М. Самоствердження України: нелегкий поступ.// УІЖ, 2003. — № 1. — С.3–6.
- ³ Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність. — К., 1999. — С.107.
- ⁴ Рябчук Микола. Дилема українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. — К., 2000. — С.9–27.
- ⁵ Михальченко Микола. Помаранчеві потрясіння: потенціал ідей і укра-

- їнська реальність // У кольорах помаранчевої революції. — К., 2007. — С. 15—16.
- ⁶ Цит. за: “Факты”. — 2008. — 26 февраля.
- ⁷ *Huntington Samuel P.* The clash of civilizations?// «Foreign Affairs». Summer, 1993. — P.29—31.
- ⁸ *Бродель Фернан.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV—XVIII вв. — М., 1992. — Т.3. — С.19.
- ⁹ *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. — К., 1994. — С.24—25.
- ¹⁰ *Мережковский Дмитрий.* Грядущий хам. — М., 1991. — С.5.
- ¹¹ *Михальченко М., Самчук З.* Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення.// Актуальні проблеми внутрішньої політики. — 2004. — № 4. — С.32—40.
- ¹² *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. — К., 2004. — С.105.
- ¹³ *Бородай Ю.М.* Эротика-смерть-табу: трагедия человеческого сознания. — М., 1996. — С.320.
- ¹⁴ *Гумилев Л.Н.* От Руси к России. — М., 1992. — С.291.
- ¹⁵ *Кісь Роман.* Фінал третього Риму. — Львів, 1998. — С.83.
- ¹⁶ Там само. — С.186.
- ¹⁷ «Дзеркало тижня». — 2003. — 4 жовтня.
- ¹⁸ *Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь.* Україна: проблеми самоорганізації. — Т.2. — Десятиріччя суспільної трансформації. — К., 2003. — С.459.
- ¹⁹ *Михальченко М.* Взаємини України та ЄС: ми прагнемо, нас ігнорують?// Актуальні проблеми внутрішньої політики. — К., 2004. — № 3. — С.108—115.
- ²⁰ *Липинський В'ячеслав.* Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — С.211.
- ²¹ Там само. — С.329.
- ²² *Липинський В.* Релігія і Церква в історії України. — Філадельфія, 1925.

— С.54–55.

- ²³ *Мірчук І.* Месіянізм Липинського. Збірне видання У.С.Х.Д. — Ужгород, 1931. — С.43.
- ²⁴ *Рудяков П.* Геополитическая целесообразность против цивилизационной близости: Украина и Россия на линии нового цивилизационного раскола // Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства. —К., 2008. — С. 88–89.
- ²⁵ Цит. за: “Киевские ведомости”. — 2005. — 5 грудня.
- ²⁶ Див.: “Факты”. — 2008. — 28 февраля.
- ²⁷ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — С. 468–469.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Завершуючи дослідження порушених в монографії проблем слід нагадати, що в даній роботі автори виокремили лише один аспект в аналізі складної та багатопланової дефініції під назвою «цивілізація». Розглянуто тільки дискурс «цивілізація» і «держава» — поняття не синонімічні, але такі, що відбивають різні сторони того ж процесу: переходу від первісних суспільств до класових та розвиток останніх. Цивілізація — це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на противагу первісному егалітарному), різні форми експлуатації і державного розвитку. Для цієї стадії характерними ознаками є поява міст, власних писемності, законів і т.д.

В одній зі своїх робіт М.Бердяєв розмірковував: «История, как величайшая духовная реальность, не есть данная нам эмпирия, голый фактический материал. В таком виде истории не существует и ее опознать нельзя. История опознается через историческую память как некоторую духовную активность, как некоторое определенное духовное отношение к «историческому» в историческом познании, которое оказывается внутренне, духовно преображенным и одухотворенным». І далі: «Историческая память — величайшее проявление духа вечности в нашей временной действительности. Она поддерживает историческую связь времен. Память есть основа истории. Без этой памяти истории не было бы, потому что если история и совершалась бы, то в этом разорванном времени так безнадежно было бы отрезано настоящее от будущего и прошлого,

что восприятие стало бы невозможно. Все историческое знание есть не что иное, как припоминание, как та или иная форма торжества памяти над духом тления. Через память мы восстанавливаем это отношение о нас, умершее, удалившееся и, как будто канувшее в какую-то темную бездну, прошлое. Поэтому память есть вечное онтологическое начало, создающее основу всего исторического. Память хранит отчее начало, нашу связь с отцами, потому что связь с отцами и есть связь настоящего и будущего с прошлым. Окончательное забвение нашего отечества было бы окончательным забвением прошлого. Это было бы тем сумасшествием, при котором человечество пребывало бы в ключьях времени, в разорванных мгновениях времени, без всякой связи времен».¹

«Батьків» у сучасних українців, як свідчать вищевикладені матеріали, було багато. А це, у свою чергу, наклало відбиток і на їх цивілізаційну історію. «Надзвичайна складність етногенезу на нашій території виключає можливість пошуку єдиного народу-предка для сучасних українців. Ми не можемо вибирати в давній історії, що є кращого, й оголошувати своїм, а на решту явищ не звертати уваги або великодушно поступатися ними іншим народам. Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є «наше» і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При всіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди лишалась жити на своїх предковічних місцях і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Тож, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, посту-

пово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в тому числі й України».²

У повній мірі така концепція включає розгляд цивілізації і держави в історії України, яку автори спробували викласти на сторінках даної монографії. Звичайно, цивілізаційний процес був непростий: часто глобальні події переривалися або взаємоперетиналися. Слід згадати хоча б одночасний різностадіальний розвиток скіфського й античного суспільств, «накладки» в розвитку козацької державності та входження України до складу Російської імперії, відновлення української «державності» в рамках СРСР та ін. Але цей поступ був безповоротний та історично логічний.

Цивілізаційний процес на теренах сучасної України почався ще за часів сивої давнини, коли тут з'явилися перші протоцивілізації. Не слід принижувати їхнього значення, але не слід і переоцінювати, при цьому ще й підкреслюючи їх супервизначну роль у світовій історії. Треба визнавати права на цивілізаційну історію й інших народів. «Ура-патріотизм» не повинен мати місця в серйозних дослідженнях.

Так, зромантизовані і певним чином заідеологізовані концепції неоромантичного напрямку намагаються удавнити історичні корені українців, використовуючи не зовсім коректні, а часто і не наукові методи в своїх розмірковуваннях. Вже згаданий Ю.Канигін, не будучи ні істориком, ні археологом, накреслив власну «концепцію» походження українців, в якій «реальний історичний етнос перетворюється... на фантом, що хаотично рухається у часі та просторі безвідносно до фактичних подій».³ Необхідно згадати, що його праця не є першою спробою доведення тези про генетичні зв'язки аріїв-оріїв-орачів. Адже, «ознайомившись з працями з ведичної міфології, такий

же «фахівець» Шилов переносить мотиви і образи твору на археологічні матеріали, а потім під ці ідеї підганявся археологічний матеріал — ось і виникає нова «концепція».⁴

Роман-есе Ю.Канигіна написаний за матеріалами вторинних творів і тому його не можна вважати науковим, навіть «небезперечним». Головна суть «концепції Канигіна полягає у доведенні ним, що основа цивілізації світу — це давня Україна — Пра-Україна. Вона подарувала світові мову, писемність, засоби землеробства тощо... Він пропонує поглянути на місце і роль України в духовній історії людства очима Гуру — авторської вигадки неіснуючої людини, який знівечує історію інших народів».⁵

Для серйозної наукової роботи такий волонтаристський підхід є неприпустимим. Цивілізаційна історія України має достатню кількість реальних фактів і подій, на яких акцентується увага в даному дослідженні.

Слід відзначити, що за панування первіснообщинних відносин на теренах України була лише одна «біла ворона» — антична цивілізація на землях Північного Причорномор'я, яка зробила неповторний внесок в історичний розвиток місцевого населення. Але, все ж, це був локальний випадок. «Східноєвропейці» — в першу чергу хозари і руси, на цивілізаційний рівень вийшли лише в кінці I тисячоліття н.е. Перші з них відносно швидко зійшли з історичної арени, а другі стали безпосередніми учасниками майбутніх цивілізаційних процесів.

Як відзначав відомий американський дослідник Ф.Дворнік, «Київська держава, створена за допомогою варягів, невдовзі перетворилася на могутню країну по той бік Карпатських гір. Її столиця, Київ, стала важливим центром торгівлі між Візантією, арабським світом і Західною Європою,

зокрема Німеччиною і Скандинавією. Тут розвинулася жвава культурна діяльність, яку жили слов'янські літературні впливи з Болгарії та Богемії. Візантійські митці передавали русам секрети своєї майстерності, а візантійські єпископи вчили їх східному богослів'ю та духовному життю. Невдовзі русичі опанували цю науку і досягли надзвичайно високого рівня цивілізованості. Попри свою належність до візантійського християнства та цивілізації, Київська держава підтримувала жваві стосунки з латинським Заходом, вважаючи себе рівноправним партнером у європейській співдружності народів. Віддаленість від Візантії захищала Київ від імперських втручань у його внутрішні справи; визнаючи візантійського імператора носієм верховної влади в християнській співдружності, кияни створили власну політичну систему — дивовижне поєднання демократичних міст-держав з монархічними принципами.

Ця непевна політична система, однак, виявилася для Києва фатальною. Послаблена внутрішніми чварами між князями з правлячої династії та набігами нових азіатських кочовиків — тюрків-половців, які відрізали їй вихід до Чорного моря, Київська держава неухильно занепадала. Монголи швидко поклали край руській політичній вольності, і Русь на двісті років зникла з європейської арени».⁶

Величезне цивілізаційне значення для подальшої долі східних слов'ян мало прийняття київськими князями на рубежі IX–X ст. візантійської версії християнства. Давньоруська держава з кінця X ст. стала органічною складовою Східнохристиянської цивілізації, яку на той час очолювала Візантія з її багатою християнською культурою, що мала у своїй основі античні й біблійні традиції. Починаючи з середини XI ст. східне христия-

янство в повному обсязі визначає обличчя давньоруської культури. Однак, як справедливо зазначає професор Ю.Павленко, на Русі наочно простежуються і місцеві особливості інтерпретації християнського світосприйняття, в цілому більш світлі, оптимістичні й життєстверджуючі, ніж у Візантії або в Західній Європі тих часів. Самостійність давньоруської соціокультурної системи, яка включала в себе і природно-язичницькі традиції, у сприйнятті візантійської православної доктрини особливо яскраво виявилася у збереженні старої (з її наступними модифікаціями) концепції і побудови політичної влади. Цивілізаційна місія православ'я, яке з Києво-Печерської лаври розповсюджувалося на решту загальноруських теренів, позначилася на всій подальшій історії східнослов'янських народів.⁷

Цивілізаційна еволюція на землях сучасної України проходила в наступні часи в литовсько-польських державних структурах, а також Османській Порті (мається на увазі входження Кримського ханату під протекторат цієї країни). А на більшій частині українських територій сформувалася держава Богдана Хмельницького та його спадкоємців-гетьманів, ідеологічна основа якої втілилася у конституції Пилипа Орлика. Правда, цей перший в Європі документ такого змісту з'явився вже в часи згасання державотворчих акцій в цьому регіоні. На перше місце виступала Російська імперія, котра поступово, але неухильно підпорядковувала своїй владі українські терени.

Як зазначав російський філософ М.Трубецької, «на рубежі XVII–XVIII століть відбулася українізація великоруської духовної культури, різниця між західноруською та московською редакціями руської культури було упразднено шляхом ліквідації московської редакції, і руська культура стала єдиною... Ця єдина руська культура післяпетровського пере-

ода была западнорусской — украинской по своему происхождению, но русская государственность была по своему происхождению великорусской, а потому и центр культуры должен был переместиться из Украины в Великороссию. В результате и получилось, что эта культура стала не специфически великорусской, не специфически украинской, а общерусской».⁸

Загальноруською ця культура була, звичайно, в розумінні східно-слов'янсько-православної, суттєво прозахідної з Петровських часів, тобто культурою не національною, навіть не просто імперською, а цивілізаційного плану (що, зрозуміло, передбачає і її етнічний вимір).⁹

Російська імперія після Переяслава отримала колосальний імпульс для зміцнення своїх позицій як у східнослов'янському світі, так і на більш обширних просторах. Сили були нерівними і українське суспільство поступово входило до нових соціально-економічних та політичних структур, а тому ставало лише їх частиною. У зв'язку з цим М. Драгоманов риторично запитував: «...що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців Биронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці Петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас українців, за своїх і, коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямых хохлов», ніж своїх «руських». Хіба допомоглось що-небудь великорусам од того, що терпіли рядом з ними і браття черкаси, вмerti за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство «царя восточного?»¹⁰.

Таку специфічність і недосконалість цивілізаційних відносин між народами в рамках функціонування імперських структур спробував проаналізувати В'ячеслав Липинський (під псевдонімом Василь Безрідний) «Якби Росія була державою національностей, а не державою національною, то цей процес державної асиміляції її народів, в тому числі і українського, треба було б вважати процесом зовсім нормальним і навіть з огляду на скріплення сильної держави — процесом бажаним. Але Росія державою національностей ніколи не була, нею не є і, думаєм, бути такою не може. Росія це державна організація народу російського (великоруського, московського) і тому зміст держави є зростом нації, асиміляція державна є разом з тим асиміляцією національною». Але при цьому він висловлював обережний оптимізм: «Подавилася нами Польща, дасть Біг не проковтне нас так легонько і Росія».¹¹

Як показали події останніх часів, це так і сталося. Але шлях до нинішньої ситуації був довгим і непростим.

Перший етап закінчився відміною інституту гетьманства і ліквідацією Запорозької Січі за часів царювання Катерини II. Із цього приводу розмірковував М. Драгоманов: «Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала років двісті мирному життю нашої землі і Руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи Донські не так же потрібні для «миру й освіти», як Дніпрові й Дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірний йому, хоть і Донові врізано волі, бо й він колись бунтувався! Ну, та це ми залишимо. Ми зовсім не заздriamo «тихому Донові», — хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, яке ще зосталось у нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним

деревом. Тоді він непримінно згадає, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські «славу війську запорозькому і донському з усією черню низовою на многая літа до кінця віка».¹²

Упродовж наступного етапу основна частина України була складовою Російської імперії і на її землях відбувались події та проходили процеси, котрі являлись притаманними всій країні вцілому. Зокрема це була русифікація та перехід значної частини української еліти на службу до нових господарів. Нові умови існування призвели й до появи нової ідеології. Типовими для «малоросійської ментальності» можуть бути слова Віктора Кочубея — українця, який належав до найближчого оточення імператора Миколи I. Коли до нього звернулися за допомогою у вирішенні деяких нагальних питань земляки з Лівобережжя Дніпра, то їм він відповів: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують».¹³

Але, одночасно, це був і початок національного українського відродження, коли почала викристалізовуватися українська ідея, але й розпочалися репресії проти її носіїв. Скінчився цей етап розвалом самої імперії і формуванням нової цивілізаційної ситуації. Україна вийшла на новий пік у становленні своєї державності.

Поява Союзу Радянських Соціалістичних Республік, однією з яких була Українська, певною мірою зацементувала

й законсервувала національний гніт попередніх часів. Але одночасно прослідковуються і позитивні моменти в тогочасних глобальних процесах — в межах однієї республіки почали перебувати практично всі території, де проживали українці.

М. Драгоманов вважав перебування України у складі Російської імперії «пропащим часом». А не менший від нього мислитель П. Куліш ще 1864 року писав: «Странно, что умные люди воображают, что будто бы Россия находится накануне своего разрушения и что Украина готова выступить на политическое поприще во имя либеральных начал своей народности, тогда как потребны целые века невзгод и смут для разрушения того, что сложилось веками и выпробовано столькими испытаниями. Что же касается до Украины, я не увижу для нее другой участи, как — сделаться игрищем соседних наций. Совсем другое было бы дело, когда бы мы едиными устами и единым сердцем работали над пробуждением общественно-политического сознания в Украине».¹⁴

На наш погляд, до середини минулого століття вихід України зі складу російської наддержави скінчився б саме так — вона була б розшматована сусідами й навіки втратила б надію стати повноцінною цивілізацією і державою. Інша річ, що за своє «визрівання» в імперському інкубаторі українці заплатили жахливу ціну у мільйони безневинних жертв. Проте цілком має рацію професор С. Кульчицький, коли зазначає: «Ми бачили, скільки горя і нещастя випало на долю України після її втягнення в силове поле імперії. Однак звинувачувати в цьому російський народ не доводиться... У росіян як в імперській нації не існувало правових, економічних або соціальних привілеїв, що їх мали панівні нації західних колоніальних імперій. Неможливо обтяжувати росіян і злочинами ленінсько-

сталінської доби. Певна річ, вони постраждали від терору тоталітарної держави незрівняно менше, ніж українці. Проте масовидність терору (неологізм, запроваджений В. Леніним) завжди визначалася невеликою (до того ж і багатонаціональною) купкою комуністичних вождів. Завдяки специфіці встановленого ними політичного ладу, вожді не звіряли своїх дій з побажаннями поневоленого державою суспільства... Українська політична нація не може консолидуватися на русофобії. Екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу. Врешті-решт, в історії існує об'єктивна істина, яку треба поважати за всіх умов».¹⁵

Цивілізаційні процеси відбувалися і в тих регіонах України, які у XVII—XX ст. входили до складу інших держав — Речі Посполитої, Габсбурзької монархії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини та Румунії. Відзначимо, що у Галичині, Закарпатті та Буковині українці, користуючись більш ліберальним, у порівнянні з Російською імперією, режимом Австро-Угорщини, в цивілізаційному плані мали сприятливіші умови для розбудови структур громадянського суспільства, місцевого самоврядування, створення партійної мережі тощо. Саме в цей час виник цивілізаційний розлам українського етносу, західна частина якого мала можливість (хоча й обмежену) користуватися здобутками європейської цивілізації й сприймати її ідеали, а східна — була змушена розвиватися в рамках євразійської системи. Проте, завдяки постійним контактам в культурно-політичній та просвітницькій сферах, виробленню у другій половині XIX ст. в обох гілках українського народу уяви про українську соборність, національне тіло не розклаталося й продовжувало існувати, в ім'я майбутньої єдності і незалежності.

Як вже відзначалося вище, об'єднання України в її сучасних кордонах відбулося в рамках СРСР приєднанням до неї Криму, що у часі майже співпало з завершенням сталінської епохи. Відтоді один з найбільших слов'янських народів дістав можливість, хоча й спотворену специфікою радянської політичної системи, розвиватися за законами локальних цивілізацій окремих країн. Звичайно, УРСР неможливо ідентифікувати з повноцінною державою, але факт створення «критичної маси», яка, навіть, за законами фізики, мала врешті-решт призвести до автоматичного поділу радянської імперії, став реальністю з усіма наслідками, що з нього випливали.

1991 рік (час, коли розпався СРСР) увійшов в історію як завершення розпочатого в 1917 р. експерименту, який призвів у 1922 р. до утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Нежиттєздатність системи, яка протягом семи десятиліть у формі СРСР була фактично спадкоємницею колишньої царської імперії, породила більше проблем, ніж виявилася спроможною вирішити. «Незважаючи на всю невизначеність майбутнього, — відзначає французький суспільствознавець Н.Верг, — одне не викликає сумнівів: те, що відбувається на наших очах, визначає майбутнє не завершеного ще оновлення і, отже, новонародженої — і також дуже крихкої — демократії».¹⁶

Попри всі складнощі, за роки незалежності українська цивілізація зробила величезний крок вперед. Підтвердилися пророчі слова В.Липинського про те, що як мати народжує дитину, так і власна держава народжує націю. Український народ напрочуд швидко, за історичними мірками, пережив пострадянський період, а події, що супроводжували вибори президента у 2004 році переконливо довели: в Україні створе-

но політичну націю, яка готова влитися в європейську цивілізаційну систему.

Визначаючи шляхи суспільного розвитку нової України, маємо враховувати прогресуючу глобалізацію соціально-економічних процесів суспільного життя в цілому. Прилучення до сучасних надбань цивілізаційного розвитку можливе лише через утвердження відкритого суспільства, зокрема відкритої економіки, її прискореної інтеграції у світовий економічний простір.

Звичайно, відродження України передусім залежатиме від глибини здійснюваних внутрішніх реформ і перш за все реальних змін в економічному житті, темпів та масштабів соціально-ринкової перебудови економіки. Однак ці зміни є невід'ємними від інтеграційних процесів. Вони взаємозумовлені. Ринок, валюта, капітал, соціальні цінності, демократія — інтернаціональні за своєю суттю поняття. Це потрібно глибоко усвідомлювати.

Сучасний процес глобалізації суспільного життя має вагомі об'єктивні передумови. Вони пов'язані з особливостями утвердження постіндустріальної технології виробництва, поглибленням міжнародного розподілу праці, перетворенням інформації, також інтернаціональної за своєю суттю, в основний виробничий ресурс суспільства, соціалізацією економічних процесів, демократизацією політичних інституцій, зближенням духовних цінностей, відстоюваних народами.¹⁷

Загальновідомо, що історія людської цивілізації була позначена всесвітністю розвитку і на попередніх етапах. Людство завжди було єдиним. Навіть тоді, коли взаємини між націями й народами за своїми зовнішніми ознаками не лише не мали чіткого вияву, а й були антагоністично суперечливими. «Ми

повинні розглядати людство в його спільності, — писав ще на початку минулого сторіччя відомий російський філософ і богослов В.Соловйов, — як соціальний організм, живими членами якого є різні нації. З цього погляду очевидно, що жоден з народів не може жити в собі, через себе й для себе. Життя кожного народу є лише певною участю в загальному житті людства».¹⁸

Та на відміну від постіндустріальної цивілізації, що утверджується, всі попередні розвивалися лише за нормами сумативної цілісності. Принципова новизна постіндустріальної цивілізації полягає в тому, що її розвиток здійснюється в напрямі поступового переростання сумативної цілісності світу в структурну.

Зупинившись на попередніх сторінках заключної частини цієї праці на цивілізаційному аспекті дослідження, слід тепер більш детально звернути увагу на державотворчій складовій (як це було определено авторами ще при постановці проблеми в цілому).

Нагадаємо, що сучасне визначення держави, зроблене академіком НАН України О.Шемшученком, зводиться до наступного: “1) Сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах даної території влади. У цьому розумінні термін “держава” є тотожним поняттям “країна”, “основний суб’єкт міжнародного права”. 2) Організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян. Акумуляуючи в своїх руках владні повноваження, держава політично інтегрує суспільство і представляє його як у внутрішніх, так і зовнішніх стосунках”. І далі: “Для усіх типів держав характерні ознаки, що відрізняють державу від суспільства та його політичних організацій: наявністю особливого апарату управління (публічної влади);

суверенітет держави, тобто її незалежність і самостійність у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики; виключне право на прийняття законів та інших нормативних актів, обов'язкових для усього суспільства або його частини; наявність апарату примусу; виключне право держави визначати грошову систему, встановлювати і стягувати податки та інші примусові збори з населення для суспільних потреб і утримання апарату управління тощо”¹⁹.

У зв'язку з конкретною українською державотворчо-цивілізаційною специфікою, яка розглядається в даному випадку, для авторів важливим являється встановлення місця і ролі українського елемента в таких утвореннях як імперії. Цей термін в історичній літературі вживається для означення державних утворень минулого, до складу яких входили інкорпоровані ними колишні самостійні держави або і бездержавні території й верховна влада в яких, як правило, належала імператорові.

Історики розрізняють класичні (традиційні й нетрадиційні) та некласичні (квазі-) імперії.

Системними ознаками класичних імперій є: 1) проголошення державної влади сакральною владою — тобто владою, що здійснює священну (похідну від божественної) волю глави держави, висловлювану ним у формі законів та указів; 2) продовження політики розширення своєї території та інкорпорації до свого складу більш слабких у військовому, економічному та культурному відношеннях країн; 3) політичного домінування в країні одного з етносів, який входить до складу її поліетнічного населення; 4) централізоване управління й наявність серед підлеглих імператора особливого привілейованого прошарку — державних службовців; 5) наявність державної релігії, ідеології та мови.

Класичними нетрадиційними були колоніальні імперії. Вони, на відміну від класичних традиційних, що склалися з більш-менш однакових за статусом провінцій, поділялися на метрополію, тобто державу, що сама по собі не є імперією, але володіє і управляє колоніальною імперією, й колонії²⁰.

Як свідчить світовий досвід, імперська форма організації суспільства виявилась такою, що добре відповідає певним історичним умовам — не дарма імперії на протязі кількох тисячоліть знову і знову виникали у різних частинах світу. Подібні держави в періоди свого розквіту мали одну безперечну перевагу — могутню військову силу, за допомогою якої підтримувався відносний лад і спокій.

Після закінчення “героїчної” епохи територіальної експансії, після того, як кордони імперій більш-менш встановилися й військові конфлікти на них поступово почали перетворюватися з наступальних операцій в оборонні, влюбій імперії природним шляхом наступає застій. Центральна влада досягла тоді вищої межі власної могутності, яку вона за всякого бажання збільшити вже не могла, а тому направляє свої зусилля на збереження “статус-кво”, — якраз в цьому вимальовується фактична мета й зверхзавдання системи. В ситуації, що склалася, любі зміни могли привести лише до порушення досягнутого комфорту, нестабільності, загрози. Відповідно політика керівництва стає направленою на те, щоб виключити які-небудь зміни взагалі. Це приносило певні вигоди на певний час і продовжувало життя імперії. Але якщо не відбувалося принципівих змін в реформуванні суспільства, то новий застій не заставляв себе очікувати.

Хоча в існуванні імперії зацікавлені наперед усі її правлячі кола, імперська свідомість глибоко проникає і в народні маси,

їх психологію, сприяючи спочатку збереженню “світової держави”, а потім, у випадку її загибелі, виникненню нової імперії в межах того ж самого регіону.

Як відзначав Ю.Берьозкін, імперія — це закономірна форма організації крупної спільноти людей, які проживають в межах цілого географічного регіону, при цьому досягнувши певного рівня розвитку виробничих відносин й оволодівшими відповідними різноманітними енергетичними — в самому широкому значенні цього терміну —ресурсами.

Але сама по собі велика тривалість історичної епохи, на протязі якої імперії задавали тон в геополітиці, зовсім не означає, що дану форму державності слід вважати раз і назавжди даною, вічною і що вона може бути використана і надалі, безвідносно до рівня розвитку суспільних виробничих сил. Під час Промислової революції кінця XVIII — XIX ст., на основі ідей політичної демократії, які з’явилися ще раніше, зміцнів альтернативний варіант організації суспільства — національна держава, всі частини якої знаходяться між собою у складній взаємозалежності та взаємозв’язку і яка являє собою не конгломерат, що утримується зверху репресивною військовою силою, а природне органічне ціле. З іншого боку, лише в нових національних державах відкриваються можливості для технологічного ривка вперед, і в них же відпрацьовується практика демократичного управління, формується громадянське суспільство.

Слід пам’ятати, що крах імперських структур в глобальному масштабі являється явно єдиним процесом, механізм і зміст якого неможливо вірно зрозуміти, якщо розглядати події лише виключно в національних або ж навіть в регіональних рамках²¹.

Але ектстрополоючи міжнародний історичний досвід на події з української історії можна мовити про слідуєче. Населення сучасних українських земель в державний період свого розвитку тричі перебувало у складі імперських структур: імперії Рюриковичів (коли центром держави був якраз Київ), Російської та Австро-Угорської імперій, Радянського Союзу (ситуація на Кримському півострові, яка розвивалася набагато динамічніше й нестабільніше, тут не розглядається). І якщо в першому із названих випадків сучасний український етнос лише зароджувався, то в другому і третьому йому вдалося не тільки в цілому сформуватися, але й вижити під час створення “нової історичної спільності — радянського народу” (за офіційною радянською доктриною). Без сумніву це сталося лише тому, що в цьому європейському регіоні державно-цивілізаційні процеси не переривалися більше тисячоліття.

Ми наголошуємо на цьому тисячолітньому відрізку цивілізаційного поступу населення сучасної України і не відносимо початковий етап до VII—V тис. до н. е. — неолітичної доби — із наступних причин. Адже цивілізація — це у вищій мірі складна й динамічна соціальна категорія, вища ступінь організації та розвитку людського суспільства. Тож слід шукати основні критерії в переході до такого рівня якраз у соціальному плані. А за винятком античної доби, носії якої залишили свої яскраві сліди лише на самому південному краю Надчорномор’я, у автохтонного населення України об’єктивні передумови до формування державних структур з’явилися лише в останній чверті I тис. н. е.

У цьому відношенні наша думка співпадає з точкою зору академіка НАН України П.Голочка, який в одній із своїх останніх робіт висловився наступним чином:

“Неврахування або нерозуміння визначального значення соціально-економічного в житті давніх суспільств призводило (і призводить) до зовсім неправильного визначення їх рівня розвитку. У зв’язку з цим деякі археологічні культури, в тому числі і які відносяться до глибокої неополітичної первісності, “переводяться” в ранг цивілізацій або протоцивілізацій. Так, в уже згаданому дослідженні Б.Кузика і Ю.Яківця цивілізацією оголошена вся неолітична епоха на величезному просторі північної частини євразійського материка. До цього ж рівня, судячи з усього, автори підняли і трипільську культуру, правда, у складі якоїсь другої світової цивілізації, що охоплювала територію Північного Кавказу і Причорномор’я, а також правобережжя сучасної України”. І далі, після розгляду аналогічних думок у відношенні різних археологічних культур: “Якби мова йшла лише про культурні феномени, можливо, їх можна було б називати і цивілізаціями. Але за даним поняттям в сучасній історіографії вагомо закріпився значно більш широкий зміст. Це історична стадія розвитку людства, що характеризується виходом його на рівень міського й державного розвитку. По суті, і походженням назви цивілізація зобов’язана місту-державі (civitas). В даному випадку місто виступає як репрезентант вищих досягнень суспільства не лише в соціально-економічному, але і духовно-культурному житті. У ньому отримує розвиток архітектура, писемність політико-правові й церковно-релігійні інститути”²².

Під час розгляду цієї складної проблеми не можна робити глобальні узагальнення для всієї ойкумени. Адже всесвітня історія — це досить складний, далеко не прямолінійний шлях розвитку людства. Якби логічне (тобто загальна закономірність розвитку) та історичне (тобто прояв цієї зако-

номірності у всій складності окремих модифікацій) повністю співпадали, тоді б не було б особливого предмету історії, тоді б історія і соціологія співпадали. Насправді ж історія має свою специфіку, вона займається дослідженням досить складних, зовсім не прямолінійних проявів загальних закономірностей, шляхів поступального руху людськості.

Будь-який, навіть самий абстрактний, соціологічний закон являється також й історичним законом, по-перше, у тому сенсі, що маючи тяглість дійства, він не залишається незмінним, і, по-друге, як результат співставлення, аналізу й узагальнення певного історичного досвіду, практики повторюваності. Суттю загальносоціологічних законів являється те, що вони розкривають самі загальні принципи розвитку й руху суспільства безвідносно до тих конкретних форм, в яких вони втілюються. Зміст власне історичних законів визначається як раз виявленням тих специфічних рис та особливостей розвитку і руху суспільства в його конкретних формах. Разом з тим історичні закони відкривають механізм дійства загальносоціологічних законів в певних конкретно-історичних умовах. В цьому відношенні вони підпорядковані загальносоціологічним законам. Але конкретизацією їх дій, звичайно, не вичерпується роль історичних законів. Будучи генетично пов'язаними із загальносоціологічними законами, вони мають самостійність і в свою чергу утворюють систему взаємопідпорядкованих взаємопов'язаних та взаємообумовлених історичних закономірностей більш чи менш приватного характеру, що відносяться до окремих форм суспільства або ж до стадій його розвитку.

Соціологічні закони проявляються в крупномасштабних процесах й виявляються як загальні тенденції розвитку. Исто-

ричні закони діють на протязі відносно обмежених відрізків часу і формуються на основі сукупності зв'язків суспільного розвитку в даному конкретному суспільстві на певній стадії²³.

Але відійдемо від методологічного сюжету (хоча для нас і вельми важливого) і повернемося до основної — державно-цивілізаційної проблеми. Глобальні процеси в суспільстві на цій стадії його розвитку визначають як першу в історії людства соціальну революцію. Перехід від первіснообщинного ладу до соціально стратифікованого суспільства, що являв собою гігантський стрибок у світовому суспільному розвитку, носив революційний характер. Йому була характерна гостра боротьба, що розтягнулася на цілі століття²⁴.

Ця грандіозна подія в соціальному розвитку людства в цілому, яка на теренах сучасної України трапилася в суспільстві автохтонів в останній чверті I тис. н. е., з нашої точки зору і стала початком цивілізаційної ери, яка продовжується аж до сьогодення. Якраз через глобальні соціальні зміни, появи перших державних утворень — Хозарського каганату та Київської Русі — можна розглядати новий якісний стан еволюції усіх структур в цій частині євразійського материка. А це, в свою чергу, дозволяє більш конкретно і “заземлено” вивчати та аналізувати цілий ряд соціологічних та історичних законів. І якраз в такий спосіб можемо отримати нові знання.

Як зазначав Карл Поппер, «кожне покоління має право по-своєму тлумачити історію, і не лише має право, а певною мірою зобов'язане це робити, щоб задовольнити свої визначальні інтелектуальні потреби»²⁵. Сучасне покоління українців зробило свій вибір і вітчизняна, порубіжна між Сходом і Заходом цивілізація майже готова до того, щоб інтегруватися в цивілізацію Європейську. А в рамках співпраці з

іншими державами — членами Організації Об'єднаних Націй — розвивати співпрацю на цивілізаційній ниві. (Додаток).

І останнє. За змістом дане дослідження може бути віднесене до нового наукового напрямку, який отримав назву “цивіліографія” (як і попередні спільні роботи авторів). Його суттю являється вивчення теорії цивілізацій. При цьому традиційна історіографія займає місце наукової дисципліни, результати дослідження якої, включаючи й інкорпоровані в них результати досліджень, що проводилися “приватними” науками (історія права, філософія, археологія і т. п.) складають основу фактичного матеріалу для цивілізаційного аналізу²⁶.

Та до повного вивчення українських матеріалів в межах завдань цивіліографії ще дуже і дуже далеко, а роботи не початий край. Одночасно слід підтримати думку, що “теорія й історія цивілізацій повинна зайняти одне із чільних місць в системі освіти — як загального і професійного, так і безперервного й дистанційного. Необхідно не лише розробляти спеціалізовані підручники з теорії, історії та майбуття цивілізацій (на різних мовах і з різноманітною структурою для різних країн і цивілізацій), але й включати відповідні розділи в підручники з інших спеціальностей. Потрібно створювати сайти і портали в інтернеті, де б розкривалися такі проблеми. Все це дозволить зробити цивілізаційні знання більш доступними для нових поколінь”²⁷.

Література

¹ Бердяев Николай. Смысл истории. — М., 1990. — С.16, 58.

² Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С.5.

³ Толочко П. Историчний етнос, перетворений на фантом.// Вісник НАН України. — 1996. — № 3–4. — С.89–90.

- ⁴ Кузін-Лосєв В.І. Деякі зауваження з приводу інтерпретації археологічного матеріалу.// Археологія. — 1995. — № 2. — С.94–103.
- ⁵ Онищенко Ірина. Діалектика становлення українського етносу та нації (етнополітологічний аспект). — К., 1997. — С.62.
- ⁶ Френсіс Дворнік. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. — К., 2000. — С.5.
- ⁷ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. — К., 2004 — С.463.
- ⁸ Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. — М., 1995. — С.367.
- ⁹ Павленко Ю.В. Вказ. праця. — С.478.
- ¹⁰ Драгоманов Михайло. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876).// Драгоманов М.П. Вибране. К., 1991 — С.563.
- ¹¹ Василь Безрідний. Другий акт.// The Political and Social ideas of Vjacheslav Lypynskyj. — Harvard Ukrainian Studies. — Vol. IX. — Num.3/4. — December, 1985. — P.143, 146.
- ¹² Драгоманов Михайло. Вказ. праця. — С.562–563.
- ¹³ Субтельний Орест. Україна. Історія. — К., 1991. — С.189.
- ¹⁴ ІР ЦНБ. — Ф.1. — № 28803.
- ¹⁵ Кульчицький Станіслав. Три Переяслави.// «Дзеркало тижня». — 2002 р. — 31 серпня.
- ¹⁶ Верт Н. Історія Радянської держави. 1900–1991. — Рівне, 2001. — С.461.
- ¹⁷ Гальчинський Анатолій. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? — К., 1996. — С.100.
- ¹⁸ Соловьєв Вл. Русская Идея. — М., 1991. — С.4.
- ¹⁹ Шемшученко Ю. С. Держава // Юридична енциклопедія. — К., 1999, Т. 2. — С. 80.
- ²⁰ Кульчицький С. В. Імперія // Енциклопедія історії України. — К., 2005, Т. 3. — С. 453.
- ²¹ Березкин Ю. Е. Инки. Исторический опыт империй. — Л., 1991. — С. 187–218.
- ²² Толочко П. П. Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма) — К., 2007. — С. 27, 28.
- ²³ Жуков Е. М. Очерки методологии истории. — М., 1980. — С. 17, 68.

- ²⁴ Селезнев М. А. Социальная революция. — М., 1971. — С. 164; Жуков Е. М., Барг М. А., Черняк Е. Б., Павлов В. И. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. — М., 1979. — С. 40; Жуков Е. М. Указ. соч. — С. 127, 152.
- ²⁵ Понпер К. Открытое общество и его время. В 2-х т. — М., 1992. — Т.1. — С.310.
- ²⁶ Черняк Е. Б. Цивилиография. — М., 1996. — С. 13—14.
- ²⁷ Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — М., 2006, Т. 1. — С. 101.

ДОДАТКИ

Додаток до розділу 5.
**“МЕЛЬПОМЕНА” ГЕРОДОТА.
ВІЙНА МІЖ СКИФАМИ І ПЕРСАМИ**

Коли скіфи почули відповідь, яку їм було дано, вони вирішили не давати одразу відкритого бою, оскільки ті племена не хотіли бути їхніми союзниками, але вирішили розділитися на дві частини і, поступово відступаючи і відбиваючи ворогів, засипати криниці і джерела, що виявляться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву. До однієї частини, на чолі якої був цар Скопасій, приєднуються савромати. Отже, вони, якщо проти них підуть перси, відступатимуть і поволі попрямують до ріки Танаїда вздовж Маєтідського озера, а коли перси почнуть відступати, нападуть на них і переслідуватимуть їх. Це була одна частина царського війська, для якої було визначено такий шлях, як я сказав. Дві інші частини, одна велика, яку очолював Ідантірс, і третя, на чолі якої був Таксакій, з'єднуються і до них ще приєднуються гелони та будіни. Вони ітимуть попереду персів на відстані одного дня шляху, так само відходячи поволі та відступаючи, виконуючи те, що їм було доручено. По-перше, вони мусять зайти в країни, народи яких не вступили в союз із ними, щоб і їх зтягнути у війну проти персів (а якщо вони не підуть воювати добровільно проти персів, то силоміць змусити їх до цього). Потім вони мають

повернутися в свою країну і коли вважатимуть це за доцільне, нападуть на персів.

Такі рішення прийняли скіфи і пішли назустріч Дарієвому військові, спершу виславши кращу частину своєї кінноти на розвідку. Проте всі їхні вози, на яких жили їхні діти та жінки, і всю їхню худобу, крім тих тварин, що були їм потрібні для харчування, вони собі залишили, а все інше вони послали попереду разом із возами, давши наказ їм рухатися весь час на північ.

Отже, їхній обоз вирушив раніше і посувався на північ, а скіфські розвідники знайшли персів за три дні шляху від ріки Істру. Вони їх знайшли і поставили свій табір на відстані одного дня шляху від них, знищивши все, що росло на землі. Перси, щойно побачили скіфську кінноту, почали крок за кроком переслідувати її, а вона постійно відступала. А згодом (бо вони напали на слід однієї з двох частин скіфського війська) перси пішли за ними на схід просто до ріки Танаїду. Скіфи перейшли через ріку Танаїд, а за ними перейшли через неї і перси, переслідуючи їх, поки не перетяли з кінця в кінець країну савроматів і прийшли в країну будінів.

Скільки часу йшли перси країною скіфів і савроматів, але не змогли завдати їй ніякої шкоди, бо вся вона була зовсім пустинною. Однак, коли вони вдерлися до країни будінів, вони знайшли там дерев'яне місто, з якого будіни повтікали і зовсім залишили його напризволяще, а перси спалили його. І коли вони це зробили, вони пішли далі по слідах ворогів, поки не пройшли через усю цю країну і прибули в пустелю. Ця пустеля зовсім не заселена людьми, і тягнеться вона на відстань семи днів шляху над країною будінів. За пус-

телею живуть тиссагети, а з їхньої країни витікають чотири великих ріки, які перетинають землю маєтів і вливаються в озеро, що називається Маєтідою. А їхні назви такі: Лік, Оар, Танаїд і Сіргій.

Коли Дарій прибув до пустині, він припинив похід і отаборив своє військо на ріці Оар. Після того він почав будувати вісім великих укріплень, на відстані одне від одного до шістдесяти стадій. Їхні руїни існували ще за моїх років. Поки він займався цією роботою, скіфи, яких він переслідував, повернули назад від півничних країв і прибули до Скіфії. Оскільки скіфів зовсім не було видно і вони не виявляли ніяких ознак життя, Дарій перестав будувати укріплення, залишив їх не добудованими, а сам переінів шлях і пішов на захід, гадаючи, що перед ним були всі скіфи і що вони тікають на захід.

Швидко просуваючись із військом, скоро Дарій прибув до Скіфії, він натрапив там на обидві об'єднані частини скіфського війська, і почав їх переслідувати, а вони уникали зустрічі з ним, тримаючись від нього на відстані одного дня шляху. А скіфи, оскільки Дарій не переставав їх переслідувати, згідно прийнятим рішенням, відступали до країни тих, хто відмовився бути з ними в союзі, і спершу до країни меланхлайнів і збентежили їх. Ідучи далі, скіфи заманили персів до країни андрофагів і, розбурхавши і їх, прийшли до неврів, і стурбувавши їх, скіфи, відступаючи, підійшли до країни агатірсів. Проте агатірси, побчивши, як їхні сусіди тікають у безладді перед скіфами, ще перед тим як скіфи вдерлися до їхньої країни, послали вісника і заборонили їм уступати в їхню країну і попередили їх, коли скіфи спробують удертися, то наштотвхнуться насамперед на їхній опір.

Таке попередження послали їм агатірси і поспішили до своїх кордонів, вирішивши відбити напад загарбнків. А меланхлайни, і андрофаги, і неври, шойно вдерлися до їхньої країни перси із скіфами, навіть не спробували відбити їх, але, забувши про свої загрози, повтікали в безладді на північ із своїх країв, у пустелю. Скіфи не наважилися увійти в країну агатірсів з огляду на те, що їм це було заборонено, але, відходячи з країни неврів, завели персів до своєї країни.

Оскільки ці переслідування і втечі тривали так довго, не припиняючись, Дарій послав вершника до скіфського царя Ідантірса і оголосив йому: “Дивна людино! Чому ти все тікаєш, коли ти міг би зробити вибір між двома можливостями? Якщо ти вважаєш себе спроможним учинити опір моїм силам, тоді зупинися і вступи в бій. Що ти весь час бігаєш туди й сюди? Якщо ти визнаєш себе неспроможним, тоді перестань тікати, принеси дари твоєму владареві — землю і воду — і тоді ми почнемо переговори”.

На цю пропозицію таку відповідь дав Ідантірс, цар скіфів: “О Персе! Отакі в нас справи: я до цього часу нікого не лякався і не тікав ні від кого, ні в минулому і ні тепер від тебе. І те, що я тепер робив, не відрізняється від того, що я звичайно роблю в мирний час. А з якої причини я не вступаю в бій із тобою, і це я тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні оброблених полів і не боїмося, що хтось може їх захопити або знищити, і не квапимося вступити в бій за них із вами. Однак якщо ви наполягаєте на тому, щоб це сталося якнайшвидше, гаразд, тоді ось що: в нас є могили наших предків. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди. Тоді ви побачите, чи будемо ми з вами воювати заради наших могил, чи ні. Проте перед тим, якщо ми не вважатимемо і не

вирішимо, ми не битимемося з тобою. Що ж до битви, то я скажу тобі таке, що моїми владарями я вважаю лише Зевса, мого предка, та Гестію, владичицю скіфів. А тобі я пошлю дари замість землі та води, такі, яких ти є гідним, а щодо іншого, про що ти сказав, ніби ти мій владар, я кажу тобі, що ти це спокутуєш”. (Така була промова скіфів).

Отже, з такою відповіддю повернувся до Дарія вісник. А царі скіфів, ледве почули слово неволя, страшенно розлютились. Отже, ту частину війська, якій вони призначили з'єднатися з савроматами і яку очолював Скопасій, вони послали до іонійців, що охороняли міст на Істрі, і доручили йому почати переговори з ними, а іншим, які вирішили вже не змушувати персів пересуватися туди й сюди, наказали нападати на персів, коли ті сідали, щоб поїсти. Скіфи підстерігали воїнів Дарія щоразу, коли ті починали їсти, і так виконували свій намір. Скіфська кіннота постійно змушувала тікати кінноту ворогів, а перські вершники, тікаючи, натрапляли на піхоту, і піхота приходила їм на допомогу. Але коли скіфи, відбиваючи кінноту, наштовхувалися на піхоту, вони відступали, побоюючись піхотинців. Навіть і вночі скіфи робили такі наскоки.

Тепер я розповім про те, що допомагало персам і шкодило скіфам, коли вони робили напади на Дарієве військо. Це була річ зовсім дивна: крики віслюків і вигляд мулів. Як я вже згадував вище, в Скіфії нема ні віслюків, ні мулів. У всій країні скіфів не існує жодного віслюка, ні мула, бо клімат там холодний. Отже, віслюки своїми дикими криками викликали розгубленість скіфської кінноти. Під час багатьох нападів на персів, щойно скіфські коні чули крики ослів, як вони зривалися з повідів, перелякані поверталися назад із

настовбурченими вухами, бо ніколи не чули перед тим таких криків і не бачили таких тварин. Проте ця річ не мала великого значення для ходу війни.

Скіфи, бачачи персів у занепокоєнні, щоб затримати їх на довший час у Скіфії, і очікуючи того, що вони мають опинитися в скрутному становищі, бо їм бракувало всього потрібного для життя, почали робити таке: вони часто залишали деяку частину своєї худоби з чередниками, а самі переходили, як завжди на інше місце. А перси кидалися, хапали тварин, вважаючи, що цим вони вчиняють подвиг.

Багато разів так вони робили, коли нарешті Дарій опинився у великій скруті. Скіфські царі дізналися про це і послали вісника з дарами до Дарія: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. Перси спитали людину, що принесла ці дари, яке значення вони мають, але той відповів, що він одержав доручення лише передати їх і якнайшвидше повернутися. Хай самі перси, сказав він їм, якщо вони розумні, зрозуміють, що означають ці дари.

Коли перси про це почули, вони почали розумувати. На думку Дарія це означало, що скіфи піддаються і приносять землю і воду, і такий висновок він робив із того, що миша народжується з землі і годується тими самими плодами, що й людина, жаба перебуває у воді, птах дуже схожий на коня, а стріли означають, що скіфи складють зброю. Таку думку висловив Дарій, але зовсім протилежна до неї була думка Гобрія, одного з тих сімох, які вбили мага. Він зробив висновок про те, що дари означали таке: "Якщо перси, ви не станете птахами, і не полетіте високо в небо, або мишами і сховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас загублять оці стріли".

Так перси витлумачили ці дари. Одна частина скіфського війська, якій спершу було призначено вартувати біля Майєтідського озера, а потім їх було послано для переговорів із іонійцями, коли вони прибули до моста, вони сказали: “О іонійці, ми прийшли і принесли вам свободу, якщо ви схочете нас послухати. Адже ми повідомлені, що Дарій наказав вам охороняти міст упродовж лише шістдесяти днів, і якщо він сам за цей час не повернеться, ви можете піти геть до своєї країни. Отже, коли ви тепер зробите те, що ми вам пропонуємо, ні він не матиме за віщо скаржитися на вас, ні ми. Залишайтеся ще тут на кілька днів, а потім повертайтеся”. Іонійці пообіцяли так зробити, а скіфи поквапилися повернутися.

Коли Дарій одержав такі дари, скіфи, які там залишалися, вистроїлися перед персами із своєю піхотою та кіннотою, ніби для того, щоб уступити в бій. Проте, коли скіфи вже вистроїлися, якийсь заєць кинувся з усіх ніг поміж двома лавами, і вони, ледве кожний із них його побачив, побігли його ловити. Через те, що скіфи порушили свій стрій і почали гомоніти, Дарій спитав, що там коїться, що там за галас серед ворогів. А коли йому сказали, що скіфи ганяються за зайцем, він тоді сказав тим, до яких він звичайно звертався: “Ці люди зовсім не зважають на нас і тепер я гадаю, що Гобрій правильно сказав про скіфські дари. Отже, тепер і я маю таку саму думку і через це треба нам подумати, як може здійснитися наш відступ з найменшою небезпекою”. На це так відповів Гобрій: “Царю мій! Я маю сказати, що я вже знав із чуток про те, що ніхто не може їх подолати. А тепер, коли я сюди прийшов, я ще краще зрозумів, що вони з нас глузують. Отже, тепер моя думка така, що треба, щойно нас-

тане ніч, запалити вогні, як це ми звичайно і перед тим робили, а потім обдуримо воїнів, що зовсім не можуть переносити тяжких випробувань, потім прив'яжемо всіх віслюків, які в нас є, покинемо їх, а самі відійдемо, перш ніж скіфи прийдуть до Істру, щоб зруйнувати мости, а мабуть ще й перед тим, як іонійці приймуть якесь рішення, що може нас згубити". Таку пораду дав Гобрій і потім, коли настала ніч, Дарій пішов за його порадою.

Щодо зовсім виснажених воїнів і тих, що були ледве живими, він зовсім не дбав за них і покинув там, де вони були в таборі, як і всіх прив'язаних віслюків. Із двох причин він залишив там віслюків і хворих воїнів, щоб чути було їхні крики, а людей, бо вони були хворі. Він послався на те, ніби він із найкращою частиною війська збирається напасти на скіфів, а вони на цей час повинні охороняти табір. Такий наказ Дарій дав тим, яких залишив у таборі, запалив вогні і, не гаячи часу, вирушив у напрямі до Істру. Віслюки, втративши своїх товаришів, почали, звичайно, ще більше ревти, і скіфи, чуючи ревіння ослів, твердо вірили, що перси перебувають у своєму таборі.

Проте, коли розвиднилося, то ті, які залишилися в таборі, зрозуміли, що Дарій покинув їх напризволяще, і простягали руки до скіфів і почали розповідати їм, що сталося. А скіфи, почувши про це, не гаячи часу, з'єднали обидві свої частини, ту, що була окремо від інших, і ту, в якій були савромати, будіни та гелони, і почали переслідувати персів, прямуючи до Істру. Проте, оскільки, більша частина перського війська складалася з піхотинців і вони не знали шляхів (бо там і не існувало певних шляхів), а скіфи були вершниками і знали найкоротші шляхи, вони випередили персів і встиг-

ли прибути до моста значно раніше від персів. Коли вони довідалися, що перси ще не прийшли, то сказали іонійцям, які перебували на своїх кораблях: “Гей, іонійці, призначені вам дні вже минули і навіщо вам ще залишатися тут. Але, якщо ви залишалися перед цим від страху, тепер зламайте якнайшвидше цей міст і повертайтеся вже вільними людьми і цим ви завдячуєте богам і скіфам. Що ж до того, хто дотепер був вашим владарем, ми розправимося з ним так, що він більше не розпочне походу проти якогось народу”.

Текст подано за виданням: *Геродот. Історії в дев'яти книгах* (переклад, передмова та примітки А.О.Білецького) — К., 1993. — С. 207-211.

Додаток до розділу 6.
**ЙОРДАН. "GETICA". ПРОТИСТОЯННЯ
ГОТІВ, ГУНІВ ТА АНТІВ**

После того как король готов Геберих отошел от дел человеческих, через некоторое время наследовал королевство Германарих, благороднейший из Амалов, который покорил много весьма воинственных северных племен и заставил их повиноваться своим законам. Немало древних писателей сравнивали его по достоинству с Александром Великим. Покорил же он племена: гольтескифов, тиудов, инаунксов, васинабронков, меренс, морденс, имнискаров, рогов, тадзанс, атаул, навего, бубегенов, колдов.

Славный подчинением столь многих [племен], он не потерпел, чтобы предводительствуемое Аларихом племя герулов, в большей части перебитое, не подчинилось — в остальной своей части — его власти.

По сообщению историка Аблавия, вышеуказанное племя жило близ Мэотийского болота, в топких местах, которое греки называли "ele", и потому и именовалось элурами.

Племя это очень подвижно и — еще более — необыкновенно высокомерно. Не было тогда ни одного [другого] племени, которое не подбирало бы из них легковооруженных воинов. Хотя быстрота их часто позволяла им ускользать в сражении от иных противников, однако и она уступила твердости и размерности голтов: по воле судьбы они [элу-

ры] также, наряду с остальными племенами, покорились королю гетов Германариху.

После поражения герулов Германарих двинул войско против венетов, которые, хотя и были достойны презрения из-за [слабости их] оружия, были, однако, могущественны благодаря своей многочисленности и пробовали сначала сопротивляться. Но ничего не стоит великое число негодных для войны, особенно в том случае, когда и бог попускает и множество вооруженных подступает. Эти [венеты], как мы уже рассказывали в начале нашего изложения, — именно при перечислении племен, — происходят от одного корня и ныне известны под тремя именами: венетов, антов, склавенов. Хотя теперь, по грехам нашим, они свирепствуют повсеместно, но тогда все они подчинились власти Германариха.

Умом своим и доблестью он подчинил себе также племя эстов, которые населяют отдаленнейшее побережье Германского океана. Он властвовал, таким образом, над всеми племенами Скифии и Германии, как над собственностью.

Спустя немного времени, как передает Орозий, взъярилось на готов племя гуннов, самое страшное из всех своей дикостью. Из древних преданий мы узнаем, как они произошли.

Король готов Филимер, сын великого Гадариха, после выхода с острова Скандзы, пятым по порядку держал власть над гетами и, как мы рассказали выше, вступил в скифские земли. Он обнаружил среди своего племени несколько женщин-колдуний, которых он сам на родном языке* называл галиуруннами. Сочтя их подозрительными, он прогнал их далеко от своего войска и, обратив их таким образом в

* Patrio sermone.

бегство, принудил блуждать в пустыне. Когда их, бродящих по бесплодным пространствам, увидели нечистые духи, то в их объятиях соитием смешались с ними и произвели то свирепейшее племя, которое жило сначала среди болот, — малорослое, отвратительное и сухопарое, понятное как некий род людей только лишь в том смысле, что обнаруживало подобие человеческой речи.

Вот эти-то гунны, созданные от такого корня, и подступили к границам готов. Этот свирепый род, как сообщает историк Приск, расселившись на дальнем берегу Мэотийского озера, не знал никакого другого дела, кроме охоты, если не считать того, что он, увеличившись до размеров племени, стал тревожить покой соседних племен коварством и грабежами.

Охотники из этого племени, выискивая однажды, как обычно, дичь на берегу внутренней Мэотиды, заметили, что вдруг перед ними появился олень, вошел в озеро и, то ступая вперед, то приостанавливаясь, представлялся указующим путь. Последовав за ним, охотники пешим перешли Мэотийское озеро, которое [до тех пор] считали непроходимым, как море. Лишь только перед ними, ничего не ведающими, показалась скифская земля, олень исчез. Я полагаю, что сделали это, из-за ненависти к скифам, те самые духи, от которых гунны ведут свое происхождение.

Вовсе не зная, что, кроме Мэотиды, существует еще другой мир, и приведенные в восхищение скифской землей, они, будучи догадливыми, решили, что путь этот, никогда ранее неведомый, показан им божественным [соизволением]. Они возвращаются к своим, сообщают им о случившем-

ся, расхваливают Скифию и убеждают все племя отправиться туда по пути, который они узнали, следуя указанию оленя.

Всех скифов, забранных еще при вступлении, они принесли в жертву победе, а остальных, покоренных, подчинили себе. Лишь только они перешли громадное озеро, то — подобные некоему урагану племен — захватили там алпидзуров, алцилдзуров, итимаров, тункарсов и боисков, сидевших на побережье этой самой Скифии. Аланов, хотя и равных им в бою, но отличных от них [общей] человечностью, образом жизни и наружным видом, они также подчинили себе, обессилив частыми стычками. Может быть, они побеждали их не столько войной, сколько внушая величайший ужас своим страшным видом; они обращали их [аланов] в бегство, потому что их [гуннов] образ пугал своей чернотой, походя не на лицо, а, если можно так сказать, на безобразный комок с дырами вместо глаз. Их свирепая наружность выдает жестокость их духа: они зверствуют даже над потомством своим с первого дня рождения. Детям мужского пола они рассекают деки железом, чтобы, раньше чем воспринять питание молоком, попробовали они испытание раной. Поэтому они стареют безбородыми, а в юношестве лишены красоты, так как лицо, изборожденное железом, из-за рубцов теряет своевременное украшение волосами.

Ростом они невелики, но быстры проворством своих движений и чрезвычайно склонны к верховой езде; они широки в плечах, ловки в стрельбе из лука и всегда горделиво выпрямлены благодаря крепости шеи. При человеческом облике живут они в звериной дикости.

Когда геты увидели этот воинствующий род — преследователя множества племен, они испугались и стали рассуждать со своим королем, как бы уйти от такого врага. Герма-

нарих, король готов, хотя, как мы сообщили выше, и был победителем многих племен, призадумался, однако, с приходом гуннов.

Вероломному же племени росомонов, которое в те времена служило ему в числе других племен, подвернулся тут случай повредить ему. Одну женщину из вышеназванного племени [росомонов], по имени Сунильду, за изменнический уход [от короля], ее мужа, король [Германарих], движимый гневом, приказал разорвать на части, привязав ее к диким коням и пустив их вскачь. Братья же ее, Сар и Аммию, мстя за смерть сестры, поразили его в бок мечом. Мучимый этой раной, король влачил жизнь больного. Узнав о несчастном его недуге, Баламбер, король гуннов, двинулся войной на ту часть [готов, которую составляли] остроготы; от них везеготы, следуя какому-то своему намерению, уже отделились. Между тем Германарих, престарелый и одряхлевший, страдал от раны и, не перенеся гуннских набегов, скончался на сто десятом году жизни. Смерть его дала гуннам возможность осилить тех готов, которые, как мы говорили, сидели на восточной стороне и назывались остроготами.

Везеготы же, т. е. другие их сотоварищи, обитавшие в западной области, напуганные страхом своих родичей, колебались, на что им решиться в отношении племени гуннов; они долго размышляли и наконец, по общему согласию, направили послов в Романию к императору Валенту, брату императора Валентиниана старшего, с тем чтобы подчиниться его законам и жить под его владычеством, если он передаст им для поселения область Фракии или Мезии. Кроме того, чтобы больше было им веры, они обещают стать христианами, если только будут им даны наставники, уча-

щие на их языке. Получив такое известие, Валент тотчас же с радостью согласился на это, так как и сам, помимо всего, собирался просить о том же. Приняв гетов в Мезию, он поставил как бы стену государству своему против остальных [варварских] племен. А так как император Валент, увлеченный арианским лжеучением, закрыл все церкви нашего толка, то и послал к ним проповедниками сочувствующих своему направлению; они придя туда, стали вливать [в души] этих грубых и невежественных людей яд своего лжеучения. Так вот везеготы благодаря императору Валенту сделались арианами, а не христианами. В дальнейшем они, движимые доброжелательством, просвещали как остроготов, так и гепидов, своих родичей, уча их преклоняться перед этим лжеучением; таким образом, они склонили все племена своего языка к признанию этой секты. Сами же [везеготы], как уже сказано, перешли Данубий и осели, с разрешения императора, в Дакии Прибрежной, в Мезии и в обеих Фракиях.

Их постигли, — как это бывает с народом, когда он еще непрочно обосновался на месте, — оскудение и голод; тогда приматы их и вожди, которые возглавляли их вместо королей — а именно Фритиримских полководцев Лупицина и Максима открыть торжище. И действительно, на что только не принудит пойти “проклятая золотая жажда”? Военачальники, побуждаемые алчностью, пустились продавать не только мясо, баранье или бычье, но даже дохлятину — собачью и других нечистых животных, причем по высокой цене; дело дошло до того, что любого раба продавали за один хлеб или за десять фунтов говядины. Когда же ни рабов, ни утвари не стало, жадный купец, побежденный [чужой] нуждой, потребовал их сыновей. Видя в этом спасение своих де-

тей, родители поступают, следуя рассуждению, что легче потерять свободу, чем жизнь: ведь милосерднее быть продану, но питаему в будущем, чем оставаться у своих, но умереть.

Случилось в то бедственное время, что Лупицин, как римский военачальник, пригласил готского князька Фритигерна на пир, сам же замыслил против него коварный обман. Фритигерн, не подозревая об обмане, пришел на пиршество с небольшой дружиной и, когда угощался в помещении претория, услышал крик несчастных умерщвляемых: солдаты военачальника по приказу последнего пытались перебить его товарищей, запертых в другой части [здания]; однако резко раздавшийся голос погибающих отозвался в настороженных ушах Фритигерна; поняв и открыв обман, он обнажил меч, покинул пир, с великой отвагой и стремительностью избавил своих соратников от угрожавшей им смерти и воодушевил их на избиение римлян. Воспользовавшись случаем, эти храбрецы предпочли лучше погибнуть в сражении, чем от голода, и вот тотчас же поднимают они оружие, чтобы убить Лупицина и Максима. Этот самый день унес с собой как голод готов, так и безопасность римлян. И начали тогда готы, уже не как пришельцы и чужаки, но как [римские] граждане и господа повелевать землевладельцами и держать в своей власти все северные области вплоть до Данубия.

Узнав об этом в Антиохии, император Валент немедленно вооружил войско и выступил в области Фракии. После того как там произошла плачевная битва, причем победили готы, римский император бежал в какое-то поместье около Адрианополя; готы же, не зная, что он скрывается в жалком домишке, подложили [под него] огонь, как это обычно для озвершевого врага, и император был сожжен с царственным ве-

ликолепием. Едва ли не по божьему, поистине, суду случилось так, что спален он был огнем теми самыми людьми, коих он, когда просили они истинной веры, склонил в лежучение и огонь любви извратил в геенну огненную.

С того времени везеготы после столь великой и славной победы расселись в обеих Фракиях и в Дакии Прибрежной, владея ими, как родной землей...

...Ввиду того что, следуя сказанному старшими писателями, я, насколько сумел, развил [те события], когда оба племени, остроты и везеготы, составляли еще одно целое, а также с достоверностью проследил [историю] везеготов, уже отделившихся от остроготов, придется нам вновь вернуться к древним их скифским поселениям и представить так же последовательно генеалогию и деяния остроготов. Про них известно, что по смерти короля их Германариха они, отделенные от везеготов и подчиненные власти гуннов, остались в той же стране, причем Амал Винитарий удержал все знаки своего господствования. Подражая доблести деда своего Вультульфа, он, хотя и был ниже Германариха по счастью и удачам, с горечью переносил подчинение гуннам. Понемногу освобождаясь из-под их власти и пробуя проявить свою силу, он двинул войско в пределы антов и, когда вступил туда, в первом сражении был побежден, но в дальнейшем стал действовать решительнее и распял короля их Божа с сыновьями его и с семьюдесятью старейшинами для устрашения, чтобы трупы распятых удвоили страх покоренных. Но с такой свободой повелевал он едва в течение одного года: [этого положения] не потерпел Баламбер, король оуннов; он призвал к себе Гезимунда, сына великого Гуннимунда, который, помня о своей клятве и верности, подчинился гун-

нам со значительной частью готов, и, возобновив с ним союз, повел войско на Винитария. Долго они бились; в первом и во втором сражениях побещил Винитарий. Едва ли кто в силах припомнить побоище, подобное тому, которое устроил Винитарий в войске гуннов! Но в третьем сражении, когда оба [противника] приблизились один к другому, Баламбер, подкравшись к реке Эрак, пустил стрелу и, ранив Винитария в голову, убил его; затем он взял себе в жены племянницу его Вадамерку и с тех пор властвовал в мире над всем покоренным племенем готов, но однако так, что готским племенем всегда управлял его собственный царек, хотя и [соответственно] решению гуннов.

Текст подано за виданням:

Йордан. «О происхождении и деяниях гетов»
“GETICA”. — Спб., 1997. — С.83–88, 107–108.

Додаток до розділу 7.
«СТРАТЕГІКОН» МАВРИКІЯ

«...Как можно приспособливаться к склавам и антам и им подобным.

Племена склавов и антов одинаковы и по образу жизни, и по нравам; свободные, они никоим образом не склонны ни стать рабами, ни повиноваться, особенно в собственной земле. Они многочисленны и выносливы, легко переносят и зной, и стужу, и дождь, и наготу тела, и нехватку пищи. К прибывающим к ним иноземцам добры и дружелюбны, препровождают их поочередно с места на место, куда бы тем ни было нужно; так что если гостю по беспечности принявшего причинен вред, против него начинает вражду тот, кто привел гостя, почитая отмщение за него священным долгом. Пребывающих у них в плену они не держат в рабстве неопределенное время, как остальные племена, но, определив для них точный срок, предоставляют на их усмотрение: либо они пожелают вернуться домой за некий выкуп, либо останутся там как свободные люди и друзья. У них множество разнообразного скота и злаков, сложенных в скирды, в особенности проса и полбы. Жены же их целомудренны сверх всякой человеческой природы, так что многие из них кончину своих мужей почитают собственной смертью и добровольно удушают себя, не считая жизнью существование во вдовстве. Живут они среди лесов,

рек, болот и труднопреодолимых озер, устраивая много, с разных сторон, выходов из своих жилищ из-за обычно наступающих их опасностей; все ценное из своих вещей они зарывают в тайнике, не держа открыто ничего лишнего. Ведя разбойную жизнь, они любят совершать нападения на своих врагов в местах лесистых, узких и обрывистых. С выгод ночью и днем, выдумывая многочисленные уловки. Они опытнее всех [других] людей и в переправе через реки и мужественно выдерживают [пребывание] в воде, так что часто некоторые из них, оставшиеся дома и внезапно застигнутые опасностью, погружаются глубоко в воду, держа во рту изготовленные для того длинные тростинки, целиком выдолбленные и достигающие поверхности воды; лежа навзничь на глубине, они дышат через них и выдерживают много часов, так что не возникает на их счет никакого подозрения. Но даже если тростинки окажутся заметными снаружи, неопытные посчитают их растущими изпод воды. Поэтому опытные в этом деле, распознав тростинку по срезу и положению, либо пронзают им рты с их, [тростинок], помощью, либо, выдернув [тростинки], поднимают их из воды, поскольку они оказываются не в состоянии оставаться дольше в воде.

Каждый мужчина вооружен двумя небольшими копьями, а некоторые из них и щитами, крепкими, но труднопереносимыми. Пользуются они также деревянными луками и небольшими стрелами, намазанными отравляющим веществом, которое оказывает действие, если пораженный им заранее не намазался соком тириака или другими средствами, известными врачевным наукам, либо если тотчас же не вырезал рану, чтобы отравы не распространилась на все тело. Пребывая в состоянии анархии и взаимной вражды, они ни боевого по-

рядка не знають, ні сражатися в правильному бою не стремяться, ні показуватися в місцях откритих і ровних не бажають. Якщо ж і придется їм отважитися при випадку на сраження, вони з криком все разом понемногу продвигаются вперед. І якщо вороги піддаються їх крику, стремительно нападають; якщо ж ні, припиняють крик і, не стремясь испытать в рукопашной силі своїх ворогів, убігають в ліса, маючи там велике перевагу, оскільки можуть сражатися подобаючим образом в теснинах. Вже нерідко, неся добычу, вони, при малейшей тревоге пренебрегая їю, убігають в ліса, а коли нападаючі сгрудяться навкруг добычи, вони, набрасываясь, без труда наносять їм вред. Вони стремяться різними способами і преднамеренно проделывать это з метою заманивання своїх ворогів».

Текст подано за виданням:

«Свод древнейших письменных изданий о славянах».

Том 1 (I–VI вв.). — М., 1991. — С.369–371.

«ІСТОРІЯ ВОЄН» ПРОКОПІЯ КЕСАРІЙСЬКОГО

«...Ведь племена эти, склавины и анты, не управляются одним человеком, но издревле живут в народовластии, и оттого у них выгодные и невыгодные дела всегда ведутся сообща. А также одинаково и остальное, можно сказать, все у тех и у других, и установлено исстари у этих варваров. Ибо они считают, что один из богов — создатель молнии — именно он есть единый владыка всего, и ему приносят в жертву быков и всяких жертвенных животных. Предопределения же они не знают и вообще не признают, что оно имеет какое-то значение, по крайней мере в отношении людей, но когда смерть уже у них в ногах, охвачены ли они болезнью или выступают на войну, они дают обет, если избегнут ее, сейчас же совершить богу жертву за свою жизнь, а избежав [смерти], жертвуют, что пообещали, и думают, что этой-то жертвой купили себе спасение. Однако почитают они и реки, и нимф, и некоторые иные божества и приносят жертвы также и им всем, и при этих-то жертвах совершают гадания. А живут они в жалких хижинах, располагаясь далеко друг от друга и каждый меняя насколько можно часто места поселения. Вступая же в битву, большинство идет на врагов пешими, имея небольшие щиты и копья в руках, панциря же никогда на себя не надевают; некоторые же не имеют [на себе] ни хитона, ни [грубого] плаща, но, приспособив только штаны, прикрывающие срамные части, так и вступают в схватку с врагами. Есть у тех и других и единый язык, совершенно варварский. Да и внешностью они друг от

друга ничем не отличаются, ибо все они и высоки, и очень сильны, телом же и волосами не слишком светлые и не рыжие, отнюдь не склоняются и к черноте, но все они чуть красноватые. Образ жизни [их] грубый и неприхотливый, как и у массагетов, и, как и те, они постоянно покрыты грязью, — впрочем, они менее всего коварны или злокозненны, но и в простоте [своей] они сохраняют гуннский нрав. Да и имя встарь у склавинов и антов было одно. Ибо и тех и других издревле звали «спорами», как раз из-за того, думаю, что они населяют страну, разбросанно расположив свои жилища. Именно поэтому они и занимают неимоверно обширную землю; ведь они обретаются на большей части другого берега Истра. Вот так обстоит дело с тем, что касается этого народа».

Текст подано за виданням:

«Свод древнейших письменных изданий о славянах».

Том 1 (I–VI вв.). — М., 1991. — С.183–185.

Додаток до розділу 9.
**ГРОМАДЯНСЬКА ПРИСЯГА
ХЕРСОНЕСЦІВ**

«Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою [богиня], богами й богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, територією та укріпленими пунктами херсонесців.

Я буду одностайним щодо порятунку і свободи держави та громадян і не зраджу Херсонеса, Керкінітиди, Калос Лімена та інших укріплених пунктів і з решти території, якою херсонесці управляють чи управляли, нічого нікому не зраджу, ні елліну, ні варвару, але оберігатиму все це для херсонеського народу.

Я не звалюватиму демократичного ладу й не дозволю цього тому, хто зраджує і звалює, й не потаю цього, але доведу до відома державних службових осіб.

Я буду ворогом тому, хто замишлях і зраджує чи відторгає Херсонес, або Керкінітиду, або Калос Лімен, або укріплені пункти й територію херсонесців.

Я служитиму народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави і громадян.

Я оберігатиму для народу састер* і не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі.

Я не даватиму або прийматиму дарів на шкоду державі і громадянам.

* Значення цього терміну не з'ясоване. Можливо, це найменування однієї із святинь херсонесців.

Я не замишлятиму ніякої несправедливої справи проти будь-кого з громадян, що не відпали, і не дозволю цього й не потаю, але доведу до відома й на суді подам голос за законами.

Я не укладатиму змови ні проти херсонеської громади, ні проти будь-кого з громадян, хто не оголошений ворогом народу; якщо я вступив із кимось у змову або пов'язаний будь-якою клятвою чи закляттям, то мені, що порушив це, і тому, що мені належить, хай буде найкраще, а тому, хто додержує — протилежне.

Якщо я довідаюсь про якусь змову, що існує або зароджується, я доведу про це до відома службових осіб.

Хліб, який звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в будь-яке інше місце, а тільки в Херсонес.

Зевс, Гея, Геліос, Діва, божества олімпійські! Тому, хто перебуває в усьому цьому, хай буде благо мені самому і потомству й тому, що мені належить, а тому, хто не перебуває, хай буде зле й мені самому, й потомству, й тому, що мені належить, і хай ні земля, ні море не приносять мені плоду, хай жінки не розроджуються благополучно».

Текст подано за виданням:

«Давня історія України». — К., 1994, книга I. — С.183–184.

Додаток до розділу 10.
**ЛИСТ-ВІДПОВІДЬ ХОЗАРСЬКОГО
ЦАРЯ ІОСИФА
(КОРОТКА РЕДАКЦІЯ)**

И это ответ Иосифа, царя Тогармского.

Письмо Иосифа, сына Аарона, царя Тогармского, к раб-Хасдаю, главе диаспоры, сыну Исаака, сына Эзры, сефардийцу, дорогому для нас и почитаемому нами.

Вот я сообщаю тебе, что пришло к нам твое почтенное письмо чрез р. Иакова, сына Элиезера, из страны Н-м-ц, и мы обрадовались ему и восторгались твоим разумением и твоей мудростью. Я нашел в нем записанным (разное) о местонахождении твоей страны, ее длине и ширине, о происхождении царя Абд-ал-Рахмана, царствующего над нею, о почете, великолепии и величии его и о помощи, оказанной ему богом, так что он подчинил себе области востока, так что о могуществе его государства стало слышно во всей земле; и (как) стали тогда приходить посланцы из Кустантинии с дарами, и (как) они рассказали вам истину о нашем государстве и нашей вере, потому что раньше вы считали известия об этом лживыми и не верили этому. Ты просил (затем) сообщить тебе верные сведения о нашем государстве и нашем происхождении, о том, как наши предки приняли религию Израиля и бог осветил наши глаза, поднял нашу мышцу и сокрушил наших врагов. Ты хотел еще знать о размерах нашей страны, ее длине и ширине, и о народах, живущих кругом нас, как тех, которые с нами в дружбе, так и тех, которые с нами воюют, и о том, слу-

чается ли нашему посланцу приходить в вашу страну, чтобы заискивать перед вашим величественным и (всем) приятным царем, который своим хорошим поведением заставил (все) сердца полюбить его, и прямою своих поступков привязал их к себе; (ты просил сообщить это) в виду того, что народы говорят им, что у Израиял нет остатка и нет (нигде) места, где бы (у него) была власть и государство, (и) потому что израильяне были довольны этим (известием), оно подняло их дух, и позволило им смелее отвечать, хвалиться и величаться перед теми, которые говорят им, что у Израиля нет остатка и нет (нигде) места, где бы (у него) была власть и государство.

Мы отвечаем, давая тебе ответ по каждому предмету (твоего) запроса, о котором ты спрашиваешь в твоём письме, давая (свой) ответ в восторге от тебя и в радости от твоей мудрости, с которой ты упоминаешь о твоей стране и происхождении того, кто над нею царствует. Давно до нас доходили и давно между нашими предками писались письма с счастливыми пожеланиями. Это было сохранено в наших книгах, известно всем старикам нашей страны на всем востоке, как ты (и) упоминаешь. Мы возобновим то, что было прежде между нашими предками, и оставим это в наследство нашим потомкам.

Ты спрашиваешь в своём письме, из какого народа, какого рода и племени мы (происходим). Знай, что мы (происходим) от сынов Иафета, от сынов его сына, Тогармы. Мы нашли в родословных книгах наших предков, что у Тогармы было десять сыновей, и вот их имена: первый — Агийор; затем — Тирас, Авар, Угин, Биз-л, Т-р-на, Хазар, З-нур, Б-л-г-д, Савир. Мы происходим от сыновей Хазара; это седьмой (из сыновей). У него записано, что в его дни предки мои были малочисленны. Но всесвятой — благословен он — дал им силу и

крепость. Они вели войну с народами, которые были многочисленнее и сильнее их, но с помощью божией прогнали их и заняли их страну. Те бежали, а они преследовали их, пока не принудили их перейти через болшую реку по имени «Руна». До настоящего дня они расположены на реке «Руна» и по близости от Куштантинии, а хазары заняли их страну. После того прошли поколения, пока не явился у них один царь, которого имя было Булан. Он был человек мудрый и богобоязненный, уповавший всем сердцем (на бога). Он устранил из страны гадателей и идолопоклонников и искал защиты и покровительства у бога. Ему явился ангел во сне и сказал ему: «О, Булан! Господь послал меня к тебе сказать: я услышал молитву твою и моление твое. Вот я благословлю тебя и умножу тебя, продолжу царство твое до конца веков и предам в руку твою всех врагов твоих. Теперь встань и помолись господу». Он так сделал, и явился к нему ангел вторично и сказал ему: «Я увидел твое поведение и одобрил твои дела. Я знаю, что ты будешь всем сердцем следовать за мной. Я хочу дать тебе заповеди, закон и правила, и если ты будешь соблюдать мои заповеди, законы и правила, я благословлю тебя и умножу тебя». Он отвечал и сказал ангелу, который говорил с ним: «Ты знаешь, господин мой, помыслы моего сердца и расследовал нутро мое, (ты знаешь), что я возложил свое упование только на тебя. Но народ, над которым я царствую, (люди) неверующие. Я не знаю, поверят ли они мне. Если я нашел милость в твоих глазах и на меня снизошло милосердие твое, явись к такому-то, главному князю их, и он поможет мне в этом деле». Всесвятой; — благословен он, — исполнил желание его и явился тому князю во сне. Когда он встал утром, он пошел и рассказал (это) царю, а царь собрал всех князей и рабов своих и весь

свой народ и рассказал им все это. Они одобрили это, приняли (новую) веру и стали под покровительством Шехины. И явился ему ангел еще раз и сказал ему: «Вот небеса и небеса небес не вмещают меня, но ты (все же) построй храм во имя мое». Он отвечал и сказал: «Владыка мира, я очень стыжусь перед тобой, что у меня нет серебра и золота, чтобы выстроить его, как следует, как мне хочется». Он сказал ему: «Крепись и мужайся! Возьми с собой все твои войска и иди в страну Рудлан и страну Ардил. Вот я вложу в сердце их страх и ужас перед тобой и отдам их в твою руку. Я приготовил тебе два склада: один серебра и один золота. Я буду с тобой и охраню тебя (везде), куда ты пойдешь. Ты возьмешь (это) имущество, вернешься благополучное (к себе) и построишь храм во имя мое». Он поверил ему и поступил так, как он приказал ему. Он воевал, положил заклятие на город и благополучно вернулся. (Затем) он посвятил (взятое) имущество богу и выстроил из него шатер, ковчег, светильник, стол, жертвенники и священные сосуды. До настоящего дня они хранятся в моем распоряжении и целы. После этого слух о нем распространился по всей земле, и услышал о нем царь Эдома и царь исаимлятян и прислали к нему своих посланцов с великим имуществом многочисленными дарами, вместе со своими мудрецами, чтобы склонить его (перейти) в их веру. Но царь был мудр, и приказал привести (также) мудреца из израильтян, хорошо разужнал, расследовал и расспросил (его), а (затем) свел их вместе, чтобы они выяснили (истину) о своих верах. Они опровергали слова друг друга и не соглашались ни в чем (друг с другом). Когда царь это увидел, он сказал священнику царя Эдома и исаимлятянам: «Идите к себе домой, а на третий день я пошлю за вами, и вы придете ко мне». На другой день царь послал за

священником и сказал ему: «Я знаю, что царь Эдома более велик, чем эти цари, и что его вера есть вера почитаемая. Я (уже) облюбывал твою веру. Но я прошу тебя сказать мне правду: если взять израильскую веру и веру исмаильтян, то которая из них лучше?». Священник отвечал и сказал: «Да живет господин наш, царь, во век! Знай правду, что во всем мире нет веры, подобной израильской вере, потому что всесвятой, — благословен он, — избрал Израиля из всех народов; назвал его «мой первенец», совершил для них знамения и великие чудеса, вывел их из рабства у фараона, перевел их через море по суше, а преследователей их потопил, низвел им манну и дал им воду из скалы, дал им закон из огня, отдал им в наследственное владение землю Ханаанскую и построил им святилище, чтобы пребывать среди них. После этого они согрешили пред ним, и он разгневался на них, отверг их от лица своего и рассеял их на все стороны. Если бы не это, то не было бы во всем мире веры такой, как израильская. В вере исмаильтян нет ни субботы, ни праздников, ни закона, ни Урим; они едят всякую нечисть, всякую мерзость и всяких пресмыкающихся». Царь ответил ему: «Так ты высказал мне свои слова. Истинно знай, что я окажу тебе почет». На второй день царь послал за ал-Кадием исмаильтян, спросил его и сказал: «Сообщи мне правду: в чем разница между верой Израиля и верой Эдома, которая из них лучше?» Ал-Кадий отвечал ему и сказал ему: «Вера Израиля лучшая вера и вся она — истина. У них закон господен и справедливые постановления и правила. Но вследствие того, что они согрешили пред ним и отпали от него, он разгневался на них и отдал их в руки их врагов. Какова вера Эдома? Они едят всякую нечисть и поклоняются делу рук своих». Царь отвечал ему: «Ты уже высказал мне правду, и я действительно окажу

тебе почет». На другой день он позвал их всех вместе и сказал им в присутствии всех своих князей и рабов своего народа: «Я хочу, чтобы вы сделали для меня выбор: которая из вер самая лучшая и самая правильная?». Они начали говорить, но не могли утвердить свои слова на (прочном) основании, пока царь не спросил (наконец) священника: «Если взять веру Израияля и веру исмаильтян, то которая из них лучше?» Священник отвечал и сказал: «Вера Израияля — лучшая (вера)». Тогда он еще спросил Кадия и сказал ему: «Если взять веру Израияля и веру Эдома, то которая (из них) лучше?» Ал-Кадий отвечал и сказал (ему): «Вера Израияля — лучшая (вера)». Тогда царь ответил: «Вы уже собственными вашими устами признали, что вера Израияля самая лучшая и самая правильная (из вер), и я уже выбрал (себе) веру Израияля, потому что это есть вера Авраама. Да будет помощником мне всемогущий бог! Серебро и золото, которое вы сказали, что дадите мне, он может мне дать без мучения. А вы идите с миром в вашу страну». С этого самого дня и впредь помогал ему всемогущий бог и укрепил его силу. Он сам и его рабы совершили над собою обрезание, и (затем) он послал (посланцов) и доставил (к себе) некоторых из мудрецов израильских, и те объяснили ему закон (Моисея) и изложили ему в порядке все заповеди. До настоящего дня мы держимся (этой) почтенной веры и истины. Да будет благословенно имя всесвятого, — благословен он, — во век! И с того дня, как вступили наши предки под покров Шехины, он подчинил нам всех наших врагов и ниспроверг все народы и племена, живущие вокруг нас, так что никто до настоящего дня не устоял пред нами. Все они нам служат и платят дань, — цари Эдома и цари исмаильян. После этих событий воцарился из сыновей его сыновей царь, по имени

Обадья. Он был человек праведный и справедливый. Он поправил царство и укрепил веру согласно закону и правилу. Он выстроил дома собрания и дома учения и собрал множество мудрецов израильских, дал им много серебра и золота, и они объяснили ему 24 книги (священного писания), Мишну, Талмуд и весь порядок молитв, (принятых) у хаззанов. Он боялся бога и любил закон и заповеди. После него воцарился его сын Езекия, после него его сын Манассия; после него воцарился Ханука, брат Обадьи, его сын Исаак, его сын Завулон, его сын Манассия, его сын Нисси, его сын Менахем, его сын Вениамин, его сын Аарон и я, Иосиф, сын упомянутого Аарона. Все мы — царь, сын царя. Чужой не может сидеть на престоле наших предков, но (только) сын садится на престол своего отца. Таков наш обычай и обычай наших предков. Да благоволит воцаряющий всех царей навсегда сохранить наше царство в своем законе и своих заповедях.

Что касается твоего вопроса о протяжении нашей страны и ее длине и ширине, то (знай, что) она расположена подле реки, примыкающей к Г-р-ганскому морю, на восток на протяжении 4 месяцев пути. Подле (этой) реки расположены весьма многочисленные народы в бесчисленном множестве; они живут и в селах и городах и в укрепленных (стенами) городах. Их девять народов, которые не поддаются (точному) распознаванию и которым нет числа. Все они платят мне дань. Оттуда граница поворачивает (и доходит) до Г-р-гана. Все живущие по берегу (этого моря) на протяжении одного месяца пути платят мне дань. С южной стороны живут 15 народов многочисленных и сильных, которым нет счета, до Баб-ал-Абваба. Они проживают на горах. Все жители страны Баса и Т-н-т до (самого) моря Кустантинии, на протяжении двух месяцев пу-

ти, все платят мне дань. С западной стороны живут 13 народов многочисленных и сильных, располагающихся по берегу моря Кустантинии. Оттуда граница поворачивает к северу до большой реки по имени Юз-г.. Они живут (здесь) в открытых местностях, не защищенных стенами, и переходят по всей степи, доходя до границы (страны) Хин-диим. Они многочисленны, как песок, который на берегу моря, и платят мне дань. Страна их простирается на протяжении 4 месяцев пути. Я (сам) живу у входа в реку и не пускаю Русов, прибывающих на кораблях, проникать к ним. Точно также я не пускаю всех врагов их, приходящих сухим путем, проникать в их страну. Я веду с ними упорную войну. Если бы я их оставил (в покое), они уничтожили бы всю страну исмаильтян до Багдада. Я еще сообщу тебе, что я живу у этой реки, с помощью всемогущего, и у меня есть в моем царстве три города. В одном (из них) живет царица со своими прислужницами и евнухами. Длина и ширина его, с пригородами и примыкающими к нему деревнями, составляет 50 на 50 фарсахов, и живут в нем иудеи, исмаильтяне и христиане; проживают в нем также и другие народы из других племен. Второй город со своими рпигородами занимает в длину и ширину 8 на 8 фарсахов. В третьем городе живу я со своими князьями, рабами и всеми приближенными служителями. Он велик и занимает в длину и ширину 3 на 3 фарсаха. Между стенами его тянется (в ту и другую сторону) река. Мы живем всю зиму в городе, а в месяце Нисане выходим из города и идем каждый к своему полю и саду и к своей (полевой) работе. Каждый из (наших) родов имеет еще известное (наследственное) владение (полученное им) от своих предков. Они отправляются (туда) и располагаются в его пределах в радости и с песнями: никто не слышит голоса притес-

нителя, нет противника и нет дурных случайностей. А я, мои князья и слуги, отправляемся и идем на протяжении 20 фарсахов пути, пока не доходим до большой реки, называемой «Вр-шан», и оттуда идем вокруг (нашей страны), пока не придем к концу (нашего) города. Таковы размеры нашей страны и место нашего отдыха. Страна (наша) не получает много дождей. В ней имеется много рек, в которых выращивается много рыбы. Есть (также) в ней у нас много источников. Страна плодородна и тучна, состоит из полей, виноградников, садов и парков. Все они орошаются из рек. У нас есть очень много всяких фруктовых деревьев. Я еще сообщу пределы моей страны. В восточную сторону она простирается на 20 фарсахов пути, до моря Г-р-ганского, в южную сторону на 30 фарсахов пути и в западную сторону на 40 фарсахов пути. Я живу внутри острова. Мои поля, виноградники, сады и парки находятся внутри острова. В северную сторону она простирается на 30 фарсахов пути. (и имеет здесь) много рек и источников. С помощью всемогущего я живу спокойно.

Ты еще спросил меня относительно «конца чудес». Наши глаза устремлены к господу, нашему богу, и к мудрецам израильским, к академии, которая находится в Иерусалиме, и к академии, которая в Вавилонии. Мы далеки от Сиона, но до нас дошел слух, что по множеству наших грехов спутались подсчеты, так что мы ничего не знаем. Но да будет угодно богу сделать (это) ради своего великолепного имени; да не будет ничтожно в его глазах разрушение его храма, упразднение служения ему (в нем) и все беды, которые нас постигли, и да осуществит он в отношении нас слова (писания): «и вдруг войдет в храм свой» и т. д. У нас же в руках только пророчество Даниила. Да ускорит бог, бог Израиля, спасение и да себе-

рет наших изгнанников и наших рассеянных (единоплеменников), при жизни нашей и твоей и всего дома Израилева, любящих его имя!

Ты упомянул (также) в своем письме, что желаешь видеть меня. И я очень стремлюсь и хочу видеть твое приятное (для меня) лицо, твою (всеми) почитаемую мудрость и твое величие. О, если бы случилось (так), как ты говоришь, и я удостоился бы иметь общение с тобой и видеть твое почтенное и вожденное лицо. Ты был бы для меня отцом, а я был бы тебе сыном, твоим устами повиновался бы весь мой народ и согласно твоему слову и правильному решению я бы (сам) выходил и входил. И да будет (тебе) много счастья!

Текст подано за виданням: *П.К.Коковцов.* «Еврейско-хазарская переписка в X веке». — Л., 1932. — С.72–89.

Додаток до розділу 11.

РУСЬКА ПРАВДА

Краткая редакция. Текст по Академическому списку. Правда Росьская

1. Убъеть муж(ь) мужа, то мьститъ брату брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братучаду, любо сестрину сынови; аще не будетъ кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще будетъ русин, любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изъгой будетъ, любо Словении, то 40 гривен положить за нь.

2. Или будетъ кровав или синь надъражен, то не искати ему видока человеку тому; аще не будетъ на нем знамениа никотораго же, то ли приидеть видок; аще ли не можетъ, ту тому конецъ; оже ли себе не можетъ мьстити, то взяти ему за обиду 3 гривне, а летцю мзда.

3. Аще ли кто кого ударить батогом, любо жердью, любо пястью, или чашею, или рогом, или тылеснию, то 12 гривне; аще сего не постигнуть, то платити ему, то ту конецъ.

4. Аще утнеть мечем, а не вынем его, любо рукоятью, то 12 гривне за обиду.

5. Оже ли утнеть руку, и отпадетъ рука любо усохнетъ, то 40 гривен.

6. Аще будетъ нога цела или начьнетъ храмати, тогда чада смирять.

7. Аще ли перст утнеть который любо, 3 гривны за обиду.

8. А во усе 12 гривне, а в бороде 12 гривне.

9. Оже ли кто вынезь мечь, а не тнеть, то тьи гривну положить.

10. Аще ли ринеть мужь мужа любо от себе любо к себе, 3 гривне, а видока два выведеть; или будеть варяг или колбяг, то на роту.

11. Аще ли челядин съкрыется любо у варяга, любо у кольбяга, а его за три дни не выведуть, а познають и в третий день, то изымати ему свои челядин, а 3 гривне за обиду.

12. Аще кто поедеть на чюжем коне, не прошав ег(о), то по(ло)жити 3 гривне.

13. Аще поиметь кто чюжь конь, любо оружие, любо порт, а познаеть в своемь миру, то взяти ему свое, а 3 гривне за обиду.

14. Аще познаеть кто, не емлеть его, то не рци ему: мое, нь рци ему тако: пойди на свод, где еси взял; или не поидеть, то поручника за пять днии.

15. Аже где възыщеть на друзе проче, а он ся запирати почнеть, то ити ему на извод пред 12 человека; да аще будеть обидя не едал будеть, достойно ему свои скот, а за обиду 3 гривне.

16. Аще кто челядин пояти хощеть, познав свои, то к оному вести, у кого то будеть купил, а той ся ведеть ко другому, даже доидеть до третьего, то рци третьему: вдаи ты мне свои челядин, а ты своего скота ищи при видоие.

17. Или холоп ударить свободна мужа, а бежить в хором, а господин начнеть не дати его, то холопа пояти, да платитть господин за нь 12 гривне; а за тым, где его налезуть ударении той мужь, да бьють его.

18. А иже изломить копье, любо щит, любо порт, а начнеть хотети его дерьжати у себе, то приати скота у него; а иже есть изломил, аще ли начнеть приметати, то скотом ему заплатит, колько дал будеть на нем.

Правда уставлена руської землі, егда ся съвокупил Изяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко, Перенег, Микыфор Кьянин, Чюдин Микула.

19. Аще у бьють огнищанина в обиду, то платити за нь 80 гривен убииниц, а людем не надобе; а в подъездном княжи 80 гривен.

20. А иж(е) убьють огнищанина в разбои, или убийца не ищуть, то вирное платити, в ней же вири голова начнет лежат.

21. Аже убьють огнищанина у клети, или у коня, или у говяда, или у коровье татьбы, то убити в пса место; а то же покон и тивуницу.

22. А в княжи тивуне 80 гривен.

23. А конюх старый у стада 80 гривен, яко оставил Изяслав в своем конюсе, его ж(е) у биле Дорогобудьци.

24. А в сельском старосте княжи и в ра(та)инем 12 гривне.

25. А в рядовници княже 5 гривен.

26. А в смерде и в хо(ло)пе 5 гривен.

27. Аще роба кормилица любо кормиличиц 12.

28. А за княжь конь, иже той с пятном, 3 гривне, а за смердеи 2 гривне, за кобылу 60 резан, а за вол гривну, а за корову 40 резан, а третьякъ 15 кун, а за лоньщину пол гривне, а за теля 5 резан, за яря ногата, за боран ногата.

29. А оже уведеть чюжь холоп любо робу, платити ему за обиду 12 гривне.

30. Аще же приидеть кровав мужь любо синь, то не искати ему послуха.

31. А иже крадеть любо кон(ь), любо воли, или клеть, да аще будеть един крал, то гривну и тридесят резан платити ему; или их будеть 18, то по три гривне и по 30 резан платити мужеви.

32. А в княже борти 3 гривне, любо пожгуть любо изуд-
руть.

33. Или смерд умучать, а без княжа слова, за обиду 3 грив-
ны; а в (о)гнищанине, и в тивунице, и в мечниці 12 гривне.

34. А иже между переореть любо перетес, то за обиду 12 гривне.

35. А оже лодью украдетъ, то за лодью платити 30 резан, а
продажи 60 резан.

36. А в голубе и в куряти 9 кун, а в утке, и в гусе, и в жера-
ве, и в лебеди 30 резан; а продажи 60 резан.

37. А оже украдутъ чюжь пес, любо ястреб, любо сокол, то
за обиду 3 гривны.

38. Аще убьютъ татя на своем дворе, любо у клетки, или у
хлева, то той убит; аще ли до света держать, то вести его на
княжь двор; а оже ли убьютъ, а люди будутъ видели связан,
то платити в немъ.

39. Оже сено крадутъ, то 9 кун; а в дровех 9 кун.

40. Аже украдутъ овьцу, или козу, или свинью, а их будеть
10 одну овьцу украве, да положить по 60 резан продажи; а
кто изимал, тому 10 резан.

41. А от гривни мечнику куна, а в десятину 15 кун, а кня-
зю 3 гривны; а от 12 гривну емьцю 70 кун, а в десятину 2
гривне, а князю 10 гривен.

42. А се поклон вирнии: вирнику взяти 7 ведор солоду на
неделю, тъж(е) овен любо полот, или две ногате; а в сред(у)
резану въже сыры, в пятницу тако же; а хлеба по кольку мо-
гутъ ясти, и пшена; а кур по двое на день; коне 4 поставити
и сути им на рот, колько могут зобати; а вирнику 60 гривен
и 10 резан и 12 веверици, а переди гривна; или ся пригоди в
говение р(ы)бами, то взяти за рыбы 7 резан; тъ всех кун 15

кун на неделю, а борошна колько можуть изъести; до недели же виру (сберу)ть вирници; то ти урок Ярославль.

43. А се урок мостьников: аще помостивше мост, взяти от дела ногата, а от городници ногата; аще же будеть ветхаго моста подтвердить неколико доск, или 3, или 4, или 5, то тое же.

ПРОСТРАННАЯ РЕДАКЦИЯ

Суд Ярославль Володимерич

Правда Руськая

1. Аже убиеть муж мужа, то мьстити брату брата, любо отцю, ли сыну, любо братучадо, ли братню сынови; аще ли не будеть кто его мьстя, то положити за голову 80 гривен, аче будеть княжь мужь или тиуна княжа; аще ли будеть русин, или гридь, любо купець, любо тивун бояреск, любо мечник, любо изгой, ли словенин, то 40 гривен положити за нь.

2. По Ярославе же паки совкупишесе сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячько, Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все, яко же Ярослав судил, такоже и сыно ве его уставиша.

3. О УБИЙСТВЕ. Аже кто убиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищють, то виревную платити, в чьей же верви голова лежить, то 80 гривен; паки ли людин, то 40 гривен.

4. Которая ли вервь начнеть платити дикую виру, колико лет заплатить ту виру, зане же без головника им платити.

5. Будеть ли головник их в верви, зан(е) к ним прикладывать, того же дея им помагати головнику, любо си дикую виру; но спла(ти)ти им вообчи 40 гривен, а головничество, (а то) са-

тому головнику; а в 40 гривен ему заплатити ис дружины свою часть.

6. Но оже будеть убил или в сваде, или в пиру явлено, то тако ему платити по верви ныне, иже ся прикладывають вирою.

7. ОЖЕ СТАНЕТЬ БЕЗ ВИНЫ НА РАЗБОЙ. Будеть ли стал на разбой без всякоя свады, то за разбойника люди не платяты, но выдадять и всего с женою и с детми на поток и на разграбление.

8. Аже кто не вложиться в дикую виру, тому людье не помагають, но сам платить.

9. А се покони вирнии были при Ярославе: вирнику взяти 7 ведер солоду на неделю, (о)же овен любо полоть, любо 2 ногате; а в среду куна (о)же сыр, а в пятницу тако же; а кур по двою ему на день, а хлебов 7 на неделю, а пиlena 7 уборков, а гороху 7 уборков, а со ли 7 голважень; то то вирнику со отрокомь; а кони 4, конем на рот сути овес. Вирнику 8 гривен, а 10 кун перекладная, а метелнику 12 векшии, а съсадная гривна.

10. (О вирах). Аже будеть вира во 80 гривен, то вирнику 16 гривен и 10 кун и 12 векши, а переди съсадная гривна, а за голову 3 гривны.

11. О КНЯЖИ МУЖЕ. Аже в княжи отроци, или в конюсе, или в поваре, то 40 гривен.

12. А за тивун за огнищный и за конюший, то 80 гривен.

13. А в сельскомь тивуне княже или в ратайнемь, то 12 гривен.

14. А за рядовича 5 гривен. Тако же и за бояреск.

15. О РЕМЕСТВЕНИЦЕ И О РЕМЕСТВЕНИЦЕ. А за ремественика и за ремественицю, то 12 гривен.

16. А за смердии холоп 5 гривен, а за робу 6 гривен.

17. А за кормилця 12 (гривен), тако же и за кормилицю, хотя си буди холоп, хотя си роба.

18. О ПОКЛЕПНЕЙ ВИРЕ. Аще будеть на кого поклепная вира, то (о)же будеть послухов 7, то ти выведуть виру; паки ли варяг или кто ин то два 4.

19. А по костех и по мертвечи не платити верви, аже имене не ведають, ни знають его.

20. АЖЕ СВЕРЖЕТЬ ВИРУ. А иже свержеть виру, то гривна кун сметная отроку; а кто и клепал, а тому дати другую гривну; а от виры помечнаго 9 (кун).

21. Искавше ли послуха, (и) не налезуть, а истьи,(ь) начнеть головою клепати, то(да)ти им правду железо.

22. Тако же и во всех тяжах, в татбе и в поклепе; оже не будеть лица, то тогда дати ему железо из неволи до полугривны золота; аже ли м(е)не, то на воду, оли то до дву гривен; аже мене, то роте ему ити по свое куну.

23. Аже кто ударить мечемь, не вынез его, или рукоятю, то 12 гривен продажи за обиду.

24. Аже ли вынез меч, а не утнеть, то гривна кун.

25. Аже кто кого ударить ботогомь, любо чашею, любо рогомь, любо тылеснию, то 12 гривен.

26. Не терпя ли противу тому ударить мечемь, то вины ему в томь нетуть.

27. Аче ли утнеть руку, и отпадеть рука или усхнеть, или нога, или око, или не утнеть, то полувирые 20 гривен, а тому за век 10 гривен.

28. Аже перст утнеть кии любо, 3 гривны продаже, а самоу гривна кун.

29. А ПРИДЕТЬ КРОВАВ МУЖ. Аже придеть кровав муж на двор или синь, то видока ему не искати, но платити ему

продажу 4 гривны; аще ли не будеть на нем знаменія, то привести ему видок слово противу слова; а кто будеть почал, тому плати(ти) 60 кун; аче же и кровав придеть, или будеть сам почал, а вылезуть послуси, то то ему за платежь, оже и били.

30. Аже ударить мечемь, а не утнеть на смерть, то 3 гривны, а самому гривна за рану, (о)же лечебное; потнеть ли на смерть, а вира.

31. Аче попхнеть мужь мужа любо к собе, ли от собе, любо по лицу ударить, ли жердью ударить, а видока два выведуть, то 3 гривны продажи; аже будеть варяг или колбязг, то полная видока вывести, и идета на роту.

32. О ЧЕЛЯДИ. А челядин скрыеться, а закличють и на торгу, а за 3 дни не выведуть его, а познаеть и (в) третий день, то свой челядин поняти, а оному платити 3 гривны продажи.

33. АЖЕ КТО ВСЯДЕТЬ НА ЧЮЖЬ КОНЬ. Аже кто всядеть на чюжь конь не прашав, то 3 гривны.

34. Аче кто конь погубить, или оружье, или порт, а заповесть на торгу, а после познаеть в своем городе, свое ему лицом взяти, а за обиду платити ему 3 гривны.

35. Аже кто познаеть свое, что будеть погубил или украдено у него что, или конь, или порт, или скотина, то не рци: се мое, но пойди на свод, где есть взял; сведитесь, кто будеть виноват, на того татба снидеть, тогда он свое возьметь, а что погибло будеть с нимь, то же ему начнеть платити; аще будеть коневый тать, выдати князю на поток; паки ли будеть клетный тать, то 3 гривны платити ему.

36. О СВОДЕ. Аже будеть во едином городе, то ити истьцю до конца того свода; будеть ли свод по землям, то ити ему до третьяго свода; а что будеть лице, то тому платити третьему

кунами за лице, а с лицом ити до конца свода, а истьцю ждати прока; а кде снидеть на кончяго, то тому все платити и продаю.

37. О ТАТБЕ. Паки ли будеть что татечно купил в торгу, или конь, или порт, или скотину, то выведеть свободна мужа два или мытника; аже начнеть не знати у кого купил, то ити по немь тем видоком на роту, а истьцю свое лице взяти; а что с нимь погибло, а того ему желети, а оному желети своих кун, зане не знаеть у кого купив; познаеть ли на долзе у кого то купил, то свое куны возьметь, и сему платити, что у него будеть погибло, а князю продаю.

38. АЖЕ ПОЗНАЕТЬ КТО ЧЕЛЯДЬ. Аще познаеть кто челядин свои украден, а поиметь и, то оному вести и по кунам до 3-го свода; пояти же челядина в челядин место, а оному дати лице, ать идеть до кончяго свода, а то есть не скот, не лзе речи: (не веде), у кого есмь купил, но по языку ити до конца; а кде будеть кончянии тать, то опять воротять челядина, а свои поиметь, и протор тому же платити, а князю продаже 12 гривен в челядине или украдше.

39. О СВОДЕ ЖЕ. А ис (с)воего города в чюжую землю свода нетуть, но тако же вывести ему послухи любо мытника, перед кимь же купивше, то истьцю лице взяти, а прока ему желети, что с нимь погибло, а оному своих кун желети.

40. О ТАТБЕ. Аже убьють кого у клети или у которое татбы, то убьють во пса место; аже ли и додержать света, то вести на княжь двор; оже ли убьють и, а уже будуть людие связана видели, то платити в томь 12 гривен.

41. Аже крадеть кто скот в хлебе или клеть, то (о)же будеть один, то платити ему 3 гривны и 30 кун; будеть ли их много, всем по 3 гривны и по 30 кун платит(и).

42. О ТАТБЕ ЖЕ. Аже крадеть скот на поли, или овце, или козы, ли свиньи, 60 кун; будеть ли их много, то всем по 60 кун.

43. Аже крадеть гумно или жито в яме, то колико их будеть крало, то всем по 3 гривны и по 30 кун.

44. А у него же погибло, то оже будеть лице, лице поиметь, о за лето возметь по полугривне.

45. Паки ли лица не будеть, а будеть был княжь конь, то платити за нь 3 гривны, а за инех по 2 гривны.

А СЕ УРОЦИ СКОТУ. Аже за кобылу (60) кун, а за пол гривна, а за корову 40 кун, а за третьяку 30 кун, за лоньщину полгривны, за теля 5 кун, а за свинью 5 кун, а за порося ногата, за овцю 5 кун, за боран ногата, а за жеребець, иже не вседано на нь, гривна кун, за жеребя 6 ногат; то ти уроци смердом, оже платять князю продаю.

46. АЖЕ БУДУТЬ ХОЛОПИ ТАТЬЕ, СУД КНЯЖЬ. Аже будуть холопи татие любо княжи, любо боярьстии, любо чернечь, их же князь продажею не казнить, зоне суть не свободни, то двоиче платити ко истьцю за обиду.

47. ОЖЕ КТО СКОТА ВЗИЩЕТЬ. Аже кто взишеть кун на друзе, а он ся начнеть запирати, то оже на нь выведеть послуси, то ти поидуть на роту, а он возметь свое куны; зане же не дал ему кун за много лет, то платити ему за обиду 3 гривны.

48. Аже кто купець купцю дасть в куплю куны или в гостьбу, то купцю пред послухи кун не имати, послуси ему не надобе, но ити ему самому роте, аже ся почнеть запирати.

49. О ПОКЛАЖАИ. Аже кто поклажаи кладеть у кого любо, то ту послуха нетуть; но оже начнеть болшим клепати,

тому ити роте, у кого то лежал товар: а толко еси у мене положил, зане же ему в бологодел и хоронил товар того.

50. О РЕЗЕ. Аже кто даеть куны в рез, или настав в мед, или жито во пр(и)соп, то послухи ему ставити, како ся будеть рядил, тако же ему имати.

51. О МЕСЯЧНЕМЪ РЕЗЕ. (А) месячный рез, оже за мало, то имати ему; заидуть ли ся куны до того же года, то даять ему куны в треть, а месячный рез погренути.

52. Послухов ли не будеть, а будеть кун 3 гривны, то ити ему про свое куны роте; будеть ли боле кун, то речи ему тако: промиловался еси, оже еси не ставил послухов.

53. УСТАВ ВОЛОДИМЕРЬ ВСЕВОЛОДИЧА. Володимер Всеволодичь по Святополце созва дружину свою на Берестовемь: Ратибора киевского тысячьского, Прокопью белгородьского тысячьского, Станислава переяславьского тысячьского, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа и уставили до третьяго реза, оже емлеть в треть куны; аже кто возметь два реза, то то ему взяти исто; паки ли возметь три резы, то иста ему не взяти.

Аже кто емлеть по 10 кун от лета на гривну, то того не отметати.

54. АЖЕ КОТОРЫЙ КУПЕЦЬ ИСТОПИТЬСЯ. Аже который купець, кде любо шед с чюжими кунами, истопиться, любо рать возметь, ли огонь, то не насилити ему, ни продати его; но како начнеть от лета платити, тако же платити, зане же пагуба от бога есть, а не виноват есть; аже ли пропиеться или пробиеться, а в безумьи чюжь товар испортити, то тако любо тем, чии то товар, ждуть ли ему, а своя им воля, продають ли, а своя им воля.

55. О ДОЛЗЕ. Аже кто многим должен будеть, а пришед (гость) из иного города или чужеземець, а не ведая запустить за нь товар, а опять начнеть не дати гост(ю) кун, а первии должебити начнуть ему запинати, не дадуче ему кун, то вести и на торг, продати же и отдати же первое гостины кунны, а домашним, что ся останеть кун, тем же ся поделять; паки ли будуть княжи куны, то княжи куны первое взяти, а прок в дел; аже кто много реза имал, не имати тому.

56. АЖЕ ЗАКУП БЕЖИТЬ. Аже закуп бежить от господы, то обель; идеть ли искат(и) кун, а явлено ходить, или ко князю, или к судиям бежить обиды дея своего господина, то про то не работять его, но дати ему правду.

57. О ЗАКУПЕ ЖЕ. А же у господина ролеиньи закуп, а погубить воискии конь, то не платити ему; но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлеть, то то погубивше платити; аже ли господин его отслеть на свое орудье, а погибнеть без него, то того ему не платити.

58. О ЗАКУПЕ ЖЕ. Аже из хлева выведуть, то закупу того не платити; но (о)же погубить на поли и в двор не вженеть и не затворить, кде ему господин велить, или орудья своя дея, а того погубить, то то ему платити.

59. Аже господин переобидить закупа, а увидить купу его или отарицю, то то ему все воротити, а за обиду платити ему 60 кун.

60. Паки ли прииметь на немь кун, то опять ему воротити кунны, что будеть принял, а за обиду платити ему 3 гривны продажи.

61. Продасть ли господин закупа обель, то наймиту свобода во всех кунах, а господину за обиду платити 12 гривен продаже.

62. Аже господин бьет закупа про дело, то без вины есть; биеть ли не смысля пьян, а без вины, то яко же в свободнемь платежь, тако же и в закупе.

63. О ХОЛОПЕ. Аже холоп обелными выведеть конь чии любо, то платити за нь 2 гривны.

64. О ЗАКУПЕ. Аже закуп выведеть что, то господин в немь; но оже где и налезуть, то преди заплатити господин его конь или что будеть ино взял, (а) ему холоп обелными; и паки ли господин не хотети начнеть платити за нь, а продаст и; отдасть же переди или за конь, или за вол, или за товар, что будеть чюжего взял, а прок ему самому взяти себе.

65. А СЕ А ЖЕ ХОЛОП УДАРИТЬ. А се аже ударить, свободна мужа, а убежить в хором, а господин его не выдать, то платити за нь господину 12 гривен; а затем аче и где налезеть ударенны ть своего истьця, кто его ударил, то Ярослав был уставил убити и, но сынове его по отим оставиша на куны, любо бити розвязавше, любо ли взяти гривна кун за сором.

66. О ПОСЛУШЬСТВЕ. А послушства на холопа не складають; но оже не будеть свободного, но по нужи сложити на боярьска тивуна, а на инех не складывати; а в мале тяже по нужи възложить на закупа.

67. О БОРОДЕ. А кто порветь бороду, а вньметь знамение, а вылезуть людие, то 11 гривен продаже; аже без людии, а в поклепе, то нету продаже.

68. О ЗУБЕ. Аже выбьют зуб, а кровь видять у него ноте, а людье вылезуть, то 12 гривен продаже, а за зуб гривна.

69. Аже украдеть кто бобр, то 12 гривен.

70. Аже будеть росечена земля или знамение, им же ловлено, или сеть, то по верви искати татя ли платити продажу.

71. АЖЕ КТО БОРТЬ РАЗНАМЕНАЕТЬ. Аже разнаменать борть, то 12 гривен.

72. Аже межю перетнуть бортьную, или ролеиную разо- реть, или дворную тыном перегородить межю, то 12 гривен продажи.

73. Аже дуб подотнетъ знаменьныи или межъныи, 12 гри- вен продаже.

74. А СЕ НАКЛАДИ. А се наклады: 12 гривен, отроку 2 гривны и 20 кун, а самому ехати со отроком на дву коню, су- ти же на рот овес, а мясо дати овен любо полоть, а инем кор- мом, что има черево вовметъ, писцю 10 кун, перекладнго 5 кун, на мех две ногате.

75. А СЕ О БОРТИ. Аже борть подьтнетъ, то 3 гривны продаже, а за дерево полгривны.

76. Аже пчелы выдереть, то 3 гривны продажи; а за мед, иже будетъ пчелы не лажены, то 10 кун; будетъ ли олек, то 5 кун.

77. Не будетъ ли татя, то по следу женуть; аже не будетъ сле- да ли к селу или к товару, а не отсочять от себе следа, ни едутъ на след или отбъться, то тем платити татбу и продаю; а след гнати с чюжими людми а с послухи; аже погубить след на гос- тиньце на велице, а села не будетъ, или на пусте, где же не бу- деть ни села, ни людии, то не платити ни продажи, ни татбы.

78. О СМЕРДЕ. Аже смерд мучить смерда без княжа сло- ва, то 3 гривны продажи, а за муку гривна кун; аже огнища- нина мучить, то 12 гривен продаже, а за муку гривна.

79. Аже лодью украдетъ, то 60 кун продаже; а лодию ли- цем воротити; а морьскую лодью 3 гривны, а за набоиную лодью 2 гривны, за челн 20 кун, а за струг гривна.

80. О ПЕРЕВЕСЕХ. Аже кто подотнетъш вервьш в пере- весе, то 3 гривны продажи, а господину за вервь гривна кун.

81. Аже кто украдетъ в чьем перевесе ястреб или сокол, то продаже 3 гривны, а господину гривна, а за голубь 9 кун, а за

кура 9 кун, а за утовь 30 кун, а за гусь 30 кун, а за лебедь 30 кун, а за жеравль 30 кун.

82. А в сене и в дровех 9 кун, а господину колико будеть воз украдено, то имати ему за воз по 2 ногате.

83. О ГУМНЕ. Аже зажгуть гумно, то на поток, на грабеж дом его, переди пагубу исплатившю, а в проце князю источити и; тако же аже кто двор зажьжеть.

84. А кто пакощами конь порежеть или скотину, продаже 12 гривен, а пагубу господину урок платити.

85. Ты тяже все судячь (с) послухи свободными; будеть ли послух холоп, то холопу на правду не вылазити; но оже хощеть истец, или иметь и, а река тако: по сего речи емлю ти, но яз емлю тя, а не холоп, и емети и на железо; аже обинити и, то емлеть на немь свое; не обинить ли его, платити ему гривна за муку, зане по холопьи речи ял и.

86. А железного платити 40 кун, а мечнику 5 кун, а пол гривны детьскому; то ти железный урок, кто си в чем емлеть.

87. Аже иметь на железо по свободных людии речи, либо ли запа на нь будеть, либо прохождение нощное, или кимь либо образом аже не ожьжеться, то про муки не платити ему, но одно железное, кто и будеть ял.

88. О ЖЕНЕ. Аже кто убиеть жену, то тем же судом судити, яко же и мужа; аже будеть виноват, то пол виры 20 гривен.

89. А в холопе и в робе виры нетуть; но оже будеть без вины убиен, то за холоп (урок) платити или за робу, а князю 12 гривен продаже.

90. АЖЕ УМЕРЕТЬ СМЕРД. Аже смерд умереть, то задницю князю; аже будуть дщери у него дома, то даяти часть на не; аже будуть за мужем, то не даяти части им.

91. О ЗАДНИЦЕ БОЯРЬСТЕЙ И О ДРУЖЬНЕЙ. Аже в боярех либо в дружине, то за князя задница не идет; но оже не будеть сынов, а дчери возмуть.

92. Аже кто умирая разделить дом свои детем, на том же стояти; паки ли без ряду у мреть, то всем детем, а на самого часть дати души.

93. Аже жена сядеть по мужи, то на ню часть дати; а что на ню муж възложить, тому же есть госпожа, а задница ей мужа не надобе.

94. Будуть ли дети, то что первое жены, то то возмуть дети матере своя; любо си на жену будеть възложил, обаче матери своей возмуть.

95. Аже будеть сестра в дому, то той задница не имати, но отдаять ю за муж братия, како си могуть.

96. А СЕ ЗАКЛАДАЮЧЕ ГОРОД. А се уроци городнику: закладаюче городню, куну взяти, а кончаеете ногата; а за корм, и за вологу, и за мяса, и за рыбы 7 кун на неделю, 7 хлебов, 7 уборков пшена, 7 лукон овса на 4 кони; имати же ему, донеле город срубять, а солоду одну дадать 10 лукон.

97. О МОСТНИЦЕХ. А се мостнику уроци: помостивше мост, взяти от 10 локот по ногате; аже починить моста ветхаго, то колико городне починить, то взяти ему по куне от городне; а мостнику самому ехати со отроком на дву коню, 4 лука овса на неделю, а есть что можеть.

98. А СЕ О ЗАДНИЦЕ. Аже будуть робьи дети у мужа, то задници им не имати, но свобода им с матерью

99. Аже будуть в дому дети мали, а не дъжи ся будуть сами собою печаловати, а мати им поидеть за муж, то кто им ближии будеть, тому же дати на руце и с добытком и с домом, донеле же возмогуть; а товар дати перед люд-ми; а что сре-

зять товаром тем или пригостить, то то ему себе, и истый товар воротить им, а прикуп ему себе, зоне кормил и печаловался ими; яже от челяди плод или от скота, то то все поимати лицемь; что ли будеть рестерял, то то все ему платити детем тем; аче же и отчим прииметь дети с задницею, то тако же есть ряд.

100. А двор без дела отень всяк меншему сынови.

101. О ЖЕНЕ, АЖЕ ВОРЧЕТЬСЯ СЕДЕТИ. Аже жена ворчеться седети по мужи, а ростеряеть добыток и поидеть на муж, то платити ей все детем.

102. Не хотети ли начнуть дети ей ни на дворе, а она начнеть всяко хотети и седети, то творити всяко волю, а детем не дати воли; но что ей дал муж, с тем же ей седети или, свою часть взявше, седети же.

103. А материя часть не надобе детем, но кому мати дасть, тому же взяти, дасть ли всем, а вси разделять; без языка ли умереть, то у кого будеть на дворе была и кто ю кормил, то тому взяти.

104. Аже будуть двою мужю дети, а единое матери, то онем своего отца задница, а онем своего.

105. Будеть ли потерял своего иночима что, а онех отца, а умереть, то възворотить брату, на не же и людье вылезуть, что будеть отец его истерял иночимля; а что ему своего отца, то держить.

106. А матери, который сын добр, перваго ли, другога ли, тому же дасть свое; аче и вси сынове ей будуть лиси, а дчери можеть дати, кто ю кормить.

107. А СЕ УРОЦИ СУДЕБНИИ. А се уроци судебный: от виры 9 кун, а метелнику 9 векош, а от бортное земли 30 кун, (а метнику 12 векши, а от ролеинои земли такожде; а осво-

бодивше челядин 9 кун, а митнику 9 векош); а от инех от всех тяжь, кому помогут, по 4 куны, а метелнику 6 векош.

108. О ЗАДНИЦЕ. Аже братья ротяжются перед князем о задницу, который детьский идет их делит(и), то тому ваяти гривна кун.

109. УРОЦИ РОТНИИ. А се уроци ротнии: от головы 30 кун, а от бортьное земли 30 кун бес трии кун, тако же и от ролеиное земли, а от свободы 9 кун.

110. О ХОЛОПЬСТВЕ. Холопьество обелное трое: оже кто хотя купить до полу гривны, а послухи поставити, а ногату дасть перед самем холопом; а второе холопьество: поиметь робу без ряду, поиметь ли с рядом, то како ся будеть рядил, на том же стоить; а се третье холопьество: тивуньество без ряду или привяжеть ключ к себе без ряду; с рядом ли, то како ся будеть рядил, на том же стоить.

111. А в даче не холоп, ни по хлебе роботять, ни по при-дательце; но оже не доходять года, то ворочати ему милость 7; отходить ли, то не виноват есть.

112. Аже холоп бежить, а заповесть господин, аже слышав кто или зная и ведая, оже есть холоп, а дасть ему хлеба или укажеть ему путь, то платити ему за холоп 5 гривен', а за робу 6 гривен.

113. Аже кто переиметь чюж холоп и дасть весть господи-ну его, то имати ему переем гривна; не ублюдеть ли, то пла-тити ему 4 гривны, а пятая переемная ему; а будеть роба, то 5 гривен, а шестая на переем отходить.

114. Аже кто своего холопа сам досочиться в чьем любо го-роде, а будеть посадник не ведал его, то, поведавше ему, поя-ти же ему отрок от него, и шедше увязати и, и дати ему вязеб-

ную 10 кун, а переима нетуть; аче упустить и гоня, а себе ему пагуба, а платить в то никто же, тем же и переима нетуть.

115. Аже кто не ведая чюж холоп усрячеть и, или повесть дееть, любо держить и у себе, а идеть от него, то ити ему роте, яко не ведал есмь, оже есть холоп, а платежа в том нетуть.

116. Аче же холоп кде куны в(ы)ложить, а он будеть не ведая едал, то господину выкупати али лишитися его; ведая ли будеть дал, а кун ему лишитися.

117. Аже пустить холопа в торг, а одолжаеть, то выкупати его господину и не лишитися его.

118. Аже кто кренеть чюжь холоп не ведая, то первому господину холоп поняти, а оному куны имати, роте ходивше, яко не ведая есмь купил; (ведая ли будеть купил, то кун ему лиху быти).

119. (А же холоп бегая будеть добудеть товара, то господину долг), господину же и товар, а не лишитися его.

120. Аже кто бежа а поиметь су се дне что или товар, то господину платити за нь урок, что будеть взял.

121. Аже холоп крадеть кого любо, то господину выкупати и любо выдати и, с ким будеть крал, а жене и детем не надобе; но оже будуть с ним крали и хоронили, то всех вылати, паки ли, а выкупаеть господин; аже будуть свободный с ним крали или хоронили, то князю в продаже.

Дополнительные статьи

О КОНЕ. А кто конь купить княж, боярин, или купеч, или сирота, а будеть в коне червь или проесть, а то поидеть к осподарю, у кого будеть купил, а тому свое серебро взяти опять взад.

А се бещестие. А за бещестную гривну золота, аще будеть баба была в золоте и мати, взяти ему 50 гривен за гривну золота; аще будеть баба не была в золоте, а по матери ему не взяти золота, взяти ему гривна серебра; а за гривну сребра пол осме гривне.

О кований мужем. Аще ли скуеть муж мужа или кого ни есть в вине, или колико седить, взяти железнаго 5 кун, а кормить своим хлебом, ино ему взяти гривна да 5 кун.

А судным кунам ростов нету.

О СИРОТЬЕМ ВЫРЯТЬКЕ. А женка с дчерию, тем страды на 12 лет, по гривне на лето, 20 гривен и 4 гривны кунами.

О муке. Аже утяжю(ть) в муки, а поседи(ть) у дворянина, 8 ногат за ту муку. А у колоколници бьют(ь) кнутом, за ту муку 80 гривен.

О человеце. Аже человек полгав куны у людей, а побезить в чюжую землю, веры ему не иняти, аки и татю.

О МУЖИ КРОВАВЕ.

Аще приидеть кровав муж на двор или синь, то видока ему не чекати, но платити ему продажа за бесчестие, каков будеть; аще ли не будеть на нем знамения, то привести ему видок слово противу слова, а кто будеть почал, тому платити куны в что и обьложать; аще же и кровав приидеть, или будеть сам почал, а вылезуть послуси, то то ему за платеж, оже и били.

Аще же ударить мечем или ножем, а не утьне(ть) на смерть, то князю вины 9 гривен, а истьцу за рану судять, а оже лечебное; потнеть ли на смерть, то вира платити.

Аще ль пхнеть муж мужа любо к себе, любо от себя, ли по лицу ударить, или жрьдию ударить, а без зьнамения, а

видок будеть, бещестие ему платити; аже будеть болярин великих боляр или менших боляр, или людин городский, или селянин, то по его пути платити бещестие; а оже будеть варяг или колобяз, крещения не имея, а будеть има бои, а видок не будеть, ити има роте по своей вере, а любо на жребии, а виноватый в продажи, в что и обложить.

Текст подано за виданням: Законодательство Древней Руси.//

Российское законодательство X-XII веков.

Т.1. - М., 1984. - С. 47-49, 64-73.

Додаток до розділу 14.

"ПАКТИ Й КОНСТИТУЦІЇ ЗАКОНІВ ТА ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО".

"Між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах.

Во ім'я отця, і сина, і святого духа, прославленого у святій Трійці Господа Бога.

Нехай буде на вічну славу і пам'ять Війська Запорозького і народу Руського.

Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює, інших звільняє, одних возвеличує, інших притискає. Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ними міцним союзом і власну дочку Кагана себто володаря Козаків, призначив сину своєму (як

дружину). Пізніше уславлений в небесах той же найсправедливіший суддя - Господь Бог за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки. Згодом завдяки переможній зброї королів польських Болеслава Хороброго і Стефана Баторія (Господь) підкорив (цей народ) Королівству Польському. І хоч безмежний і незбагнений у своїх справедливих рішеннях Бог покарав наших попередників незчисленними стражданнями, однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вище названий народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла X, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдяки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величі духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей. Однак після смерті вищеназваного гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запо-

розьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї. І тоді що разу, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував.

Нарешті тепер уже недавно, за часів ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, що благочестиво почив, вищеназване Царство Московське, прагнучи втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку велику й вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольности, знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я. Усе це було очевидним, і нині існують докази на це, документально підтверджені. І тоді згаданий вище святої пам'яті ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, перейнявшись законною ревністю до недоторканості батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького, палаючи пристрасним бажанням і в дні свого видатного гетьманату і після власної смерті - для увіковічнення свого імені - не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неушкодженими, але й залишити їх процвітаючими, з помноженими і розширеними вольностями, піддав себе під непереможне покровительство Найяснішого наймогутнішого короля Швеції Карла XII, який за особливим гос-

поднім провидінням направився зі своїм військом на Україну. Ось так він (Мазепа) пішов по слідах свого попередника, найвідважнішого святої пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який при взаємній згоді і стратегічній передбачливості (вступив у союз) з найяснішим королем Швеції, такого ж імені дідом його священної королівської величності Карлом X, прагнучи до звільнення своєї батьківщини з-під тяжкого польського рабства, і так само у відповідь на свої прохання отримав допомогу для вигнання польських військ. І хоча й безмірною була справедливість Господа і ревно сприятливою до благочестиво померлого гетьмана, однак відступилася від нього не тільки у мінливому жеребі війни, але й привела його самого сюди до Бендер, щоб покоровився закону смерті. Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорозьке, не втрачаючи надії здобути омріяну свободу і покладаючи тверду надію на допомогу Бога і на підтримку найяснішого і наймогутнішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа як справедлива мусить неодмінно восторжествувати, для її продовження і для поліпшення військового порядку ухвалило, одержавши підтвердження своїх прохань від нашого найяснішого покровителя, його священної королівської величності короля Швеції обрати нового Гетьмана і провести його вибори у визначений час на місці поблизу Бендер, призначеному для акту обрання публічній раді, під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана. А далі всі, цілком однастайно, разом із старшинами та урядниками, що були послані від Війська Запорозького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при

підтримці його священної королівської величності короля Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозованих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий і небезпечний гетьманський тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення. А оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Війском Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне - щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх пригноблених прав та вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло собі захист не деінде, а під опікою його Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконаннями пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького.

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині

(наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю Його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж вій не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вовіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету пер-

шого в Малій Русі Київського митрополичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданю Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтвержені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося швидко завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (укласти) з його Священною Королівською Величністю королем

Швеції такий гарантований договір, щоб Його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів. Таким же чином Ясновельможному Гетьману належить просити Священну Королівську Величність, щоб угодами Його Величності з Московським Царством, які будуть заключені, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному Гетьману просити і турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в Королівстві його Величності, були звільнені і вільно повернулися на свою батьківщину.

III

Оскільки своє походження колишне Хозарське плем'я, назване згодом Козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів, а, крім того, права дружнього сусідства, бо навіть тісний зв'язок любові єднає названий Козацький народ з Кримським Ханством, з яким не раз Військо Запорозьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей, то нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки - самі побоювалися нападу.

Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути у своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнзуданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди.

IV

Наскільки Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленими героїчними діями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні згаданому Війську Запорозькому і завдавало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська - Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марсу. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені Москалями) Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від мос-

ковських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

V

Оскільки місто Терехтемирів за давнім правом власності належало Низовому Війську Запорозькому й виконувало при ньому роль шниталя, то і зараз, коли б наша батьківщина звільнилася від Московського рабства, Ясновельможний Гетьман повинен подбати про повернення Низовому Війську Запорозькому згаданого міста Терехтемирова з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же, через Дніпро. А шпиталь у ньому для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, слід спорудити за громадський кошт, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг. Частина течії Дніпра, починаючи від Переволочної аж до місць, розташованих нижче Переволочанської переправи, саме місто Переволочну з укріпленнями Керебердою, річку Ворсклу з млинами, що знаходяться у Полтавському полку, а також Козацьку фортецю з усіма прилеглими (землями) Ясновельможний Гетьман і його наступники повинні, у відповідності з давніми законами і привілеями, залишати у володінні Війська Запорозького, не дозволяючи вільного вилову риби по Дніпру від Переволочної до його нижньої течії нікому з найзнатніших людей духовного чи світського

звання. Особливо ж річки в Дикому Полі, протоки і всі відомі місця аж до Очакова повинні перебувати у користуванні і володінні нікого іншого, окрім Війська Запорозького.

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме - і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату. Але коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: "Я так хочу, я так велю". Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постой, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків. Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того,

від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша - на свято Різдва Христового, друга - на свято Великодня, третя - на Покрову Найблагодословеннішої Богорівної.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послы від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку мусять з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечестивої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням - чого хай не станеться - чи бідою. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні яки-

хось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою Генеральної Старшини. Таким же чином, якщо надходять якісь листи із іноземних країн чи областей, адресовані Ясновельможному Гетьманові, тоді належить його Ясновельможності повідомляти (про них) Генеральну Старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу. А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби. І якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки - він мусить подбати про виправлення порушень. Особливо кожен із Генеральних Радників у своєму полку, від якого він буде висунутий і обраний на загальних виборах до Старшинської Ради, повинен, як і

цивільні Полковники, твердо стежити за порядком, керуючись приписами цієї спільної ради, і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд. І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шанобливість до Ясновельможного Гетьмана, віддавати йому належні почесні й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і рахувати своїми помічниками, не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздої та недостойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність.

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення - і умисне, й випадкове - має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом.

VIII

Згадана Генеральна Старшина, яка постійно перебуває при Гетьмані, повинна доповідати Ясновельможному Гетьману про всі публічні справи, що перебувають у її віданні. І (подібні) донесення не повинні прийматися через посередництво наближених особистих слуг Гетьмана, котрих не слід залучати до участі в будь-яких законодавчих, управлінських і військових

справах, відсторонивши їх від посольств, а ще більше - від громадських (доручень).

IX

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не підлягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Ясновельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь, обмежуючись своєю часткою прибутків, які належать на Гетьманську булаву і особу, тобто індуктою з Гадяцького полку. Шептаківського повіту Почепського і Оболонського маєтків та іншими прибутками, що виділені за публічною ухвалою на Гетьманську посаду. Більше того, Ясновельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав тих, чії заслуги перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб. При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних

Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов'язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти - звітуючи про своє управління. Отож ці Полкові Скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника, мали б своїм завданням і обов'язком виплачувати у своїх Полках борги з державної скарбниці, визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника. А панам Полковникам жодним способом не слід втручатися (в справи) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду.

Х

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, посилаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлених для

хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

XI

Встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або

на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків.

ХІІ

Не менший тягар накладається на Українські міста від того, що чимало сіл, які раніше були включені до їх складу для допомоги у несенні громадських повинностей, згодом були передані у власність різноманітних осіб духовного і світського стану, а (кількісно) зменшений простолюд, що мешкає у (містах), зобов'язаний без будь-якого полегшення виконувати ті ж самі повинності, які виконував за допомогою забраних і переданих сіл. Отож після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена Ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно: кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданам. Подібним же чином збільшуються тягарі нещасного пригнобленого простолюду й тому, що чикало заможніших козаків під приводом права підсусідства захищають прийнятих на свою садибу простолюдинів від будь-якої міської й сільської повинності. Так само і заможніші купці, відзначені гетьманськими вольностями, а також ті, що перебувають під заступництвом і опікою Полковників, уникають виконання належних публічних повинностей і відмовляються надавати допомогу нещасному простолюдові. Через це Ясновельможний Гетьман своїми Універсалами повинен буде подбати як про повернен-

ня селян, прихованих, (у володіннях) царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

XIV

З-поміж інших різного роду тягарів, якими обтяжуються й рядові козаки на нашій Українській землі, не можна не визнати найбільш прикрою і тяжкою для народу ту, котра пов'язана з пересуванням приїжджаючих, від'їжджаючих і подорожуючих відповідно до офіційної, санкціонованої законом підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, якій підлягають нещасний простолюди і рядові козаки. Адже дуже багато, та навіть незчисленні чужоземці та місцеві (люди) будь-якого стану й становища, поспішаючи чи то в громадських, чи то у своїх приватних справах, простують по дорогах на обох берегах Дніпра через українські міста і села, дуже часто виконуючи різноманітні доручення і забезпечуючи охорону не лише Гетьмана, а й Генеральних Старшин, Полковників, Сотників і значних Козаків, а також і духовних осіб. При цьому деякі, під приводом своєї ретельності, а також посилаючись на потреби в дорозі, вимагають від урядників міст, містечок і сіл надавати їм незвичні подарунки, харчі, напої, підводи, супровід і охорону. І серед таких (людей) виявляється багато нечесних хапуг, а особливо серед слуг, які не мають жодної законної підстави на ту величезну кількість підводних коней, яку, коли міські чи

сільські урядники відмовляються їм надати, вони вимагають лайливими словами і нагаями та ще й виставляють вимогу, щоб згадані урядники для полегшення повинності умилоствляли їх піднесеними грішми. А деякі підводних коней забирають із собою, привласнюючи їх або продаючи. Серед Старшин, Полковників та інших духовних і світських осіб вищого рангу нерідко трапляється чимало й таких, які примушують міських урядників ремонтувати за громадський кошт свої вози, справляти для своїх слуг різноманітний одяг; вони навіть не соромляться силою збирати по дворах через посередництво підставних осіб та навчених для цього своїх слуг різні прянощі й тому подібне на потребу своєї кухні. Тим часом і самі урядники, прагнучи здобути собі прихильність і повагу й надати розголошу своєму імені, подають всіляку допомогу подорожуючим Старшинам та їхнім слугам, хоча б ті (й їхали) у своїх приватних, а не в публічних справах. Часто й самі урядники, особливо у містечках і селах, охоче шукають і використовують нагоду виказати поспішність приїжджим, збираючи під виглядом шанобливості нібито на їх потреби в особливій їжі та питві різноманітні напої, котрі випивають самі, а харчі ділять між собою, записуючи це все в рахунковій книзі поміж видатками і з цієї причини обтяжують простолюду не тільки боргами і підводними податками, але й призводять їх до найостаннішого зубожіння. Отож Ясновельможний Гетьман, заспокоївши батьківщину в нинішній смуті та звільнивши її від Московського ярма, дбаючи про офіційне полегшення долі народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був присяжний Скарбник, залежний від Полкового Скарбника, котрий відповідав би за всі громадські прибутки й видатки і опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з

яких мав би складати рахунок за кожен рік. А якби він був звинувачений в боргах і незаконних витратах, то мав би відшкодувати це місту у вигляді компенсації своїм власним коштом; через це йому належить робити в книзі видатків запис відносно будь-якої подорожної справи, на яку видані подорожні листи, з вказівкою на (обсяг) подорожних пільг. А особливо Ясновельможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не буває настільки безбожно обтяжливою для народу. Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм зарубіжних країн, Ясновельможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт, про що ширше й детальніше буде обмірковано й вирішено на Генеральній Раді.

XV

Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам та інші публічні видатки, а також стації на компанійців та сердюків були встановлені як загальна повинність для всіх жителів України, і козаків, і простолюду, отож і податки, й згадані вище стації мають бути всюди ліквідовані і повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено і прийнято постанову.

XVI

Нещасний простолоуд дуже часто благає про відшкодування й висуває слізні скарги на відкупників мита, оскільки ринкові комісари переслідують його (простолоуд) численними, незвичними і незліченими здирствами, так що через ці перешкоди не дано можливості бідній людині ступити вільного кроку на ринку, продаючи дешеві речі для забезпечення своїх нестатків або ж купуючи щось для домашніх потреб поза базарним податком. А якщо, наприклад, хтось підпаде під найменшу підозру, то ринкові комісари позбавляють його всього - від голови до п'ят. Отож відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі, який вказаний в універсалах, не стягаючи з купців взагалі нічого зайвого. Таким же чином Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб. Вони (комісари) також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, але і в (інших) термінових справах і не накладати незвичних оплат і штрафів на народ і на міста, про що має ретельно подбати Ясновельможний Гетьман зі звичною турботливістю Гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей. Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого), то його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягаю Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінне виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одноголосне узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючися закону й орієнтуючися у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканність якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини - у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче

Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую. Діялося в Бендерах, року божого 1710, квітня 5 дня.

Підтвердження цих Пактів

Королем Швеції:

Ми, Карл XII, з ласки Божої король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, князь Сканії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Щеціна, Померанії, Кашубії та Вандалії, володар Ругії, пан Інґрії та Вісмарії, а також пфальцграф Рейну, Баварії. Юліака, Клівії, Князь Гір і т. д., і т. д. Усім і кожному, кого це стосується чи для кого це може мати значення, повідомляємо і цим засвідчуємо. Коли знаменитий народ Руський, а також усе Військо Запорозьке одноголосним рішенням обрало собі Гетьманом Ясновельможного Пана Пилипа Орлика на місце блаженно покійного Гетьмана Івана Мазепи і прийшло з ним до домовленості і міцних законів щодо порядку та положень, якими б керувалася держава, щодо збереження віри предків, а також щодо збереження вольностей і привілеїв для всіх і кожного, тоді він уклінно просив нас, аби ми те, що вільним волевиявленням і голосуванням стосовно рівної, постійної й ніколи не порушеної форми влади і підкорення було прийнято, Нашою Королівською владою санкціонували і підтвердили. Ми також не менше, аніж наші попередники, славної пам'яті Королі Швеції, виявили милість і схильність до прославленого Руського народу й до всього Війська Запорозького, прагнучи йому вигоди і зростання, а тому вищеназвані умови чи пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним Гетьманом Паном Пилипом Орликом і Руською Генеральною Старшиною, а також Військом Запорозьким публічною ухвалою

обох сторін домовлені і на вільному обранні того ж таки Ясно-вельможного Гетьмана 5 дня квітня року 1710 вірною клятвою підтвержені, схвалили й затвердили, не маючи іншої мети, окрім блага і суспільної користі, що ми, отже, схвалюємо й затверджуємо, обіцяючи Нашим Королівським словом завжди захищати вищезгадане. Для більшого довір'я усьому сказаному цей факт підтверджується підписом Нашої руки, й ми звеліли його скріпити Нашою Королівською печаткою.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.
Карл Г. Фон Мюллерн".

місце печатки

Текст подано за виданням: *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.*
Історія української конституції. - К., 1993. - С.25-37.

Додаток до розділу 15.
ЕВЛІЯ ЧЕЛЕБІ "КНИГА МАНДРІВ"

Что же касается мусульманских падишахов государства династии Чингизидов, то правят и пребывают они на полуострове Крымском, сто семьдесят миль в себе имеющем. Владеют они ста тысячами войска, а также имеют стократ по сто тысяч коней. притом того, что обыкновенно показывает роскошь, изобилие, богатство, у них нет, их богатство — эко кони, верблюды, овцы. Называют же их ханами, а титул их — Герей. Так, например, зовут их Бахадыр Герей или Гази Герей-хан. Самостоятельность получили они, когда с помощью Тохтамыш-хана Крым из рук гяуров-генуэзцев вырвали.

Между кровными либо братьями хана один бывает его визирем правым, и зовут его калга-султан, каковой пребывает в городе, называемом Акмесджид. Визиря левого называют нурэдином, а среднего же титулюют ака.

Отделившиеся роды беев именуются Ширин, Мансур, Седжеут и Улан. Уланами называются те беи, которых, к примеру, ханские дочери породили. Войсковые люди зовутся карачи, а народ же крымский именуется бадырак.

Когда султан Баезид-хан Святой из рода Османа замки Аккерман и Килию завоевывал, прибыл к нему из Крыма Менгли Герей-хан, который первым могуществу династии османской покорился. Ханы, союзу этому верными остающиеся, ди-

настии османской слухат, а за то на своих монетах собственные имена чеканят. В хутбах же своих поминают они прежде потомков Османа, а лишь потом называют имена ханов из рода Гереев.

До времен правления султана Мехмеда Четвертого было тех ханов числом двадцать. Да продлится счастливо их властвование в веках, ибо и я, недостойный, множество милостей от них познал!...

ОПИСАНИЕ ГРАНИЦ СОЛГАТА, КРАЯ, ДИНАСТИИ ЧИНГИЗИДОВ ПРИНАДЛЕЖАЩЕГО, ИЛИ УКРЕПЛЕННОГО ЗАМКА ОР, ЛИБО ФЕРАХКЕРМАНА

Все летописцы татарские называют замок Ор Ферахкерманом. Когда полуостров Крымский был в руках неверных генуэзцев, сын Чингиз-хана - Джочи-хан, который полуостровом Крымским завладел, добыл прежде всего в году... у генуэзцев их замок, стоявший на месте этого замка Ор, а затем на окраинах полуострова Крымского выкопал ров длиной... шагов от залива моря Азовского до залива моря Мертвого. Именно потому, что ров этот выкопан был, замок, здесь находившийся, называется Ор, или замок перекопский. Несмотря на это, татарские летописцы называют его Ферахкерманом.

Позднее, в году ... , потомок рода Чингизидов Сахиб Герей-хан, муж великой прозорливости и мудрости, хан весьма достойный и святой, разрушил до основания замок Ор, добытый некогда его знаменитым предком Джочи-ханом, и отстроил новый замок Ор. Стоит он посреди равнины, со всех сторон окруженный степью, которая граничит с землями полуострова Крымского поблизости от этого рва. Замок сей наполнял сердца восхищением и радостью, а потому Ферахкерманом его назвали.

Летописцы арабские и святейший Мухйеддин Араби, автор "Книги драгоценностей", называют полуостров Крымский и земли казаков своенравных страной Солгат. Страной Солгат называют земли татар также предсказания и разнообразные мудрые притчи. В одной же книге пророчеств сказано даже так: "Будь, о земля солгатская, настороже перед людьми с очами малыми, что из лона твоего изойдут!" Это означает следующее: "О народ крымский, опасайся племени с маленькими глазами!" (или же наблюдайте за калмыками), ибо народом солгатским называем там люд крымский.

За страной татарской перечисляются там провинции: Хинд и Синд, Кашмир и Гюлькенд, Хита и Хотан, Фагфур и Узбек, Балх и Бухара, страна Аджам и Хорасан, край казаков и Туркестан, провинция Махан, народ моголов и боголов, народ кайтаков и люд Дагестана, народ калмадж, народ хешдеков, москали и народ ляхов, народ липков - вместе семьдесят народов разнообразных, ибо все это - татары, или же народ солгатский. Даже во владениях короля Швеции находится десятикратно по сто тысяч кочевых татар (упомянутые татары шведские московских татар - хешдеков напоминают), и народ османский, а также все племя туркестанское - все это татары".

А в хронике, называемой "Подарок", в греческой хронике Юнвана, в хронике Армянина Магдийского, в латинской хронике Магдина и в хронике "Объяснение явлений таинственных" так написано: "Та полоса земли вашей, которую море окружает, это остров, насчитывающий восемьдесят семь тысяч миль, а половину этого острова занял народ солгатский, или же татарский. В стране той, кроме черных арабов и народа татарского, иных народов немного". Именно так там написано. И написано также: "Племен христианских там

несколько сотен, но они менее многочисленны, чем народ татарский".

В хронике "Подарок", при описании многомудрых деяний различных посланников Аллаха и пророков, написано обстоятельно о том, как в начале мира Всевышний, всемогуществом своим праотца Адама из глины сотворяя, подобие татарина ему придал. Ицхак же, автор "Хроники мира" и составитель комментариев к Корану, объясняя стих "Иисус перед Богом подобен Адаму", из суры "Семейство Имрана" подтвердил, что Господь Иисус по образу и подобию красивого татарина был создан. И даже греки, или же гяуры византийские, народ христианский, описывая жизнь, деяния и великие черты всеблагого Господа Иисуса (да будет мир с ним!) в один голос утверждают, что на татарина Он был похож. Однако гяуры все, ненависть к народу татарскому имея, во враждебной неверности своей привыкли говорить: "Да сохранит Господь! Не имел Иисус татарской красоты, лишь как и святой Иоанн, бороду редкую и удлиненные, хной подрисованные очи". И даже те, кто видел, как святой Иоанн на прогулку с Господом Иисусом выходил, на руках его неся, говорили: "Иисус на святого Иоанна похож. Отчего же люди уверяют, будто Он солгатцу подобен?" Неверные византийцы говорят: "Народ солгатцев, или ионов, - это наш народ!"

Словом, народ солгатско-татарский всем миром владеет. Творец же Всевышний, благословение Аллаху, татар полуострова Крымского имеет под опекой своей, ибо сколько раз они ни обращались бы к Нему с мольбами, всегда с его помощью победителями выходят, так что от их жестокостей вся земля гяурская стонет.

Пусть будут они благодарны Аллаху, что татары в Бога Единого веруют. Среди тех, которые сунну почитают и содру-

жество правоверных составляют, это народ ревнителей веры и ее воителей. Благодаря благословениям, которые текут из чудес и молитв Избранника Аллаха Мухаммеда, опустошают они и грабят во всех четырех сторонах света страны - логова на преисподнюю обреченных гяуров. Гяуров, там проживающих, берут они в ясыр и страдания им причиняют. Взрослых и детей, седовласых и девиц, многие причиняя им муки, превращают они в невольников со спутанными ногами, несчастных, замученных и в кандалы закованных. Тех, которых в неволю берут, кормят они шкурой конской и конскими внутренностями. Детей и женщин всех гяуров уводят в землю магметанскую, где находят они спасение свое в исламе.

Об этом народе татар, ловцах неприятелей, есть даже хадис подлинный, правдивейшее слово Посланника Аллаха: "Поведал Посланник Аллаха, коего пусть Аллах благословит и ниспошлет на него благодать:

"Имеет Аллах на востоке отряды войск, которые имя турок носят. С их помощью мстит Он тем, которых унижить желает, те же, в надеждах своих обманувшиеся и поражение потерпевшие, разве что камнями в них кидают, промахиваясь. Когда это увидите, о пришествии Страшного Суда, как о спасении, мечтать будете!".

Действительно, народ татарский - это народ безжалостный. Однако по повелению Аллаха именно он является могучим заслоном рода Османа. Со всеми гяурами ведет он битвы, бои и войны, несет им смерть, народ этот весьма подвижен и увертлив. Рядом с татарами живет народ ногаев, не знающий жалости и уважения, народ несломленный и непокорный...

Кроме этого народа ногаев, живут на полуострове Крымском люди, привыкшие сторониться других, сведущие в ре-

месле и науке. Люди эти называются бадыраками. Но и среди этих бадыраков есть пара тысяч таких, которые никогда не едят хлеба и не пьют воды. Когда спрашивают их, почему они не пьют воду, и говорят им: "Все создания благодаря воде живут", - они так отвечают и такое дают объяснение:

- Во имя Аллаха! Когда Господь нас сотворил, замесил он из праха и воды грязь и из нее нас вылепил, если же в грязь опять воды добавить, тогда непременно она через один бок будет вытекать из грязи, или один бок разорвется. Человек из грязи сотворен, оттого и нельзя ему пить много воды. Впрочем, молоко кобылье и верблюжье - это тоже вода!

Народ этот воды не пьет, но зато в обильных количествах употребляет похлебку с мелко порезанным тестом, молоко верблюжье, овечье, коровье или кобылье с пшеном, а также похлебку с мелко порезанным тестом. Этот суп с тестом, так называемую похлебку с лахшой, они едят потому, что Пророк в святом хадисе своем промолвил: "Наилучшая пища есть лакша". Татары называют эту похлебку мучной, или дутмаш..

Все татарские улемы, верующие люди и даже правители конину едят.

Языки их разнятся между собой. Татары говорят на двенадцати языках, а язык одних понимают другие через переводчика, или драгомана. Употребляют они разные слова, выражения и обороты, и находятся среди них златоусты, речь которых жемчужный дождь напоминает.

Есть там прежде всего язык чагатайский, а затем язык кумыкский, язык монгольский и ногольский, язык туркменский, ногойский, кайтацкий, моракский, хешдекский, дагестанский, аджамский, хинди, узбекский и болгарский. Люди все эти - татары, однако каждый из них имеет свой язык и

свои выражения, которые ни на один другой язык не похожи, ибо каждый народ отдельный своим собственным языком обладает.

Этот народ татарский не знает наговоров, клеветы, недоверия, ненависти, высокомерия или зависти, враждебности, он не склонен кого-либо предавать бесчестью, настраивать одних против других, ибо это у них весьма не в почете. Слыша, что должен прийти сплетник или клеветник, люди эти убегают от него. Враждебность свою и ненависть показывают тогда только, когда идут с войной на другие народы и на соседних неприятелей или когда на них нападают и грабят, а ненависть их делу Аллаха служит...

Это народ героев и воителей за дело ислама. В походах военных тяготы неизбежны, и Пророк в одном из хадисов святых изрек: "Поход военный - это часть дороги через ад, даже если и ехать по этой дороге - только один парасанг". По этой причине татары никаких обозов с собой не везут и кроме талкана, сыра сушеного, ребер конских и коней старых, иного провианта в военные походы не берут.

Когда же им этого не хватает, тогда убивают они коней, охромевших в дороге или заболевших, измученных, обессиленных и тихоходных. Делают они это сразу же, дабы в руки неверных эти кони не попали, а затем вместе со шкурой туши четвертуют и промеж собой делят. Одни из них мясо варят, иные же кладут его под чепрак (некоторыми серки, а другими черки называемый), после чего садятся на коня и гарцуют на нем долгое время. Когда из конского мяса сок вытечет, считают, что оно уже к едению готово, и тогда употребляют они ту конину, что под чепраком была, и таким образом голод успокаивают.

Учиняють они набег и чамбулына земли гяуров, грабят их и всех неприятелей своих мечом превосходства и саблей остроконечной безжалостно убивают. Тех же гяуров, что меча избежали, вместе с детьми и родителями, волоча и подгоняя, в землю мусульманскую препровождают, а потом в ислам их обращают. По милости Аллаха род Чингизидов - это род воителей веры, отважных и всей душой делу религии преданных. Да будет милость Аллаха над ними!

Кроме ведения святой войны отдаются также они земледелию и возделыванию пашни: есть среди них и сеятели, и пахари. Сеют они преимущественно просо, ибо земля их из одной киле проса родит до ста десяти киле. Просо их обычной пищей является. Но мистики тамошние - шейхи, суфи - ячмень сеют и хлеб из него готовят. Ибо говорят они, что Пророк всегда ячменный хлеб ел, поэтому пшеничного хлеба они не употребляют.

Есть среди них и сословие купцов. Они вывозят пленников в различные края и продают. Вывозят они также одни товары, а после купеческих походов своих иные привозят.

Иное сословие составляют улемы, мужи богобоязненные, шейхи, суфи. Визирь Сефер Гази-ага записал, что там около сорока тысяч почитателей Бога Единого - суфи устава хальвети и джелвети. На всем полуострове Крымском находится двадцать одна тысяча мечетей, больших и малых, а в них, как и за их стенами, татарские суфи день и ночь единственность Бога прославляют.

Есть там также и дервиши. В большой мечети Сахиб Герей-хана в замке Ор, который мы стали описывать на предыдущих страницах, живет святой - преподобный ... эфенди, отшельник, муж святой, даром творения чудес одаренный. Со-

рок лет он уже не соприкасается с людьми, и мяса какого-либо животного или пшеничного хлеба не употребляет, питаясь лишь мукой ячменной, которую на жерновах себе мелет и собственными руками себе готовит, а ячмень тот также сам выращивает. Поле, на котором сей шейх хозяйствует, даровал его отцу добродетельный Сахиб Герей-хан, а он его в наследство получил. На собственной пашне, грехом не испорченной, сеет он ячмень, а когда его собирает, мелет его на жерновах своими руками, готовит и так питается.

Когда свыше десяти тысяч несчастных из-под врат Аллаха: отшельников-суфи и всех дервишей из большой мечети Сахиб Герей-хана - в круг становятся, дабы Аллаха восхвалить и литанию к чести Единого зачинают, весь народ Ора в умиление впадает.

Этого святого все жители замка Ор почтением окружают. Досточтимый шейх и его факиры¹, что ни ночь бодрствуя у ворот и на стенах замка Ор, как будто его воинство, выкликают призыв магометанский: "Нет Бога, кроме Аллаха!"

Текст подано за виданням: *Эвлия Челеби. «Книга путешествий».* — Симферополь, 1996. — С.8—10, 50—52, 53—54, 55—56.

Додаток до розділу 17.
**ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ**

"Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Скількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народніх Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на наші землі свої війська - червону гвардію, большевиків, які граблять хліб

у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те ж саме петроградське Правительство Народніх Комісарів починає проволікати заключення мира й закликає до нової війни, називаючи її "святою". Знов поллється кров, знов нещасний робочий люд буде мусіти приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана зїздами селян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке инше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й иншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо

правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу - селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отес, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких небудь інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які нарушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпустити салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради - громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в

часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку владу, до якої мали-б довіряти й яка спіралася-б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народної Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисел держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли-б найти працю й приложити

свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригнічених клясах надмірі капітали. Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити зза границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбідніші верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передусім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволюційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо - Росії. Рада Народніх Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Ук-

раїнської Народньої Республіки й до повороту старого ладу, - карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не встигнемо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справдять і до остаточного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергійно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, - найвищий господарь і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народніми республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Українська Центральна Рада. У Києві. 9(22) січня 1918 р."

Текст подано за виданням: *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія української конституції. - К., 1993. - С.76-78.

ДОГОВІР ПРО УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК 30 ГРУДНЯ 1922 Р.

«Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР — Грузія, Азербайджан і Вірменія) укладають цей Союзний договір про об'єднання в одну союзню державу — «Союз Радянських Соціалістичних Республік» — на таких основах.

1. До відання Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в особі його верховних органів, належать:

- а) представництво Союзу в міжнародних відносинах;
- б) зміна зовнішніх кордонів Союзу;
- в) укладання договорів про прийом до складу Союзу нових республік;
- г) оголошення війни і укладання миру;
- д) укладання зовнішніх державних позик;
- е) ратифікація міжнародних договорів;
- ж) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі;
- з) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладання концесійних договорів;

й) регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи;

к) встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік;

л) затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків;

м) встановлення загальних начал землевпорядження і земле-користування, а також користування надрами, лісами і водами по всій території Союзу;

н) загальносоюзне законодавство про переселення;

о) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство;

п) встановлення основних законів про працю;

р) встановлення загальних начал народної освіти;

с) встановлення загальних заходів у галузі охорони народного здоров'я;

т) встановлення систем мір і ваги;

у) організація загальносоюзної статистики;

ф) основне законодавство в галузі союзного громадянства щодо прав іноземців;

х) право загальної амністії;

ц) скасування постанов з'їздів Рад, центральних виконавчих комітетів і рад народних комісарів союзних республік, що порушують Союзний договір.

2. Верховним органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік є з'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а в періоди між з'їздами — Цент-

ральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

3. З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік складається з представників міських Рад з розрахунку 1 депутата на 25000 виборців і представників губернських з'їздів Рад з розрахунку 1 депутат на 125000 жителів.

4. Делегати на з'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік обираються на губернських з'їздах Рад.

5. Чергові з'їзди Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік один раз на рік; надзвичайні з'їзди скликаються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік за його власним рішенням або ж за вимогою не менше двох союзних республік.

6. З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирає Центральний Виконавчий Комітет із представників союзних республік пропорціонально населенню кожної, всього у складі 371 члена.

7. Чергові сесії Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються тричі на рік. Надзвичайні сесії скликаються за постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету Союзу або на вимогу Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а також центрального виконавчого комітету однієї з союзних республік.

8. З'їзди Рад і сесії Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік скликаються в столицях союзних республік порядком, встановлюваним Пре-

здією Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

9. Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирає Президію, яка є найвищим органом влади Союзу в період між сесіями Центрального Виконавчого Комітету Союзу.

10. Президія Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік обирається в складі 19 членів, з яких Центральний Виконавчий Комітет Союзу обирає чотирьох голів Центрального Виконавчого Комітету Союзу за числом союзних республік.

11. Виконавчим органом Центрального Виконавчого Комітету Союзу є Рада Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (Раднарком Союзу), яка обирається Центральним Виконавчим Комітетом Союзу на строк повноважень останнього в складі:

голови Ради Народних Комісарів Союзу,
заступників голови,
народного комісара закордонних справ,
народного комісара військових і морських справ,
народного комісара зовнішньої торгівлі,
народного комісара шляхів,
народного комісара пошт і телеграфів,
народного комісара робітничо-селянської інспекції,
голови Вищої ради народного господарства,
народного комісара праці,
народного комісара продовольства,
народного комісара фінансів.

12. З метою утвердження революційної законності на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік і об'єднан-

ня зусиль союзних республік у боротьбі з контрреволюцією утворюється при Центральному Виконавчому Комітеті Союзу Радянських Соціалістичних Республік Верховний Суд, з функціями верховного судового контролю, а при Раді Народних Комісарів Союзу—об'єднаний орган Державного політичного управління, голова якого входить до Ради Народних Комісарів Союзу з правом дорадчого голосу.

13. Декрети і постанови Раднаркому Союзу Радянських Соціалістичних Республік обов'язкові для всіх союзних республік і виконуються безпосередньо на всій території Союзу.

14. Декрети і постанови Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому Союзу друкуються на мовах, загальноживаних в союзних республіках (російська, українська, білоруська, грузинська, вірменська, тюркська).

15. Центральні виконавчі комітети союзних республік опротестовують декрети і постанови Раднаркому Союзу в Президію Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, не припиняючи їх виконання.

16. Постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть скасовуватись лише Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і його Президією; а розпорядження окремих народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть скасовуватись Центральним Виконавчим Комітетом Союзу Радянських Соціалістичних Республік, його Президією і Раднаркомом Союзу.

17. Розпорядження народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік можуть припинятися центральними виконавчими комітетами або президіями центральних виконавчих комітетів союзних республік лише у виняткових ви-

падках, при явній невідповідності даного розпорядження постановам Раднаркому або Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Про припинення розпорядження центральний виконавчий комітет чи президія центрального виконавчого комітету союзних республік негайно повідомляє Раду Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відповідного народного комісара Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

18. До складу Рад Народних Комісарів союзних республік входять:

голова Ради Народних Комісарів,
заступники голови,
голова Вищої ради народного господарства,
народний комісар земельних справ,
народний комісар продовольства,
народний комісар фінансів,
народний комісар праці,
народний комісар внутрішніх справ,
народний комісар юстиції,
народний комісар робітничо-селянської інспекції,
народний комісар освіти,
народний комісар охорони здоров'я,
народний комісар соціального забезпечення,
народний комісар національних справ, а також з правом

дорадчого голосу — уповноважені наркоматів Союзу: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів та пошт і телеграфів.

19. Вища рада народного господарства і народні комісаріати: продовольства, фінансів, праці і робітничо-селянської інспекції союзних республік, безпосередньо підлягаючи цент-

ральним виконавчим комітетам і раднаркомам союзних республік, керуються в своїй діяльності розпорядженнями відповідних народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

20. Республіки, що входять до складу Союзу, мають свої бюджети, які є складовими частинами загальносоюзного бюджету, затверджуваного Центральним Виконавчим Комітетом Союзу. Бюджети республік у їх прибуткових і видаткових частинах встановлюються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу. Перелік прибутків і розміри прибуткових відрахувань, що йдуть на утворення бюджетів союзних республік, визначаються Центральним Виконавчим Комітетом Союзу.

21. Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство.

22. Союз Радянських Соціалістичних Республік має свій прапор, герб і державну печатку.

23. Столицею Союзу Радянських Соціалістичних Республік є місто Москва.

24. Союзні республіки вносять відповідно до цього договору зміни в свої конституції.

25. Затвердження, зміна і доповнення Союзного договору належать до виключного відання з'їзду Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

26. За кожною із союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу».

Текст подано за виданням: Національні процеси в Україні:

Історія і сучасність. Документи і матеріали.

Довідник: у 2 ч. — Ч.2. — К., 1997. — С.17–21.

Додаток до розділу 18.
**ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ
СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ**

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ:

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії протії національної державності України з боку політичних партій, громадських ор-

ганізацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює іміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюються на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових

ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно- етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно- культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

ІХ. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Прийнята Верховною Радою Української РСР
16 липня 1990 року

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Верховна Рада України від імені Українського народу - громадян України всіх національностей,
виражаючи суверенну волю народу,
спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,
дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,
підключаючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України,
прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу,
усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями,
керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року (1427-12), схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням,
приймає цю Конституцію - Основний Закон України.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу.

Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки.

Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом.

На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України - стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України - національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

Розділ II

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитин-

ства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, - за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави - захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поведженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочині чи з'ясувати

істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку - з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості.

Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним ста-

новищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена.

Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комуналь-

них навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 59. Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Стаття 60. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Розділ III

ВИБОРИ. РЕФЕРЕНДУМ

Стаття 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Стаття 70. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років.

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Стаття 72. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією. Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Стаття 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Стаття 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Розділ IV

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Стаття 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України.

Стаття 76. Конституційний склад Верховної Ради України - чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України.

Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років.

Стаття 77. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

Стаття 78. Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України у двадцятиденний строк з дня виникнення таких обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата України.

Стаття 79. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України таку присягу:

"Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу.

Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників".

Присягу зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом.

Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги.

Стаття 80. Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

Стаття 81. Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково в разі:

- 1) складення повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
- 5) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- 6) невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;
- 7) його смерті.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України - в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини другої цієї статті, приймається Верховною Радою України, а у випадку, передбаченому пунктом 5 частини другої цієї статті, - судом.

У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо народного депутата України, визнання народного депутата України недієздатним або безвісно відсутнім його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду, а в разі смерті народного депутата України - з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.

У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.

Стаття 82. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання новообраної Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

Стаття 83. Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року.

Позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу Президента України або на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання.

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту

України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України .

Депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені цією Конституцією.

Стаття 84. Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України.

Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування.

Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто.

Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;

2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;

3) прийняття законів;

4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

б) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;

8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції;

11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

12) призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;

12-1) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;

13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;

14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним ор-

ганізаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

15) прийняття Регламенту Верховної Ради України;

16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

19) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

20) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

21) призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

24) встановлення державних символів України;

25) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

26) призначення на посади та звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України;

27) обрання суддів безстроково;

28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

29) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

30) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

32) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;

34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради Ук-

раїни, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових заasad вилучення об'єктів права приватної власності;

37) затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Стаття 86. Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту.

Стаття 87. Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України.

Стаття 88. Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх з цих посад.

Голова Верховної Ради України:

- 1) веде засідання Верховної Ради України;
- 2) організовує роботу Верховної Ради України, координує діяльність її органів;
- 3) підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- 4) представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- 5) організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією, у порядку, встановленому Регламентом Верховної Ради України.

Стаття 89. Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів.

Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.

Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом.

Стаття 90. Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;

2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.

Стаття 91. Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією.

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:

- 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- 3) права корінних народів і національних меншин;
- 4) порядок застосування мов;
- 5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- 6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- 7) правовий режим власності;
- 8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
- 9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- 10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
- 11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;

12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;

13) територіальний устрій України;

14) судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;

15) засади місцевого самоврядування;

16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;

17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;

18) правовий режим державного кордону;

19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;

20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;

21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;

22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Виключно законами України встановлюються:

1) Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;

2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;

3) одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;

4) порядок використання і захисту державних символів;

5) державні нагороди;

6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;

7) державні свята;

8) порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Законом України оголошується амністія.

Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Стаття 94. Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Стаття 95. Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.

Держава прагне до збалансованості бюджету України.

Регулярні звіти про доходи і видатки Державного бюджету України мають бути оприлюднені.

Стаття 96. Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин - на інший період.

Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом із проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року.

Стаття 97. Кабінет Міністрів України відповідно до закону подає до Верховної Ради України звіт про виконання Державного бюджету України.

Поданий звіт має бути оприлюднений.

Стаття 98. Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата.

Стаття 99. Грошовою одиницею України є гривня.

Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави - Національного банку України.

Стаття 100. Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом.

Стаття 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Розділ V

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Стаття 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Стаття 103. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, про-

живає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

Стаття 104. Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Президент України складає таку присягу:

"Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і за-

конів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі".

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Стаття 105. Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Стаття 106. Президент України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

4) приймає рішення про визнання іноземних держав;

5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;

8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;

9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;

10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;

12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;

13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;

15) зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;

19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

22) призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України;

23) утворює суди у визначеному законом порядку;

24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

27) здійснює помилування;

28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультивні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції

України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21, 23 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідально за акт та його виконання.

Стаття 107. Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом.

Стаття 108. Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпичменту;
- 4) смерті.

Стаття 109. Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Стаття 110. Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України - за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку.

Стаття 111. Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Стаття 112. У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України.

Розділ VI

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Стаття 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і

підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується цією Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України.

Стаття 114. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.

Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Стаття 115. Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у строки і в порядку, що визначені цією Конституцією. Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

Стаття 116. Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

9-1) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

9-2) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Стаття 117. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Стаття 118. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України, або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого

Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Стаття 119. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин - також програм їх національно-культурного розвитку;

4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;

5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;

6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Стаття 120. Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України.

Розділ VII

ПРОКУРАТУРА

Стаття 121. Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

1) підтримання державного обвинувачення в суді;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;

3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

Стаття 122. Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради України Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Строк повноважень Генерального прокурора України - п'ять років.

Стаття 123. Організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються законом.

Розділ VIII

ПРАВОСУДДЯ

Стаття 124. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Стаття 125. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди.

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Стаття 126. Незалежність і недоторканність суддів гарантується Конституцією і законами України.

Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

Суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Держава забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей.

Стаття 127. Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні.

Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж ро-

боти у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом.

Захист професійних інтересів суддів здійснюється в порядку, встановленому законом.

Стаття 128. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

Стаття 129. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;

7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;

8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду, крім випадків, встановлених законом;

9) обов'язковість рішень суду.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

За неповагу до суду і судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Стаття 130. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів.

Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування.

Стаття 131. В Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої належить:

1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;

2) прийняття рішення стосовно порушення судьями і прокурорами вимог щодо несумісності;

3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої

ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури - двох членів Вищої ради юстиції.

До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Розділ IX

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Стаття 132. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Стаття 133. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Розділ X

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Стаття 134. Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Стаття 135. Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Стаття 136. Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автоном-

ної Республіки Крим визначаються Конституцією України та законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Стаття 137. Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання з питань:

- 1) сільського господарства і лісів;
- 2) меліорації і кар'єрів;
- 3) громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва;
- 4) містобудування і житлового господарства;
- 5) туризму, готельної справи, ярмарків;
- 6) музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
- 7) транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
- 8) мисливства, рибальства;
- 9) санітарної і лікарняної служб.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Стаття 138. До відання Автономної Республіки Крим належить:

- 1) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;
- 2) організація та проведення місцевих референдумів;

3) управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;

4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;

5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля - відповідно до загальнодержавних програм;

6) визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;

7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;

8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;

9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;

10) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Стаття 139. В Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом України.

Розділ XI

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Стаття 141. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Стаття 142. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають у управлінні районних і обласних рад.

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування.

Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності;

затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

Органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Стаття 144. Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

Стаття 145. Права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Стаття 146. Інші питання організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом.

Розділ XII

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

Стаття 147. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Стаття 148. Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як

десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Стаття 149. На суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії незалежності та недоторканності, підстави щодо звільнення з посади, передбачені статтею 126 цієї Конституції, та вимоги щодо несумісності, визначені в частині другій статті 127 цієї Конституції.

Стаття 150. До повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):

законів та інших правових актів Верховної Ради України;

актів Президента України;

актів Кабінету Міністрів України;

правових актів Верховної Ради Автономної Республіки

Крим.

Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

З питань, передбачених цією статтею, Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Стаття 151. Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Стаття 152. Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Стаття 153. Порядок організації і діяльності Конституційного Суду України, процедура розгляду ним справ визначаються законом.

Розділ XIII

ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 154. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155. Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України", попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156. Законопроект про внесення змін до розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України" подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Стаття 157. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод

людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Стаття 159. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

Розділ XIV

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 160. Конституція України набуває чинності з дня її прийняття.

Стаття 161. День прийняття Конституції України є державним святом - Днем Конституції України.

Розділ XV

ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України.

2. Верховна Рада України після прийняття Конституції України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією.

Чергові вибори до Верховної Ради України проводяться у березні 1998 року.

3. Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 року.

4. Президент України протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України має право видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому статтею 93 цієї Конституції.

Такий указ Президента України вступає в дію, якщо протягом тридцяти календарних днів з дня подання законопроекту (за винятком днів міжсесійного періоду) Верховна Рада України не прийме закон або не відхилить поданий законопроект більшістю від її конституційного складу, і діє до набрання чинності законом, прийнятим Верховною Радою України з цих питань.

5. Кабінет Міністрів України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності.

6. Конституційний Суд України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності. До створення Конституційного Суду України тлумачення законів здійснює Верховна Рада України.

7. Голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності цією Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій згідно зі статтею 118 цієї Конституції, а після обрання голів відповідних рад складають повноваження голів цих рад.

8. Сільські, селищні, міські ради та голови цих рад після набуття чинності Конституцією України здійснюють визначені нею повноваження до обрання нового складу цих рад у березні 1998 року.

Районні та обласні ради, обрані до набуття чинності цією Конституцією, здійснюють визначені нею повноваження до сформування нового складу цих рад відповідно до Конституції України.

Районні в містах ради та голови цих рад після набуття чинності цією Конституцією здійснюють свої повноваження відповідно до закону.

9. Прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства - до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

10. До прийняття законів, що визначають особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі відповідно до статті 118 цієї Конституції, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації.

11. Частина перша статті 99 цієї Конституції вводиться в дію після введення національної грошової одиниці - гривні.

12. Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до статті 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років.

Судді всіх судів в Україні, обрані чи призначені до дня набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені.

Судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року.

13. Протягом п'яти років після набуття чинності цією Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

14. Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.

Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року

Текст подано за виданням: Відомості Верховної Ради, 1996, № 30

Додаток до заключення
**РЕЗОЛЮЦІЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ
АССАМБЛЕЇ ООН “ГЛОБАЛЬНА
ПОВЕСТКА ДНЯ ДЛЯ ДИАЛОГА МЕЖДУ
ЦИВИЛИЗАЦІЯМИ”**

Генеральна Ассамблея,

ссылаясь на свои резолюции 53/22 от 4 ноября 1998 года, 54/113 от 10 декабря 1999 года и 55/23 от 13 ноября 2000 года, озаглавленные "Год диалога между цивилизациями под эгидой Организации Объединенных Наций",

вновь подтверждая цели и принципы, изложенные в Уставе Организации Объединенных Наций, предусматривающие, в частности, развитие дружественных отношений между нациями на основе уважения принципов равноправия и самоопределения народов, принятие других необходимых мер для упрочения всеобщего мира, а также укрепление международного сотрудничества в решении международных проблем экономического, социального, культурного и гуманитарного характера и в поощрении и развитии уважения к правам человека и основным свободам для всех людей, без различия расы, пола, языка или религии,

подчеркивая, что все члены обязались воздерживаться от угрозы силой в международных отношениях или от ее применения как против территориальной целостности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с целями Организации Объединенных Наций,

вновь подтверждая свою приверженность соблюдению положений Всеобщей декларации прав человека как единых стандартов, к достижению которых должны стремиться все народы и все нации, и как источника вдохновения для поощрения и дальнейшей защиты всех прав человека и основных свобод — политических, социальных, экономических, гражданских и культурных, включая право на развитие,

подчеркивая то, что диалог между цивилизациями ведет к прославлению единства и многоликости человечества, дальнейшему развитию и обогащению всех культур и что, несмотря на препятствия, возводимые нетерпимостью и агрессией, на протяжении всей истории происходило конструктивное взаимодействие между различными цивилизациями,

подчеркивая также, что единая человеческая семья объединяет в себя все народы и это позволяет людям пользоваться и восхищаться полной гаммой наивысших достижений всего многообразия цивилизаций, а также подтверждая вновь, что достижения цивилизаций являются коллективным наследием человечества,

ссылаясь на Декларацию тысячелетия Организации Объединенных Наций от 8 сентября 2000 года, в которой провозглашается в частности, что терпимость является одной из фундаментальных ценностей, имеющих существенно важное значение для международных отношений в XXI веке, и что она должна подразумевать активное поощрение культуры мира и диалога между цивилизациями — так, чтобы люди уважали друг друга при всем разнообразии своих убеждений, культур и языков, не опасались различий как внутри обществ, так и между обществами и не подавляли, а пестовали их в качестве ценнейшего достояния человечества,

отмечая, что глобализация характеризуется укреплением взаимосвязей между народами и расширением взаимодействия между культурами и цивилизациями и что проведение Года диалога между цивилизациями под эгидой Организации Объединенных Наций в начале XXI века позволило утверждать, что глобализация является не только экономическим, финансовым и технологическим процессом, который может принести большую пользу, но и вызовом, заключающимся в необходимости сохранения и прославления огромного интеллектуального и культурного многообразия человечества,

учитывая ценный вклад, который диалог между цивилизациями может внести в достижение более глубокого осознания и понимания общих ценностей, разделяемых всем человечеством,

признавая, что права человека и основные свободы проистекают из достоинства и ценности самой человеческой личности и поэтому являются универсальными, неделимыми, взаимозависимыми и взаимосвязанными, что человек является главным субъектом своих прав и основных свобод и, следовательно, именно он должен принимать активное участие в осуществлении этих прав и свобод и получать от этого наибольшую пользу,

вновь подтверждая, что все народы имеют право на самоопределение; в силу этого права они свободно устанавливают свой политический статус и осуществляют свое экономическое, социальное и культурное развитие,

подчеркивая, что поощрение и защита свободы иметь собственное мнение и выражать его, коллективная готовность выслушать друг друга, учиться друг у друга и уважать культурное наследие и разнообразие абсолютно необходимы для диалога, прогресса и развития человеческой личности,

подчеркивая тот факт, что уважение и терпимость к разнообразию, поощрение и защита прав человека во всем мире взаимно дополняют друг друга, а также признавая, что уважению и терпимости к разнообразию способствует, в частности, расширение прав и возможностей женщин,

ссылаясь на свою резолюцию 55/254 от 32 мая 2001 года, в которой содержится призыв ко всем государствам прилагать все возможные усилия для обеспечения того, чтобы места для отправления религиозных обрядов в полной мере пользовались уважением и защитой,

подчеркивая, что необходимо признавать и уважать достоинство всех культур и искать то общее, что объединяет народы, с целью комплексного решения общих проблем, стоящих перед человечеством,

приветствуя усилия правительств, международных организаций, организаций гражданского общества и несконченного множества людей, направленные на углубление взаимопонимания с помощью конструктивного диалога между цивилизациями, приветствуя также усилия Личного представителя Генерального секретаря по Году диалога между цивилизациями под эгидой Организации Объединенных Наций и Группы видных деятелей, учрежденной Генеральным секретарем,

выражая свою твердую решимость поддерживать и поощрять диалог между цивилизациями,

провозглашает Глобальную повестку дня для диалога между цивилизациями:

А. Цели, принципы и участники

Статья I

Диалог между цивилизациями — это процесс, происходящий как внутри, так и на стыке цивилизаций, основанный на всеоб-

щем желании учиться, открывать новые принципы и возможности взаимодействия, выявлять сферы общего понимания и основные ценности и сводить разные подходы в единое целое с помощью диалога.

Статья 2

Диалог между цивилизациями — это процесс, направленный на достижение, в частности, следующих целей:

" содействие всеобщему участию, равноправию, равенству, справедливости и терпимости в отношениях между людьми;

" укрепление взаимопонимания и взаимного уважения с помощью взаимодействия между цивилизациями;

" взаимное обогащение и развитие знаний, а также взаимное понимание ценности и мудрости всех цивилизаций;

" выявление и поощрение того, что объединяет цивилизации, в целях устранения общих угроз для единых ценностей, универсальных прав человека и достижений человеческого общества в различных областях;

" поощрение и защита всех прав человека и основных свобод и достижение более глубокого общего понимания прав человека;

" содействие более глубокому пониманию общих этических стандартов и универсальных человеческих ценностей;

" обеспечение более высокой степени уважения культурного разнообразия и культурного наследия.

Статья 3

Достижению вышеупомянутых целей будут содействовать:

" коллективная вера в основные права человека, в достоинство и ценность человеческой личности, в равенство прав мужчин и женщин и больших и малых наций;

" добросовестное выполнение обязательств согласно Уставу Организации Объединенных Наций и Всеобщей декларации прав человека;

" уважение основных принципов справедливости и международного права;

" признание различных источников знаний и культурного разнообразия в качестве основополагающих черт человеческого общества и в качестве необходимых и оберегаемых источников прогресса, а также материального и духовного благосостояния всего человечества;

" признание права представителей всех цивилизаций сохранять и развивать свое культурное наследие в рамках своего общества;

" приверженность всеобщему участию, сотрудничеству и поиску взаимопонимания как средствам продвижения общих ценностей;

" повышение активности участия всех людей, народов и наций в местных, национальных и международных процессах принятия решений.

Статья 4

Диалог между цивилизациями вносит важный вклад в общемировой прогресс благодаря следующим факторам:

" укрепление доверия на местном, национальном, региональном и международном уровнях;

" углубление взаимопонимания среди различных социальных групп, культур и цивилизаций и знаний в самых различных областях, включая культуру, религию, образование, информацию, науку и технику;

" устранение угроз для мира и безопасности;

" поощрение и защита прав человека;

" разработка общих этических стандартов.

Статья 5

Диалог между цивилизациями будет глобальным по своему кругу участников и будет открытым для всех, включая:

" представителей всех цивилизаций;

" теологов, мыслителей, интеллектуалов, ученых, работников искусства, культуры и средств массовой информации, а также молодежь, которая играет важную роль в инициировании и продолжении диалога между цивилизациями;

" членов гражданского общества и представителей неправительственных организаций в качестве партнеров, содействующих диалогу между цивилизациями.

Статья 6

Правительства должны поощрять, одобрять и поддерживать диалог между цивилизациями.

Статья 7

Региональные и международные организации должны предпринимать соответствующие шаги и инициативы, чтобы поощрять, поддерживать и продолжать диалог между цивилизациями.

Статья 8

Средства массовой информации призваны сыграть необходимую и полезную роль в проведении диалога между цивилизациями и в деятельности по достижению более глубокого взаимопонимания между различными цивилизациями и культурами.

Статья 9

Организация Объединенных Наций должна продолжать поощрять и укреплять культуру диалога между цивилизациями.

В. Программа действий

1. Государствам, системе Организации Объединенных Наций, другим международным и региональным организациям и гражданскому обществу, включая неправительственные организа-

ции, предлагается рассмотреть указанные ниже меры как средства содействия диалогу между цивилизациями во всех областях с использованием существующих ресурсов, а также добровольных взносов:

" поддержка и одобрение взаимодействия и обменов между всеми людьми, в частности между интеллектуалами, мыслителями и творческими работниками, представляющими различные формации и цивилизации;

" поощрение взаимных визитов и встреч экспертов в тех или иных областях, которые представляют различные цивилизации, культуры и сферы деятельности, поскольку такие визиты и встречи дают возможность найти то, что объединяет различные цивилизации и культуры;

" обмен визитами между представителями искусства и культуры и организация фестивалей, благодаря которым у людей будет возможность познакомиться с другими культурами;

" организация конференций, симпозиумов и семинаров в целях содействия взаимопониманию, терпимости и диалогу между цивилизациями;

" проведение спортивных соревнований, олимпиад и научных соревнований в целях поощрения позитивного взаимодействия между молодыми людьми, представляющими различные культуры и социальные среды;

" активизация и поощрение переводов и распространения основополагающих рукописей, книг и исследований, отражающих особенности различных культур и цивилизаций;

" содействие историческому и культурному туризму;

" включение курсов по изучению различных культур и цивилизаций в учебные программы, в том числе преподавание языков, истории и социально-политических учений различных

стран, а также обмен знаниями, информацией и стипендиатами между учебными заведениями;

" развитие науки и образования в целях достижения объективного понимания характеристик каждой цивилизации и различий между ними, а также путей и средств достижения более конструктивного взаимодействия и более глубокого взаимопонимания между ними;

" использование технических средств общения, включая аудиовизуальные средства, печать, мультимедиа и интернет, в целях распространения идей диалога и взаимопонимания во всем мире и в целях освещения и пропаганды исторических примеров конструктивного взаимодействия между различными цивилизациями; создание равных возможностей для участия в распространении информации в целях обеспечения объективного понимания всех культур и развития конструктивного взаимодействия и сотрудничества между цивилизациями;

" осуществление программ по укреплению духа диалога между цивилизациями, взаимопонимания и отказа от нетерпимости, насилия и расизма между людьми, особенно в молодежной среде;

" привлечение мигрантов в различных обществах к деятельности по устранению недопонимания между культурами;

" проведение консультаций с целью разработки эффективных механизмов защиты прав всех людей на сохранение их культурной самобытности и одновременное содействие их интеграции в свою социальную среду.

2. Государства должны поощрять и поддерживать инициативы, предпринимаемые гражданским обществом и неправительственными организациями в целях развития диалога между цивилизациями.

3. Государствам, международным и региональным организациям и гражданскому обществу, включая неправительственные организации, предлагается разработать соответствующие пути и средства на местном, национальном, региональном и международном уровнях для дальнейшего содействия диалогу и взаимопониманию между цивилизациями и сообщить о своей деятельности Генеральному секретарю Организации Объединенных Наций.

4. Правительствам, финансовым учреждениям, организациям гражданского общества и частному сектору предлагается мобилизовать необходимые ресурсы для содействия диалогу между цивилизациями, в том числе путем внесения взносов в Целевой фонд, учрежденный Генеральным секретарем в 1999 году.

5. Системе Организации Объединенных Наций, включая, в частности, личного представителя Генерального секретаря по Году диалога между цивилизациями под эгидой Организации Объединенных Наций и Организацию Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры, предлагается продолжать поощрение и поддержку диалога между цивилизациями, а также формулирование пути и средств содействия диалогу между цивилизациями в рамках деятельности Организации Объединенных Наций в различных областях.

6. Генеральному секретарю предлагается представить Генеральной Ассамблее на ее шестидесятой сессии доклад об осуществлении настоящей Глобальной повестки дня и программы действий.

Текст подано за виданням: Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — М., 2006. — Том II. — С. 458—465.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Природа та геополітичне становище України	33
Додержавні структури:	
Розділ 2. Початок цивілізаційних процесів на теренах України.....	56
Розділ 3. Перша протоцивілізація хліборобів	73
Розділ 4. Перші протоцивілізації скотарів	87
Розділ 5. Скіфське «царство»	99
Розділ 6. Ера “Германаріха”	122
Розділ 7. Східнослов’янські племінні княжіння	137
Розділ 8. Половецька степова протоцивілізація	159
Державні структури:	
Розділ 9. Античні міста-держави і цивілізація	176
Розділ 10. Хозарський каганат	207
Розділ 11. Держава русів	227
Розділ 12. Галицько-Волинська Русь	263
Розділ 13. Українські землі — складова частина Литви і Польщі	279
Розділ 14. Українська козацька держава	297
Розділ 15. Кримський ханат	333
Розділ 16. Українська цивілізація в Російській імперії, Речі Посполитій та Габсбурзькій монархії	356
Розділ 17. Ідеологічні моделі української державності в ХХ ст.....	468
Розділ 18. Українська держава в радянській “цивілізації”	521
Розділ 19. Українська цивілізація і державність доби незалежності....	613
Заключення.....	661
Додатки:	
Додаток до розділу 5. «Мельпомена» Геродота. Війна між скіфами і персами.....	685

Додаток до розділу 6. Йордан. «Getica». Протистояння готів, гунів, та антів	695
Додаток до розділу 7. «Стратегікон» Маврикія	704
«Історія воєн» Прокопія Кесарійського.....	707
Додаток до розділу 9. Громадянська присяга херсонеситів.....	709
Додаток до розділу 10. Лист-відповідь хозарського царя Іосифа (коротка редакція)	711
Додаток до розділу 11. Руська правда	721
Додаток до розділу 14. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького.....	742
Додаток до розділу 15. Евлія Челебі «Книга мандрів»	767
Додаток до розділу 17. Четвертий Універсал У. Ц. Ради.....	776
Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік 30 грудня 1922 р.....	782
Додаток до розділу 18. Декларація про державний суверенітет України.....	789
Конституція України	796
Додаток до заключення. Резолюція Генеральної Ассамблеї ООН “Глобальна повестка дня для діалога между цивілізаціями”	868

Горєлов М.Є.
Моця О.П.
Рафальський О.О.

Держава і цивілізація в історії України

Монографія

Коректор *І. А.Превор*
Відповідальний за випуск *Т.А.Макуріна*
Художнє оформлення та верстка *А.В.Філіппов*

Підписано до друку 24.11.2009 Формат 60x84 1/16
Гарн. Newton. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 57,2. Обл.-вид. арк. 39. Наклад 3000 прим.
Зам. № 9-1348

ТОВ" ЕКО-ПРОДАКШН"

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2892 від 04.07.2007 р.

Юр. адреса: 04214, м. Київ, вул. Героїв Дніпра, 49, оф. 28
Тел/факс (044) 499-56-19
E-mail: eco-production@ukr.net

Надруковано з готових позитивів у ВАТ "Харківська книжкова фабрика
"Глобус" корпоративне підприємство ДАК "Укрвидавполіграфія"
м. Харків, вул. Енгельса, 11

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2891 від 04.07.2007 р.